

श्री

श्रुतकीर्तिमंडलः ॥ गु-

खलुभाउदाजी ॥ १ ॥

आधवनिदानः ॥ अधिगम्यब-

द्यासंस्कृतमूळग्रंथांचें मराठीभाषांतर

लोककल्याणार्थ

कृष्णाशास्त्री भाटवडेकर.

द्यांनीं

केले

तें

मुंबईत.

माहादेवगोपाळशास्त्रीअमरापूरकरद्यांनीं
ज्ञानदर्पणछापखान्यांत छापिलें.

(हे सन १८४७ च्या २० व्या आक्रा प्रमाणें रजिस्टर केले असें)

भाषांतरकर्त्यानें इतर भाषेंत भाषांतर करण्याचा हक्क आपल्याहानीं ठेविला आहे.

सन १८६२

शके १७८४

अर्पणं.

समस्तवैद्यप्रवरो गुणाढ्यो दयापरो विश्रुतकीर्तिमंडलः ॥ गु-
णानुरक्तो भुवनैकभूषा धन्यः सुशीलः खलु भाउदाजी ॥ १ ॥
यो विद्यामनवद्यामिग्लंडीयांच गौरकायेभ्यः ॥ अधिगम्य ब-
भूवपदुर्वकुंलिरिवुंत दीयभाषांच ॥ २ ॥ शारीरकौशलर-
सायनगर्भविद्याभेषज्यकल्पनमथोविविधानिदानम् ॥ श-
स्त्रक्रियामपि च यंत्रकृतिं तथैव जानाति यः सकलवैद्यकपार-
दृशवा ॥ ३ ॥

ग्रांटाख्यवैद्यशालायाः सौभाग्यतिलकोभवान् ॥ आकारयं-
नि त्वां लोकाजीजी एमूसीति नामतः ॥ ४ ॥

विकृटोरियायाराज्येऽस्मिन् न्यायाधीशपदं भजन् ॥ तेन त्वंगी-
यसे लोके जस्ति साफ् पीस इत्यपि ॥ ५ ॥

तथैव यूनिवर्सिट्याः फेलोत्वं शोभसे किल ॥ कलिकाता-
मुंबय्योः शाखाभूते हिराजकीये द्वे ॥ एशियाटिक् नार्व्यो-
सभेन योस्त्वं सभासदाभरणम् ॥ ६ ॥

लंडने राजकीयं यद्वर्तते सभ्यमंडलम् ॥ तन्मध्येऽपि सभा-
स्तारो जानस्व मसिसांप्रतम् ॥ ७ ॥

विद्यावर्धनकामायेते रूडंटाः प्रकीर्तिताः ॥ सोसायटीशा-
स्त्रविदांसंघो विद्याभिलाषिणाम् ॥ ८ ॥

तरया अपित्वं मूर्धन्यः प्रेसिडेण्ट इतीर्यसे ॥ जोश्याफिक्ल्
सोसायट्यास्त्वमेकः सभ्य एव हि ॥ ९ ॥

ज्ञानप्रसारकसभास्तारमुख्योसिसांप्रतम् ॥ तेन त्वां भु-
वने लोकांश्च मध्यक्षं लोकं रंजकम् ॥ १० ॥

ह्रित्वा नात्तुरहं कृतींश्च कुटिलान् धूर्तांश्च पुरोभागिनो धातोहं-
भवदंति कंसकलभूविद्वत्प्रमोदां कुरम् ॥ स्वाद्यंताऽखिलत्त्वं
प्रशांतिकरणं चंद्रं विहाय भ्रमात् किंयांती हचकोरपक्षिनिव-
हाः रवद्योतदभ्रत्विषः ॥११॥
मदायासंचिनापित्वांमत्कृतिस्वनुधावति ॥ रत्नाकरं विहायेक
नान्यंगच्छतिनिम्नगा ॥ १२ ॥
सरसात्परसावेयं कृतिस्ते प्राभृतीकृता ॥ कन्येवमुदमादद्या-
ल्लोकोत्तरसमर्पिता ॥ १३ ॥

प्रस्तावना.

सांप्रत काळीं लोकांस मराठी भाषेची अभिरुचि फार आगली आहे. त्यामुळे जे अत्यंत उपयोगी, व अवश्य संग्राह्य ग्रंथ संस्कृत किंवा इतर भाषेत आहेत, त्यांचें ज्ञान साधारण लोकांस प्राप्त होत नाही, अशा ग्रंथांची मराठी भाषांतरें करण्याचा हल्लीं फार प्रचार पडला आहे, आणि नाभाप्रकारच्या विषयांच्या ज्ञानाचा प्रसार चहूंकडे व्हावा यासाठीं मोठमोठाले विद्वान लोक झटत आहेत, तेव्हां असल्या उपयुक्त ग्रंथांचें मराठी भाषांतर सर्वांच्या उपयोगी पडेल, असें मनांत आणून आम्ही त्या कृत्यास हात घातला आहे.

माधवनिदान हा ग्रंथ होऊन रु मारें सातशें वर्षे झालीं असतील, त्या ग्रंथाचा कर्ता **माधवाचार्य** त्या नांवानें मोठा विख्यात पंडित होता. **सायनाचार्या**चा बंधु त्यासही माधव ह्मणत असत. तो त्या ग्रंथाचा कर्ता आहे, असें कित्येक लोक ह्मणतात, परंतु तो नसावा असें वाटतें. कारण माधवनिदानावर "आतंकदर्पण" ह्मणून एक टीका आहे, तिच्या आरंभीं टीकाकारानें एका श्लोकांत **हम्मिर** राजाचें नांव घातलें आहे, यावरून तो टीकाकार त्या राजाच्या पदरीं होता, असें अनुमान होतें. माचीन इतिहासाच्या शोधावरून असें कथतें कीं, हा **हम्मिर** राजा चवदाव्या शतकांत होता. त्याच शतकांत **सायनाचार्या**चा बंधु **माधव**ही **विजयानगर**मध्ये **बुक्क** राजाचा प्रधान होता. तेव्हां त्या पूर्वीं शें पन्नास वर्षे तरी **माधवनिदान** हा ग्रंथ झाला असावा. **माधवाचार्य** (**विद्यारण्य**) याचे ग्रंथ सर्व शास्त्रांत आहेत, - धर्मशास्त्रांत - कालमाधव; अलंकारांत शंकरविजय; वेदान्तशास्त्रांत-पंचदशी इत्यादि सावरून निदानमाधवही त्याचाच ग्रंथ असावा, असें

प्रस्तावना

लोक अनुमान करितात. परंतु त्यास कांहीं आधार नाही, दुसरें असें कीं, मधुकोशकर्त्यानें आपल्या टीकेच्या शेवटीं "श्रीमाधवे नेंदुरात्मजेन" असें लिहिलें आहे. ह्यावरून निदानकर्त्या माधवाच्या पित्याचें नांव इंदुकर हें होतें. विद्यारण्याच्या पित्याचें नांव इंदुकर हें नव्हतें. ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, दोघे माधव वेगवेगळ्याकाळीं जन्मले असावे.

माधवनिदान हा आकर ग्रंथ आहे, ह्याच्या मागून भावप्रकाश, चिकित्सामृतसागर, वैद्यरहस्य, योगरत्नाकर आणि, चिकित्सासार आदिकरून जे अलीकडे ग्रंथ झाले आहेत, त्यामध्ये त्याच्या ग्रंथकारांनीं माधवाचेंच निदान घेतलें आहे.

निदानाविषयीं माधवासारखा दुसरा ग्रंथ पाहाण्यांत येत नाही. वैद्यशास्त्रांत जे मोठे नामांकित ग्रंथ आहेत, त्यामध्ये एकेकाचा एकेके गोष्टी विषयीं उत्कर्ष आहे, तो असा— "निदानेमाधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थानेतुवाग्भटः ॥ शारीरेकश्चतः प्रोक्तश्चरकस्तचिकित्सिते ॥१॥"

अर्थ— निदानाविषयीं माधव श्रेष्ठ; सूत्रस्थानाविषयीं वाग्भट्ट श्रेष्ठ; शारीराविषयीं सुश्रुत श्रेष्ठ; आणि चिकित्सेविषयीं चरक श्रेष्ठ.

कोणी कदाचित असें ह्मणेल कीं, इंग्लिशांच्या सुधारलेल्या वैद्यकाचा हल्लीं लोकांमध्ये पुष्कळ प्रसार झाला आहे, तर हिंदु वैद्यक प्रसिद्धीस आणण्याविषयीं व्यर्थ श्रम करून घेत. कारण त्यांच्या व ह्यांच्या निदानाच्या व चिकित्सेच्या रीति अगदीं विरुद्ध दिसतात; तर त्या विषयीं आमचें असें ह्मणणें आहे कीं,

प्रस्तावना.

त्यानीं इंग्लिश वैद्यक व हिंदु वैद्यक त्यांची परस्पर तुलना करून घ्या-
हावी. आणि जर ते स्वदेशाभिमान बाळगीत असतील (देशाभिमा-
न बाळगणे हा मनुष्याचा धर्म होय) तर आपल्या प्राचीन ऋषींनीं
सतत श्रम करून आपल्या हितासाठीं काय काय गोष्टी लिहून
ठेविल्या आहेत, त्यांचा वास्तव विचार करून त्या उदयास व पूर्ण-
तेस आणण्यास जे कोणी झटत असतील त्यांस दोष देणार
नाहींत.

हिंदु वैद्यक आणि इंग्लिश वैद्यक ही साधारण दृष्टीनें पाहा-
तां अगदी विरुद्ध दिसतात, परंतु शास्त्र दृष्टीनें त्यांची एकवा-
क्यता करण्यास झटलेंतर होण्यासारखी आहे, पण एका
मनुष्यास दोन्ही वैद्यकांचें चांगलें ज्ञान असलें पाहिजे. दोन्ही
वैद्यकें चांगलीं जाणणारा असा वैद्य विरळानच अढळेल.

ह्या ग्रंथांत रोग जाणण्याविषयीं कारण, पूर्वरूप, रूप,
उपशय, आणि संप्राप्ति, असे पांच उपाय प्रथम सांगून नंतर
ज्वरादि रोगांचीं निदानें सविस्तर सांगितलीं आहेत.

भाषांतरामध्यें मूळ ग्रंथाच्या अधिक स्पष्टीकरणार्थ स्थूल
विशेषीं मधुकोशा टीकेचा सारांश घेतला आहे. आणि जीं नि-
दानें माधवांत नाहींत, तीं इतर ग्रंथांतून घेऊन ग्रंथाच्या शे-
वटीं परिशिष्ट रूपानें लिहिलीं आहेत.

वैद्यलोक नाडी पाहून रोगाची परीक्षा करितात, आणि रोग-
ग्यानें जेंजें स्वाल्लें असेल तें सांगतात, असें पूर्वीच्या लोकांचें
स्रणणें आहे, व पूर्वीच्या नामांकित वैद्यांची ह्या गोष्टीविषयीं
लोकांत अद्यापि प्रसिद्धिही आहे. परंतु ह्या गोष्टीचा वास्तविक

प्रस्तावना

विचार करून पाहातां आत्रेयसंहिता, चरक, सुश्रुत, बंगसेन, भेड, वाग्भट्ट, आदिकरून महान् महान् ग्रंथांत नाडी परीक्षेचा कोठें उल्लेख नाही. पण शार्ङ्गधर चिकित्सासार आदिकरून अर्वाचीन ग्रंथांत ती पाहाण्यांत येते. तिचें वास्तवज्ञान आणि अनुभव असणारे असे वैद्य या भ्रमंडळावर थोडेच निपजले असतील. लुस्त्या नाडी परीक्षेवरून ज्यांस रोगाचें स्वरोरवर ज्ञान होत असेल, त्यांस तें केवळ चातुर्यानें किंवा देवतासाक्षात्कारानें होत असेल असें मानलें पाहिजे.

ह्या ग्रंथांत स्थूलविशेषीं भ्रान्तीनें किंवा लेखक प्रमादानें काहीं चुका पडल्या असतील, त्याविषयीं सज्जांची प्रार्थना आर्यावृत्तानें करितों.

रसिकवरप्राणेशं, केलाजोहृद्विमर्द्दएकांतीं ॥

कोपानदेचिपरितो, दीर्घहृशाउत्सवासंवेस्वांती ॥१॥

ह्याचें तात्पर्य असें कीं, कोणाला दोषोद्घाटन करणें झाल्यास त्यानें एकांतीं कळवावें, ह्याणजे त्यांत संतोष आहे. दुसरा अर्थ शृंगारपर आहे तो स्पष्टच आहे.

श्री.
अनुक्रमणिका प्रा०

प्रकरणांक	पृष्ठ		पृष्ठ
मंगलाचरण	१	पित्तज्वरलक्षण	११
निदान	२	कफज्वरलक्षण	११
पूर्वरूप	२	वातपित्तज्वरलक्षण	१२
विशिष्टमाद्यूप	३	श्लेष्मवातज्वरल०	१२
रूप	३	श्लेष्मपित्तज्वर	१३
उपशय	३	सन्निपातज्वरलक्षण	१३
उपशयान्याउदाहरणाचेंकोष्टक	४	अन्यग्रंथातलेत्रयोदशसन्निपात-	
संप्राप्ति	५	निदान	१४
संप्राप्तीचेओपाधिकभेद	५	सन्निपाताचींनावें	१५
संख्यादिकांचेंविवरण	५	त्यांचीदिनमर्यादा	१५
विकल्परूपसंप्राप्ति	५	साध्यासाध्याविचार	१६
प्राधान्यरूपसंप्राप्ति	६	संधिक	१६
बलरूपसंप्राप्ति	६	अंतक	१७
कालरूपसंप्राप्ति	६	रुग्दाह	१७
निदानपंचकाचाउपसंहार	७	चित्तभ्रम	१७
सर्वरोगांचेंकारण	७	शीतोंग	१७
रोगाचेंदुसरेकारण	७	तंद्रिक	१८
रोगजनकव्याधीचेंचैवैविध्य	८	कंठकुञ्ज	१८
निदानपंचकजाणण्याचीआव-		कर्णक	१८
श्यकता	९	शुग्मनेत्र	१९
		रक्तष्ठीवी	१९
१ ज्वरनिदान.		प्रलापक	२०
ज्वराचीउत्पत्ति	९	जिह्वक	२०
ज्वरसंप्राप्ति	१०	अभिन्यास	२०
ज्वराचेंलक्षण	१०	हारिद्रक	२१
ज्वराचेंपूर्वरूप	१०	त्रिदोषज्वराचीसाधारणमर्यादा	२१
वातज्वरलक्षण	११	धातुपाकलक्षण	२२

प्र.अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ
अजीर्णापासून विषूच्यादिक होतात ७३		कुंभकामला	८६
विषूची ह्मणजे काय?	७३	असाध्यलक्षण	८७
विषूचीचें लक्षण	७४	कुंभकामलेचें असाध्यलक्षण	८७
अलसकाचें लक्षण	७५	हलीमकरीग	८७
विस्तंबिकेचें लक्षण	७५	पानकील	८८
अजीर्णजन्य आमाम्बेदुसरे कार्य ७५			
विषूचिका आणि अलसकाचाचें असाध्यलक्षण	७६	३ रक्तपित्तनिदान.	
जीर्णाहारलक्षण	७६	पूर्वरूप	८९
		कफयुक्त रक्तपित्तलक्षण	८९
		वातिक रक्तपित्तलक्षण	९०
		पैतिक रक्तपित्तलक्षण	९०
		द्वंद्वरक्तपित्त	९१
		ऊर्ध्वगादिकांचा साध्यासाध्यविचार	९१
		साध्याचें कारण	९१
		दोषभेदानें साध्यासाध्यत्व	९१
		रक्तपित्ताचे उपद्रव	९२
		असाध्यलक्षणे	९२
		दुसरीं असाध्यलक्षणे	९३
७ कृमिनिदान.		९० राजयक्ष्मनिदान.	
बाह्य आणि अभ्यंतर या भेदे करून कृमिदोन प्रकारचे. त्यापैकी बाह्य कृमि ७७		कारणे	९४
कृमीचें कारण	७८	त्याची विशिष्टसंप्राप्ति	९४
पोदांत कृमी झाल्याचें लक्षण	७८	पूर्वरूप	९५
कफज कृमि	७९	त्रिरूपक्षयाचें लक्षण	९६
रक्तज कृमि	८०	एकादशरूप, षड्रूप आणि त्रिरूप शोषाचें लक्षण	९६
पुरीषजन्य कृमि	८०	साध्यासाध्यविचार	९७
		असाध्यलक्षणे	९८
८ पांडुरोगनिदान			
पांडुरोगाचें कारण व संप्राप्ति	८१		
पूर्वरूप	८२		
वातपांडुरोग	८२		
पित्तपांडुरोग	८२		
कफपांडुरोग	८२		
सन्निपातपांडुरोग	८३		
सूक्ष्मक्षयाजन्य पांडुरोग	८३		
असाध्यलक्षणे	८४		
पांडुरोगामध्ये कुंभकामला (काबीज) होणे ती ८६			

अनुक्रमणिका.

५

प्र.अ.	पृष्ठ	प्र.अ.	पृष्ठ
व्यवायशोषीलक्षण	९९	क्षुद्रा	११०
शोकशोषीलक्षण	९९	गंभीरा	११०
जराशोषीलक्षण	९९	महती	११०
अध्वप्रशोषीलक्षण	१००	असाध्यलक्षण	११०
व्यायामशोषीलक्षण	१००	यमिकेचेंअसाध्यत्व	१११
घ्नणशोष	१०१		
उरःक्षतरोग	१०१	१३ श्वासनिदान.	११२
पूर्वरूप	१०३	पूर्वरूप	११२
क्षतक्षीणाचेंअसाध्यलक्षण	१०३	संप्राप्ति	११२
असाध्यलक्षण	१०३	महाश्वासत्व	११२
		ऊर्ध्वश्वासलक्षण	११३
		श्वासरवालींनयेण्याचेंकारण	११३
११ कास(रवोकला)निदान		छिन्नश्वासत्व	११४
त्याचेंकारण,संप्राप्तिआणिनिरु-		तमकश्वासलक्षण	११४
क्ति	१०४	प्रतमकश्वासत्व	११५
पूर्वरूप	१०४	प्रतमकाचेंदुसरेलक्षणवकारण	११५
वातकास	१०५	क्षुद्रश्वासत्व	११५
पित्तकास	१०५	साध्यासाध्यविचार	११६
कफकास	१०५	उपेक्षेनेहिक्का,श्वासआणि का	११७
क्षतकास	१०६	सहस्रत्वर घातकहोतात.	
क्षयकास	१०६		
साध्यासाध्यविचार	१०७		
		१४ रवरभेदनिदान.	
		वातस्वरभेदलक्षण	११८
१२ हिक्का,(गुचकी)आणिश्वा-		पित्तजस्वरभेदलक्ष.	११९
स(दमा) ह्याचें निदान.		कफजस्वरभेदल.	११९
हिक्काचेंस्वरूपआणिनिरुक्ति	१०८	सन्निप्रातजस्वरभेदल.	११९
त्यांचाभेदआणि संप्राप्ति.	१०९	क्षयजन्यस्वरभेद	११९
पूर्वरूप	१०९	भेदजस्वरभेद	१२०
अन्नजा	१०९	असाध्यलक्षण	१२०
यमला	१०९		

अनुक्रमणिका.

म.अं.	पृष्ठ	म.अं.	पृष्ठ
१५	अरोचकनिदान.		
	वाताद्यरोचकलक्षणं	१२१	
	शोकाद्यरोचकलक्षणं	१२१	
	अरोचकापासूनअन्यठिकाने णां विकृति होते ती	१२२	
=====			
१६	छर्दि(वांति)निदान.		
	छर्दिचिकारणविकृति.	१२२	
	पूर्वरूप	१२३	
	वातछर्दि	१२४	
	पित्तछर्दि	१२४	
	कफछर्दि	१२४	
	त्रिदोषजछर्दि	१२५	
	असाध्यलक्षण	१२५	
	आगतुजछर्दिचेंलक्षण	१२६	
	कृमिजछर्दि	१२६	
	साध्यासाध्यल०	१२६	
	उपद्रव	१२७	
=====			
१७	तृष्णानिदान.		
	संप्राप्ति	१२७	
	अन्नजादितृष्णांचीसंप्राप्ति	१२७	
	वातजतृष्णालक्षण.	१२८	
	पित्तजतृष्णाल०	१२८	
	कफजतृष्णाल०	१२८	
	क्षतजतृष्णाल०	१२९	
	क्षयजतृष्णाल०	१२९	
	आमजतृष्णा	१३०	
	अन्नजतृष्णा	१३०	
	उपसर्गजतृष्णालक्षण	१३०	
	असाध्यलक्षणं	१३०	
१८	मूर्छानिदान		
	निदानवसंप्राप्ति	१३१	
	पूर्वरूप	१३२	
	वातजमूर्छालक्षण	१३२	
	पित्तजमूर्छालक्षण	१३३	
	कफजमूर्छालक्षण	१३३	
	सन्निपातजमूर्छालक्षण	१३३	
	रक्तजमूर्छासं०	१३४	
	विषजउष्णिमद्यजमूर्छां०	१३४	
	रक्तजादितिन्हीमूर्छांचील०	१३५	
	मूर्छा,भ्रम,तंद्रा, आणि निद्राह्यां चामेद	१३५	
	तंद्रेचेंलक्षण	१३५	
	सन्ध्यास	१३६	
	त्याचेंलक्षण	१३६	
१९	मदात्यचनिदान.		
	अविधीनेमद्यपानाचेंफळ	१३७	
	दृष्टान्त	१३७	
	विधीनेमद्याचेंफळ	१३८	
	प्रथममदलक्षण	१३८	
	द्वितीयमदलक्षण	१३९	
	तृतीयमदलक्षण	१३९	
	चतुर्थ मदल०	१४०	
	अविधिमद्यपानापासूनदुसरेविका०	१४०	
	वातमदात्यच	१४१	
	पित्तमदात्यच	१४२	

अनुक्रमिका

७

प्र.अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ
कफमदात्यय	१४२	देवग्रहाचेलक्षण	१५१
त्रिदोषजमदात्यय	१४२	अस्तरग्रहलक्षण	१५२
परमदलक्षण	१४२	गंधर्वग्रहलक्षण	१५२
पानाजीर्णलक्षण	१४३	यक्षग्रहलक्षण	१५३
पानविभ्रमलक्षण	१४३	पितृग्रहलक्षण	१५३
असाध्यलक्षण	१४३	सर्पग्रहलक्षण	१५३
उपद्रव	१४४	राक्षसग्रहल०	१५४
		पिशाचग्रहल०	१५४
२० दाहनिदान.		देवग्रहादिकांचाग्रहणकाळ	१५५
मद्यजन्यदाहल०	१४४	शरीरामध्येग्रहावेशहोतोतो नदि-	
रक्तजआणिपित्तजदाह	१४४	सण्याचेंकारण	१५५
तृष्णानिरोधजदाह	१४५		
रक्तपूर्णकोष्ठजन्यदाह	१४५	अपस्मार (फेंपरे) निदान.	
धातुक्षयजन्यदाह	१४५	त्याचेंसामान्यलक्षण	१५६
क्षतजदाह	१४६	पूर्वरूप	१५६
मर्माभिघातजदाह	१४६	वातजअपस्मार	१५७
		पित्तजअपस्मार	१५७
२१ उन्मादनिदान.		कफजअपस्मार	१५७
संक्रांति	१४६	सन्निपातजअपस्मार	१५८
उन्मादाचेंसामान्यकारणवर्स०	१४७	असाध्यलक्षण	१५८
उन्मादांचेंस्वरूप	१४७	अपस्माराचीपाढी	१५८
विशेषलक्षण	१४८		
पित्तजोन्मादाचेंकारणवल०	१४८	२३ वातव्याधिनिदान.	
कफजउन्माद	१४९	कारणे	१५९
सन्निपातउन्माद	१५०	पूर्वरूप	१६०
शोकजउन्माद	१५०	संकोचादिकवातविकार	१६१
विषजउन्माद	१५०	कौष्ठादिगतवायूचींकार्ये	१६२
असाध्यलक्षण	१५१	कोष्ठगत, संबंधिकुपित, गुदस्थित, } १६२	
भूतजउन्माद	१५१	आभाशायस्थितवायू	

अनुक्रमणिका.

प्र.अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ
पक्कशायगत श्रोत्रा दिइंदिपस्थि	१६३	क्रोष्टशीर्ष (गुडघी)	१७४
न वायूचीं कार्ये	१६३	खंजआणि पांगुल्य	१७५
रसादिससधातूगत वायूचीं ल०	१६३	कलाखरखंज	१७५
शिरागत वायू	१६५	घातकंदक	१७५
रूपायुगत आणिसंधिगतवा०	१६५	पाददाह	१७५
पित्तकफानी आवृत झालेल्या प्राणा	१६५	पादहर्ष	१७६
दिवायूचीं लक्षणें	१६५	अंसशोष अवचाहुक	१७६
आक्षेपकचें सामान्यलक्षण	१६६	सूकादिकतीनरोग	१७६
अपतंत्रक व अपतानकलक्षण	१६७	तूनीरोग	१७७
दंडापतानक, अंतरायाम, बहिरा-		प्रतूनीरोग	१७७
याम (धनुर्बायू) आणिसंधिघा	१६८	आध्मानलक्षण	१७७
तयांचीं लक्षणें	१६८	प्रत्याध्मान	१७७
आक्षेपकादिकांस पित्तकपाचासं-	१६९	वाताष्ठीला	
बंध झाल्या असतां लक्षणें	१६९	प्रत्यष्ठीला	१७८
असाध्यलक्षण	१७०	सूत्ररोध	
पक्षवध (पक्षाघात) लक्षणें	१७०	कंपवायू	
सर्वांगरोगल०	१७०	खड्डीचें लक्षण	१७९
साध्यासाध्यात्तानार्थ इतर दोषां-	१७१	अलुक्तवातरोगसंग्रह	
चासंबंध	१७१	साध्यासाध्यविचार	
अर्दितरोग	१७१	उपद्रव	
त्याचें असाध्यलक्षण	१७२	असाध्यलक्षण	१८०
आक्षेपकापास्तून अर्दितापर्यंत	१७२	प्रकृतिस्थ वायूचें लक्षण व कार्य	
रोगांचा वेग	१७२		
हलुग्रहलक्षण	१७२	२४ वातरक्तनिदान.	
मन्यास्तंभ	१७३	कारण	१८१
जिह्वास्तंभ	१७३	संभ्रामि	
शिराग्रह	१७३	पूर्वरूप	१८२
दृष्टी	१७४	वातरक्ताला अन्यदोषसंसर्ग	१८३
विश्राची	१७४	रक्ताधिकल० व पित्ताधिकल०	

अनुक्रमणिका.

९

प्र.अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ
कफाधिकाचेंल०	१८४	२८ उदावर्तनिदान.	
पाथांबर झालेले वातरक्तउपेक्षे	१८४	उदावर्तीचेंकारण	१९७
नेहातावरदेखील होते		त्रयोदशउदावर्तीचींलक्षणें	१९७
असाध्यलक्षण०	१८४	रूक्षादिकारणांनीं कुपितझाले	
उपद्रव	१८५	ल्यावायूपासून होणारे उदावर्त	२००
साध्यासाध्यविचार	१८५		
२५ ऊरुस्तंभनिदान.		२९ आनाह्रोगनिदान.	
कारणें	१८६	त्याचेंकारणवसंप्राप्ति	२०१
पूर्वरूप	१८७	असाध्यलक्षण	२०२
लक्षण	१८७		
असाध्यलक्षण	१८८	३० गुल्मानिदान.	
२६ आमवातनिदान.		त्याचेंकारणवसंप्राप्ति	२०२
कारणें	१८८	गुल्माचेंसामान्यस्वरूप	२०३
आमवायूचेंसामान्यल०	१८९	संप्राप्ति	२०३
तौअत्यंतवातल्यावरचेंल०	१८९	पूर्वरूप	२०३
विशेषलक्षण	१९०	गुल्माचेंसाधारणरूप	२०४
साध्यासाध्यविचार	१९०	वातगुल्माचेंकारणवल०	२०४
		पित्तगुल्माचेंकारण	२०५
		कफजवसन्निपातजगुल्म	२०५
		द्वंद्वजगुल्म	२०६
		सन्निपातगुल्म	२०६
		रक्तगुल्म	२०७
		असाध्यलक्षणें	२०९
२७ शूलनिदान.		३१ हृद्दोगनिदान	
वातशूलाचेंकारणवल०	१९१	त्याचीसंप्राप्तिवसामान्यल०	२१०
पित्तशूलाचेंकारणवल०	१९२	वातजादिहृद्दोगांचीलक्षणें	२११
कफशूलाचेंकारणवलक्षण	१९३	कृमिहृद्दोगल०	२१३
आमशूल	१९४	उपद्रव	२१२
द्वंद्वजशूल	१९४		
परिणामशूलवत्याचेवातजादिभेद	१९५		
अन्नद्वारव्यशूल	१९६		

पित्तकादिसूत्रकृच्छ्र	२१४
शल्यजसूत्रकृच्छ्र	२१५
पुरीषजसूत्रकृच्छ्र	२१५
अश्मरीजसूत्रकृच्छ्र	२१५
शुक्रजसूत्रकृच्छ्र	२१५
अश्मरीआणिशर्कराह्यांचेंसा- म्याआणिअवांतरभेद	२१५

पित्ताश्मरील०	२२४
कफजअश्मरी	२२४
वालकांसउश्मरीहोतेती	२२५
शर्कराश्मरीलक्षण	२२५
अश्मरीशर्कराघतिचेउपद्रव	२२६
असाध्यलक्षणें	२२६

३३ सूत्राघातनिदान.

घातकुंडलिका	२१६
अष्टीला	२१७
घातवस्ति	२१७
सूत्रातीत	२१७
सूत्रजठर	२१८
सूत्रोत्संग	२१८
सूत्रक्षय	२१९
सूत्रग्रंथि	२१९
सूत्रशुक्र	२१९
उष्णघात	२१९
सूत्रसाद	२२०
विड्ढिघात	२२०
वस्तिकुंडल	२२१
ह्यालाअन्यदोषझाल्यावरचेंल०	२२१
साध्यासाध्यल०	२२२

३५ प्रमेहनिदान.

कफादिमेहांचीसंप्राप्ति	२२७	
प्रमेहांचादोषदूष्यसंग्रह	२२८	
पूर्वरूप	२२८	
सामान्यलक्षण	२२९	
प्रमेहाचेंकारण	२२९	
कफजमेहांचीलक्षणें	२२९	
पित्तजमेहांचील०	२३१	
घातजमेहांचील०	२३१	
कफजादिमेहांचेउपद्रव	२३२	
प्रमेहाचीअसाध्यलक्षणें	२३३	
कुलपरंपरागतअन्यविका- राचेंअसाध्यत्व	२३३	
उपेक्षेनेंसर्वमेहमधुमेहत्वपावनात.		
धातुक्षयआणिआवरणाह्या- पास्तनकोपलेल्यावायूनेंमधु- मेहान्चासंभव.	} २३४	
आवरणाचेंल०		
मधुमेहशब्दाच्याप्रवृत्तीचेंनिमित्त		

३४ अश्मरी (सुतरवडा) निदान.

संप्राप्ति	२२२
------------	-----

३७ मेदोनिदान.

कारणवसंप्राप्ति	२३८
मेदस्वीपुरुषाचेंल०	२३८
अत्यंतमेदबादल्याचेपरिणाम	२३९
स्थूलत्वक्षण	२३९

३८ उदरनिदान.

अग्नीन्यादुष्टीसउदरात्का०	२४०
उदरांचीसंप्राप्ति	२४०
उदरांचेसामान्यरूप	२४१
उदरांचीसंख्या	२४१
वानोदरत्वक्षण	२४१
पित्तोदरत्वक्षण	२४२
कफोदरत्वक्षण	२४२
सन्निपातोदरत्वक्षण	२४३
प्लीहोदरत्वक्षण	२४३
यकृद्हात्युदरत्व०	२४४
बद्धगुदोदरत्व०	२४५
क्षतोदरत्व०	२४५
जलोदराचेउत्पत्तिसहितत्व०	२४६
साध्यासाध्याविचार	२४७
असाध्यत्व०	२४८

३९ शोथनिदान.

संप्राप्ति	२४८
------------	-----

वातजशोथ	२५०
पित्तजशोथ	२५०
कफजशोथ	२५१
द्वंद्वजआणिसंनिपातजशोथ	२५१
अभिघातजशोथ	२५१
विषजशोथ	२५२
दोषांचीसूज उत्पन्न कर-	} २५३
पयांचीं तिकाणे	
कृच्छ्रादिभेद	२५३
असाध्यत्वक्षण	२५३

४० अंडवृद्धिनिदान.

संप्राप्ति	२५४
वातादिकापासून झालेल्या	} २५५
अंडवृद्धीचेंलक्षण	
सूत्रवृद्धि	२५५
अंत्रवृद्धीचेंलक्षण	२५६
उपेक्षाकेलीअसनांपरिणाम	२५६
असाध्यत्वक्षण	२५७

४१ गलगंडनिदान.

त्यांचीसंप्राप्ति	२५७
वातिकगलगंड	२५८
कफजगलगंड	२५८
मेदजगलगंड	२५९
असाध्यत्वक्षण	२५९

प्र.अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ
४२	गंडमालानिदान.		
	अपचीलक	२६०	
	साध्यासाध्यलक	२६०	
४३	ग्रंथिनिदान.		
	वातजग्रंथि	२६१	
	पित्तजग्रंथि	२६१	
	कफजग्रंथि	२६२	
	मेदजग्रंथि	२६२	
	शिराजग्रंथि	२६२	
४४	अर्बुदनिदान.		
	त्याचीसंमाप्ति	२६३	
	रक्तार्बुद	२६४	
	संसार्वुद	२६४	
	अध्यर्बुद	२६५	
	द्विर्बुद	२६५	
	अर्बुदेनपिकण्याचेकारण	२६५	
४५	श्लीपद(वारुळ)निदान.		
	त्याचीसंमाप्ति	२६६	
	वातजश्लीपद	२६६	
	पित्तजश्लीपद	२६६	
	कफजश्लीपद	२६६	
	असाध्यलक्षण	२६७	
	श्लीपदामध्येकफाचेमाधान्य	२६७	
	श्लीपदउत्पन्नहोण्याचेदेश	२६७	
४६	विद्रधिनिदान.		
	संमाप्तिवगेरे	२६८	
	वातजादिविद्रधींचीलक्षणें	२६९	
	पिकल्यांबरत्यांचेस्वाव	२६९	
	सन्निपातविद्रधि	२७०	
	अभियातजविद्रधि	२७०	
	रक्तजविद्रधि	२७०	
	अंतर्विद्रधिवत्याचीस्थानें	२७१	
	स्वावनिर्गम	२७२	
	साध्यासाध्यविद्रधि	२७२	
	असाध्यलक्षण	२७३	
४७	घ्रणशोधनिदान.		
	घ्रणपाक.	२७३	
	अपक्वलक्षण.	२७४	
	पच्यमानलक्षण	२७४	
	पक्वघ्रणलक्षण.	२७५	
	घ्रणांतपाककाळींत्रिदोषसंबंध	२७५	
	पूनकादलाअसतांपरिणाम	२७६	
	आमादिलक्षणज्ञानानेबैद्यो	२७६	
	चेरुणदोष.	२७६	
	अपक्वछेदनआणिपक्वाची	२७७	
	उपेक्षाकेल्यानेबैद्यदोष.	२७७	
४८	घ्रणनिदान.		
	वातिकघ्रण	} २७७	
	पैतिकघ्रण		
	कफघ्रण, रक्तजबद्धंजव-	} २७८	
	सरबघ्रण, कृच्छ्रसाध्यअसाध्य		
	दुष्टघ्रण, शूलघ्रण, भ्रणाराघ्रण	२७९	

अनुक्रमणिका.

१३

अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ
भरलेल्याघ्रणाचें ल० कृच्छ्रसाध		मासमर्माचें लक्षण	२८८
ध्यघ्रण, साध्यासाध्यलक्षण	२८९	सर्वघ्रणाचें उपद्रव	२८८
असाध्यघ्रण	२८०		
दुसरीअसाध्यल०	२८१	५० भग्ननिदान.	
घ्रणाचाअपचार	२८१	भग्न दोनप्रकारचें (एकसघ्रण)	
		आणि एकअघ्रण, त्यापैकीं	२८९
		अघ्रणलक्षण	
		संधिभग्न	
		संधिभंगाचें सामान्यल०	२८९
		कोडुभग्नलक्षणे	२९१
		कष्टसाध्यल०	२९२
		असाध्यलक्षणे	२९३
		हृद्यगर्दनेअसाध्यत्व	२९३
		अस्थिविचलितहेचेभंग	२९३
		५१ नाडीघ्रणनिदान.	
		संप्राप्ति	२९४
		वातनाडीघ्रण	२९४
		पित्तनाडी	
		कफनाडी	
		सन्निपातजनाडी	
		शल्यजनाडी	
		साध्यासाध्यल०	२९६
		५२ भगंदरनिदान.	
		संप्राप्ति	२९६
		पूर्वरूप	२९६
		शतपीनकलक्षण	२९७
		उष्ट्रशिरोधरल०	२९७

९ आगंतुघ्रणनिदान.

आगंतुघ्रणसाहाप्रकारचें	२८२
छिन्नलक्षण.	२८२
भिन्नलक्षण.	२८२
कोष्ठलक्षण.	२८३
कोष्ठभेदाचें लक्षण	२८३
आमाशयस्थितरक्तल०	२८४
पक्काशयस्थितलक्ष०	२८४
विक्षलक्षण	२८४
क्षतलक्षण	२८४
पिचितल०	२८४
घृष्टलक्षण	
सशल्यघ्रण	
कोष्ठभेदलक्षण	२८५
असाध्यकोष्ठभेद	
मांसशिरास्त्रासुआणिअस्थि	२८५
यांच्यामर्मभेदाचें सामान्यल०	
मर्मरहिताशिराविड्डल०	
स्त्रासुविड्ड	
संधिविड्ड	२८७
अस्थिविड्ड	
मर्मरहिताशिरादिविड्डलक्षणा	
वरूनशिरादिमर्मविड्डल० जाणावें	२८५

प्र.अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ
परिस्त्रावीभगंदर	२९७	त्वक्पाक	} ३०४
शंबूकावर्तभगंदर	२९८	शोणितार्बुद	
उन्मार्गिभगंदर	२९८	मांसार्बुद	} ३०५
साध्यासाध्यल०	२९८	मांसपाक	
असाध्यल०	२९९	विद्वधि	
		तिलकालक	
५३ उपदंशनिदान.		असाध्यशूकदोष	३०६
कारण	२९९	५५ कुष्ठनिदान.	
वातोपदंशलक्षण	२९९	कारणे	३०६
पित्तवरक्तोपदंशल०	३००	सप्तमहाकुष्ठे	३०७
कफोपदंश	३००	कुष्ठांचे पूर्वरूप	३०८
सन्निपातोपदंश	३००	सप्तमहाकुष्ठांचील०	३०८
असाध्यलक्षणो	३००	१ कापाल २ ओढुंबर ३ मंडल	} ३०८
लिंगवर्तिल०	३०१	४ ऋष्यजिह्व ५ पुंडरीक क्षी	
५४ शूकदोषनिदान.		ध्वा (शिबें) ७ काकणाकुष्ठ	३०९
संक्रामि	३०१	एकादशदकद्रुष्ठांचील०	३१०
सर्षपिकाल०	} ३०२	१ चर्मकुष्ठ २ किटिभकुष्ठ ३ वै-	} ३११
अष्टौलिका		पादिक ४ अलसककुष्ठ ५ द-	
श्रथित		दुमंडलकु० ६ चर्मदल ७ पा-	
कुंभिका		मा (रवहज)	
अलजी	} ३०३	८ कछुकुष्ठ ९ विस्फोटक	} ३१२
मृदित		१० शतारु ११ विचर्चिका	
संसूरपिटिका		वातजादिकुष्ठल०	३१३
अवमंथ		रसादिधातुगतकुष्ठलक्षणो	३१३
पुष्करिका	} ३०४	साध्यादिभेदवप्रधानदोष	३१५
स्पर्शहानि		किल्दासनिदान	३१६
उत्तमा		वातादिभेदानेत्यांचील०	३१६
शतपोनक		श्विभाचेंसाध्यासाध्यलक्षण०	३१७

अनुक्रमणिका.

१५

अं. प्र.	पृष्ठ	प्र. अं.	पृष्ठ
किलासाचे असाध्यत्व	३१७	वातजादिविसर्पंचीलं	३२४
सांसर्गिकरोग	३१७	अग्निविसर्प (अग्याधांवरें)	३२५
५६ शीतपित्तनिदान.		ग्रंथिविसर्प	३२६
संप्राप्ति.	} ३१८	कर्दमविसर्प	३२७
पूर्वरूप.		क्षतजविसर्प	३२८
उदरलक्षण.		उपद्रव	} ३२९
उदरचादुसराधर्म	साध्यासाध्यत्वक्षण		
कोष्ठलक्षण	} ३१५	५९ विस्फोटनिदान.	
५७ अम्लपित्तनिदान.		कारणें	३२९
निदानपूर्वकअम्लपित्ताचेरूप	} ३२०	विस्फोटस्वरूप	} ३३०
अम्लपित्ताचे लक्षण		वातजादिविस्फोटांचीलं	
अम्लपित्ताचे प्रकार २ पैकीं		रक्तजविस्फोट	} ३३२
अधोगताचे लक्षण	साध्यासाध्यविचार		
ऊर्ध्वगताचे लक्षण	} ३२१	उपद्रव	
कफपित्तजन्यअम्लपित्तलं	} ३२२	६० मसूरिकानि. (देवी).	
साध्यासाध्यविचार		कारणवसंप्राप्ति	} ३३३
अम्लपित्तामध्ये इतर दोषांचा		पूर्वरूप	
सांसर्ग		वातजादिमसूरिकालं	३३४
वातयुक्तअम्लपित्ताचे लं		चर्मपिटिका	} ३३५
कफयुक्तअम्लपित्ताचे लं	३२३	रोमांतिक (गोंवर)	
वातकफयुक्तअम्लपित्त	३२३	रसादिसप्तधातुगतमसूरि	} ३३६
कफपित्ताचे लं	३२३	कालक्षणें	
५८ विसर्पनिदान.		त्याचें दोषसंबंधानें लं	३३८
त्याची निदानपूर्वक संख्या, संप्राप्ति आणि निरुक्ति.	} ३२४	धातुगत आणि दोषजमसूरि	} ३३९
विसर्पंची दोषदूष्यें	३२४	काह्यामध्ये साध्यकोणत्या	
		कष्टसाध्यत्व	} ३३९
		असाध्यमसूरिका	

प्र.अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ
मसूरिकांचें अवस्थाविशेषं करुं	३३९	दारुण (दारणा)	३४७
नलक्षणा		अंरुषिका (खबडे)	} ३४८
मसूरिकांचे उपद्रव	३३९	पलित (केंसपिकणें)	
		तारुण्यपिटिका (मुरमाच्यापुळ्या)	
६१ क्षुद्ररोगनिदान.		पद्मिनीकंदक	
अजगळिका	३४०	जंजुमाणि	} ३४९
यवप्रख्या	} ३४१	मष (मस)	
अंधालजी		तिलकालक (तीळ)	
विद्युतापिटिका		न्यच्छ	
कच्छपिका	} ३४२	व्यंग (वांग)	} ३५०
वल्मीक		नीलिका	
इंद्रवृथा	} ३४३	परिवर्तिका	} ३५१
गर्दभिका		अवपाटिका	
पाषाणगर्दभ		निफलयमकाश	
पनसिका	} ३४४	सन्निकथरुद	} ३५२
जालगर्दभ		अहिपूतन	
इरिवेल्लिका	} ३४४	वृषणकच्छू	} ३५३
कक्षा (खाकमांजरी)		गुदभंश	
गंधनाम्नी		सूकरदंष्ट्र	
अग्निरोहिणी (काळपुळी)		६२ मुरवरोगनिदान.	
चिष्य (नखुडें)	} ३४५	संख्या	} ३५४
अनुशयी		ओष्ठरोग	
विदारिका	} ३४६	दंतमूलगत १५ रोग	३५६
शर्करा		दंतरोग	३५९
शर्कराबुद		जिह्वारोग	३६१
पाददारी	} ३४७	तालु रोग	३६२
कदर (कुरूप)		कंठरोग	३६४
अलस (बिरबल्या)		मुरवपाक	३७०
इंद्रलुस (वाई)			

अनुक्रमणिका.

१७

प्र.अं. असाध्यसुररोग ३७१

६३ कर्णरोगनिदान.

१ कर्णभ्रूळ, २ कर्णनाद ३ वात
धिर्य ४ कर्णद्वेड ५ कर्ण- } ३७२

स्नाव ६ कर्णकंदु }

७ कर्णगूथ ८ कर्णप्रतिनाह } ३७३

९ कृमिकर्ण }

कानांतपतंगादिकीटकगे- } ३७४

ल्याचेंलक्षण.

१० कर्णविद्विधि } ३७४

११ कर्णपाक १२ पूतिकर्ण } ३७५

१३ कर्णशोथ १४ कर्णाशुद } ३७५

१५ कर्णाशी }

चरकोक्तकर्णरोग ३७५

कर्णपालीचेरोग ३७६

कर्णशोथ, उत्पात, उन्मथक ३७६

दुःखवर्धन, परिलेही ३७७

६४ नासारोगनिदान.

पीनस, प्रतिनस्य ३७७

मांसापाक, पूयरक्त, क्षवथु ३७८

भ्रंशथु, दीप्त, प्रतीनाह, स्ना } ३७९

व. नासापरिशोष, आमपक्कादिल ३८०

प्रतिश्याय ५ प्रकारचा ३८०

वातिकादिप्रतिश्यायांचीलं ३८२

दुष्टप्रविश्याय, रक्तप्रतिश्याय ३८३

असाध्यलं

प्रतिश्यायबादले असतांजो } ३८४

विकार होतात ते.

प्र.अं. शेषसंख्यापूरणार्थदुसरेना- } ३८४
सारोग

६५ नेत्ररोगनिदान.

कारण, ३८५

अभिष्पदरोग ३८६

अधिमंथरोग, ३८८

नेत्ररोगांचीं सामनिरामलं ३८९

सशोथअक्षिपाकलक्षण, ३८९

हताधिमंथाचेंलक्षण, ३८९

वातपर्यय, शक्काक्षिपाक. } ३९०

अन्यतोवात, }

अम्लाध्युषित, शिरोत्यात, } ३९१

शिराहर्ष, सन्नणशक्क, ; } ३९१

अन्नणशक्क, ३९२

तेंअवस्थाविशेषानें कृच्छ्र } ३९३

साध्यवअसाध्यहोते. } ३९३

अक्षिपाकात्यय. } ३९४

अनकाजात, }

दृष्टिरोग, }

द्वितीयतृतीयपटलगतरोग ३९५

चतुर्थपटलगततिमिरलं ३९६

तृतीयपटलगतकान्ब्यालान् } ३९७

दुसरीसंज्ञा. } ३९७

दोषविशेषानें रूपदर्शन. ३९७

परिम्लाषितिमिररोग. } ३९८

लिंगनाश ६ प्रकारचा. } ३९८

वातिकरागाचें विशेषलक्षण } ३९९

दृष्टिमंडलगतरागः

प्र.अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ	
हाष्टि रोगांची संख्या	४००	पद्मकोप, पद्मशात	४१२	
पित्तविदग्धहाष्टि	} ४००	६६ शिरोरोगनिदान.	वातज, पौनिक, श्लेष्मिक,	४१३
दिवंध्य			सन्निपातिक, रक्तज, दमयज्जो	४१४
कफविदग्धहाष्टि			हृमिज,	
नक्तांध्य (रातांध्ये)	} ४०१	सूर्यावर्त, अनंतवात	४१५	
धूमदर्शी		अर्धावभेदक (अर्धाशिशी)	४१६	
इस्वहाष्टि		शंखक,		
नकुलांध्य	} ४०२	६७ स्त्रीरोगनिदान.	प्रदरनिदान	४१७
गंभीरहाष्टि			प्रदराचे सामान्यरूप	४१७
आगंतुजलिंगनाश			उपद्रव	४१७
अनिमित्ताचे लक्षण	} ४०३	श्लेष्मिकादिप्रदरल०	४१८	
अर्भरोग (वडस) ५ प्रकारचे		विश्वत्थार्तवल्ग०	४१९	
क्षुक्तिरोग		योनिव्यापत्तिनिदान	४२०	
अर्जुन (अहिरा)	} ४०४	योनि कंदनिदान	४२०	
पिष्टक, जाल, शिराजपिटिका,		वातिकादियोनिकंदल०	४२२	
बलास, पूयालस,		मूदगर्भनिदान	४२३	
उपनाह, स्नावकिंवा नाडी	४०५	गर्भपात	४२३	
पर्वणी, व अलजी, हृमिग्रंथि;	} ४०६	स्नावआणि पातयांचा काळ	४२३	
वर्त्मरोग		अकाळीं गर्भपडण्याचे कारण	४२४	
कुंभिका, पोथकी, वर्त्मशर्करा,		प्रसूति होते वेळीं मूदगर्भक-	४२४	
अशोवर्त्म	} ४०७	शानें होतो तो		
शुक्रार्श, अंजना, बहलवर्त्म,		मूदगर्भांच्या आरूपकार-	४२४	
वर्त्मबंध		व्यागति		
क्लिष्टवर्त्म, वर्त्मकंदम, श्याववर्त्म,	} ४०९	असाध्य मूदगर्भवर्गाभि-	४२५	
प्रक्लिन्नवर्त्म		णीचे लक्षण		
अक्लिन्नवर्त्म, घालहतवर्त्म,				
अर्बुद, निमेष.	} ४१०			
शोणिताश्लिगण, विसवर्त्म				
कुंचन.				

अनुक्रमणिका.

१९

प्र.अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ
पोटांतगर्भमेत्याचेंलं०	} ४२६	विषलिप्तशस्त्रहतलं०	४३९
गर्भमरणहेतु		सर्पांच्याजाति	४३९
गर्भिणीचेदुसरेअसाध्यलं०	} ४२७	भोगिप्रभृति सर्पांच्यादंशा	४४०
सूतिकारोग(बाळंतरोग)निं०		वरवातादिकांचेंलं०	
स्तनरोगनिदान	} ४२८	विशिष्टदेशावरवाधिशिष्टनो	४४०
स्तन्यरोग,वातादिकांनीं दूषि-		क्षत्रावरडसत्याचेंअसाध्यलं०	
तदुग्धांचींलक्षणें	} ४२९	उष्णाच्यायोगानेंविषाचाजोर	४४१
शुद्धदुग्धाचेंलक्षण		असाध्यलक्षण	
६८ बालरोगनिदान.		दूषीविष	४४२
लेंकरांच्याअंतर्गतवेदना-	} ४३०	त्याचेंलक्षण	४४३
जाणण्याचाउपाय		स्थानभेदानेंत्याचेंविशिष्टलं०	४४३
कु कूपाक, पारिगर्भिक,	४३१	रसादिधातुगत विषाचेंसामां	४४४
तालुकंदक महापद्मविस्सर्प	} ४३२	न्यलक्षण	
आणि दुसरे विकार		दूषीविषाचींनिरुक्ते	४४५
सामान्यग्रहजुष्टलक्षण	} ४३३	दूषीविषेदोनप्रकारचींतीं	४४५
स्कंदग्रिहीतलक्षण		त्याचेंसाध्यादिलं०	
स्कंदापस्मार, शकुनिग्रह,	} ४३४	लूनाविष, वत्यांच्या दंशाचें	४४६
रेवतीग्रहलक्षण		सामान्यलं०	
पूतनाग्रह, अंधपूतना,	} ४३५	दूषीविषलूतांचेंदंशलं०	} ४४७
शीतपूतना, सुरबमंडिका		प्राणहरलूता, दूषीविषाशुलं०	
नेगमेयग्रहलं०	४३६	प्राणहरसूषकाविषलं०	} ४४८
६९ विषनिदान.		रुकलास(सरडा)दष्टलं०	
स्थावरजंगमविषे	४३६	हृश्चिकविषलं०	} ४४९
जंगमविषांचेंसामान्यलं०	४३६	असाध्यलक्षणें	
स्थावरविषांचेंसामान्यलं०	४३७	कणभदष्टलं०	} ४४९
विषघालणाराचेंलं०	४३७	उच्चिदिंगविषलं०	
मूलादिविषांचींलं०	४३८	मंडूक(बेडूक)विषलं०	} ४४९
		सविषमत्स्यदष्टलं०	
		सविषजलीकादष्टलं०	

प्र.अं.	पृष्ठ	प्र.अं.	पृष्ठ
गृहगोधिका (पाल) विषलं	} ४५०	सविषनिर्विषदशाचेंलं	४५४
शतपदी (गोम) विषलं		असाध्यलक्षण	४५५
मशक (डास) विषलं		जलसंत्रासरोग	४५५
असाध्यमशकक्षताचेंलं	} ४५१	=====	
सविषमक्षिकादंशलं		७२ स्नायुक्निदान.	४५५
चलुष्यादादिकांचेंसाधारण- विष		७३ शुक्रार्तवदोष	४५६
विषउतरल्याचेंलक्षण.		आर्तवदोष	४५७

इतिमाधवनिदानसमाप्त.

परिशिष्ट.

७० षोडशनिदान.

आसेक्यनपुंसकाचेंलं	४५२
सौगंधिकनपुंसक	४५२
कुंभिकषंडाचेंलं	४५२
ईर्ष्यकषंडाचेंलं	४५३
महाषंडलक्ष	४५३
नारीषंडल	४५३

७१ अलर्कविषनिदान.

कुत्र्याच्यादंशाचेंलं	४५४
-----------------------	-----

७२ स्नायुक्निदान. ४५५

७३ शुक्रार्तवदोष ४५६

आर्तवदोष ४५७

७४ मंथरकज्वर (मधुरा-
ज्वर) लक्षण ४५८

७५ विष्टंभगर्भ (सल) } ४५९
उपविष्टकगर्भ.

रोगानुक्रमणिका ४५९

ग्रंथसमाप्ति ४६०

इतिमाधवस्यानुक्र-
मणिकासमाप्ता.

श्री.

माधवनिदानप्रारंभः.

प्रथमतः माधवाचार्य, ग्रंथनिर्वहणपणे समाप्तीसजावा.
याबुद्धीने शिवाचे मंगल करितात.

श्लोक

प्रणम्यजगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम् ॥ स्वर्ग
पवर्गयोर्द्वारं त्रैलोक्यशरणं शिवम् ॥ १ ॥

अर्थ— जगताची उत्पत्ति, पालन आणि संहार यांस कारणभूत, स्वर्ग
ह्मणजे स्रव, अपवर्ग ह्मणजे मोक्ष यांचें द्वार ह्मणजे उपाय, आणि-
त्रैलोक्याचें रक्षण करणारा असा जो शिव त्याला नमस्कार करून हा
पुढील ग्रंथ रचितो, असा पुढील श्लोकांत संबंध आहे.

स्वर्ग मोक्षाचें द्वार ह्मणून सांगितलें, येणें करून सकल पुरुषा-
र्थ हेतुत्व सूचविलें, कारण स्रव प्राप्ति आणि दुःखनाश या व्यति-
रिक्त पुरुषार्थच नाही. हरादि अन्य पर्याय शब्द असतां येथें ग्रंथ
कारानें शिवपदाची योजना अशासाठी केली कीं, अध्ययन करणा-
रांचें कल्याण व्हावें. लोकांचें कल्याण करितो ह्मणून महेश्वराला
शिव असें ह्मणतात.

नानामुनीनां वचनैरिदानीं समासतः सद्भिषजानि-
योगात् ॥ सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गो निबध्यते रोग-
विनिश्चयोयम् ॥ २ ॥

माधवनिदान

अर्थ- नाना प्रकारच्या ऋषीच्या वचनानीं, आणि सद्देद्यांच्या आज्ञेनें, उपद्रव, मरणसूचक चिन्ह, रोगोत्पादक हेतु, आणि रोगज्ञापक हेतु, यांसहित रोगांचा निर्णय ज्यात सांगितला आहे असा हा ग्रंथ आद्वीसंक्षेपाने रचितो.

नानातंत्रविहीनानांभिषजामल्पमेधसाम् ॥ सुखं
विज्ञातुमातंकमयमेवभविष्यति ॥ ३ ॥

अर्थ- नाना प्रकारचीं तंत्रे (शास्त्रे) जांस माहित नाहीत, अशा अल्प बुद्धीच्या वैद्यांस सरवाने रोगज्ञान होण्यास हाच ग्रंथ उपयोगी पडेल, ज्याधी जाणण्याचे उपाय पांच आहेत ते सांगतो.

निदानं पूर्वरूपाणिरूपाण्युपशयस्तथा ॥ संप्राप्तिश्चेति
विज्ञानं रोगाणां पंचधा स्मृतम् ॥ ४ ॥

अर्थ- निदान, पूर्वरूप, रूप, उपशय, आणि संप्राप्ति, हे पांच प्रकार रोगजाणण्यासाठी सांगितले आहेत. त्या निदानपंचकाचा अर्थ पुढे सांगितला आहे.

निदान सांगतो.

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणे ॥ निदानमा
हुः पर्यायैः

अर्थ- निमित्त, हेतु, आयतन, प्रत्यय, उत्थान, आणि कारण, त्या पर्यायशब्दांस निदान असे म्हणतात. निदान म्हणजे रोगाचे आदि कारण समजावे.

पूर्वरूप सांगतो.

प्राग्रूपयेन लक्ष्यते ॥ ५ ॥ उस्पित्तरामयो दोषविशेषे
षणानधिष्ठितः ॥

परिभाषा

३

अर्थ— पूर्वरूप ह्मणजे जेणे करून पुढें होणारा व्याधिविशेष सम जण्यांत येतो तें. तें दोन प्रकारचें. एक सामान्य, आणि दुसरें विशिष्ट. सामान्य प्राग्रूप असें कीं, दोष विशेषानें असंबद्ध असा उत्पन्न होणारा व्याधिव्यालक्षणानें समजतो तें पूर्वरूप होय.

विशिष्टप्राग्रूपाचें लक्षणसांगतो

लिंगमव्यक्तमल्पत्वाद्याधीनांतद्यथायथम्॥६॥

अर्थ— व्याधि अल्प असल्या सुद्धें जें अस्पष्ट लक्षण होतें तें विशिष्ट प्राग्रूप; ह्मणजे त्या त्या व्याधीचें तें तें अव्यक्तरूप होय.

रूपसांगतो.

तदेवव्यक्ततायांतरूपमित्यभिधीयते॥ संस्थानव्यं

जनलिंगं लक्षणांचिह्नमाकृतिः॥७॥

अर्थ— तेंच पूर्वरूप व्यक्त झालें ह्मणजे त्याला रूप असें ह्मणतात. संस्थानादिक त्या रूपाचे पर्याय शब्द आहेत. चरकानें रूपाचें लक्षणसांगितलें आहे तें असें— व्याधीच्या ज्ञानासाठीं जीं लक्षणे सांगितलीं असतात, त्यांनां रूपें ह्मणावीं.

उपशयसांगतो.

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम्॥ औष-

धानविहाराणां सुपयोगं सरवावहम्॥८॥ विद्यादु

पशयंव्याधेः सहिसात्स्यमिति स्मृतः॥ विपरीतोनु-

पशयोव्याध्यसात्स्यमिति स्मृतः॥९॥

अर्थ— हेतुविपरीत, व्याधिविपरीत, हेतुव्याधिविपरीत, हेतुविपर्यस्तार्थकारि, व्याधिविपर्यस्तार्थकारि, आणि हेतुव्याधिविपर्यस्तार्थकारि, अशीं औषधें, अन्नं, आणि विहार, यांचा जो सरवकारक-

उपयोग त्याला व्याधीचा उपशय झणावा, व्याधिसात्म्य, हा त्याचा पर्याय शब्द सांगितला. औषधादिकांचा दुःखकारक जो उपयोग त्यास अनुपशय झणतात. व्याध्यसात्म्य हा त्याचा पर्याय शब्द होय.

आतां यांचे उदाहरणाचे कोष्टक.

नावें	औषध.	अन्न	विहार.
हेतुविपरीत	शीतज्वरावरस्तंभीव. गेरे उष्ण	श्रमवायूयाणीं झालेल्या व्याधीस मांसरस व भात	दिवाविद्रेनें झालेल्या कफास रात्रौजागरण.
व्याधिविपरीत.	अतिसारावर स्तंभन. पा हाडमूळ वगेरे. विषावर शिरीष. कुष्ठ. रेवेर. मेहास, हळद.	अतिसारास स्तंभन. मसूरादि	उदावर्तावर प्रवाहणस्य. कुंधणे (वायूला चररवाळीं नेणे) मंत्र, देवता, गुरूची उपासना करणे.
हेतुव्याधिविपरीत.	वायूचे सुजेवर दशमूळ वातहर आणि शोथहर	वातकफग्रहणीवर ताक वातहर व कफहर ग्रहणीहर. शीत वातज्वरावर पेज.	स्निग्धजी दिवानिद्राति जपासून झालेल्या तंद्रेवर रूक्षरात्रौजागरण
हेतुविपर्यस्तार्थकारि.	पित्तप्रधानघ्नणशोथावर पित्तकर ऊष्णपिंडी बांधणे.	पच्यमानघ्नणशोथावर विदाहि अन्न.	यातोन्मादासत्रासदेणे.
व्याधिविपर्यस्तार्थकारि.	ओकारीवर ओकीरी करणारे गेळफळ.	अतिसारावर रेचकारक दूध.	ओकारीवर वमनासाठी ओकारी बळानें आणणे.
हेतुव्याधिविपरीतार्थकारि.	अग्निनें पोळल्यावर ऊष्ण अगुरूचा लेप. अथावा विषावर विष	मद्यानें झालेल्या उन्मादावर मादकमद्यपान	आमजनितसंसृष्ट वायूवर, पोहणे. प्रवाहणव, रून व्यायाम करणे

परिभाषा.

५

या प्रमाणे उपशयाने लक्षण जाणावे.

संप्राप्तिसांगतो.

यथादुष्टेन दोषेण यथाचानुविसर्पता ॥ निर्दृष्टिरा

मयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ १० ॥

अर्थ-दोषांची दुष्टि अनेक प्रकारची आहे, म्हणून स्वकारणाने दुष्ट झालेल्या दोषात स्वस्थान सोडून ऊर्ध्वाधस्तिर्यगादिभेदाने चडून कडेफिरून जीरोगाची उत्पत्ति होत्ये तिला संप्राप्ति म्हणजे दोषांची इति कर्तव्यता म्हणजे, जाति आणि आगति हे दोन तिचे पर्याय शब्द आहेत.

संप्राप्तीचे औपाधिक भेद सांगतो.

संख्या विकल्प प्राधान्य बल काल विशेषतः ॥ साभिद्यते.

अर्थ- संख्या, विकल्प, प्राधान्य, अप्राधान्य, बल, अबल, आणि काल. हे संप्राप्तीचे भेद आहेत.

संख्यादिकांचे विवरण करितो.

यथा त्रैव वक्ष्यंते षोडशरा इति ॥ ११ ॥

अर्थ- जसे त्याच ग्रंथांत ज्वर आठ प्रकारचे सांगण्याचे आहेत. त्याला संख्यारूप संप्राप्ति म्हणजे.

विकल्परूप संप्राप्तिसांगतो.

दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽंशांशकल्पना ॥

अर्थ- परस्पर संबद्ध जाहले जे दोष म्हणजे वात, पित्त, कफ, त्यांची अंशांशकल्पना म्हणजे वातादिगत रोक्ष्यादिक धर्म ते एक दोन तीन, किंवा सगळे होऊन जी वातादिकांच्या कोपाची कल्पना करणे ती सविकल्प असे म्हणजे, अशा प्रकारचा दोष कोपनिदान वेंचि-

६

साधवनिदान.

न्यानें होतो, उदाहरण. रोक्ष्य, शैत्य, लाघव, आणि वेशद्य इत्यादि गुण संपन्न जो वायू त्याचा, रोक्ष्यादि गुणसंपन्न कषाय रस आणि वाटा या सर्वभावानें वर्धक आहे. तसेंच तिरवटरससर्व भावानीं पित्ताचा वर्धक आहे. आणि कटु, ऊष्ण, तीक्ष्णत्वानें हिंराही पित्ताचा वर्धक आहे. तसेंच मधुररस आणि ह्यशीचे दूध. हे सर्व भावें करून कफाचें वर्धक आहे— इत्यादि.

प्राधान्यरूपसंप्राप्ति.

स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥१२

अर्थ— व्याधिस्वातंत्र्यानें प्रधान आणि पारतंत्र्यानें अप्रधान समजावी.

बलरूपसंप्राप्ति.

हेत्वादिकात्सर्वावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥ ॥

अर्थ— हेत्वादिक सगळे असले तर व्याधी बलवान् जाणावा, आणि थोडे असले तर निर्वक जाणावा.

कालरूपसंप्राप्ति.

नक्तंदिनर्तुभक्तांशैर्व्याधिकालोयथासत्त्वम् ॥

अर्थ— नक्त ह्यणजे रात्र, दिन ह्यणजे दिवस, ऋतु ह्यणजे वसंत, ग्राहिक, शुक्ल ह्यणजे आहार, त्यांचे अंश ह्यणजे एक देश, ती हीं करून दोषानुसारे करून व्याधीचा काल जाणावा, ह्यणजे रात्रीचे तीन भाग करून त्यांत पहिला भाग कफाचा, मधला पित्ताचा, आणि शेवटचा वायूचा; या प्रमाणेंच दिवसाचे भाग-सप्तजात्रे, वसंत काल कफाचा, शरत्काल पित्ताचा, वर्षाकाल वायूचा; या प्रमाणें जेवण होतांच कफाचा काल, मध्यें अन्नाच्या-

पच्यमान अवस्थे मध्ये पित्ताचा, आणि अन्नाचा चांगला पाक झाल्यावर वायूचा प्रकोप काळ समजावा. त्या काळा चरून त्या त्या दोषाचें ज्ञान होण्यास कठीण पडणार नाही.

निदानपंचकाचा उपसंहार.

इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदेश्यते ॥

अर्थ— या प्रमाणें निदान ह्मणजे काय ? हें संक्षेपानें सांगितलें, याचा विस्तार प्रति रोगास निदान पूर्वरूपादिकें करून पुढें सांगूं.

रोगाला कारण दोन प्रकारचे, एक दूरचे, व एक जवळचे. त्यांत आहारादिक हें दूरचे, आणि वातादिक हें जवळचे कारण होय. सर्व रोगांस वातादिक हेच कारण आहेत हें सांगतों.

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥

अर्थ— कुपित झालेले वात, पित्त, आणि कफ, हे सर्व रोगाला कारण होतात. आणि नाना प्रकारचे अपथ्य सेवन हें वातादिकांच्या कोपाला कारण आहे.

यारवेरीज दुसरे ही रोगाला का.

रण आहे तें सांगतों.

निदानार्थं करो रोगो रोगस्याप्युपजायते ॥ तद्यथा ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥ रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां श्वासश्चाप्युपजायते ॥ प्लीहाभिदृध्याजठरंजठराच्छोफ एव च ॥ अशींभ्योजाठरंदुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ प्रतिश्यायादथोकासः कासात्संजायते क्षयः

माधवनिदान.

क्षयोरोगस्य हेतु त्वेशोषस्याव्युपजायते ॥१७॥

अर्थ— रोगही रोगाचा निदानार्थ करणारा होतो, ह्मणजे रोगापासून रोग उत्पन्न होतो. याविषयीं येथेंच दृष्टांत सांगतो. ज्वर सनापापापासून रक्तपित्त उद्भवते; रक्तपित्तापासून ज्वर उत्पन्न होतो, रक्तपित्त आणि ज्वर यां पासून श्वास उत्पन्न होतो, पूहा (कवळू) वाढला ह्मणजे उदर रोग होतो, उदरापासून सूज येत्ये; सुळ व्याधीपासून उदर रोग आणि गुल्मरोग उत्पन्न होतात; पडशापासून रवोकला उत्पन्न होतो; रवोकल्यापासून ओजः प्रभृति धातूंचा क्षय होतो; आणि हाक्षय, राजयक्ष्मा म्हणून जो सर्वरोगांमध्ये राजा आहे त्याला उत्पन्न करितो,

रोगोत्पादकजे हे रोगसांगितले ते उत्पन्न

होतां क्षणींच दुसरारोग उत्पन्न करितात.

किंवा मागून कांहीं वेळाने करितात हे सांगतो.

ते पूर्वं केवळारोगाः पश्चाद्देत्वर्थकारिणः ॥ ॥

अर्थ— ते रोग पूर्वी स्वतंत्र असून मागून त्यांना कांहीं पुष्टिबल मिळाले असतां हेत्वर्थकारी ह्मणजे रोग उत्पन्न करितात—जसा ज्वर रक्तपित्तास उत्पन्न करितो.

त्यारोगजनकव्याधीचें वैचित्र्यसां०

कश्चिद्द्विरोगोरोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥ न प्र-

शाम्यति चाव्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेपि च ॥ एवं कृ-

तमानृणां दृश्यंते व्याधिसंकराः ॥

अर्थ— कोणी एक रोग दुसन्या रोगाला कारण होऊन शांत होतो; दुसरा, रोगाला उत्पन्न करून तसाच राहातो, आप्रमाणे.

ज्वरनिदान.

९

मनुष्यांस व्याधीचे संकर मोठे क्लेशदायक दिसतात, जसे, पडसें न जातां रवोकला उत्पन्न होती, सुळ व्याध नजातां उदर आणि गुल्म हे होतात, हे नाना प्रकारचे व्याधी उत्पन्न करून दुःख देतात, आणि बहूत करून त्यावर चिकित्सा विरुद्ध असत्ये, झणून हे रोग क्लृप्तम आहेत.

पूर्वीसांगितलेनिदानपंचक अव
श्यजाणावे झणून सांगतात.

तस्माद्यत्नेनसद्द्वैद्यैरिच्छद्विःसिद्धिसुत्तमाम्॥ज्ञा
तव्योवक्ष्यतेयोयंज्वरादीनांविनिश्चयः॥

अर्थ— झणून उत्तमसिद्धि मिळावी अशी ज्या सद्द्वैद्यांची इच्छा आहे, त्यांनीं ज्वरादिकांचें निदान जें पुढें सांगावयाचें आहेतें प्रयत्नें करून जाणावे.

ज्वरनिदान.

सर्वरोगांमध्ये ज्वर प्रधान आहे झ
णून पहिल्यानें त्याचें निदान सांगतां.

दक्षापमानसंकुद्धरुद्रनिश्वाससंभयः॥ज्वरोष्ट
धाष्टथक् द्वंद्वसंघातागंतुजः स्मृतः॥

अर्थ— दक्षप्रजापतीपासून झालेल्या अपमानानें कुद्ध झालेला जो रुद्र झणजे शिव, त्याच्या श्वासा पासून उत्पन्न झालेला असा ज्वर आठ प्रकारचा आहे, — वात, पित्त, कफ, ईहीं करून ३ द्वंद्वज ३ सन्निपात १ आणि आगंतुकज १ निवून संक्षेपानें ८ प्रकारचा सांगितला आहे.

माध्वनिदान. ज्वरसंप्राप्ति.

मिथ्याहारविहाराभ्यांदोषात्घामाशयाश्रयाः॥

बहिर्निरस्यकोष्ठाग्निज्वरदाःस्थूरसानुगाः॥

अर्थ— मिथ्या आहार आणि मिथ्या विहार यांपासून दुष्ट झालेले दोष (वातादिक) आमाशयाचा आश्रय करून कोष्ठाग्नीला बाहेर काढून रस धातूला मिळून ज्वर उत्पन्न करितात. ही संप्राप्ति शारीरज्वराचीच आहे, आगतुकज्वरांची नव्हे. त्यांना दोषसंबंध-मागून होतो,

ज्वराचें लक्षण.

स्वेदावरोधःसंतापःसर्वांगग्रहणंतथा॥युगपद्य

त्ररोगेचसज्वरोव्यपदिश्यते॥

अर्थ—ज्यारोगामध्ये घामनयेणें, देह, इंद्रिय, आणि मन, यांचा संताप, आणि सर्वांगास वेदना, हीं एक कालीं होतात त्याला ज्वर असें म्हणतें आहे, — पित्तज्वरांमध्ये घामयेतो, तेव्हां वरजे लक्षण सांगितलें त्याला दोष आला, यावर जैज्जटादिक समाधान करितात कीं, स्वेदावरोध म्हणजे "स्विद्यते अनेनेति स्वेदः त्या व्युत्पत्तीवरून स्वेद म्हणजे अग्नि, त्याचा अवरोध म्हणजे दोष व्याप्ति, असें केल्यानें लक्षणाचा व्यभिचार घडत नाही.

ज्वराचें पूर्वरूप.

श्रमोरतिर्विवर्णत्वं वैरेस्यंनयनप्लवः॥इच्छादेषौ
मुहुश्चापिशीतवातातपादिषु॥जृंभांगमर्दागुरुता
शोमहर्षोरुचिस्तमः॥अप्रहर्षश्चशीतं च भवंत्यु-
त्पत्त्यतिज्वरे॥सामान्यतोविशेषात्तुजृंभात्यर्थसमी

रणात् ॥ पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनं ॥

अर्थ— आयास केल्या वांचून श्रम, चैन न पडणें, शरीरास ग्लानि, तोंड बेचच, डोळे पाण्यानें भरून येणें, थंडी, वारा, आणि ऊन, यांवर वारंवार इच्छा आणि द्वेष होणें, जांभया, आंगमोडून घेणें, अंगजड होणें, रोमांच उभारणें, अन्नावर वासना नसणें, तथा रांत पडल्या सारिखें होणें, संतोष नसणें, फार थंडी वाजणें, आणि बालकादिकांचा द्वेष, ज्वरुत्पन्न होणार असतां हीं लक्षणें सामान्यतः सर्व ज्वरानां होतात, आतां विशेष सांगतां.— वायू पासून ज्वर यावयाचा असला तर जांभया फार येतात, पित्ता पासून डोक्याची आग होत्ये, आणि कफा पासून अन्न द्वेष होतो.

वातज्वरलक्षणं.

वेपथ्विर्विषमोवेगः कंठोष्ठसुरवशोषणम् ॥ निद्रानाशः क्षवस्तंभोगात्राणां रोक्ष्यमेव च ॥ शिरोऽह्लात्ररुग्भ्रूवैरस्यंगादविद्धता ॥ शूलाध्माने चूर्भणंच भवंत्यनिलजेज्वरे ॥ २८

अर्थ— कंप होणें, अनियत काळीं ज्वर अधिक उणा होणें किंवा येणें, घसा, ओंठ, तोंड, यांस कोरड पडणें, निद्रान येणें, शिंका न येणें, गात्रानां रूक्षता, मस्तक, हृदयगात्रें यांचे गर्द वेदना, तोंडाला विरसपणा, शोचासरबडा होणें, पोटांत दुरवणें, व वायूनें पोट फुगून दुरवणें, जांभया येणें, हीं लक्षणें वातज्वरांत होतात.

पित्तज्वराचीं लं.

वेगस्तीक्ष्णोत्तिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ॥ कंठोष्ठसुरवनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ प्रलापो

वक्त्रकटुतासूर्छादाहोमदस्तृषा॥ पीतविण्मूत्रने
त्रत्वकृपैतिकेभ्रमएवच॥३०॥

अर्थ—ज्वराच्चा वेगती क्षण, अतिसारहोणें, थोडीनिद्रा, वांती, ग-
ळा, ओंठ, तोंड, नाक, यांवरफोड, घाम, बडबड, तोंडतिखट, रूपा
दिकांचें अज्ञान, दाह, उन्मत्तपणा, ताहान, विष्टा, मूत्र, नेत्र, यानां
पिंबळे पणा, चाकावरबसून फिरल्यासारखें वाटणें, हीं लक्षणें—
पित्तज्वरामध्यें होतात.

कफज्वराचीलक्ष०

स्तैमित्यंस्तिमितोवेगआलस्यंमधुरास्यता॥ शकू
मूत्रपुरीषत्वस्तंभस्तृप्तिरथापिच॥ गौरवंशीत-
सुत्क्लेदोरोमहर्षोतिनिद्रता॥ प्रतिश्यायोरुचिः का
सः कफजेक्षणोश्चशकूता॥३२॥

अर्थ— आंग ओल्या वस्त्रानें गुंडाळल्या सारिखें भासणें, ज्वरा-
चा वेग मंद, शक्ती असून काम करण्यास उत्साह नसणें, तोंडाळा
गोडी; मूत्र, मळ, आणि त्वचा, यांस पांढरे पणा, आंग ताटणें, तृ-
प्तासारिखी अन्नावर वासना नसणें, आंगास जडपणा, थंडीवा
जणें, ओकारी आल्या सारिखी वाटणें, आंगाला कांटा येणें, फार
झोप, पडसें, अरुचि, खोकला, डोळ्यांस पांढुरकी, हीं लक्षणें क
फज्वरामध्यें होतात.

वातपित्तज्वरल०

तृष्णासूर्छाभ्रमोदाहः स्वप्ननाशःशिरोरुजा॥
कंठास्यशोषोवमथूरोमहर्षोरुचिस्तमः॥३३॥
पर्वभेदश्चजृम्भाचवातपित्तज्वराहृतिः॥

ज्वरनिदान.

१३

अर्थ— ताहान, मूछी, भ्रम, दाह, निद्रानाश, मस्तकशूल, गळा, तोंड, यांचा शोष, मळमळ, रोमांच, अरुचि, अकस्मात अंधारांत पडल्या सारिरवेभासणे, सांध्याचे ठाई वेदना, जांभया, हेंवातपि तज्वराचे स्वरूप जाणावे.

श्लेष्मवातज्वर.

स्तेमित्यंपर्वणांभेदो निद्रागौरवमेवच ॥ शिरोग्र-
हः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ॥ संतापोम
ध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वरा कृतिः ॥ ३५ ॥

अर्थ— आंग आर्द्रवस्त्राने गुंडाळल्या सारिरवेभासणे, सांध्यानां फूट, निद्राफारथेणे, आंगजड, मस्तकावर भार, पडसें, रवोकला, घाम थोडा येतो, शरीराचा दाह, ज्वराचा वेग मध्यम, या प्रमा णे वातश्लेष्मज्वराचे रूप जाणावे.

श्लेष्मपित्तज्वर.

लिप्ततिक्तस्य तातंद्रामोहः कासोरुचिस्तृषा ॥

सुहुर्दाहो मुहुः शीतं श्लेष्मपित्तज्वरा कृतिः ॥ ३६ ॥

अर्थ— तोंड कडवट असून चिकट, झांपड, मोह, रवोकला, अरुचि, ताहान, वारंवार दाह होतो, व वारंवार थंडी वाजत्ये, हें क फपित्तज्वराचे स्वरूप जाणावे.

सन्निपातज्वरलक्षणा.

क्षणेदाहः क्षणे शीतसस्थिसंधि शिरोरुजा ॥ सा-
स्त्रावे कलुषेरक्तेनिर्भुग्नेचापिलोचने ॥ सस्वनौस
रुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवाद्यतः ॥ तंद्रामोहः प्रला
पश्चकासश्वासोऽरुचिर्त्रमः ॥ ३७ ॥ परिदग्धारव

रस्यर्शाजिह्वास्त्रस्तांगतापरम् ॥ घीवनरंक्तपित्त
 स्यकफेनोन्मिश्रितस्यच ॥ ३९ ॥ शिरसोलोटनंतृष्णा
 निद्रानाशोत्तदिव्यथा ॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणांचिराद्
 शनिलस्यशः ॥ ४० ॥ कृशत्वंनातिगात्राणांप्रततंकं
 ठकूजनम् ॥ कोठानांश्यावरक्तानांमंडलानांचदर्श
 नम् ॥ ४१ ॥ मूकत्वंस्त्रोतसांपाकोगुरुत्वमुदरस्यच ॥
 चिरात्पाकश्चदोषाणांसन्निपातज्वराकृतिः ॥ ४२ ॥

अर्थ— क्षणांत दाह व क्षणांत शीत, हाडें, संधि, मस्तक, यांचे वाई-
 शूळ, डोळ्यानां पाणी येते, व ते गडूळ, अलवदार लेले असतात, व का
 नांत शब्द होतो, व शूळ होतो, गळ्यांत भाताचे कूस लागल्या सा
 रिरवे दुरवते, झोपड, मोह, बडबड, रवोकला, श्वास, अरुचि, भ्रम,
 व जीभ जळल्या सारिरवी, व सागाचे पाना सारिरवी रवरवीत, अत्यं
 त आंग गळणे, रक्तपित्तानें मिश्रित असा कफाचा बेटका येतो, व
 मस्तक डोलते, ताहान, झोपनयेणे, उरांत दुरवणे, घाम, मूत्र,
 मळ, हे फार वेळानें थोडे होतात, गात्रें अत्यंत कृश होत नाहींत,
 निरंतर गळा घुर घुर वाजतो, माशीचाबल्या सारिरव्या गांधी ये-
 तात, व काळसर व तांबूस बर्ण चकंदकें उडतात, व वाचा बस
 ल्ये, कान, नाक, तोंड, यांचे ठिकाणी फोडयेतात, व पीटजड होते.
 वात, पित्त, कफ, यांचा पाक कालें करून होतो. हें सन्निपात ज्व-
 राचें रूप जाणावें,

ग्रंथांतरीचे त्रयोदशसन्निपातां

चें निदान सांगतां.

अस्त्रिगुणोः कटुमधुरकरातापसेवा

माधवनिदान.

१५.

कषायेः कामक्रोधातिरुक्षैर्गुरुतरपिशिताहारसो
हित्यशीतैः ॥ शोकव्यायामचिंताग्रहगणवनिता-
त्यंतसंगप्रसंगैः प्रायः कुष्यंतिपुंसांमधसमयशर
द्वर्षणेसन्निपाताः ॥ १॥

अर्थ—आंबट, स्निग्धोष्ण, तीव्र, उष्ण, मधुर, मद्य, ऊन, किंवा शोक,
तुरद, काम, क्रोध, अतिरुक्ष, फारजड आकंठ भोजन, आणि सांस
भक्षण; शीतपदार्थसेवन, शोक, श्रम, चिंता, पिशाचबाधा, फार-
स्त्रीसंग, याकारणांनी; आणि चैत्र, वैशाख, अश्वीन, कार्तिक, श्राव
ण, भाद्रपद यामहिन्यांत; मनुष्यानां प्रायः सन्निपाताचा प्रकोप होतो.

त्यासन्निपातांचींनिवे.

संधिकश्चांतकश्चैवरुग्दाहश्चित्तविभ्रमः ॥ शीतांग
स्तंद्रिकः प्रोक्तः कंठकुब्जश्चकर्णकः ॥ विरव्यातोष्ण
ग्ननेत्रश्चरक्तष्ठीवीप्रलापकः ॥ जिह्वकश्चेत्यभिन्या
सः सन्निपातास्त्रयोदश ॥ ३॥

अर्थ—संधिक, अंतक, रुग्दाह, चित्तविभ्रम, शीतांग, तंद्रिक, कंठ
कुब्ज, कर्णक, भुग्ननेत्र, रक्तष्ठीवी, प्रलापक, जिह्वक, अभिन्यास,
या प्रमाणें तेरा सन्निपात सांगितले आहेत.

त्यांचीमर्यादा.

संधिकेवासराः सप्तचांतकेदशवासराः ॥ रुग्दाहेषिं
शतिर्ज्ञेयावन्ध्यष्टौचित्तविभ्रमे ॥ ४॥ पक्षमेकंतुशीतां
गेतंद्रिकेपंचविंशतिः ॥ विज्ञेयावासराश्चैव कंठकु-
ब्जेत्रयोदश ॥ ५॥ कर्णकेचत्रयोमासाभुग्ननेत्रेदिना
ष्टकम् ॥ रक्तष्ठीवीदशाहानिचतुर्दशप्रलापके ॥ ६॥

जिह्वकेषोडशाहानिकलाभिन्यासलक्षणे॥परमा-
युरिदं प्रोक्तं ध्रियते तत्क्षणादपि॥७॥

अर्थ— संधिकाला ७ अंतकाला १० रुग्दाहास २० चित्तविभ्रमाला
२४ शीर्तागाला १५ तंद्रिकाला २५ कंठकुञ्जाला १३ कर्णका-
लातीन महिने, ९० दिवस, भुग्ननेत्राला ८ रक्त स्त्रीबीला १० प्रलापका-
ला १४ जिह्वकाला १६ अभिन्यासाला १६ दिवस, ही आयुव्याची पर-
मावधिसांगीतली आहे, परंतु रोगी तक्षणी मरतो.

साध्यासाध्यविचार.

संधिकस्तंद्रिकश्चैव कर्णकः कंठकुब्जकः॥ जिह्व-
कश्चित्तविभ्रंशः षट्साध्याः सप्तमारकाः॥८॥

अर्थ— संधिक, तंद्रिक, कर्णक, कंठकुब्ज, जिह्वक, चित्तविभ्रंश,
हेसाहा साध्य, बाकीचे राहिले ले सातमारक आहेत.

संधिक

पूर्वरूपकृतशूलसंभवं शोषवातबहुवेदनाच्चितां॥
श्लेष्मतापबलहानिजागरं सन्निपातमिति संधिकं व-
देत्॥९॥

अर्थ— ज्याचा पूर्वरूपा मध्ये शूल, शोष, वायूच्या फार वेदना, श्ले-
ष्मोद्रेक, संताप, बलाहानि, जागरण, ही लक्षणें होतात त्याला संधिक असें म्हणावे,

अंतक

दाहं करोति परित्तापनमातनोति मोहं ददाति विदधा-
ति शिरः प्रकंपं॥ हिकां करोति कसनंच समाजुहोति-
जानीहितं विबुधवर्जितमंतकारव्यम्॥१०॥

माधवनिदान.

१७

अर्थ- दाह करितो, संतापाला वादिवतो, मोह देतो, शीरकांपवितो, उच- मा
की करितो. आणि कास वादिवतो. सन्निपात वेत्यांहीं सोडलेला असा-
हा अंतक सन्निपात जाणावा.

रुग्दाह.

प्रलापपरिनापनमबलमोहमांघश्रमः परिभ्रमणवेदना-
व्यथितकंठमन्याहनुः ॥ निरंतरतृषाकरः श्वसनकासहि
क्काकुलः सकष्टरसाधनो भवति हंति रुग्दाहकः ॥ ११ ॥

अर्थ- बडबड, संताप, बळकट मोह, मंदत्व, अनायासानेश्रम, भोंबळ
या वेदनांनीं युक्त, कंठ, मान, हनुवटी, यांचेवाईं वेदना, निरंतरतृषालाग-
णें, श्वास, कास, आणि उचकी या लक्षणांनीं व्याप्त असाहा रुग्दाह
कष्टसाध्य आहे. हा संनिपात मारितो.

चित्तभ्रम.

यदिकथमपि पुंसां जायते कायपीडाभ्रममदपरितापो मो
हवैकल्यभावः ॥ विकलनयनहासो गीतनृत्यप्रलापी-
त्यामिदधतमसाध्यं केपि चित्तभ्रमारव्यम् ॥ १२ ॥ ॥

अर्थ- जर कोणत्याही प्रकारानें शरीराला पीडा होत आहे, व भ्रम,
धोतरा खाल्या सारिखी अवस्था, संताप मोह विकलपणा, डोळेच्या
कुळ होणें, हंसणें, गाणें, नाचणें, आणि बडबड करणें. हीं लक्षणे होता-
त; तर त्या सन्निपाताला कोणी चित्तभ्रम म्हणतात. हा असाध्य आहे.

शीतांग.

हिमसदृशशरीरो वेपथुश्वासहिक्काशिथिलितसकलांगो र्वि
न्ननादोग्रतापः ॥ क्लमथुदवथुकासच्छर्द्यतीसारयुक्तस्त्वरित
मरणहेतुः शीतगात्रप्रभावात् १३ ॥ ॥ ॥

साधवनिदान.

अर्थ-शरीरबर्फीसारिवें थंड, कंप, श्वास, उचकी, संपूर्ण आंग दिलें होणें, स्वररबोल जाणें, अंतः उग्रसंताप, अनायासश्रम, मनाला संताप, रबोकला वांति, अतिसार यालक्षणानीं युक्त झालेल्यासन्निपातास शीतगात्र ह्मणावा. हा प्राणाचा त्वरित नाश करितो.

तंद्रिक.

प्रभूतातंद्रातिज्वरकफपिपासाकुलतरोभवेच्छ्यामाजिल्हा
पृथुलकठिनाकंठकृता ॥ अतीसारःश्वासः क्लमथुपरिता
पःश्रुतिरुजोभ्रूशंकंठेजाड्यंशयनमनिशंतंद्रिकगदे ॥ १४ ॥

अर्थ- तंद्रिक सन्निपातामध्ये झोपडफार असते. शूल, ज्वर, कफ, ताहान त्यांनीं रोगी फार पीडित होतो. जीभ श्यामवर्ण, दडस, कठिण आणि कांठाबलेली होते. व अतिसार, श्वास, ग्लानि, तलरवी, कानदुःखणें घशांत जडत्व आणि रात्रंदिवस झोप, हीं लक्षणें होतात. हा साध्य.

कंठकुञ्ज.

शिरोतिकंठग्रहदाहमोहकंपज्वरोरक्तसमीरणार्तिः ॥ ह-
नुग्रहस्तापविलापमूर्च्छा स्यात्कंठकुञ्जः रयलुकष्टसाध्यः १५
अर्थ- कपाळदुःखणें, गळ्यादुःखणें, दाह, बेसाधधपणा, कंप, ज्वर, रक्तवातसंबंधीं पीडा, हनुवटीजरवडणें, संताप, बडबड, आणि मूर्च्छा यालक्षणानीं युक्त झालेल्यासन्निपाताला कंठकुञ्ज ह्मणावा. हा कष्टसाध्य आहे.

कर्णक.

प्रलापश्रुतिहासकंठग्रहंगव्यथाश्वासकासप्रसेकप्रभावं ॥ ज्व-
रंतापकर्णांतयोग्द्विपीडाबुधाः कर्णकं कष्टसाध्यं वदंति ॥ १६ ॥
अर्थ- बडबड, बधिरपणा, गळ्याधरणें, अंगांत तिडका, श्वास, रबोकला, लालास्त्राव, ज्वर, संताप, कर्ण आणि गाल यांचे गंधीं पीडा, यालक्षणों-

नीचुक्तअसाहाकर्पाकहोय. याला पंडित कष्टसाध्य ह्मणतात.
संनिपातज्वरस्यांतेकर्णमूलेसदाकणः ॥ शोथः संजायते-
तेनकश्चिदेवप्रमुच्यते ॥१७॥ ज्वरस्यपूर्वज्वरमध्यतोवा
ज्वरांततोवाश्रुतिमूलशोथः ॥ क्रमादसाध्यः खलुकष्ट-
साध्यः करवेनसाध्योसुनिभिः प्रदिष्टः ॥१८॥ ॥

अर्थ-संनिपातज्वराचेअंतीं कर्णमूलाचेठार्डे मोठी भयंकर रूज
येत्ये, ती पासून कोणी एखादा बरा होतो. ती रूज-ज्वराचे पूर्वीं
आली असतां असाध्य, ज्वराच्यामध्ये आली असतां कष्टसाध्य; व
ज्वराचेअंतीं आली असतां करवसाध्य, असें मुनींनीं सांगितलें आहे.

शुग्नेत्र.

ज्वरबलापचयः स्मृतिश्चून्यताश्वसनशुग्नेत्रविलोचनमो-
हितः ॥ प्रलपनभ्रमकंपनशोफवान्त्यजतिजीवित
माशक्तसशुग्नेत्रक ॥१९॥ ॥ ॥

अर्थ-ज्वरानें बलक्षय, स्मृतिनाश, श्वास, चक्रदृष्टी, बेसावधपणा,
बडबड, भ्रम, कंप, आणि रूज हीं लक्षणें शुग्नेत्र संनिपातांत हो-
तात. हा रोगी लवकर मरतो.

रक्तष्ठीवी.

रक्तष्ठीवीज्वरवमितृषामोहशूलातिसाराहिक्काध्मा
नभ्रमणदवथुश्वाससंज्ञाप्रणाशः ॥ श्यामारक्ता-
धिकतररसनामंडलोत्थानरूपारक्तष्ठीवीनिगदि-
तइहप्राणहंताप्रसिद्धः ॥२०॥ ॥ ॥

अर्थ-रक्ताचीगुळणी, ज्वर, वांति, तृषा, मूर्च्छा, शूळ अतिसार उ-
चकी, पोटफुगणें, चक्राच्याभ्रमणासारिरवेभोंवणें, तलरवी श्वा-

माधवनिदान.

सं, संज्ञाभाश जिह्वा काळी किंवा रक्तवर्ण होत्ये, व तिच्यावर मंडले उरतात. ह्या लक्षणांनी युक्त जो सन्निपात त्याला रक्तछीवी स्वपाता-
त. हा प्राणाचा नाशक क्षणून प्रसिद्ध आहे.

प्रलापक.

कंपप्रलापपरितापनशीर्षपीडाप्रोटप्रभावपवमानप-
रोन्यचिंता ॥ प्रज्ञाप्रणाशविकलमत्तुरप्रवादः क्षिप्रं-
प्रयातिपितृपालपदं प्रलापी ॥२१॥ ॥ ॥

अर्थ- कंप, बडबड, संताप, कपाळदुरवणे, प्रोटगोष्ठीसांगणे, आणि स्वच्छपणाविषयी आसक्त, दुसऱ्याची काळजी करणारा, बुद्धिनाश झालेला, विकल आणि पुकळ बडबड करणारा, असा हा प्रलाप-
क सन्निपात रोगी यमसदनाप्रत जातो.

जिह्वक.

श्वसनकासपरितापविह्वलः कठिनकंठकधृतानिजि-
ह्वकः ॥ बधिरमूकबलहानिलक्षणो भवति कष्टतरसा-
ध्यजिह्वकः ॥२२॥ ॥ ॥

अर्थ- खोकला, दमा, आणि संताप, चाणीं विह्वळ, कठिन, ब कां-
ट्यांनी व्यास झालेली जिह्वा, बहिरेपणा, मुकेपणा, आणि बलहा-
नि, ह्या लक्षणांनी युक्त असा हा जिह्वक सन्निपात कष्टसाध्य आहे.

अभिन्यास

दोषत्रयस्निग्धसुरवत्त्वनिद्रावैकल्यनिश्चेष्टनक-
ष्टवाग्मी ॥ बलप्रणाशः स्वसनादिनिग्रहोभिन्या-
सउक्तो ननु मृतकल्पः ॥२३॥ ॥ ॥

अर्थ- त्रिदोषांच्या कोपानें तोंडावर लुबलुबीतपणा, झोंप, विक-

साधवनिदान.

२१

छपणा, निश्चेष्टपडणें, मोठ्या प्रयासानें एखादा शब्द बोलणें, बल
नाश, श्वासादिकांचा अवरोध, हीं लक्षणें अभिन्यास सन्निपाता-
चीं आहेत. हा केवळ भयंकर मृत्कतुल्य आहे.

हारिद्रक.

हारिद्रदेहनखनेत्रकरांघ्रितापनिष्ठीबनादिकस-
नेरुपलक्षितोयः ॥ हारिद्रकः सकथितः किल संनि-
पातः साध्यो न चैष भिषजां ज्वरकालरूपः ॥ २४ ॥

अर्थ- देह, नख, नेत्र, हात, पाय, हे हळद लावल्यासारखे पिंढळे
होतात, ज्वर, थुंका पडणें, आणि खोकला हीं लक्षणें ज्या सन्नि-
पातांत होतात, त्याला हारिद्रक सन्निपात ह्मणतात. हा ज्वररू-
पी काळच होय. हा वैद्यांस साध्य होतच नाही. हा त्रयोदश संनि-
पाताखेरीज आहे.

सद्यस्त्रिपंचसप्ताहाद्दशाहाद्द्वादशादपि ॥ एकविं-
शदिनेः शरद्धः सन्निपाती रूजीवति ॥ २५ ॥

अर्थ- सन्निपात झाल्यावर तत्काळ तीन, पांच, सात, दहा, आणि बा-
रा दिवस उत्तून २१ दिवस लोखले ह्म. शरद्ध होऊन संनिपातरोगी जगतो.

त्रिदोषज्वराची साधारण मर्यादा.

सप्तमीद्विगुणायावन्नवम्येकादशतिथा ॥ एषा त्रिदो-
षमर्यादामोक्षाय च वधाय च ॥ २६ ॥ पित्तकफानिलवृक्ष्या
दशादिवसद्वादशाहसप्ताहान् ॥ हंति विसुंचति पुरुषं-
त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥ २७ ॥

अर्थ- त्रिदोष झाल्यादि विसा पासून ७ किंवा १४, आणि ९ किं-
वा १८, तसेंच ११ किंवा २२ दिवस पर्यंत ही त्रिदोषांची मर्यादा जा-

सन्निपात.

णावी. यापुढें ज्वर जातो, किंवा मृत्यु घेतो. ७। ९ आणि ११ ही मर्यादा वाताधिक, पित्ताधिक, आणि कफाधिक सन्निपाताची क्रमानें जाणावी.

पित्तकफ आणि वायू ह्यांच्या वृद्धीनें क्रमेकस्वरुप दाहा दिवसानीं, बारा दिवसानीं, आणि साता दिवसानीं त्रिदोषज्वर धातुपाक झाला असतां मारतो. आणि मलपाक झाला असतां रोग्याला सोडतो.

धातुपाकलक्षण.

निदानाशो हृदि स्तंभो विष्टंभोगोर वारुची ॥ अरति-

र्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥ २८ ॥ ॥

अर्थ- निदानाश, हृदय ताडल्यासारखे होणे, मूत्रपुरीषांचा अवघट-
भ, शरीराला जडपणा, अन्नद्वेष, अस्वस्थपणा, आणि बलाचानाश,
धातुपाक झाला असतां हीं लक्षणें होतात.

धातुपाक ह्या उत्तरोत्तर रोगाची वृद्धि आणि बलाची हानि होऊन शुक्रा-
दि धातुसहित मूत्रादिकांचा जो पाक होणें त्यास धातुपाक ह्या नांवें.

मलपाकलक्षण.

दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुना ज्वर देहयोः ॥ इंद्रियाणां

च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम् ॥ २९ ॥ ॥

अर्थ- दोषांचा स्वभाव पालटणे, ज्वर हलका होणे, शरीर हलके होणे,
इंद्रियांस निर्मलता, हे मलपाकाचें लक्षण जाणावें. धातुपाक आणि
मलपाक होणें हे केवळ देवावर आहे, या विषयी दुसरा कांहीं हेतु दिसत
नाहीं.

सन्निपाताचें असाध्यलक्षण.

दोषे विबद्धे नष्टे नो सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥ सन्निपा-

तज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्तनोन्यथा ॥ ३० ॥

माधवनिदान.

२३

अर्थ- मलादिक व पितादिक दोषबद्ध झाले असतां आणि अग्नि शांत झाला असतां, आणि वातादिसर्वदोषांचीं संपूर्ण लक्षणें झालीं असतां सन्निपातज्वर असाध्य होतो; आणि याच्या उलट ह्मणजे दोषप्रवृत्ति असून अग्नि थोडासा दीप्त असून सर्वांचीं लक्षणें थोड थोडीं झालीं असतां सन्निपातज्वर कृच्छ्रसाध्य होतो.

आगंतुज्वर.

अभिघाताभिचाराभ्यामभिषंगाभिशापतः ॥ आगंतुर्जायतेदोषैर्यथास्वेतंविभावयेत् ॥३१॥ ॥

अर्थ- शास्त्र, मातीचें टेंकूळ, बुकी, काठी इत्यादिकांनीं मारण्यानें, किंवा श्येनादि याग केल्यानें, अथवा उलट कलट मंत्रांनीं लोरबंडाच्या स्क्रन्वीनें सर्षपादिकांचा होम केल्यानें, किंवा कामादिक व भूतादिकांचे उपद्रव झाल्यानें, अथवा ब्राह्मण, गुरु, वृद्ध, सिद्धपुरुष, यांच्या शापानें, आगंतुज्वर उत्पन्न होतो; तो पुढें जेजे दोष कुपित होतील त्याच्या लक्षणांवरून जाणावा.

विषजन्यआगंतुकज्वर.

श्यावास्थनाविषकृतेदाहोतीसारएवंच ॥ भक्ता-
रुचिःपिपासाचतौदश्चसहमूर्च्छया ॥३२॥ ॥

अर्थ- स्थावरजंगम विषभक्षणानें जो ज्वर येतो, त्यांत तोंड श्यामवर्णी होतें, आणि दाह, अतिसार, अन्नद्वेष, ताहान, कृयारोंचल्या सारिरबी पीडा, आणि मूर्च्छा हीं लक्षणें होतात.

औषधांच्या वासानें झालेला ज्वर.

औषधीगंधजैमूर्च्छाशिरोरुग्मथुःक्षवः ॥

अर्थ- एखाद्या उग्र औषधाच्या वासानें जो ज्वर येतो, त्यामध्ये

आगंतुज्वरः

मूर्छा, कपाळदुरवणे, वांति, किंवा मळमळ, आणि शिंका हीं लक्षणें होतात.

कामज्वरः

कामजेचित्तविभ्रंशस्तद्भ्रालस्यमभोजनम् ॥ ३२ ॥

दयेवेदनाचास्यगात्रंचपरिश्रष्यति ॥ ३३ ॥

अर्थ- कामज्वर क्षणजे इच्छिलेल्या स्त्रीची प्राप्ति न झाल्यामुळे जो ज्वर येतो, तेणें करून चित्तभ्रंश, झोंपड, आळस, जेवणावर इच्छानसणें, हृदयांत पीडा, हीं लक्षणें होतात. आणि त्या पुरुषाचें शरीर वाळत जातें.

अथ, शोक, आणि कोप यां पासून

झालेल्या ज्वरः

भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥ ३४ ॥

अर्थ- भयापासून झालेल्या ज्वरामध्ये बडबड कर असत्ये.

शोकापासून झालेल्या ज्वरांत ही बडबडच असते.

कोपापासून झालेल्या ज्वरामध्ये कांपणें सुटतें.

अभिचार आणि अभिघातज्वरः

अभिचाराभिघाताभ्यां मोहसृष्ट्या च जायते ॥

अर्थ- अभिचार आणि अभिघात यां पासून ज्वर आला असतां मोह होतो, आणि ताहान लागते.

भ्रूताभिषंगज्वरः

भ्रूताभिषंगादुद्देगोहास्यरोदनकंपनम् ॥ ३५ ॥

अर्थ- भ्रूतबाधेनें ज्वर आलातर चित्त उद्दिग्ण होतें, हंसणें, रडणें, आणि कांपणें हीं लक्षणें होतात.

आगंतुकज्वरांमध्ये देखील दोषांचा-

संबंधनियत होतो ह्यणूनसांगतो.

कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयोमलाः ॥ भू-
ताभिषंगात्कुप्यंति भूतसामान्यलक्षणाः ॥

अर्थ— काम, शोक, आणि भय यां पासून वायु कोपतो, क्रोधानें पित्त कोपते; आणि भूताभिषंगानें तिहीं दोष कोपतात, त्या मध्यें भूतांचीं आणि दोषांची लक्षणे होतात, ह्यणजे उन्माद निदाना मध्यें ज्या ज्या देवग्रहांचीं लक्षणे (हास्य रोदनादिक) सांगितलीं आहेत तीं होऊन दोषांचीं लक्षणे होतात,

विषमज्वराचीसंप्राप्ति.

दोषो लोहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ॥ धातुम-
न्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥

अर्थ— ज्वरानें तुकताच सोडलेल्या मनुष्याला अपथ्यसेवन झालें असता त्यांना दोषपुनः थोडा कुपित होऊन रसरक्तादिधातू पेंकीं कोणत्याही धातू प्रत जाऊन विषमज्वर ह्यणजे तृतीयादिकज्वर उत्पन्न करितो, वा शब्दानें पहिल्या पासून ही विषमज्वर होतो हें सचविलें, अस्य शब्दानें असें सचविलें कीं, तो दोष बलवान नसल्या मुळें विशिष्ट काळीं बलवान होऊन ज्वर करितो, आणि जो दोष बलवान् आहे तोतर नित्यच ज्वर करितो, विषमज्वराचें सामान्यलक्षण भालुकीनें सांगितलें आहे तें असें “अनियत काळीं शीतोष्णानें विषमवेगज्वर होतो, त्याज्वराला विषमज्वर असें ह्मटलें आहे,” दुसरें लक्षण असें कीं “मुक्तानु बंधित्वं विषमत्वं” ह्यणजे जो ज्वर सोडतो आणि पुनः येतो त्यास विषमज्वर ह्यणतात.

विषमज्वर.

विषमज्वराचीं नांवे व संख्या.

संततः सततो न्येद्युस्तृतीयकचतुर्थको ॥ ॥

अर्थ— संतत, सतत, अन्येद्यु, (व्याहिक) तृतीयक, (व्याहिक) आणि चतुर्थक (चातुर्थिक) असे पांच प्रकारचे विषमज्वर आहेत. संततादिज्वरांची नियमित दूष्ये.

संततरसरक्तस्थः सौन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥ मेदो
गतस्तृतीयेन्दिअस्थिमज्जागतः पुनः ॥ कुर्याच्चातु
र्थिकं घोरमंतकरोगसंकरम् ॥

अर्थ— संतत शब्दानें सतत आणि संतत हे दोन्ही समजावे, ह्मणजे रक्तस्थ दोष संततज्वर करितो, आणि रक्तस्थ दोष सतत-कज्वर करितो. येथें संतत आणि सततक हे दोन शब्द केवळ-संज्ञा वाचक आहेत, सांतत्य वाचक नाहीत, असें समजावे, तो-दोष मांसाश्रित झाला असतां अन्येद्युश्च, ह्मणजे व्याहिकज्वर करितो, आणि मेदोगत झाला ह्मणजे तिसरे दिवशीं ज्वर करितो, त्याला तिजरे ह्मणतात, तो दोष अस्थिमज्जाश्रित झाला ह्मणजे दुस्सह, मृत्युकारक. अनेक रोगांनीं व्यास असा चातुर्थिक ज्वर उत्पन्न करितो.

संततज्वराचें लक्षण.

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहं मथापि वा ॥ संतत्यायोः

विसर्गीस्थित्संततः सनिगद्यते ॥

अर्थ— सात दिवस पर्यंत, किंवा दहा दिवस पर्यंत, किंवा बारा दिवस पर्यंत एक सारखा जो ज्वर सोडीत नाही, त्याला संतत-ज्वर ह्मणतात, सात, दहा, आणि बारा, हे विकल्प सांगितले, ते

अबु क्रमें वात, पित्त, कफांच्या उल्बणानें सांगितलें आहेत, हा संतत ज्वर त्रिदोषजच आहे, कारण याला द्वादशपदार्थांचा आश्रय आहे, असें चरकानें सांगितलें तें येणे प्रमाणें, "वातादिदोषधातूप्रमाणें सूत्र, आणि पुरीष यांस एक समया वच्छेदं कर्तुं प्रासून नियमानें संतत ज्वर उत्पन्न करतात ॥ बारा पदार्थ येणे प्रमाणें, वातादिदोष ३ सप्तधातु ७ सूत्र १ आणि पुरीष मिलून १२ झाले.

सततकादिकांचें लक्षण.

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥ अन्ये च एक स्वहोरात्रमेककालं प्रवर्तते ॥ तृतीयकस्तृतीये हि चतुर्थे हि चतुर्थक ॥ केचिद्भूताभिषंगोत्थं वदन्ति विषमज्वरम् ॥

अर्थ— सततकज्वर अहोरात्रा मध्ये दोन वेळा येतो, ईशान-देव ह्मणतो कीं, दिवसास दोन वेळा किंवा रात्री दोन वेळा अथवा दिवसास एक वेळा आणि रात्रीस एक वेळा, एकूण दोन वेळा—अमुकच वेळेवर येतो असें सांगितलें नाहीं, आणि असेंच पाहाण्यांत येतें, अन्ये च एक ज्वर, अहोरात्रा मध्ये एक वेळा येतो, तृतीयक ज्वर आल्या दिवसा पासून तिसऱ्या दिवशीं येतो, आणि चतुर्थक, चौथे दिवशीं येतो, कोणी हा विषमज्वर भूताभिषंगोत्थ आहे असें ह्मणतात, हे मत सुश्रुताचार्यांस हि मान्य आहे, ह्मणून त्यांचे विषमज्वरावर बलि होमादिक भूतोचित आणि कषायपानादिक दी-षोचित अशी चिकित्सा सांगितली, आणि विषमज्वर हा प्रायशः आगंतूचा संबंधी आहे, ह्मणून चरकानें देखील सांगितलें आहे,

विषमज्वर

उत्कृष्टदोषभेदानेन तृतीयचतु
र्थकांचेदुसरेलक्षणसांगतो.

कफपित्तात्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः॥ वात-
पित्ताच्छिरोग्राहीत्रिविधः स्यात् तृतीयकः॥ चातु-
र्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः॥ जंघाभ्यां श्ले-
ष्मिकः पूर्वाशिरसो निलसंभवः॥

अर्थ— तृतीयकज्वर कफपित्ताच्या जोराने त्रिकसंधीचे ठाई वे-
दना करितो, वातकफात्मक पाठीला वेदना करितो, वातपित्तापासून
नमस्तकाला वेदना करितो. या प्रमाणे तृतीयकज्वर तीन प्रका-
रचा होतो. येथे कफपित्तापासून त्रिकग्राही होतो म्हणून सांगित-
ले, तर त्रिकहे वायूचे स्थान आहे, तेथे गेलेले वातकफ दुसऱ्याचे
स्थानी गेले म्हणून दुर्बल झाले यास्तव तिसरे दिवशी ज्वर करि-
तात, जर ते स्वस्थानी असते तर त्याणीसंततज्वरच केला असता. अ-
से जेज्जटाचे मत आहे, या प्रमाणेच मस्तक हे कफस्थान आ-
णि पाठ ही पित्तस्थान म्हणून तेथे प्रास झालेले दुसरे दोषे दोष प-
रडिकाणी गेल्यामुळे दुर्बल होऊन तृतीयकज्वर करितात, ही
गोष्टचतुर्थकाला ही लागू आहे, आतां त्रिकहे वातस्थान आहे तेथे
पित्तकफकसे येतील? असे म्हणून का. स्थाननियम प्रकृतिस्थ दोषां
चाराहातो, कुपित्तदोषांच्या स्थानांचा नियम नाही, ते सर्व देहा-
मध्ये फिरतात.

चातुर्थिकज्वर दोन प्रकारचा स्वभाव म्हणजे कृजारू, पशक्ति दारवितो, तो असा— कफाधिक असतो तो पहिल्याने मां-
ड्यां पासून आरंभ करून मग सर्व देह व्याप्त करितो, आणि वाता

धिक असतो तो पहिल्यानें मस्तकतापवून नंतर सर्वेशरीरांत भरतो.

हे पांच प्रकारचे विषमज्वर प्रायशः सन्निपातापासून होतात असें चरकाचें मत आहे, हारीताचार्य, ह्यणतो कीं चतुर्थकामध्ये-पित्त प्रधान असतें, त्या विषमज्वरांचा उत्पत्तिक्रम वृद्धसंश्रुतांत-लिहिला आहे तो असा— कफाचीं स्थानें पांच आहेत त्या त्या स्थानां दीषगेला ह्यणजे ते ते विषमज्वर होतात, तीं स्थानें येंणें प्रमाणें, आमाशय, हृदय, कंठ, शिर, आणि संधि, त्यांत आमाशयस्थ दोषानें सततक दोन वेळा येतो, हृदयस्थित दोष आमाशयांत आला ह्यणजे अन्ये द्वज्वर एक वेळ येतो, कंठस्थित दोष एके दिवशीं हृदयांत येतो, दुसरे दिवशीं आमाशयांत येऊन ज्वर उत्पन्न करितो. तो तृतीयक, या प्रमाणेंच शिरस्थित दोष, कंठ, हृदय, आणि आमाशय यां प्रत्येक दिवसांनीं क्रमानें येऊन चतुर्थक ज्वर करितो. त्यांचें पुनः स्वस्थानीं गमन त्याच दिवशीं होतें, संधिस्थित दोषानें प्रलेपकज्वर होतो, हाही विषमज्वराच्याच तोडीचा ज्वर आहे. कारण त्याची उत्पत्ति कफस्थानापासूनच होत असत्ये, आणि संश्रुतानें ही सांगितलें आहे कीं, “ प्रलेपक हा विषमज्वर होय, हा धातुशांषरोग्यांस क्लेशप्रद होतो.

विषमज्वराचा भेद.

विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ॥ समध्ये-
ज्वरयत्य न्ही आद्यंतेच विमुंचति ॥

अर्थ— चतुर्थकज्वराच्या उलट हा दुसरा विषमज्वरच आहे, हा पहिला आणि शेवटला हे दोन दिवस सोडून मध्ये दोन दिवस येतो, जसा हा चतुर्थकाचा विपर्यय आहे तसाच तृतीयकादिकां

विषमज्वर.

चा ही विपर्यय होत असतो, ह्मणून सांगतात. तोअसा-मध्ये एक दिवस ताप येऊन आद्यंत दिवशीं सोडतो, तो तृतीयक विपर्यय- एक काळ सोडून सर्व अहोरात्र ज्वर व्यापून राहातो, तो अन्ये द्वादश विपर्यय जाणावा, या विपर्यय ग्रंथकारांचीं भिन्नभिन्न मतें आहेत, विस्तर भयास्तव लिहित नाहीं.

वातबलासकज्वर.

नित्यमंदज्वरोरूक्षः शूनकस्तेनसीदति ॥ स्तब्धांगः

श्लेष्मभूयिष्ठोनरोवातबलासकी ॥

अर्थ— वातबलासनामक ज्वर ज्या मनुष्यास झाला आहे तो त्या ज्वरानें शोथयुक्त होऊन ग्लान होतो, अंगताठनें, आणि कफफार होतो, शरीररूक्ष होतें, हा ज्वर वायु आणि कफ यां पासून होतो ह्मणून याला वातबलासकज्वर ह्मणतात.

प्रलेपकज्वर.

प्रलिपन्निवगात्राणि घर्मेण गौरवेषाच ॥ मंदज्व

रविलेपीचसशीतः स्यात्प्रलेपकः ॥

अर्थ— या ज्वरांत गात्रें घामानें वजडपण्यानें सारा वेळ चिकचिक कलेलीं असतात, त्या योगानें ज्वर मंद असतो, थंडी वाजत्ये, हा ज्वर कफपित्तजन्य आहे, राजयक्ष्म्यामध्ये हा होत असतो. कोणी याला त्रिदोषजनित ही ह्मणतात.

विषमज्वरांचे विशेष.

विदग्धेनरसेदेहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ॥ तेना

र्धंशीतलं देहमर्धसुष्मां प्रजायते ॥

अर्थ— अन्नाचारस दुष्ट झाला असतां आणि देहामध्ये कफपि-

नें दुष्ट होऊन व्यवस्थित झालीं असतां, अर्धा देह कफानें थंड होतो, आणि अर्धा पित्तानें ऊष्ण होतो, येथें अर्ध ह्मणजे अर्धनारीश्वरकार किंवा नरसिंहाकार जाणावे.

कायेदुष्टं यदापित्तं श्लेष्माचांते व्यवस्थितः ॥ तेनो

ष्णात्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥

अर्थ— जेव्हां कोष्ठामध्ये पित्त दुष्ट होतें, आणि कफ हातापायांचे ठाईं दुष्ट होऊन राहातो, तेणें करून कोथळाऊन राहातो, आणि हात पाय गार राहातात.

त्याच्या उलट दुसरा ज्वर

काये श्लेष्मायदा दुष्टः पित्तं चांते व्यवस्थितम् ॥ शी

तत्त्वेन गात्राणामुष्णात्वं हस्तपादयोः ॥

अर्थ— ज्या वेळेस कोष्ठामध्ये कफ दुष्ट होऊन पित्त हस्तपादांमध्ये दुष्ट होऊन राहतें, तेव्हां शरीराला शीतता आणि हातापायांला उष्णता होत्ये.

शीतपूर्वज्वर

त्वक्स्थो श्लेष्मानिलो शीतमादौ जनयतो ज्वरम् ॥ तयोः

प्रशांतयोः पित्तमंते दाहं करोति च ॥

अर्थ— कफ आणि वायु हे त्वक्स्थ ह्मणजे रसधातूचा आश्रय करून नपहि ल्यानें शीतज्वर उत्पन्न करितात, त्यांचा वेग शांत झाला ह्मणजे शेवटीं पित्त दाह करितें.

दाहपूर्वज्वर.

करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहं मती च च ॥ तस्मि

न् प्रशांतो त्वितरो कुरुतः शीतमंततः ॥ द्वावेतौ दाह

शीतादीज्वरोसंसर्गजोस्मृतो ॥ दाहपूर्वस्तयोः कष्टः

कृच्छ्रसाध्यतमश्चसः ॥

अर्थ— तसेंच पहिल्यानें पित्त रसगत होऊन अत्यंत दाह करिते, नंतर त्याचा वेग शांत झाला झणजे वात कफ शैवटीं शैत्य करितात.

दाहपूर्वक आणि शीतपूर्वक हे दोन्हीज्वर संसर्गझणजे त्रिदोषांच्या संबंधाने होतात, असें सांगितलें आहे, त्यापैकीं दाहपूर्वक ज्वर दुःखप्रद आणि अत्यंत कृच्छ्रसाध्य आहे, यावरून शीतपूर्वज्वर सरवसाध्य आहे हे अर्थात् सिद्ध झाले.

सर्वविषमज्वरांमध्ये वायु हा अवश्य असतोच असें वृद्धसंश्रुतांचे व विदेहाने झणणें आहे.

सप्तधातुगतज्वरांचीं लक्षणें.

रसगतज्वर.

गुरुतात्त्वदयोत्क्लेशः सद्वनं छर्द्यरोचको ॥ रसस्थेतु
ज्वरेलिंगं दैन्यं चास्योपजायते ॥

अर्थ— जडपणा, हृदयस्थ दोष ओकून पडेलसा वाटणे, ग्लानि, ओकारी, अन्न द्वेष, आणि दैन्य झणजे मनाला खेद, हेचिन्ह रसस्थज्वरांचे जाणावे, त्यांत सुरव्यत्वे करून एस हा दूष्य आहे.

रक्तगतज्वर.

रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्च दर्शनविक्षमो ॥ प्रलापः

पिडका तृष्णारक्तप्राप्तेज्वरे नृणाम् ॥

अर्थ— रक्ताचा बेडका, दाह, मोह, ओकारी, भ्रम, बडबड, आंगावर गांठी, किंवा पुटकुळ्या, आणि ताहोन, हीं लक्षणें रक्तगत ज्वर

माधवनिदान.

३३

र शाला असतां होतात.

मांसगतज्वर.

पिंडिकोद्वेष्टनंतृष्णासृष्टमूत्रपुरीषता ॥ ऊष्मा-
तर्दाहविक्षेपौग्लानिः स्यान्मांसगेज्वरे ॥

अर्थ— पोट्या वळणें, तहान, मळमूत्राचा विसर्ग होणें, तलरवी-
अंतर्दाह, हातपायचाळविणें, आणि ग्लानी, हीं लक्षणें मांसगत
ज्वराचीं आहेत.

मेदोगतज्वर.

भृशंस्वेदस्तृषामूर्च्छाप्रलापश्चर्दिरेवच ॥ दौर्गंध्यारो
चकौग्लानिर्मेदस्थेचासहिष्णुता ॥

अर्थ— अत्यंत घामयेणें, तहान, मूर्च्छा, बडबडवांति, अंगाला दुर्ग-
ंधि, अन्नावर अरुचि, ग्लानि, आणि वेदना सहन नहोणें, हीं लक्षणें
मेदस्थज्वरांमध्ये होतात.

अस्थिगतज्वर.

भेदोस्त्रांकूजनंश्वासो विरेकश्चर्दिरेवच ॥ विक्षेप
पांचगात्राणामेतदस्थिगतेज्वरे ॥

अर्थ— हाडें फुटल्यासारिरवीं वाटणें, कुंथणें, श्वास, रेच, ओकारी,
हातपायचाळविणें, हे अस्थिगतज्वराचें लक्षण.

मज्जागतज्वर.

तमः प्रवेशानंहिक्काकासः शैत्यं वमिस्तथा ॥ अं-
तर्दाहो महाश्वासो मर्मछेदश्चमज्जगे ॥ ॥

अर्थ— अंधारांत शिरल्या प्रमाणें भासणें, उचकी, खोकला, थंडी
वाजणें, ओकारी, अंतर्दाह, महाश्वास (श्वासनिदानपहा) आणि

मर्म छेद ह्यणजे हृदयभेद, हीं मज्जागत ज्वराचीं लक्षणें जाणावीं
शक्रगतज्वर.

मरणं प्राप्नुयात्तत्र शक्रस्थानगतेज्वरे ॥ शीफसस्त
ध्रतामोक्षः शक्रस्थचविशेषतः ॥

अर्थ— रसादि धातुगत ज्वरांमधींल ज्वर शक्रस्थानीं गेला अ-
सतां रोगी मरण पावतो, त्याज्वरांमध्ये शिश्नास ताठपणा अस-
तो, आणि शक्राचा स्त्राव विशेष होतो; वदुसरे रक्तादि पदार्थांचा
ही थोडा थोडा स्त्राव होतो, असें ह्यणतात.

प्राकृत आणि वैकृतज्वर.

वर्षाशरद्वसंतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥ वैकृतो
न्यः स्रुदुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥

अर्थ— वर्षा ऋतु, शरद्वतु, आणि वसंत ऋतु यामध्ये वातादिका
नीं क्रमें करून जो ज्वर होतो तो प्राकृतज्वर ह्यणजे वर्षा काळीं वा-
तज्वर, शरत्काळीं पित्तज्वर, आणि वसंत काळीं कफज्वर, यां हून
जो दुसरा ज्वर होतो तो वैकृतज्वर. जसे वर्षा काळीं पित्तक, श-
रत्काळीं श्लेष्मिक, आणि वसंत काळीं वातिक, हा वैकृतज्वर दुः-
साध्य आहे, आणि वातजन्य प्राकृतज्वर ही दुःसाध्य आहे, अ-
न्य रोगांमध्ये प्राकृतत्वदुःसाध्य आहे, ज्वरामध्ये व्याधिस्वप्ना-
वाने सरवसाध्यत्व आहे, या विषयीं अन्य तत्रांमध्ये सांगितले-
आहे ते असे, ज्वरामध्ये ऋतु आणि दोष हे तुल्य असावे, आणि
प्रमेहांत दूष्ये तुल्य असावी, आणि रक्तगुल्मजुने असावे हे सरवसा-
ध्याचें लक्षण आहे.

प्राकृतज्वरांचा चिकित्सेसाठीं उ-

साधवनिदान

३५

उत्पत्ति क्रम सांगतो .

वर्षासुमारुतोदुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितोज्वरं ॥ कुर्या
च्चपित्तंशरदितस्यचानुबलः कफः ॥ तत्प्रकृत्या
विसर्गाच्च तत्रनानशनाद्भयं ॥ कफोवसंतेनम-
पि वातपित्तं भवेदनु ॥

अर्थ— ग्रीष्म ऋतूंत संचित झालेला वायु वर्षा काळीं कुपित झाला-
असतां पित्तकफयुक्त होऊन ज्वर उत्पन्न करितो, तसेंच वर्षा काळीं-
संचित झालेले पित्त शरत्काळीं दुष्ट होऊन ज्वर करिते, त्याला कफा-
चा अनुबंध होतो, त्याज्वरांत कफपित्ताच्या स्वभावास्तव, आणि
विसर्ग काल असतो म्हणून लंघनापासून भय होत नाही, त्या प्र-
माणेच हेमंत काळीं संचलेला कफ वसंत काळीं ज्वर करितो त्या-
च्या मागून वातपित्त ही साध्य करितात.

कालेयथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्द्दिरेव वा ॥ निदानो
क्ताऽनुपशयो विपरीतोपशायिता ॥

अर्थ— वातादिकांची आपआपल्या काळीं उत्पत्ति होत्ये, किंवा
वृद्धि होत्ये, काळ हा जसा दोषविशेष जाणव्याचे लक्षण आहे,
तसेच उपशया नुपशय ही आहेत, तेथेणें प्रमाणे— निदान तें क-
रूनजे आहाराचार सांगितले त्याच्यासेवनानें अनुपशय म्हणजे दुः-
ख होतें, आणि दोषांच्या विपरीत जे आहाराचार तींहीं करून उपशा-
यिता म्हणजे करवोत्पत्ति होत्ये.

+ वर्षा शरत् आणि हेमंत हे विसर्ग काल आहेत, त्या काळीं सोमाचे बळ असतें
म्हणून प्राण्यांचें बळ वाढत असतें. आणि शिशिर वसंत आणि ग्रीष्म हे आदान काल आ-
हेत त्या वेळेस सूर्याचे बळ अधिक असतें म्हणून प्राण्यांचें बळ क्षीण होत असतें.

विषमज्वर.

मागेजेज्वर सांगितले त्यामध्येसंप्रा
क्षिभेदानेकोणीएकादाज्वर अंतर्वेगहो
तो कोणीबहिर्वेग होतो त्यादोघांचील०

अंतर्दाहोधिकानृष्णाप्रलापःश्वसनभ्रमः॥संध्यस्थि
शूलमस्वेदोदोषवर्चोविनिग्रहः॥अंतर्वेगस्यलिंगा
निज्वरस्येतानिलक्षयेत्॥संतापोभ्यधिकोबाह्यस्तृ
ष्णादीनांचमार्दवम्॥बहिर्वेगस्यलिंगानिस्वरव-
साध्यत्वमुच्यते॥

अर्थ—अभ्यंतरींदाह, फारतृषा, बडबड, श्वास, भ्रम, सांधे आणि हा
डेयांचेठिकाणींशूल, घामयेत नाही, वायू आणि मळ यांचा प्रतिबंध,
हींअंतर्वेगज्वराचीं लक्षणेजाणावीं.

बाहेरून संताप फार असतो, तृष्णादिकलक्षणे थोडीं असतात,
हींबहिर्वेगज्वराचीं लक्षणे, हाज्वर स्वरवसाध्य आहे, त्यांचे स्वरव
साध्यत्व सांगण्याने अंतर्वेगज्वर कडूसाध्य किंवा असाध्य आ-
हे हे सूचविले.

चिकित्सा करण्यासाठीं आम.पच्य

मान आणि निरामज्वरांचीं लक्षणे.

लालाप्रसेकल्लूरासल्लूदयाशुध्यरोचकाः॥तंद्रा
लस्याविपाकास्यवैरस्यंगुरुगात्रता॥क्षन्नाशोब
हुमूत्रत्वस्तब्धताबलवान्ज्वरः॥आमज्वरस्यलिं
गानिनदघातत्रभेषजम्॥भेषजंत्वामदोषस्य-
भूयोजनयतिज्वरम्॥शोधनंशमनीयंचकरोति
विषमज्वरम्॥

माधवनिदान.

३७

अर्थ— लाळेचा स्वाद, ओकारी होईलसें वाटणे, उरांत जड वाटणे, अरुचि, झांपड, आकस, अन्नाचा पाक न होणे, तोंड बेंचव, आंगाला जडपणा, क्षुधानसणे, वारंवार मूत्र होणे, आंगताठल्या सारखें होणे, आंगांत ज्वरपुष्कळ असणे, हीं अपक्व ज्वराचीं लक्षणे जाणावीं, त्या ज्वरावर औषध देऊं नये, अपक्व दोषाला औषध दिलें तर ज्वर वाढतो, शोधन किंवा शमन औषध दिलें तर विषम ज्वरावर घालविते, भावप्रकाशांत, ज्वराचे दाहा उपद्रव सांगितले आहेत ते- येणे प्रमाणे.

श्वासोमूर्च्छारुचिसृष्णा छर्द्यतीसारविद्रहाः॥

हिक्काकासांगदाहश्चज्वरस्योपद्रवादश॥

अर्थ— श्वास, मूर्च्छा, अरुचि, तृषा, वांति, अतिसार, मळबद्धता, गुचकी, रवोकला, आंगाचा दाह, हे दाहाज्वराचे उपद्रव आहेत.

पच्यमानज्वराचें लक्षण.

ज्वरवेगो धिकात्तृष्णा प्रलापः श्वसनभ्रमः॥

मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम्॥

अर्थ— ज्वराचा वेग अधिक, ताहान फार लागणे, बडबड, श्वास, भ्रम, मळ होणे, ओकारी आल्या सारखें वाटणे, हें पच्यमानस्य पजे पक्व होणाऱ्या ज्वराचें लक्षण आहे.

पक्वज्वर किंवा निरामज्वर.

क्षुत्क्षामतालघुत्वंचगात्राणांज्वरमार्दवम्॥

दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम्॥

अर्थ— क्षुधालागणे, शरीरकृश होणे, अंग हलकें होणे, मंदज्वर असणे, अधो वायूची प्रवृत्ति होणे, आणि मनाला उत्साह वाटणे,

हैनिरामज्वराचें लक्षण, जाणावें, आतां प्रसंगानें ग्रंथांतरोक्तजी
र्णज्वराचें लक्षण सांगतों.

त्रिसप्ताहेव्यतीतेतुज्वरोयस्तनुतांगतः॥ प्लीहा
ग्निसादं कुरुतेसजीर्णज्वरउच्यते॥

अर्थ— २१ दिवस उलटल्यावर जो ज्वर बारीक होऊन आंगांत
राहातो, त्या पासून प्लीहा रोग आणि अग्निमांघ होतें, त्याला जीर्ण
ज्वर असें म्हणतात.

साध्यज्वर कोणतातो सांगतों.

बलवत्स्वल्पदोषेषुज्वरः साध्योऽनुपद्रवः॥

अर्थ— बलवानपुरुषांस दोषअल्प असून जो श्वासादि उपद्र
वरहित ज्वर होतोतो साध्यजाणावा.

असाध्यज्वर.

हेतुभिर्बहुभिर्जातोबलिभिर्बहुलक्षणाः॥ ज्वरः

प्राणांत कृद्यश्च शीघ्रमिंद्रियनाशनः॥

अर्थ— जो ज्वर बहुत प्रबळ कारणानीं झालेला, वज्जामध्ये
लक्षणां पुष्कळ असतात तो ज्वर प्राणांत करणारा होतो, आणि
जो ज्वर उत्पन्न होताना एकाद्या चक्षुरादि इंद्रियांची शक्ति नष्ट
(म्हणजे आंधळा, बहिरा इत्यादि) करितो, तो ही असाध्यजाणावा.

दुसरीं असाध्य लक्षणां.

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गंभीरोर्दैर्घ्यरात्रिकः॥

असाध्यो बलवान्यश्च केशसीमंतकृज्वरः॥

अर्थ— क्षीण वसून आलेल्या पुरुषाचा ज्वर असाध्य होय.
अंतर्धातुस्थ किंवा अंतर्वेगज्वर आणि फार दिवस राहणारा

माधवनिदान.

३९

ज्वरअसाध्य होय, आणि जो ज्वर बलवान् आणि ज्याच्या योगानें केशामध्ये भांग पडतात तो ही असाध्यच होय.

गंभीरज्वराचें लक्षण.

गंभीरस्तज्वरो ज्ञेयोत्यंतर्दाहेन तृष्णाया ॥ आनन्द-
त्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च ॥

अर्थ—अंतर्दाह, ताहान, दोषानी अत्यंत तावल्या सारिखें घाट
णें, श्वास, खोकला, यांची उत्पत्ति त्या लक्षणानीं गंभीरज्वर जा
णावा.

दुसरीं असाध्यलक्षणे.

आरंभाद्द्विषमो यस्य यस्य वादैर्घ्यं रात्रिकः ॥
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गंभीरो हंति मानवम् ॥
विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शीतं निपतितोपि वा ॥ शी-
तार्दितो तं रुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥

अर्थ— ज्याचा ज्वर मुळापासून विषम झाला आहे तो, ज्याचा-
ज्वर फार दिवसांचा आहे तो, आणि क्षीण, व अत्यंत रूक्ष पुरुषा-
चा गंभीरज्वर मृत्यु प्रद होतो, जो बेसावध होऊन मोह पावतो,
आणि जो सर्वदा आंथरुणावर पडून असतो ह्मणजे त्याच्यानें
उठवत नाहीं, बाहेरून थंडी वाजत्ये, आणि शरीरांत दाह होतो,
अशा प्रकारच्या ज्वरानें रोगी मरतो.

दुसरीं असाध्यलक्षणे.

योऽहृष्टरो मारक्ताक्षोऽहृष्टदिसंघातशूलवान् ॥ व-
क्त्रेण चैवोद्धसितं ज्वरो हंति मानवम् ॥ हिक्का
श्वासलूषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ॥ संततो-

व्यासिनं क्षीणं न रक्षयति ज्वरः ॥ हतप्रभेन्द्रि
यं क्षामं मरोचकनिपीडितम् ॥ गंभीरं तीक्ष्णवे-
गात्तं ज्वरितं परि वर्जयेत् ॥

अर्थ—ज्याच्या आंगावर रोमांच उभे राहतात, डोके लाल होतात
हृदया मध्ये एकादीगांठ जमून जशी पीडा व्हावी तशी होत्ये,
आणि केवळ तोंडानेच श्वास टांकतो, अशा पुरुषाला ज्वर मारतो.
गुचकी, श्वास, तृषा, स्थानी व्याप्त झालेला, मोहपावलेला,
डोके इकडे तिकडे फिरविणारा, निरंतर श्वासाने पिडलेला, अ-
शा मनुष्याला ज्वर रवपवितो.

ज्यांच्या इंद्रियांची शक्ति नष्ट होत्ये, किंवा ज्याची शरीर कांति नि-
स्तेज होत्ये, आणि इंद्रिये नष्ट होतात, कृशा होतो, व अन्न द्वेषाने फा-
रच पिडतो, आणि गंभीर व तीक्ष्ण वेगाने पीडित होतो, अशा ज्वरी
पुरुषाला वैद्यानी सोडावा.

दुसरीं असाध्य लक्षणे पुष्कळ
आहेत तीं ग्रंथांतरांतून थोडीं-
शीं येथें लिहितों.

प्रेतैः सहपिबेन्मद्यं स्वप्रेयः क्वथ्यते शकना ॥ सद्यो
रंज्वरमासाद्यनजीवेन्नचमुच्यते ॥ ज्वरः पूर्वाग्नि-
कोयस्य शक्यः कासस्य दारुणः ॥ बलमांसविहीनश्च
यथाप्रेतस्तथैव सः ॥ ज्वरोयस्यापराणहेतुश्लेष्माका-
सश्च दारुणः ॥ बलमांसविहीनश्च यथाप्रेतस्तथैव
सः ॥ सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ॥
विश्लेषणं च संधीनां सुसूर्षोरुपजायते ॥ गोसर्गेव

दनाद्यस्यस्वेदः प्रच्यवतेऽथ वस् ॥ लेपज्वरोपसृष्ट
स्यदुर्लभंतस्यजीवितम् ॥ स्वेदोललाटेहिमवान्
रस्यशीतार्दितस्यातिस्फुपिच्छिलस्य ॥ कंठस्थि
तोयस्यनयातिवक्षोनूनंयमस्येतिगृहंसमर्त्यः ॥ यस्य
स्वेदोतिबहलः पिच्छिलोयाति सर्वतः ॥ रोगिणः
शीतगान्नस्यतदामरणमादिशेत् ॥

अर्थ—जो स्वप्नामध्ये प्रेतां बरोबर मद्यपितो, किंवा ज्याला कुत्रीं-
ओढून नेतात, तो भयंकर ताप येऊन मरतो, ज्याला पूर्वाण्ही मोठा
ज्वर येतो, कोरडारवोकला असतो, आणि बल मांसें नष्ट होतात,
तो प्रेतसमान जाणावा. ज्याला अपराण्ही ज्वर येऊन कफ, रवोकला,
फार असतो, व बळ मांस नाहीं शीं होतात, तो प्रेतासारखा जाणा
वा, अकस्मात् ज्वराचा दाह, तृषा, मूर्च्छा, आणि बलक्षय, आणि
सांधे टिलेपडणे, हीं लक्षणे आसन्न मरणाचीं होत, पांहांटेस
ज्याचा तोंडावरून पुष्कळ घाम निघतो, आणि लेपज्वरानें व्यस
होतो, त्यांचें वांचणे दुरापास्त होते, ज्याचे कपाळावर थंडगार घा
मयेतो, थंडी फार वाजत्ये, अंग बुळ बुळीत होते, आणि गळ्यावर
चा घाम उरःस्थळावर येत नाहीं, तो मनुष्य यमाच्या घरीं लवकर
जातो, ज्याला दाट व बुळबुळीत घाम चहूंकडे सर्वांगाला येतो,
आणि आंगथंड होते, तेव्हां तक्षणीं त्या रोग्याचें मरण होईल ह्म
णून जाणावे.

ज्वरमुक्तीचें पूर्वरूप.

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कंपोविट्भिदसंज्ञता ॥
कूजनंचाति वैगंध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥

अर्थ— दाह, घाम, भ्रम, ताहान, कांपरें, मळ पातळ होणें, बेश
झी, कुंथणें, आणि आंगाला अत्यंत दुर्गंधि, हीं लक्षणें ज्वरसोडी
त असतानां होतात, यावर कोणी अशी शंका करील कीं, दोष क्ष
य झाल्या वांचून व्याधि कसा जाईल, १ आणि दोष क्षीण झाला-
तर असें दाहादिक लक्षण कसें करील, १ त्यावर असें समाधान आ
हे कीं, कोणी एकाचा असा स्वभाव असतो कीं, क्षीण असतां ही
विनाशकाळीं आपली शक्ति राखवावी, उदाहरण—दिव्यांतलें
तेल सरून तो जाऊं लागला ह्मणजे त्याची जीत पहिल्या पक्षां चा
रपांच वेळां मोठी होऊन मागून तो विझतो, ही गोष्ट सर्वांच्या पा
हाण्यांत आहेच, अथवा दोषानीं पिडलेल्या धातूंचा दोष गेल्या
वर क्षोभ होऊन दाहादिक लक्षणें होतात असें जाणावें.

ज्वरसुक्तिलक्षण.

स्वेदोलघुत्वंशिरसःकंडूःपाकोसुरवस्यच ॥क्षव

थुश्चान्नकांक्षाचज्वरसुक्तस्यलक्षणम् ॥

अर्थ— घामयेणें, शरीरास हलकेपणा, डोळ्यानां कंडकटणें,
सुरवपाक ह्मणजे तोंडयेणें, शिंकयेणें, आणि अन्नावर वांछा हो
णें, हीं लक्षणें झालीं ह्मणजे ज्वरानें सोडलें असें समजावें.

इतिज्वरनिदानम्

मधुकोशंस्फनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया ॥व्या

ख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

अतिसारनिदान.

पित्तज्वरांमध्ये अतिसार होत असतो वज्वर आणि अतिसा

र हे एक मेकांचे उपद्रव आहेत ह्मणून ज्वरानंतर अतिसार सांगतो
अतिसाराची कारणे.

गुर्वति स्निग्धतिक्ष्णोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ॥
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चातिभोजनैः ॥ स्नेहाद्यै
रतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ॥ शोकदुष्ठांबुम
घातिपानैः सास्यर्तुपर्ययैः ॥ २ ॥ जलाभिरमणैर्वे
गचिघातैः कृमिदोषतः ॥ नृणां भवत्यतीसारोल-
क्षणं तस्य चक्ष्यते ॥ ३ ॥

अर्थ— प्रमाणापेक्षा अधिक खाणे, किंवा स्वभावतः जडपदार्थ, उ-
डीद इत्यादि भक्षणाने, अतिस्निग्ध, अतितीक्ष्ण, अतिऊष्ण, अत्यं-
त पातळ, आणि अत्यंत स्थूळ, (ह्मणजे ज्यांचे अवयव कठिण
तो,) उदाहरण, लाडू, घिंवर, इत्यादि, अत्यंत थंड (स्पर्शाने-
किंवा वीर्याने) विरुद्ध, (जसे क्षीर मत्स्य इत्यादिक)
अध्यशन (ह्मणजे पूर्व दिवसाचा आहार जीर्ण झाल्या वांचू-
न जेवणे.) अपक्वान्न, रोजची जेवणाची वेळ सोडून अन्य
वेळीं थोडे किंवा फार खाणे, अशा भोजनांनी, स्नेहस्वेदादिपंचक-
र्मांचा अति योग केल्याने, किंवा हीन योग केल्याने, स्थावरादि दूषि-
विषभक्षणाने, भयाने, शोक केल्याने, नासके पाणी, आणि तसेच-
मद्य यांच्या प्राशनाने, अथवा निर्दुष्ट पाणी आणि मद्य यांचे अत्यंत
प्राशन केल्याने, सास्य ऋतू बदलल्याने, जळांत क्रीडा करण्याने, म-
ळ मूत्रादिकांचा वेग धरण्याने, कृमीच्या उपद्रवाने, (कृमी मुळे पक्का
शय आणि आमाशय दुष्ट होतात) किंवा कृमिजन्य वायूच्या कोषा-
नें मनुष्यांस अतिसार (दांड) रोग होतो, त्याचे लक्षणपुढें सांगतो.

अतिसाराचीसंप्रप्ति.

सशम्याषांधातुरग्निप्रवृद्धोवर्चोमिश्रोवायुनाधः प्र
पुन्नः ॥ सरत्यतीवातिसारंतमाहुर्व्याधिघोरंषड्भि
धंतंवदन्ति ॥ ४ ॥ एकैकशःसर्वशश्चापिदोषैः शोके
नान्यः षष्ठआमेनचोक्तः ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ—अत्यंत दुष्ट झालेला शरीरांतला उदकरूप धातु अग्नीला मं
द करून मळ मिश्र होऊन वायूने रवाली (गुदमार्गाने) नेला क्षण
जे वारंवार सरतो, त्याला अतिसार क्षणतात; हा भयंकर व्याधि-
साहा प्रकारचा आहे तो येणे प्रमाणे.

एकेक दोषाने ३ (क्षणजे १ वातातिसार, २ पित्तातिसार, ३ आ
णि कफातिसार) सर्व दोषमिळून १ क्षणजे सन्निपातातिसार, आ
णि पांचवा शोकातिसार, आणि साहावा ६ आमातिसार, असे साहा
प्रकारचे अतिसार होतात, इंद्रज अतिसार व्याधि स्वभावाने हीत-
नाहीत, सश्रुताने, आमातिसार नसांगतां भय शोकज दोन सां-
गून ६ साहा संख्येची बरीज पुरी केली, त्याणीं आमातिसाराचा अं
तर्भाव सन्निपातातिसारांत केला, आणि येथे भयातिसार वातजा
मध्ये गणला असे समजावे.

अतिसाराचे पूर्व रूप.

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्नि
रोधाः ॥ विद्रसंगआध्मानमथाविपाको भविष्यतस्त
स्यपुरःसराणि ॥ ५ ॥

अर्थ—हृदय, नाभि, गुद, पोटा, कुशी, इतक्या ठिकाणीं सख्या रो-

+ रस, जल, मूत्र, स्नेह, मैद, कफ, पित्त, रक्त, इत्यादिक जाणावी.

माधवनिदान.

४५

चल्या सारिखी पीडा, हातपाय गळणे; अपान वायूचा रोध, मळाव रोध, पोटकुगणे, अन्नाचा पाक बरोबर न होणे, अतिसार व्हावयाचा असला झणजे हीं पूर्वचिन्हे होतात.

वाताति सार लक्षण.

अरुणांफेनिलंरूक्षमल्पमल्पंमुहुमुहुः॥ शकृदामं
सरुकृशब्दंमारुतेनातिसार्यते॥ ६॥

अर्थ— वायूनें अतिसार झाला असता, तांबडे, फेसयुक्त, रूक्ष, थोडे थोडे, आणि वारंवार, व अपक्व असें पुरीष (विष्ठा) पडते, व दाळ होते वेळीं पर पर शब्द होतो, आणि पोटांत सुरडा होतो.

पित्तातिसार लक्षण.

पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छादाहपाको
पपन्नम्॥ ७॥

अर्थ— पित्तापासून. पिंपळे, निळे, किंवा थोडेसें तांबडे, पुरीष-
(मूळ) होते, आणि ताहान, भोवळ, सर्वांगाचा दाह, गुदाचे ठिका
णी पुरळ, हीं लक्षणे होतात.

कफज अतिसार.

शकृत्सांद्रं सकफं श्लेष्मयुक्तं विस्त्रं शीतं तृष्टरोमा-
मनुष्यः॥

अर्थ— कफातिसारामध्ये पांढरे, घट्ट, कफमिश्रित, आमर्गाधि,
आणि थंड, असें पुरीष पडते, व त्या मनुष्याच्या आंगावर रोमा-
च उभे राहतात.

सान्निपातिक अतिसार

वाराहस्त्रेहमांसांबुसदृशं सर्वरूपिणम्॥ ८॥

साध्यमतीसारं विद्यादोषत्रयोद्भवम् ॥ ८ ॥ ॥

अर्थ—डुकरान्या चर्बीसारिरवे, अथवा मांस धुतलेल्या पाण्या सारिरवे, आणि वातादि त्रिदोषांची जी लक्षणे सांगितली त्या सर्व लक्षणांनी युक्त असा हा त्रिदोषोद्भव अतिसार कष्टसाध्यजाणावा.

शोकातिसार.

तैस्ते भावैः शोचतो त्याशनस्य बाष्पोष्मायैव न्हिसा
विश्यजंतोः ॥ ९ ॥ कोष्ठगत्वाक्षोभयेत्तस्य रक्तं तच्चा
धस्तात्काकणं तीप्रकाशं ॥ निर्गच्छेद्देवि द्विमिश्रं
त्यविद्धानिर्गंधं वा गंधवद्वा तिसारः ॥ १० ॥

अर्थ— त्या त्या धन, बंधु, विनाशादिकांनी शोक करणारा, आणि शोका मुळे चंज्याने अन्न तुटले आहे, (त्यावरून त्याला धातुक्षय देखील होईल हे सांगितले) अशा प्राण्याचे बाष्प, (जे वाटे आसवे गळतात ती) आणि ऊष्मा ह्मणजे शोकजन्य देहतेज तो बाष्पोष्मा कोठ्यांत शिरून अग्निला व्याकुळ (मंद) करून त्याच्या रक्ताला क्षोभवितो, मग ते रक्त गुदावाटे पडते, त्याचारांगतांबड्या गुंजे सारिवा असतो, ते मळमिश्रित किंवा मळरहित, गंधरहित किंवा दुर्गंधयुक्त असे असते, सर्वांच्या मतीं हा अतिसार वातपित्तजनित आहे.

शोकातिसाराचे कष्टसाध्यत्व.

शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोति मात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट
एष प्रदिष्टः ॥

अर्थ— शोकापासून झालेला हा अतिसार चिकित्सा करण्यास फार कठिण, कारण, शोक शांति झाल्यावांचून केवळ औषधाने गू

माधवनिदान.

४७

णयेणे कठीण आहे, म्हणून वैद्यानीं हा कष्टसाध्य आहे म्हणून सांगितला, आतां " एषः " या पदानें असें सूचविलें कीं वरसांगि तलेल्या संप्राप्तीचा हा मात्र कष्ट, दुसऱ्या प्रकारच्या संप्राप्तीचा शो कज अतिसार करवसाध्य होतो.

आमातिसार.

अन्नाजीर्णात्प्रदुताः क्षोभयन्तः कोष्ठदोषा धातुसं
घान् मलांश्च ॥ नानावर्णनैकशाः सारयन्ति शूलो-
पेतंषष्ठमेनं वदन्ति ॥

अर्थ— अन्न नजिरल्या मुकें दोष (वातपित्तकफ) स्वमार्ग सोडून कोष्ठांत जातात, आणि त्याचा क्षोभ करून रक्तादि धातु, आणि पुरीषादि मळ वारंवार गुदा वाटे बाहेर सारतात; त्याचचारंगतऱ्हे तऱ्हेचा असतो, व त्यांत सुरडा फार होतो, त्याला साहावा आमा तिसार म्हणतात.

चिकित्से करितां आमपक्कल
क्षण सांगतो.

संसृष्टमेभिर्दोषैस्तन्यस्तमप्स्ववसीदति ॥ १२ ॥
पुरीषं मृशदुर्गंधिपिच्छिलंचामसंज्ञितम् ॥ एता
न्येवतुलिंगानिविपरीतानियस्यैवे ॥ १३ ॥ लाघवं
च विशेषणतस्य पक्कं विनिर्दिशेत् ॥

अर्थ— मार्गें सांगितलेल्या वातादिक अतिसाराच्या लक्षणानीं युक्त असें पुरीष पाण्यांत टांकलें असतां आमजड आहे म्हणून बुडतें, यतें फारच दुर्गंधयुक्त, व अत्यंत बुळबुळीत असतें, त्या ला आम ही संज्ञा आहे.

द्याच्या विपरीतज्ञाचीं लक्षणें असतात, आणि शरीराला विशेषें
करून लायव असते, त्याचें पुरीष पक्क झालें म्हणून समजावें.

असाध्यलक्षण,

पक्कजांबव संकाशयकृत्पिंडनिभंतनु ॥ घृततेलवसा
मज्जावैसवारपयोदधि ॥ मांसधावनतोधाभंरुष्णं-
नीलारुणप्रभम् ॥ मेचकंकर्बुरंस्निग्धंचंद्रकोपगतं
घनं ॥ कुणपंमस्तुलुंगाभंदुर्गंधंकुथितंबहु ॥ तृष्णा
दाहाऽरुचिश्वासहिक्कापार्श्वस्थिशूलिनम् ॥ संसूछी
रतिसंमोहयुक्तंपक्कवलीगुदं ॥ प्रलापयुक्तंचभिषक्
वर्जयेदतिसारिणम् ॥ १७ ॥ ॥

अर्थ— पिकलेल्या जांभळाच्या रंगासारिखें, काळजाच्या रंगाचें,
(काळें तांबडें) थोडें, तूप, तेल, चर्बीमज्जा, वैसवार, दूध, दहि,
आणि मांसधुतलेलें पाणी यांच्या रंगासारिखें, काजळाप्रमाणें-
काळें, निळ्या व शेंदरी रंगाचे, मृदंगाच्या शाईसारिखें, नाना प्रकार
च्या रंगाचें, तुळतुळीत, मीराचे पिसावर जसे चांदवे असतात त
शोधतुस्नेहाचे चांदवे त्यांवर असतात, घट्ट, सुडद्याच्या दुर्गंधानें
मस्तकांतल्या मज्जेसारिखें, दुर्गंधयुक्त, व कुजक्या घाणीचें, पुष्क
ळ, असे पुरीष (मळ) पडतें, आणि रोग्यांस तृषा, दाह, अन्नद्वेष, दमा,
गुचकी, बरगड्यांच्या हाडांस ठणका, मनाचा मोह, अस्वास्थ्य, इंद्रि
यमोह हीं लक्षणें होतात, आणि त्याच्या गुदाच्या वळ्या पिकतात,
बडबड करणें, अशा आमाति सारि रोग्याला वैद्यानें सोडावा.

+ मांसानली हाडे वेगळीं करून कुटूम दहीं, दूध, वेळारानें, मिथें घालून जो पदार्थ
करितात तो

अतिसार

४९

दुसरेंअसाध्यलक्षण.

असंचत्तगुदंक्षीणंदुराध्मानमुपद्रुतम्॥गुदेपक्वे
गतोष्माणमतिसारिणमुत्सृजेत्॥

अर्थ— ज्याचे गुदमिदत नाही, असा क्षीण झालेला, अत्यंत आध्मानाने युक्त, शोथादि उपद्रवानी व्याप्त, आणि गुदाचे ठाई पाक करणारे. पित्तविद्यमान असतां ज्याच्या शरीरांतला ऊष्मानाहींसा झालेला, ह्मणजे अंग गार पडलें आहे, अथवा ज्याचा अग्नि नष्ट झाला आहे, अशा अतिसारी रोग्यास वैद्यानें सोडावा, “दुरात्मानं” असा पाठ असला तर अजितेंद्रिय ह्मणजे ज्याचे तोंड स्वाधीन नाही ह्मणून पाहिजे तो पदार्थ खाणारा,

अतिसाराचेउपद्रव.

शोथंशूलंज्वरंतृष्णांश्वासंकासमरोचकम्॥छ
दिंसूछींचहिक्रांचदृष्ट्यातीसारिणंत्यजेत्॥

अर्थ— सूज, शूल, ज्वर, तृष्णा, श्वास, रोकला, अन्नद्वेष, वांति, सूछा, उचकी, हीं लक्षणे झालीं असतां रोग्याला सोडावा.

असाध्यलक्षण.

श्वासशूलपिपासार्तंक्षीणंज्वरनिपीडितम्॥विशे
षेणनरंष्टब्धमतिसारोविनाशयेत्॥

अर्थ— श्वास, शूल, ताहान याणीं पिडलेला, क्षीण, ज्वरानें अत्यंत पिडलेला, आणि दृढमनुष्य असला तर बहुत करून ती त्या अतिसारानें जगणार नाही.

रक्तातिसार.

पित्तकुंतियदात्यर्थंद्रव्याण्यम्नातिपैत्तिके॥तदोप

जायतेभीष्ट्यां रक्तातीसारउल्बणः॥

अर्थ— पित्तातिसार झाला असता, किंवा व्हावयाचा असता; जर पित्त करणारीं द्रव्यें पुष्कळ आणि निरंतररवालीं तरसोळा रक्तातिसार उत्पन्न होतो. त्याच्या तांबड्या काळ्या वगैरे रंगांनीं वातादिक दूषक जाणावे, कोणी असें म्हणेल कीं, रक्तज ही अतिसार आहे तो सातवा ह्मटला तर पदूत्व संख्येला बाधयेईल; ह्मणून हापेंतिकाचाच एक अवस्थाभेद आहे असें मानावे.

प्रवाहिकेचीसंप्राप्ति.

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासंनुदत्यधस्तादहिताशनस्य ॥ प्रवाहतो ल्पंबहुशो मलाक्तं प्रवाहिकातां प्रवदति तज्ज्ञाः ॥

अर्थ— अपथ्य सेवन करणाऱ्या मनुष्याचा कुपित झालेला वायु सांच लेल्या कफाला मल मिश्रित करून वारं वार गुदद्वारा घाटे पडतो, कुंथले असता थोडा थोडा मल पडतो, चारोगास प्रवाहिका असें म्हणतात,

प्रवाहिका आणि अतिसार यांचे धर्म सारवेच आहेत ह्मणून अतिसारांमध्ये प्रवाहिका सांगितली; परंतु अतिसारांमध्ये नाना प्रकारचे द्रवधातु पडतात, आणि प्रवाहिकेमध्ये केवळ कफ पडतो, इतका भेद आहे,

प्रवाहिकेचे वातादिभेदाने ल०

प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात्सदाहासकफाकफाच्च ॥ सशोणितशोणितसंभवाच्च ताः स्नेह-रूतप्रभवामतास्तु ॥ चासासनीसारवदादिशो-

त्रिलिंगं क्रमं चामविपक्वतां च ॥

अर्थ— वातजन्य प्रवाहिका शूल युक्त असत्ये, पित्तापासून दाह युक्त, कफापासून कफयुक्त, आणि रक्ता पासून रक्त युक्त असत्ये. त्या स्नेह रूक्ष पदार्था पासून होतात. क्षणजे स्नेहा पासून कफजा, रूक्षा पासून वातजा, तु शब्दाने तीक्ष्णा म्ला पासून क्रमाने पित्तजा आणि रक्तजा होतात असे जाणावे

त्यांचे लिंग क्षणजे वातादि भेद लक्षण, क्रम, आमपक्वा वस्था, हीं अतिसार निदानांत सांगितल्या प्रमाणे जाणावीं.

अतिसार निवृत्तीची शंका जाण्या
साठी त्यांचे निवृत्तिलक्षण सांगतां.

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ॥ दी
प्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥

अर्थ— ज्याला मूत्र होते वेळीं मळ होत नाही, आणि अपान वायु चां गला सरतो, अग्नि प्रदीप्त व कोष्ठ हलका होतो, त्या मनुष्याचा अतिसार गेला असे समजावे. इति अतिसार निदानम्

मधुकोशं सुनिर्मथ्य सारमाकृष्य वैमया ॥ व्याख्या-
कृता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥ ७९ ॥

ग्रहणी निदानम्

ग्रहणीची संप्राप्ति.

अतिसारे निवृत्तेऽपि मंदाग्नेरहिताशिनः ॥ भूयः
संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥

अर्थ— अति सार गेला असतां ही अग्नीमंद झालेल्या व अपथ्य भक्ष
ण करणाऱ्या पुरुषाचा पुनः (किंवा अत्यंत दुष्ट होऊन ग्रहणीला चक्रे
कडून दूषित करतो, अपि शब्दानें अतिसार झाला नसला तरी स्वका
रणानीं ग्रहणी रोग होतो, हें सूचविलें, कोणी असें म्हणतात कीं अति
सार गेला नसला तरी ग्रहणी रोग होतो, मंदाग्नि यापदानें असें सूचवि-
लें कीं, ज्याचा अग्नि प्रवर आहे, त्याणें अपथ्य सेवन केलें तरी विकार हो
त नाही, ग्रहणी दुष्ट झाली म्हणजे अन्नाचें पाचन चांगलें होत नाही
म्हणून वारं वार आममिश्रित मळ पडतो, हा रोग बहुत करून सुखां
स होतो, असें पाहाण्यांत येते.

ग्रहणीचें संश्रामिपूर्वक सामान्य ल०

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्ध्वितैः ॥ सादुष्ठा
बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ३॥ पक्वं वा सरुजं
पूतिमुहुर्बद्धं सुहुर्द्रवम् ॥ ग्रहणीरोगमाहुस्तमायु
र्वेदविदो जनाः ॥ ३॥

अर्थ— अत्यंत दुष्ट झालेले पृथक् पृथक् दोष (वात, पित्त, कफ)
आणि सर्वदोष मिळून ती ग्रहणी दुष्ट झाली म्हणजे रवाळें अन्न-
अपक्व किंवा पक्व सोडवें, तेव्हां सुखा होतो, त्या मळाला अत्यंत
दुर्गंध असतो, वायूनें मळ वारं वार घट्ट होतो, पित्तानें वारं वार पातळ
होतो, म्हणजे चोथा पाणी, भस्त्रा होतो, आयुर्वेद जाणणारे लोक त्या
ला ग्रहणी रोग (म्हणजे ग्रहणीमध्ये जो रोगातो,) म्हणतात,

‡ पित्तधरानामकसाहावीकलासांगितली, ती पक्षाशय आणि आमाशय यांच्या
मध्ये असले तिला ग्रहणी म्हणतात; अन्नाचे ग्रहण करिते म्हणून तिला ग्रहणी-
ही संज्ञा दिली आहे.

कती लागणे,) आणि अन्नाचा पाक, उशीराने होणे, आणि शरीराला
जडपणा येणे, हे त्या ग्रहणी रोगाचे पूर्वरूप होय.

घातिकग्रहणीचे कारण.

कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनेः॥ प्रमिता
नशनात्यध्ववेगनिग्रहमेथुनेः॥५॥ मारुतः कु-
पितो वह्निं संच्छाद्य कुरुते गदान्॥५॥

अर्थ— तिरवट, कटु, तुरट, अत्यंतरूक्ष, आणि संयोगादिविरूद्ध-
अशा भोजनानी, व अत्यंत अल्प भोजन, उपवास, अतिमार्गगम-
न, मलमूत्रादि वेगाचे धारण आणि अत्यंत मेथुन, या कारणांनी
वायु कुपित होऊन अग्नीला दूषित करून रोगांस उत्पन्न करितो.

जे रोग उत्पन्न करितो ते सांगतो.

तस्यान्नपच्यते दुःखं शक्तपाकं रवरांगता॥ कंठ-
स्य शोषः क्षत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः॥ पार्श्वो-
रुवंक्षणाग्नीवारुगभीक्ष्णविषूचिका॥७॥ रूक्षी-
डा काश्यं दौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका॥ गृद्धिः सर्व-
रसानां च मनसः सदनंतथा॥८॥ जीर्णं जीर्यति चा-
ध्मानं शुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च॥ सवातगुल्मरूद्रोगप्ली-
हाशंकीचमानवः॥९॥ चिराद्दुःखं द्रवशक्तं तन्वा-
मंशब्दफेनवत्॥ पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वा-
सादितो निलात्॥१०॥

अर्थ— स्वारोग्याचें अन्न मोठ्या दुःखानें पचतें, त्याचा पाक आंबट होतो. (हें अग्निमांड्यासुळें झालेल्या पित्ताच्या विदाहानें होतें.) आंगाला रवबरीत पणा असतो. (हें वायूनें त्वचेचा स्नेह शोषण केल्यासुळें होतें) गळा आणि तोंड हीं कोरडीं पडतात. ताहान आणि भूक लागत्ये. दृष्टीला मांद्य येतें, कानांमध्ये शब्द होतो; बरगड्या, मांड्या, भाडसंधि, आणि मान हीं दुरवतात, आणि वारंवार विषूचिका (ह्मणजे दोन्ही द्वारांनीं आम अन्नाची प्रवृत्ति.) होत्ये, रूदयास पीडा, शरीर क्लृप्तता, शक्ति नाहीशी होणें, तोंडास अरुचि, गुदाचे ठिकाणीं कातरल्या सारि रवी पीडा, सर्व मधुरादिरसरवाण्याची इच्छा, (ही गोष्ट व्याधिप्रभावानें होत्ये किंवा वायूनें अंतःकरण दुष्ट झाल्यासुळें होत असेल.) मनाची ग्लानि, अन्नजिरलें असतां किंवा जिरत असतां पोट फुगतें, आणि कांहीं रवाळें असतां सरय होतें, आपणास वातगुल्म, रूद द्रोग, आणि पूंहा झाला आहे अशी त्यामनुष्यास शंका प्राप्त होत्ये. कारण, स्वारोगां सारि रवी पीडा होत असत्ये, वायूच्या योगानें तो मनुष्य खोकला आणि श्वासत्यानीं पीडित होऊन त्याला फारवेळानें मोठ्या कष्टानें कधीं पातळ कधीं कोरडा, थोडा. शब्द आणि फेंनासहित वारंवार मळ होतो.

पित्तग्रहणीचें कारणवलक्षण.

कट्वजीर्णविदाह्यस्तु क्षासद्यैः पित्तसुत्वणम् ॥

आप्लाचयद्धृत्यनलंजलं तप्तमिवानलम् ॥११॥ सोः

जीर्णनीलपीताभपीताभः सार्यतेद्रवं ॥ सधूमोद्गार

त्तत्कंठवाहास्रचिन्नुडर्हितः ॥१२॥

अर्थ— तिखट, अजीर्ण, विदाह करणारे, (वेळूचे कोब), नेपतीं.

पक्व निव्या पिंवव्या रंगाचा आणि पातळ मळ होतो, त्याला धुर
कट टेंकर येतात, उरांत आणि गळ्यांत जळजळ लागत्ये, अन्न हें
ष, आणि तृषा र्द्यानीं फार तो व्याकुळ होतो.

कफग्रहणीचें निदा० व लक्षण.

गुर्वति स्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ॥
शुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्द्वंद्वं त्वग्निं कुपितः कफः ॥१३॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृत्प्लुसश्छर्द्यरोचकाः ॥ आ
स्योपदेहमाधुर्यकासघ्नीवनपीनसाः ॥१४॥ हृ
दयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ दुष्टो मधुर-
उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥१५॥ भिन्नामश्ले
ष्मसंसृष्टगुरुवर्चः प्रवर्तनम् ॥ अकृशस्यापि दो
र्वल्यमालस्यं च कफात्मके ॥१६॥

अर्थ— जड, अतिस्निग्ध, थंड, इत्यादि पदार्थांचें भोजन केल्यानें,
आणि अतिमात्र भोजन केल्यानें, आणि जेवण होतां क्षणींच झोंप
घेतल्यानें, कफ कुपित होऊन अग्नीचा नाश करितो, त्या रोग्याचें-
अन्न कष्टानें पचतें, हृदय लसलसतें, वांति, अरुचि, तोंड कफानें
सारवल्यासारखें, व गोड होतें, रवोकळा येतो, कफाचा वेडका प
डतो, आणि पडसें येतें, हृदय पाण्यानें भरल्या सारखें वाटतें, पो
ट ताडतें, व जड होतें, विदूत आणि मधूर असा टेंकर येतो, अग्निमां
द्य होतें, स्त्रीसंभोगाविषयी इच्छानसत्ये, पातळ आणि आमक.

माधवनिदान.

फानीं मिश्रित आणि जड असा मळ होतो, कृशानसून दुर्बळता ह्य
णजे सामर्थ्य नसते, आणि आळस येतो, कफजन्य ग्रहणीरोगां
मध्ये हीं लक्षणे होतात.

त्रिदोषग्रहणीचें लक्षण.

घृथग्वातादिनिर्द्दिष्ट हेतुलिंगसमागमे ॥ त्रिदो-
षं लक्षयेदेवंतेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥ १७ ॥

अर्थ— वातादिकांचीं घृथक् घृथक् सांगितलेलीं कारणे व ल
क्षणे एकत्र झालीं असतां त्रिदोषग्रहणी रोगजाणावा, 'तेषां व-
क्ष्यामि भेषजं' ॥ हे केवळ पाद पूरणार्थ लिहिलें आहे,

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया ॥ व्याख्या कृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ इतिग्रहणीनिदानम्

अशीनिदान.

अतिसारग्रहणी. आणि अर्शाचा
परस्परसंबंध आहे म्हणून ग्रहणीनं
तर अर्शासांगतो.

घृथक् दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानिच ॥

अर्शासिषट्प्रकाराणि विंद्याद्गुदवलित्रये ॥ १ ॥

अर्थ— घृथक् दोषे करून ३ समस्त दोष मिळून, १ रक्तापासून १
आणि सहज १ अर्शासाहा प्रकारची अर्शासू (मुळव्याध) गुदा-
च्या तीन वळीवर होतात, गुदाचे ठिकाणी प्रवाहिणी, सर्जनी,
आणि ग्राहिणी अशा तीन वळी आहेत,

संप्राप्तिपूर्वक अर्शाचें स्वरूपसां.

अर्शनिदान.

५७

दोषास्त्वङ्. मांसमेदांसिसंदूष्यविविधाकृतीन्॥ मां
सांकुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसितान्जगुः॥२॥

अर्थ— वातादि दोष, त्वचा, मांस, आणि मेद, स्थानां आणि त्यादि-
काणचे रक्ताला दूषित करून अपान (हृणजे गुद) स्थानीं, आदि श
ब्दाने नासिकादिक घ्यावीं, नाना प्रकारच्या आकृतीचे मांसाचे अंकुर
उत्पन्न करितात, त्या अंकुरांस अर्शा (मुळ व्याध) ह्मणतात.

वातार्शांचे कारण.

कषायकटुतिक्तारिरूक्षशीतलघूनिच॥ प्रमिताल्पा
शनंतीक्ष्णंमद्यंमैथुनसेवनम्॥३॥ लघनंदेशका-
लोचशीतौव्यायामकर्मच॥ शोकोवातातपस्पर्शो
हेतुर्वातार्शांसामनः॥४॥

अर्थ— तुरट, तिरबट, कटु, अतिरूक्ष, अतिशीत, आणि अतिलघु,
अशा पदार्थांचे सेवन, उशीराने जेवणे, अत्यभोजन करणे, तीव्र म-
द्याचे पान करणे, अत्यंत मैथुन, (स्त्रीसंग) करणे, उपवास, थंडदेश-
आणि काल (हेमतादि) अत्यंत आयास करणे, शोक करणे, वात्यांत-
वउन्हांत फिरणे, हे वातजन्य अर्शांचे कारण आहे.

पित्तार्शांचे कारण.

कट्वस्त्रुलवणोष्णानिव्यायामाग्न्यातपश्चमाः॥ देश
कालावशिशिरोक्रोधोमद्यमसूयनम्॥५॥ विदा-
हितीक्ष्णसुष्णंचसर्वपानान्नभेषजम्॥ पित्तोत्त्व
णानांविज्ञेयःप्रकोपेहेतुरर्शांसाम्॥६॥

अर्थ— तिरबट, आंबट, खारट, आणि उष्ण असे पदार्थ, व्यायाम,
अग्नीज्वळ आणि उन्हांत बसणे, श्रम, उष्ण देश, व उष्ण काल, -

माधवनिदान,

क्रोध, मद्यपान, हेवाकरणे, दाहकरणारे, तिरवट, ऊन असें पान,
अन्न आणि औषध, हे पित्ताधिक अर्शांचे कारण होय.

कफज अर्शांचे कारण.

मधुरस्निग्धशीतानिलवणाम्लगुरूणिच॥अव्या
यामदिवास्वप्नशय्यासनस्रखेरतिः॥७॥ प्राग्वा-
तसेवाशीतौचदेशकालावर्चितनम्॥ श्लेष्मोल्ब
णानासुद्विष्टमेतत्कारणमर्शासाम्॥८॥

अर्थ— मधुर, स्निग्ध, शीत, खारट, आंबट, आणि जड, अर्शां भोज
ने, व्यायाम नकरणे, दिवसासनिजणे, सर्व काळ मऊगादीवर बस-
ण्याची आवड, पाहांटेस पूर्वेकडचा वारा घेणे, थंड देश आणि थंड
अ काळ, निष्काळजी असणे, हे कफाधिक अर्शांचे कारण समजावे.

द्वंद्वजर्शकारण.

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्वंद्वोल्बणानिच॥

अर्थ— दोन दोन दोषांची कारणे आणि लक्षणे मिळालीं झपाजे
द्वंद्वज अर्शा झाला आहे झणून समजावे.

त्रिदोषज अर्श.

सर्वोहेतुस्त्रिदोषाणां लक्षणसहजैः समम् ॥९॥

अर्थ— दृक् यातादिक अर्शांचे जे कारण सांगितले, ते सर्व त्रिदो-
षांशाला कारण आहे. आणि सहज अर्शांचे जे लक्षण तेच त्यांचे-
लक्षण आहे.

वातार्शांचे लक्षण.

गुदांकुरावद्धनिलाः शक्वाश्चिमिचिमान्विताः॥

म्लानाः श्यावारुणास्तब्धाविशदाः परुषाः खराः॥१०॥

अर्शनिदान.

५९

मिथोविसदृशावक्रास्तीक्ष्णाविस्फुटिताननाः॥
 बिंबीकर्कंधुरवर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः॥११॥
 केचित्कदंबपुष्पाभाःकेचित्सिद्धार्थकोपमाः॥शि
 रःपार्श्वीसकल्पूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथाः॥१२॥
 क्षवथूद्गारविष्टंभृद्गृहरोचकप्रदाः॥कासश्वा
 साग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः॥१३॥तैराती
 ग्रथितंस्तोकंसशब्दंसप्रवाहिकम्॥रुकुफेनपि-
 च्छानुगतंविबद्धमुपवेश्यते॥१४॥कृष्णत्व-
 ङ्ग्नरवविण्मूत्रनेत्रवक्रश्चजायते॥गुल्मप्रीहो-
 दराष्ठीलासंभवस्ततएवच॥१५॥

अर्थ— वाताधिक गुदांतले मोड(अर्श)सुके (स्वावरहित) चिम
 चिम वेदनेनेयुक्त, निर्जीवि, श्याम व अरुण वर्ण, ताडर, बुळबुळी
 तनसणारे, कर्कश, खरर्वरीत (गाईचा जिभेसारखे), एक सारखे
 नसणारे, वांकडेतिकडे, अणकुचीदार, कित्येकांचीं तोंडें भंग लेलीं,
 तोंडली, बोर, खारीक, देव कापसी, त्यांच्या फळा सारिखे आकृती
 चे, कोणी कदंबाच्या पुष्पा सारिखे, (जाडव खारीक अनेक टोंकांचे)
 कोणी मोह्या इतके खारीक, असे असतात, त्यांच्या योगानें डोंकें,
 बरगड्या, खांदे, कंबर, मांड्या, आणि आडसंधि, हे फार दुरयतात,
 व शिंका, देंकर, मळावरोध, हृदय जरवडल्या सारिखी वेदना, अ
 रुचि, हीं होतात, आणि खोकला श्वास, अग्निवैषम्य, (अन्न कधीं
 चांगलें पचावे, कधीं पचूनये,) कानांमध्ये गिण गिण शब्द, आणि
 भ्रम, हीं होतात, त्या अर्शांनीं पीडित झालेल्या मनुष्यास दगडा सा
 रखा कठिण, थोडा, शब्दयुक्त, कुंथून, शूल, फेंस, व चिकटा यांसह

अडकत, अडकत, मळ होतो, त्या मनुष्याचीं त्वचा, नखे, विद्या,
सूत्र, डोळे, आणि तोंड हीं काळीं होतात, गुल्म, प्लीहोदर, अष्ठीला,
(वायूची गांठ) र्द्या रोगांचा उपद्रव र्द्या अर्शा पास्कनच होतो.

पित्तार्शांचें लक्षण.

पित्तोत्तरा नील सुरवारक्तपीताभितप्रभाः॥ तन्व
स्त्राविणोविस्त्रास्तनवोमृदवःश्लथाः॥ १६॥ श
कजिक्वायकृतवंडजलोकावक्रसन्निभाः॥ दाह
पाकज्वरस्वेदस्तृणमूर्च्छारुचिमोहदाः॥ १७॥ सो
षाणोद्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः॥ यवम-
ध्याहरिपीतहारिद्रत्वङ् नरवादयः॥ १८॥

अर्थ— पित्ताधिक अर्शांचे सोड निळ्या अर्शांचे, व त्यांचा रंग तां
बडा, पिवळा, किंवा काळा असतो, त्यांच्यांतून पातळ रक्ताचा स्वा
व होतो, त्यांनां आंबूस घाणयेत्ये, ते बारीक व कोमळ आणि शि
थिल असतात, त्यांचा आकार पोपटाची जीभ, काळीज, आणि ज-
कवांचीं तोंडे र्द्यासारिखा असतो, त्यां पासून आग, गुदपाक, ज्वर,
स्वेद, तृषा, मूर्च्छा, अरुचि आणि मोह, हे होतात, आणि हात लावला
असतां कढत लागतात, व त्या सुबें पातळ, निळा, ऊन, पिवळा, तां
बडा, आणि आमयुक्त असामळ होतो, ते जवासारखे मध्ये दो-
सर असतात, आणि त्या रोग्यांचे, त्वचा, नखे नेत्रादिक हिरवे पिं
वळे किंवा हळदचट होतात,

कफज अर्शांचें लक्षण.

श्लेष्मोत्वणामहा मूला घनामंदरुजःसिताः॥
उत्सन्नोपचिताःस्निग्धाःस्तब्धावृत्तगुरुस्थिराः॥

॥१९॥ पिच्छिलास्तिमिताः श्लक्षणाः कंडूढ्याः
स्पर्शनप्रियाः ॥ करीरपनसास्थ्याभास्तथागोस्त
नसन्निभाः ॥२०॥ वंक्षणानाहिनः पायुवस्तिना
भिविकर्षिणः ॥ सश्वासकासत्दल्लासप्रसेकारुचि
पीनसाः ॥२१॥ मेहकृच्छ्रिशिरोजाड्यशिशिरज्वर
कारिणः ॥ क्लेब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकार-
दाः ॥२२॥ वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥
नस्त्रवंतिनभिद्यन्तेपांडुस्निग्धत्वगादयः ॥२३॥

अर्थ— कफाधिक अर्शाचे मोड महामूल ह्मणजे दूरधातू प्रत जाणा
रे, कठीण, मंद पीडाकरणारे, पांढरे, लोबलांब, तुळतुळीत, तादर, वा
टोळे, जड, गुदाला ओझे वाढविणारे, स्थिर, बुळबुळित, ओलसर,
मण्या प्रमाणे गुळगुळित, कंडूफारकरणारे, ह्मणून त्यानां स्पर्श केला
असतां गोड वाटतो, नेपती आणि फणस यांच्या आठोळी सारिरवे,
गाईच्या सडासारिरवे, आडसंधीला जरवडून टाकणारे, गुद, वस्ति,
आणि नाभि यानां ओढल्या सारिरवी पीडाकरणारे, श्वास, कास, म
ळमळ, लालास्राव, अरुचि, आणि पडसें, त्यानां उत्पन्न करणारे, आ
णि मेह, मूत्रकृच्छ्र, मस्तकाला जडत्व, शीतज्वर, यानां उत्पन्न करणा
रे; तसेंच नपुंसकत्व, अग्निमांद्य, ओकारी, आणि आमबहुलरोग,
(अतीसारादिक) करणारे, वसा (चर्बी) व कफ त्यानीं मिश्रित अ
सा पुष्कळ मळपाडणारे, प्रवाहिका उत्पन्न करणारे होत, सापासून क्ले
दरक्तादिक कांहीं खचत नाहीं, आणि ते बळकटपिळले असतां-
ही फुटत नाहीत, त्यांच्या योगानें त्वचा, नख, नेत्रादिक पांढरे व
तुळतुळीत होतात.

सन्निपातज आणि सहज अर्शांचीं ल०

सर्वेः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥ ११ ॥

अर्थ— सर्व वात आदि अर्शांचा लक्षणांनीं सर्वात्मक ह्मणजे त्रिदोष ज अर्शांचीं लक्षणें, आणि तींच सहज अर्शांचीं लक्षणें जाणावीं, कारण तीं ही त्रिदोषजच आहेत.

रक्तार्शांचें लक्षण.

रक्तोत्थणागुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ॥२४॥
वटप्ररोहसदृशागुंजाविद्रुमसन्निभाः ॥ तेत्यर्थं दु
ष्टमुष्णंचगादविद्रुप्रपीडिताः ॥ स्ववंतिसहसारक्तं
तस्यचातिप्रवृत्तितः ॥ भेकाभः पीड्यतेदुःखैः शो
णितक्षयसंभवैः ॥२६॥ हीनवर्णबलोत्साहोहतो
जाः क्लृपेन्द्रियः ॥ विदृश्यावंकठिणरूक्षमधौवा
युर्नगच्छति ॥२७॥

अर्थ— रक्त आहे अधिक ज्यामध्ये असे अर्शांचे मोड पित्तार्शांच्या लक्षणांनीं युक्त असतात, वडाच्या अंकुरासारखे व गुंजे सारखे, कोणी पोंबळ्यांच्या कांड्यासारखे असतात, ते जेव्हां कठीण मळाने असत दाबले जातात तेव्हां त्यांतून दुष्ट व ऊनऊन रक्त अकस्मात् गळू लागते, तें रक्त फार बाहिलें ह्मणजे तो मनुष्य पर्जन्य काळच्या वेडका सारखा पिंवळा होतो, आणि रक्तक्षया पासून झालेल्या दुःखांनीं (स्वप्नारुष्य शिराशैथिल्यादिक) पीडित होतो, त्याच्या शरीराचा वर्ण, स्थूलपणा, आणि उत्साह हीं नष्ट होतात, शक्ति नाहीशी होत्ये, डोळे गडूक होतात, किंवा सर्व इंद्रियें व्याकूळ होतात, त्याला श्यामवर्ण, कठीण, आणि रूक्ष असा मळ होतो, आणि अपान वायुस

रत नाही

आतांयारक्तार्शांचेच वातादिभेदानें
लक्षण सांगतो.

तनुचारुणवर्णंच फेनिलंचासृगर्शिसाम् ॥ कट्यू
रुगुदशूलंचदौर्बल्यंयदिचाधिकम् ॥ २८ ॥ तत्रा
नुबंधोवातस्यहेतुर्यदिचरूक्षणम् ॥

अर्थ— सुळव्याधींचे रक्तपातळ, अरुणवर्ण, आणि फेंसाळलेले, असें जर पडत असेल, आणि कंबर, मांड्या, आणि गुद, यांच्या टिकाणीं शूळ होत असेल, व दुर्बलता फार झाली असेल आणि त्यांत कांहीं रूक्ष हेतु पोचला असेल तर त्या रक्तार्शांमध्ये वायूचा संबंध आहे असें जाणावे.

कफसंबंधाचें लक्षण.

शिथिलंश्वेतपीतंचविट्स्निग्धंगुरुशीतलम् ॥ य
द्यर्शासांघनंचासृकृतंतुमत्सांडुपिच्छिलम् ॥ गुदंस
पिच्छंस्तिमितंगुरुस्निग्धंचकारणम् ॥ श्लेष्मानुबं
धोविज्ञेयस्तत्ररक्तार्शासांबुधेः ॥ २९ ॥

अर्थ— ज्यामध्ये शिथिल, पांढरा, वरिंवाळा, स्नेहयुक्त, जड, आणि शीतळ, असा मळ होत असेल, आणि जर सुळव्याधींचे रक्त जाड, तंतुयुक्त, पांढरें, आणि बुळबुळीत पडत असेल, आणि गुदबुळबुळीत, दडस होत असेल, आणि गुरु, स्निग्ध, असें कांहीं कारण झालें असेल तर त्या रक्तार्शांस कफाचा संबंध आहे असें जाणावे.

पित्ताचा अनुबंध कांसांगितला नाही? असें कोणी म्हणेल तर त्याचें कारण सांगतो, रक्ताची व पित्ताची लक्षणे सारिखीच आहेत

पूर्वरूपसांगतो.

विष्टंभोन्नस्य दोर्बल्यं कुक्षेराटोपएवच ॥३१॥ का
शर्यमुद्गारबाहुल्यंसक्थिसादोल्यविद्धता ॥ ग्रहणी
दोषपांडुरोराशंकाचोदरस्यच ॥ पूर्वरूपाणि निर्दि
ष्टान्यर्शासामभिष्टुद्धये ॥३२॥

अर्थ— अन्नाचा विष्टंभ ह्मणजे अवष्टंभ होऊन जिरणे, शक्तिक्षी
पाता, कुशीमध्ये गुड गुड शब्द, रोड होणे, टेंकरपुष्कळ येणे, मां
ड्या गळून जाणे, थोडा मळ होणे, ग्रहणी आणि पांडुरोग यांची
भ्रंति होणे. कारण त्यांचीं लक्षणे दिसण्यांत येतात, व उदर झा
ल्याची ही भ्रंति होत्ये, मुळ व्याध उत्पन्न व्हावयाची असली ह्म
णजे पहिल्यानें हीं लक्षणे होतात.

निदाना नंतर पूर्वरूपसांगाचें, तेथेंथें लक्षणानंतर सांगण्या
चें प्रयोजन असें कीं, निदान लक्षणास चिकित्सेचें अंगत्व प्रति
पादनार्थ तीं पूर्वी सांगून मग हें सांगितलें, अथवा ग्रंथकाराची मर्जी.

केवळ गुदाचे ठाई दोष कोपाने.

अशोरोरोग होतो, मग सर्वदेहाम

ध्ये कृशत्व कृष्णत्वादिरूपदुष्टि

कशी होत्ये अशी कोणी शंका क-

रील ह्मणून सांगतो.

पंचात्मामारुतः पित्तं कफो गुदचलि त्रये ॥ सर्व ए
व प्रकुर्व्यंति गुदजानांसमुद्भवे ॥३३॥ तस्मादर्शा
सिदुः रवानि बहुव्याधिकराणि च ॥ सर्वदेहोप-
तापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥३४॥

अर्शनिदान.

६५

अर्थ— गुदाच्या तिन्ही वळीवर सुळव्याधीचे मोड उत्पन्न झाले असता पांच प्रकारचा वायु, पांच प्रकारचे पित्त, आणि पांच प्रकारचा कफ, हे सर्वच दोष कोपपावतात.

प्राणा, अपान, समान, उदान, आणि व्यान हे पांच प्रकारचे वायु हृदय, गुद, नाभि, कंठ, आणि सर्वशरीर हीं त्यांचीं अनुक्रमानें स्थानें होत, तसेच आलोचक, रंजक, साधक, पाचक, आणि भ्राजक याभेदानें पित्तपांच प्रकारचें आहे त्यांचीं स्थानें— आलोचक नेत्रांमध्ये, रंजक, यकृत, आणि प्लीहा यांमध्ये, साधक हृदया मध्ये, पाचक पक्षाशय आणि आमाशय यांमध्ये, आणि भ्राजक स्वचेमध्ये राहते, या प्रमाणें कफही अवलंबक, क्लेदक, बोधक, तर्पक आणि श्लेषक या पांच भेदानें क्रमे करून हृदय, आमाशय, जिह्वा, मस्तक, आणि संधीया पांच ठिकाणीं राहतो, या प्रमाणें सर्व दोष आप आपल्या प्रांच पांच स्वरूपानीं कुपित होतात, सणून हारोग, (अर्श) फार दुःखदायक बहुतेक प्रकारचे व्याधि (उदरअग्निमांश इत्यादि उपद्रव) करणारा, सर्वदेहास क्लेशदायक आणि बहुत करून रुद्धसाध्य होती.

सुरवसाध्यलक्षण.

बाह्यायांतुवलोजातान्येकदोषोऽस्वपानिच ॥ अ-

शांसिसुरवसाध्यानिनचिरोत्पतितानिच ॥ ३५ ॥

अर्थ— बाहेरल्या वळीवर झालेले, एक दोषोऽस्वण, आणि ज्यांस एक वर्ष लोटलें नाहीं असे मोड सुरवसाध्य होतात.

रुद्धसाध्यलक्षण.

इहजानिहितियायां वलौयान्याश्रितानिच ॥ रुद्ध-

साध्यानितान्याहुःपरिसंवत्सराणिच॥३५॥ ॥

अर्थ— दोन दोषां पासून झालेले, वजे दुसऱ्या वळीवर असणारे, आणि ज्यांना एक वर्ष लोटले आहे, असे मुळ व्याधीनेमोड रुख्खा साध्य होतात, आणि जे बाह्य वळीवर असून द्विदोषो ल्वण असतील, आणि एक दोषो ल्वण दुसऱ्या वळीवर झाले असतील तेही रुख्खा साध्य जाणावे.

असाध्यलक्षणं.

सहजानि त्रिदोषाणियानि चाभ्यंतरां वलिम् ॥ जा

यंते उर्शांसि सन्धित्यतान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥

अर्थ— सहज (जन्माबरोबर झालेले) त्रिदोषज, आणि जे आंतल्या वळीवर होतात, ते सर्व असाध्य जाणावे.

याध्यलक्षणा.

शोषत्वादायुषस्तानि चतुःपादसमन्विते ॥ याध्यंते

दीप्तकायाग्नेः प्रत्यारब्धेयान्यतो न्यथा ॥ १७ ॥

अर्थ— असाध्य मुळ व्याधजरी असली तरी रोग्याचे आयुष्य बाकी असले आणि ती चतुःपाद संपात युक्त असला (वेद्य, ओषध, परिचारक, आणि रोगी हेजसे असावे तसे असले) तर, आणि त्या रोग्याचा अग्नि प्रदीप्त असला तर याध्य म्हणजे कांहीं शम पावत्ये, आणि पाविपरीत असले तर रोगी सोडावा.

उपद्रवाने असाध्यत्वसांगतो.

हस्ते पादे गुदे नाभ्यां सुरवे वृषणयोस्तथा ॥ शोथो रू

त्वा शर्वशूलं च तस्यासाध्योर्शासो हि सः ॥ ३८ ॥

अर्थ— ज्याच्या हात, पाय, गुद, नाभि, सुरव, आणि वृषण यांवर सूज-

अर्शनिदान

६७

येत्ये, व हृदय आणि पार्श्व भाग दुरवतात, ती रोगी साध्य होत नाही
दुसरी असाध्य लक्षणे.

हृत्पाश्वशूलसंमोहश्छर्दि रंगस्य रुक्ज्वरः ॥ तृ
ष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ ३९ ॥

अर्थ— हृदय आणि पार्श्व यांस शूल, इन्द्रिय आणि मन यांचा मोह,
ओकारी, आंगांत शूल, ज्वर, तृषा, गुदाचा पाक, (गुदावर पिवळे फो
ड) हीं लक्षणे झालीं ह्मणजे रोगी असाध्य जाणावा.

तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितम् ॥ शोथा
तीसारसंयुक्तमर्शां शिक्षपयंति हि ॥ ४० ॥

अर्थ— तृषा, अरुचि, शूल, यानीं पिडलेला, ज्याचे रक्त फार स्वबलें आ
हे, आणि सूज, अतिसार याणीं युक्त अशा रोग्याचा अर्शनाश करितात.

मेद्रादिष्वपिवक्ष्यंते यथास्वनाभिजान्यपि ॥ गंडूप
दास्यरूपाणि पिच्छलानि मृदूनि च ॥ ४१ ॥

अर्थ— मेद्र ह्मणजे शिम्भ, आदि शब्दे करून नासिका कर्ण इत्यादि
कांचे गडें दोष भेदे करून अर्श (अंकुर) होतात, ह्मणून गुढें सांगणें
आहे, तसेंच नाभीला ही अर्श होतात, तीं गांठ वळाच्या तोंडासारि
खीं, बुळ बुळीत आणि मृदु अशीं असतात.

चर्मकील (चामरबीळ) यांचीसंप्राप्ति.

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ॥

कीलोपमं स्थिरस्वरं चर्मकीलं तु तद्विदुः ॥ ४२ ॥ ॥

अर्थ— व्यान वायु कफाला घेऊन त्वचेवर रिवळ्यासारखा, स्थिर,
आणि स्वरस्वरीत असा मोड करितो, त्याला चामरबीळ ह्मणतात.

वातादिभेदे करून त्याचे लक्षण.

वातेन तोद पारुष्ये पित्तादसितरक्तता ॥ श्लेष्मणा
स्निग्धता चास्य ग्रथितत्वं स वर्णता ॥ ४३ ॥

अर्थ— वायूने त्यामध्ये सुयाटोच त्या सारिरवी पीडा, आणि
कर्कशपणा; पित्ताने त्याचारंग काळातांबडा, आणि कफाने
त्याला तुळतुळीतपणा, गांढाळ लेला, आणि त्वचे सारखा वर्ण-
असतो.

मधुकोशं सनिर्मथ्य सारमाकृष्य वैमया ॥ टीकाकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

इति अशोनिदानम्.

अग्निमांद्य.

अशापासून अग्निमांद्य होते ते क्षणून
अशानंतर अग्निमांद्यनिदान सांगतो.

मंदस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ॥ क-
फपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाडरोनलः ॥ १ ॥

अर्थ— कफ, पित्त, आणि वायु यांच्या आधिक्याने आणि त्यांच्यास-
मतेने अनुक्रमे करून, जडराग्नि, मंद, तीक्ष्ण, विषम, आणि सम-
या प्रमाणे चार प्रकारचा होतो, क्षणजे कफाने मंद, पित्ताने तीक्ष्ण,
वायूने विषम, आणि तिघांच्या सारखे पणाने सम अग्नि होतो.

त्यांचे स्वरूप.

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ॥
करोत्यग्निस्तथासंदो विकारान् कफसंभवान् ॥ २ ॥

अर्थ— विषमाग्नि वातजन्य रोगां पैकी काही रोग उत्पन्न करितो,

व सामान्य ज्वराति सारादिक ही उत्पन्न करितो, तीक्ष्णाग्नि पित्त-
जन्य ४० रोगां पैकीं ओष चीषादिक रोग उत्पन्न करितो, तसेंच मं-
दाग्नि कफजन्य २० विकारां पैकीं आलस्यादिक उत्पन्न करितो.

समाश्यादिकांचीं लक्षणें.

समासमाग्नेरशितामात्रा सम्यग्विपच्यते ॥ स्वल्पा
पिनैव मंदाग्नेर्विषमाग्नेस्तदेहिनः ॥ ३ ॥ कदाचि-
त्यच्यते सम्यक् कदाचिन्नविपच्यते ॥ मात्रातिमा-
त्राद्यशितास्वरयस्य विपच्यते ॥ ४ ॥ तीक्ष्णाग्नि
रितितं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥

अर्थ- समाग्नि पुरुषाचा योग्य आहार चांगला पचतो, मंदाग्नीचा
अल्प देखाळ आहार पचत नाही; आणि विषमाग्नीचा तर कधीं चां-
गला पचतो, कधीं पचत नाही, आणि अतिमात्र भोजन केले अस-
तां ज्याला स्वराने पचते, त्याचा अग्नि तीक्ष्ण आहे, असें जाणावे, स-
र्वीं मध्ये समाग्नि हा श्रेष्ठ आहे भस्मक = ह्मणून जो अग्नि आहे तो
तीक्ष्णाग्नि नव्हे, अत्यंत तीक्ष्णाग्नीलाच भस्मक ह्मणतात, त्याचे
लक्षण चरकांत सांगितले आहे तें असें.

नरेशीपा कफे पित्तं कुपितं मारुतानुगं ॥ ५ ॥ सोष
णापाचकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ तदालब्ध
बलो देहं रूक्षयेत्सानिलोनलः ॥ ६ ॥ अभिभूय प-
चत्यन्नं तीक्ष्णयादाशु सुहसुहः ॥ पक्वान्नसत्तोधा
तूष्णीपितादीन्यचत्यपि ॥ ७ ॥ ततो दोर्बल्यमातं कं
मृत्यं चोपानयेत्परम् ॥ भुक्तेनेलभतेशान्तिर्जीर्ण
मात्रे प्रताम्यति ॥ ८ ॥ तृड्कासदाहमोहाः सुर्व्या

माधवनिदान.

धयोत्यग्निसंभवाः ॥९॥

अर्थ— कोणी मनुष्याचा कफ क्षीण झाला ह्यणजे कुपित झालेले पित्त वायूला मिळून ऊष्यासह वर्तमान पाचक स्थानी जाऊन अग्नीला बळ देते, त्या वेळेस तो अग्नि घातसहाय्याने प्रबळ होऊन देहाला रूक्ष करून टाकतो; आणि तीव्रतेने लचकर आणि चारचार अन्न पचवून टाकतो; अन्न पचविल्या नंतर तो रक्तादि धातूंस ही पचवितो, त्या योगाने दुर्बलता, रोग आणि मृत्यु देखील येतो, त्याचरकांहीं अन्न खाव्हे असतां सरववाटने, परंतु अन्नजिरता क्षणींच सूर्द्धा येत्ये. तृषा, खोकला, दाह, आणि सूर्द्धा (ह्यणजे कांहीं रुचेनासें होणे,) हे व्याधि अत्यग्नी पासून होतात.

मधुकोशंरुनिर्मथ्यसारमाकृष्य वैमया ॥ व्याख्या कृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ इत्यग्निमांघनिदान

अथाजीर्णनिदानम्

अग्निमांघ आणि अजीर्ण हीं परस्पर
कारणें आहेत ह्यणून अग्निमांघानंतर
अजीर्णनिदान सांगतो.

आमंविदग्धंविष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ॥ अजी
र्णंकेचिदिच्छन्तिचतुर्थंरसशेषतः ॥१॥ अजीर्णपंच-
मंकेचिन्निर्दोषंदिनपाकिच ॥ वदन्तिषष्ठं चाजीर्णं प्रा
कृतं प्रतिवासरम् ॥२॥

अर्थ— कफ, पित्त, आणि वायु, यातीन दोषानीं क्रमानें आम, विदग्ध, आणि विष्टब्ध अशीं तीन अजीर्णे होतात, आहार रसाच्या शेषानें च

यथे'अजीर्ण होते, असें कोणी ह्मणतात, आणि रात्र दिवस मिळून-
जो आहार पचतो व त्या मध्ये पोट फुगणे वगैरे कांहीं होत नाही. हे
पांचवे'अजीर्ण कोणाचे मती'आहे, आणि दररोजचे स्वाभाविक
(विकृतिजन्य नव्हे)अजीर्ण साहाये'असें कोणी ह्मणतात, हे'सा
हाये'अजीर्ण सांगण्याचे कारण इतकेच कीं, त्याच्या पचनार्थ कश्चु
तांत वामपार्श्व शयनादिक आचार सांगितला आहे तो करावा, तो
असा " भुक्ताशतपदंगच्छे ह्यमपार्श्वेनसंविशेत् ॥ शब्दरूपरस
स्पर्शगंधांश्च मनसः प्रियात् ॥ भुक्तवानुपसेवेत ते नान्नं साधु तिष्ठ-
ति ॥" अर्थ— भोजन झाल्यावर शतपावली करून डाव्या कु-
शीवर निजावे, मनास आवडतील ते शब्दादि विषय सेवन करावे-
ह्मणजे अन्नाचा परिपाक चांगला होतो.

अजीर्णाचे कारण.

अत्यंबुपानाद्विषसाशनाच्चसंधारणात्स्वप्नविपर्य
याच्च ॥ कालेपिसात्यंलघुचापिभुक्तमन्नंनपाकंभ
जतेनरस्य ॥३॥ ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षितेनलुब्धेनश
रदेन्यनिपीडितेन ॥ प्रद्वेषयुक्तेनचसेव्यमानमन्नं
सम्यक्परिपाकमेति ॥४॥

अर्थ— कारणे पाणी पिणे, अकाळीं जेवणे, मळसूत्रादिकांचा वेगरो
धकरणे, दिवसास निजणे, रद्याकारणांनीं जेवणाच्यावेळेवरजरी
लघु आणि सोसेल असें ही अन्नखाळे तरी ते चांगले पचत नाही-
ईर्ष्या, भय, आणि क्रोधयाणीं व्याप्त झालेला, लोभा, शोक, आ
णि दैन्य याणीं पिडलेला, आणि मत्सर युक्त अशा पुरुषानें खा
लेलें अन्न चांगले परिपाक होत नाही. कोणी हा ईर्ष्याभयक्रोध

माधवनिदान.

इत्यादि श्लोक मानस दोषाजीर्ण विषयक आहे, असे स्पष्टतात.
आमादिक अजीर्णाचे लक्षण.

तत्रामेगुरुतोक्लेदः शोथोगंडाक्षिकूटगः॥ उद्गारश्च
यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते॥ ५॥

अर्थ— त्यापैकी आमाजीर्णामध्ये आंगालाजडता, मळमळ, गाल
आणि डोळे यानां सूज, आणि टेंकर येतो तो जसें अन्न खावे तसा
येतो.

विदग्धाजीर्णलक्षणः.

विदग्धेभ्रमतृष्णसूर्जाः पित्ताच्चविविधारुजः॥ उ
द्गारश्चसधूसाम्लः स्वेदोदाहश्चजायते॥ ६॥

अर्थ— विदग्धाजीर्णामध्ये भ्रम, तृषा, आणि सूर्जा रथा होतात,
आणि पित्ता पासून नाना प्रकारच्या ओषचोषादिक पीडा होतात,
आणि टेंकर येतो तो धुरकट व आंबट येतो, आणि घाम येतो व-
दाह होतो.

विष्टब्धाजीर्णलक्षणः.

विष्टब्धेशूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः॥ म-
लवाता प्रवृत्तिश्चस्तभोमोहोगपीडनम्॥ ७॥

अर्थ— विष्टब्धाजीर्णामध्ये शूल, पोटफुगणे, नाना प्रकारच्या तो
दभेदादिरूप वातवेदना, मळ आणि वायु यांची अपवृत्ति, (स्पष्ट
जे. बंदी) आंगताठल्या सारखे होणे. मोह आणि अंगपीडन ह्. आ
मवायूच्या कळा सारिख्या कळा लागणे. हीं लक्षणे होतात.

रसशोषाजीर्णलक्षणः.

रसशोषेऽनविद्वेषोऽहृदयाशुद्धिगौरवे॥ ॥

अजीर्णनिदान.

७३

अर्थ— रसशोषाजीर्णामध्ये अन्नद्वेष, रूढदयस्वच्छ नसणें आणि शरीराला जडपणा, हीं होतात.

अजीर्णापासून उपद्रव.

मूर्च्छाप्रलापोवमथुः प्रसेकः सद नंफ्रमः ॥ उपद्रवा
भवत्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥ ८॥

अर्थ— मूर्च्छा, बडबड, ओकारी, तोंडाला पाणी फूटणें, रलानि, भोंव
क, अजीर्णा पासून हे उपद्रव होतात, आणि अजीर्ण फार विकोपास
गेळें तर मरण देखील येतें.

अतिमात्रभोजन करणें हें अजीर्णाला
कारण आहे ह्मणून सांगतां.

अनात्मवतः पशुवद्भुजते ये प्रमाणातः ॥ रोगानीक
स्यते मूलमजीर्णं प्रा मुवंति हि ॥ ९ ॥

अर्थ— इंद्रियें स्वाधीन नसल्यामुळे जे पशू प्रमाणें हवें तितकें खा-
तात, त्यांना अनेक रोगाचें मूळ असें अजीर्ण होते.

अजीर्णापासून विषूच्यादिक होता
त ह्मणून अजीर्णानंतर विषूच्यादिक
सांगतां.

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ॥ विषूच्य
लसकोतस्माद्भवेच्चापि विलंबिका ॥ १० ॥

अर्थ— आम, विष्टब्ध, आणि विदग्ध हीं जीं अजीर्णें सांगितलीं; त्या
पासून विषूचिका (मोडशी किंवा तरक) आणि अलसक, आणि विलं
बिका हे रोग उत्पन्न होतात.

विषूची ह्मणजे काय ते सांगतो.

सूचीभिरिवगात्राणितुदन्संतिष्ठतेनिलः॥ यत्रा-
जीर्णेचसावैद्यैर्विषूचीतिनिगद्यते॥११॥

अर्थ— ज्या अजीर्णांत कयानीं दोंचल्या सारिरवी शरीरास वायूची-
पीडा होत्ये तिला विषूचि असें म्हणतात,

नतांपरिमिताहारा लभंते विदितागमाः॥ मूढास्ता
मजितात्मानो लभंते शनलोलुपाः॥१२॥

अर्थ— ज्यांचा आहार परिमित आहे व ज्यांना वैद्यशास्त्र कळतें, त्या
तां ही विषूचिका होत नाहीं, आणि जे अज्ञानी व ज्यांचीं इंद्रिये स्वाधी-
न नाहींति आणि पशू प्रमाणें प्रमाणातिरिक्त भोजन करणारे अशा
मनुष्यांस ही विषूचिका अवश्य होत्ये.

विषूचीचें लक्षण.

मूर्च्छाति सारौ वमथुः पिपासा शूल भ्रमो द्वेष नजृंभ
दाहाः॥ वैवर्ण्यकंपौष्टदये रुजश्च भवंति तस्यांशि
रसश्च भेदः॥१३॥

अर्थ— मूर्च्छा, दाह, ओकारी, शोष, शूल, भोंवळ, पांयांला पेटक्या
येणें, जांभया, दाह, शरीराचा वर्ण बदलणें, कांपरें स्फटणें, आणि उरां
त दुखणें, आणि मस्तक शूळ हीं लक्षणें विषूचींत होतात, हिलाच
महामारी म्हणतात किंवा कोणी पटकी म्हणतात,

अलसकाचें लक्षण.

कुक्षिरानत्यतेत्यर्थं प्रतास्येत्परिकूजति॥ निरुद्धो
मारुतश्चैवं कुक्षावुपरिधावति॥१४॥ वातवर्चोनि
रोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि॥ तस्यालसकमाचष्टे
तृष्णोद्गारौ तु यस्य च॥१५॥

अजीर्णनिदान.

७५

अर्थ— कूस अत्यंत फुगत्ये, रोगी भुखून पडतो, आणि मोठ्यानें आरोक्या मारतो, या प्रमाणे वायूचा खाली जाण्याचा रोध झाला म्हणजे तो कुक्षीच्या वरती म्हणजे हृदय कंठादिकां प्रत येतो, मळाचा आणि वायूचा अत्यंत रोध होतो, आणि त्याला शोष फार लागतो वटें कर कर्पट येतात, त्याच्या त्या रोगाला अलसक असें म्हणतात.

विलंबिकेचे लक्षण.

दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमथश्च्यस्य ॥ विलंबिकांतां भृशदुश्चिकित्स्यामान् चक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ १६ ॥

अर्थ— कफ वायूनीं अन्न दुष्ट होऊन ऊर्ध्व किंवा अधो मार्गानें प्रवृत्त होत नाहीं (म्हणजे वांति किंवा ढाक होत नाहीत) आमाश्यांत तें अन्न तसेंच पुष्कळ वेळ राहातें, त्या रोगाला विलंबिका म्हणतात. ही चिकित्सा करण्यास फारच कठीण आहे, अलसक आणि विलंबिका त्या दोघांमध्ये कफवात प्रबळ असून ऊर्ध्वाधः प्रवर्तन होत नाही, तेव्हां हे सुत्यच आहेत, त्यांत भेद कोणता? अशी कोणी शंका करील तर सांगतो, - अलसका मध्ये शूलादिक फार तीव्र होतात, आणि विलंबिकेत होत नाहीत,

अजीर्णापासून झालेले विषूच्यादिक
सांगून अजीर्णजन्य आमाचे दुसरे कार्य
सांगतो.

यत्र स्थामां विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ॥ दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवेभ्यः ॥ १७ ॥

अर्थ— ज्या ठिकाणी आमराहा तें त्याच ठिकाणी, ज्या दोषानें शरीर व्याप्त झालें असेल, त्याच्या लक्षणानीं (तोद, दाह, गौरवादि) आणि आमजन्य विकारानीं (आमवातादिक) विशेष पीडा होत्ये, यावरून अन्य ठिकाणी ही थोडी पीडा करिते हें सूचविलें, आणि “यंत्र” या सर्वनाम शब्दानें कुपित झालेल्या वातादिकां प्रमाणेंच आमाचें ही नियमित स्थान नाही हें सूचविलें,

विषूचिका आणि अलसकयांचें

असाध्य लक्षण सांगतो.

यः श्यावदंतोश्च नखोत्पसंज्ञो वस्यर्दितोः श्यंतर
यातनेत्रः ॥ क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्याचान्न-
रोसौ पुनरागमाय ॥ १८ ॥

अर्थ— ज्याचे दांत, ओंठ आणि नखें काळीं पडतात, स्मृति थोडी अस-
त्ये, ओंकारानें पीडित होतो, डोळे खोल जातात, शब्द खोल जातो,
आणि हाता पायांचे संधि सर्वदिले पडतात, तो मनुष्य वांचत नाही.
विलंबिका तर स्वरूपानेंच असाध्य आहे, असें जेज्जटाचें मत आहे.

जीर्णाहार लक्षण.

उद्गारशब्दिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ॥ लघु
ताक्ष्मिपासाच जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १९ ॥

अर्थ— शब्द टुटेकर, शरीराला आणि मानाला आनंद वाटणें, आणि-
आहाराप्रमाणे वेगा सहित मल मूत्रांची प्रवृत्ति होणें, शरीरास हल
के पणा, त्यांत विशेषें करून कोरा हलका होणें, भूक आणि ताहान-
लागणें, अन्नचांगले जिरले असतां हीं लक्षणें होतात. इत्यग्नि
मांद्याजीर्णविषूचिका विलंबिका निदानम् ॥ ॥

कृमिनिदान,

७७

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृत्यवेमया ॥ व्याख्याकृतं
तामाहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ इत्यग्निमांघनिदानं ॥

कृमिनिदान,

अजीर्णापासून कृमीचा उद्भव होतो

ह्मणून अजीर्णानंतर कृमिनिदानसां.

कृमयस्कृद्धिधाप्रोक्ता बात्याभ्यंतरभेदतः ॥ बहिर्म
लकफासृग्विदूजन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥ नामतो

विंशतिविधाः ,

अर्थ— बात्या आणि अभ्यंतर या भेदाने कृमी दोन प्रकारचे आहेत.
बहिर्मल (स्वेदादिक) कफ, रक्त, आणि विषा, या मध्ये उत्पन्न होणारे असेच
र प्रकारचे, आणि त्यांचीं नावे वीस प्रकारचीं आहेत.

त्यापैकीं बात्या कृमि सांगतो.

बात्यास्तत्रमलोद्भवाः ॥ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः
कोशांबराश्रयाः ॥ २ ॥ बहुपादाश्चसूक्ष्माश्चयूका
लिक्सादिनामतः ॥ द्विधातेकोठपिटिकाकंडूगडान्
प्रकुर्वते ॥ ३ ॥

अर्थ— त्यापैकीं बात्यामलोद्भवकृमि, — प्रमाण, आकृति, आणि वर्ण
(पांढरा किंवा काळा) इहीं करून तिला प्रमाणे असतात, ते केश
आणि वस्त्रे यांवर राहतात, त्यापैकीं ज्यांना पाय बहुत ह्मणजे सा
हा असतात त्यांस उवा आणि त्यापैकीं बारीक जे असतात, त्यांना
लिरवा ह्मणतात. त्या दोहों कृमी पासून गांधी, पुळ्या, कंडू, आ
णि गांधी उत्पन्न होतात.

अजीर्णभोजीमधुराम्लनित्योद्रवप्रियःपिष्टगुडो
पभोक्ता॥ व्यायामवर्जचिदिवाशयानोविरुद्धभु
कृसंलभतेकृमीस्त॥ ४॥

अर्थ— अजीर्णाचर भोजन करणारा, निरंतर गोड, आणि आंबट पदार्थ खाणारा, द्रवपदार्थ, (कढी, सांबारें, आंबटी, वगैरे) खाणारा, गूळ, आणि पीठ याणीं केलेले पदार्थ (अनारसे, धारगे इत्यादि) खाणारा, व्यायाम न करणारा, दिवसास निद्रा करणारा, आणि विरुद्धभुक् हा णजे क्षीर मत्स्यादि पदार्थ भक्षण करणारा, अशा पुरुषास कृमि (जंत) होतात.

कोणते कृमि कोणत्या कारणानें हो-
तात ते सांगतो.

माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैःपुरीषजाः॥ मांसमाष
गुडक्षीरदधिशक्तैःकफोद्भवाः॥५॥ विरुद्धाजीर्णशा
काद्यैःशोणितोत्थाभवन्तिहि॥ ५॥ ॥

अर्थ— उडीद, पिष्टान्न, (मोदक, लाडू, वगैरे) खार, गूळ, भाज्या, त्या पदार्थांनीं विष्टे पासून कृमि होतात.

मांस, उडीद, गूळ, दूध, दही, शक्त, (कांजी किंवा लोणचे) त्या पदार्थांनीं कफा पासून कृमि होतात,
विरुद्ध, (क्षीर मत्स्यादि) अर्धे कच्चे शिजलेले, आणि भाज्या, आदि करून पदार्थांनीं रक्तजन्म कृमि होतात.

पौष्टान्तं कृमि झाल्याचे लक्षण.

ज्वरोविवर्णता शूलं रूद्रोगः सदनं भ्रमः ॥ भक्त द्वे-

कृमिनिदान.

७९

षोतिसारश्चसंजातकृमिलक्षणं॥ ६॥ ॥ ॥

अर्थ— ज्वर, शरीराचा वर्ण पालटणे, शूल, रूदर्यांत पीडा, अंगग्लानि, भ्रम, अन्नद्वेष, आणि अतीसार, हीं लक्षणे झालीं झणजे समजावे कीं कृमि झाले आहेत.

कफज कृमीचें लक्षण.

कफादामाशयेजाता वृद्धाः सर्पितिसर्वतः॥७॥ पृथु
व्रध्निभाः केचित्केचिद्गंडूपदोममाः॥ रूढधान्यांकु
राकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः॥८॥ श्वेतास्ताम्नाव-
भासाश्च नामतः समधातुते। अत्रादाउदरावेष्टाः
रूदयादामहारुजः॥९॥ चुरवोदर्भकुसुमाः स्रगंधा
स्तेचकुर्वते। रूद्धासमास्यस्त्रवणमविपाकमरोच
कं॥१०॥ मूर्च्छा छर्दिनृषानाहकार्यश्वयथुपीनसान्

अर्थ— कफापासून आमाशयामध्ये झालेले कृमि वाटले असता चहूंकडे फिरतात, त्यांत कोणी रूंद वादी (चामड्याची) सारिरवे कोणी गांढूळा सारिरवे; कोणी धान्याच्या अंकुरासारिरवे असतात, कित्येक बारीक, लांब, आंरबूड, असतात, कांहीं पांढरे, तांबडे, असतात; त्यांची नांवे सात आहेत, तीं येणें प्रमाणें,— १ अत्राद, २ उदरा वेष्ट, ३ रूदयाद, ४ महारुज, ५ चुरु ६ दर्भकुसुम, आणि ७ स्रगंध. हीं नांवे कांहीं अन्यर्थक, कांहीं निरर्थक आहेत, व्यवहारार्थपूर्वीच्या आचार्यांनीं दिलीं आहेत, या प्रमाणेंच पुढलीं नांवे जाणावीं, त्या कृमी पासून मळमळ, तोंडाला पाणीसूटणे, अन्ननपचणे, अरुचि, घेरी, ओकारी, ताहान, पोटफुगणे, शरीर रुश होणे, सूज आणि पडसें होविकार होतात.

माधवनिदान.

रक्तजल्लमिलक्षण.

रक्तवाहिशिरास्थानारक्तजाजंतबोणवः॥अपादा
वृत्तताम्राश्चसोक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः॥११॥केशादा
रोमविध्वंसारोमद्वीपाउदुंबराः॥षट्तेकुष्ठैककर्मा
णःसहसोरसमातरः॥१२॥

अर्थ—रक्त वाहणाच्या शिरामधील रक्तापासून होणारे कृमि बा-
रीक, पादरहित, वाटोळे, तांबडे, असतात, कित्येक कफ कृमिफा
र बारीक असतात, ह्मणून दिसत देखील नाहीत, ते कृमिसाहाय्य
कारके, त्यांची नांवे, १ केशाद, २ रोमविध्वंस ३ रोम द्वीप ४ उदुंबर ५
सौरस आणि ६ मातर, कुष्ठ उप्यन्न करणें हेंच त्यांचें सुरव्य कर्म होय.

पुरीषजन्यकृमिलक्षण.

पक्काशयेपुरीषोत्थाजायतेधोविसर्पिणाः॥प्रवृ-
द्धाःस्फूर्णवेयुश्चतेयदामाशयोन्मुरवाः॥१३॥त
दास्योद्गारनिश्वासाविट्गंधानुविधाधिनः॥स
थुवृत्ततनुस्थूलाःश्यावपीतसितासिताः॥१४॥
तेपंचनाम्नाकृमयःककेरुकमकेरुकाः॥सौसुरा
दामलूनाश्चलेलिहाजनयन्तिच॥१५॥विट्भेद
शूलविष्टंभकाश्रयंपारुथ्यपांडुताः॥रोमहर्षाग्नि
सदनगुदकंडूर्विमार्गगाः॥१६॥ इति कृमिनिदानं॥

अर्थ—पक्काशयामध्ये पुरीष ह्मणजे मला पासून झालेले —
कृमिगुदावाटे बाहेर सरतात, ते फार वाढून आभाशया केडे घेता
त तेव्हां त्या कृमि रोगाच्या टेकराला आणि निश्वासाला विष्टेची
घाण येत्ये, ते कृमि जाड, पोसलेले, वाटोळे, बारीक, लड्डू, नीलव

पांडुरोगः

८१

र्ण, पिंवळे, काळे, पांढरे, त्यांचीं नावे पांच तीं येणें प्रमाणें, १ ककेरुक
२ मकेरुक, ३ सौंकराद ४ मत्सन ५ लेलिह, हे भक्त्या आडमार्गानें
जाऊं लागले असतां त्या पासून पातळ मळ, शूळ, पोट फुगणें, रुशा
त्व, अंग रवर रवरीत होणें, पांडुर वर्ण, रोमांच, अग्निमांघ, आणि गुदा
ला कंडू, हे उपद्रव होतात. इति कृमिनिदानम् ॥

मधुकोशंस्तनिर्मथ्यसारमा कृष्ययत्नतः ॥ व्याख्या कृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

पांडुरोगनिदानः

पांडुरोगाः स्मृताः पंचवातपित्तकफैस्त्रयः ॥ चतु-
र्थः सन्निपातेन पंचसो भक्षणान्मृदः ॥ १ ॥

अर्थ— पांडुरोग पांच प्रकारचे आहेत, १ वातपांडु, २ पित्तपांडु, ३
कफपांडु, ४ सन्निपातपांडु आणि पांचवा ५ मातीरवाल्या पासून
एकूण पांच सांगितले आहेत.

पांडुरोगाचें कारण वसंप्राप्ति.

व्यवायमम्लं लवणानिमघं मृदां दिवास्वप्नमतीव
तीक्ष्णं ॥ निषेव्यमायास्य विदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं-
पांडुरतां नयंति ॥ २ ॥

अर्थ— अतिमैथुन, अत्यम्लपदार्थ, रवारटपदार्थ यांचें सेवन, अ-
तिमद्यपान, मृत्तिका भक्षण, दिवसासनिजणें, अत्यंत तिरवट प-
दार्थ, यांचें सेवन करणाराचें रक्तदोषानीं दुष्ट होऊन शरिराची
त्वचा पांडुर वर्ण होत्ये, येथें रक्त हें केवळ उपलक्षण आहे, तेणें-
करून त्वडू मांस हीं दूष्ये आहेत असें समजावें हारीतानें तर-

रस देखील दूध हणून सांगितला आहे.

पूर्वरूप.

त्वक्स्फोटनघीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकू
टशोथा॥विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाकीभविष्यत
स्तस्यपुरःसराणि॥३॥

अर्थ— त्वचा फुटत्ये, तोंडाला थुंका, आंगगळणे, मृत्तिकाभक्षण, नेत्रगोलानां सूजयेत्ये, मळ, मूत्र, यानां पिवळटपणा, अन्नाचा पाक होणे, हीं लक्षणे पांडुरोग होण्याचे पूर्वी मनुष्याला होतात.

वातपांडुरोगलक्षणा.

त्वङ्मूत्रनयनादीनांरूक्षकृष्णारुणाभता॥ वात-
पांड्वामयेकंपतोदानाहभ्रमादयः॥४॥

अर्थ— वातजन्य पांडुरोगामध्ये त्वचा, मूत्र, आणि नयन इत्यादि कांसिरूक्षता, काळेपणा, तांबडेपणा असतो, आणि कंफ, स्रया दो चल्यासारखी पीडा, पोटफुगणे, भ्रम, आदि शब्दे करून भेदशुद्धादिक ही होतात.

पित्तपांडुरोगलक्षणा.

पीतमूत्रशकृन्नेत्रोदाहत्तृष्णाज्वरान्वितः॥ शिन्न
विद्वोतिपीतामःपित्तपांड्वामयीतरः॥५॥

अर्थ— पित्त पांडुरोग्याची, मूत्र, विष्टा, आणि नेत्रे हीं पिवळीं होतात; दाह, ताहान, ज्वर, रक्षानीं ती पीडित असतो; मळपातळ होतो, आणि त्याची शरीर कांति अत्यंत पिवळी होत्ये.

कफपांडुरोगलक्षणा.

पांडुरोग-

८३

कफप्रसेकश्चयथुस्तंद्रालस्यातिगौरवैः॥पांडुरोगी
कफाच्छुक्लेस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः॥६॥

अर्थ— सुरवाघाटे कफाचा स्वाव, मूज, झांपड, आकस, शरीराला भार,
त्वचा, मूत्र, डोळे, आणि तोंड र्वानां श्वेतत्व, त्या लक्षणानीं कफपां
डुरोगी ओळखावा.

सान्निपातिक पांडुरोगीतर वर सांगितलेल्या वातादि लक्षणा
वरूनच जाणावा.

उपद्रवयुक्तसान्निपातिकपांडु
रोगाचे असाध्य लक्षण.

ज्वरारोचकहृत्लास छर्दितृष्णाकुमान्वितः॥पांडु-
रोगीत्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणोहर्तेद्रियः॥७॥

अर्थ— ज्वर, अरुचि, मळमळ, ओकारी, ताहान, आणि उद्दासे, त्या
उपद्रवानीं युक्त जो त्रिदोषजन्य पांडुरोग, आणि क्षीण झालेला, आणि ज्या
च्या इंद्रियांची स्वस्वविषय घेण्याची शक्ति गेली आहे तो सोडावा.

मृत्तिकाभक्षणापासून पांडुरोग
होतो त्याचे लक्षण.

मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमोमलः॥ कषाया
मारुतपित्तसुरवरामधुराकफं॥८॥ कोपयेन्मृद्रसादीं
श्वरोस्याद्भुक्तंचरुक्षयेत्॥ पूरयत्यविपक्वैवस्त्रोतांसि
निरुणद्वापि॥९॥ इंद्रियाणांबलं हत्वा तेजोवीर्यौज-
सीतथा॥ पांडुरोगं करोत्याशुबलवर्णाग्निनाशनम्॥१०॥

अर्थ— माती खाण्याची ज्या मनुष्याला सवय लागली असत्ये, त्या-
च्या वातादिकांपैकीं एकादा दोष कुपित होतो, मातीतुरट्टरसाची अ-

सली तर वायु कुपित होतो, खारी असली तर पित्त कोपते, गोड असली तर कफ कुपित होतो, तीमाती पोटांत गेल्यावर रसादिक धातूनां रूक्ष करिते, आणि रौक्ष्य गुण प्रबल झाला ह्मणजे जें अन्न खावें तें रूक्ष होऊन जाते, तीमाती कोष्ठादिकांच्या अग्नीनीं पाक झाल्या वांचू नरस वाहणाऱ्या स्त्रोतसां (मार्ग) मध्ये शिरते, आणि त्यांचा रोध करिते, तेणे करून इंद्रियांचें बळ ह्मणजे स्वविषय ग्रहण शक्ति नष्ट होत्ये, शरीराची दीप्ति, शक्ति आणि ओज ह्मणजे सर्व धातूंचें सार— (हृदयांत असते ते) क्षीण होऊन पांडुरोग उत्पन्न होतो, त्यामध्ये बल, वर्ण, आणि अग्नि त्यांचा नाश होतो,

विशेषलक्षणा.

शूनाक्षिकूटगंडभ्रूः शूनपन्नाभिमेहनः ॥ कृमिको
घोतिसार्यंतमलंचासृक्कफान्वितम् ॥११॥

अर्थ— नेत्रगोल, गाल, भ्रुकुटि, पाय, नाभि, आणि शिश्न, त्यानां सूज येत्ये, आणि कोठ्यामध्ये कृमि होतात, वरक कफमिश्रित दाळ होतो, — सर्व पांडुरोगांमध्ये जेव्हां कोष्ठांत कृमि होतात तेव्हां हें लक्षण होते, असे जे जटाचार्यांचे मत आहे, आणि मृद्गक्षणाजन्य पांडुरोगानंतर हें लक्षण सांगितलें आहे, ह्मणून हें त्याचेंच लक्षण होय, असे इतर आचार्यांचे मत आहे, विदेहानंतर हेंच लक्षण त्याचें (मृत्पांडुरोगाचें) ह्मणून स्पष्ट सांगितलें आहे.

असाध्यलक्षणे.

पांडुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ॥ काल-
प्रकर्षाच्छूनांगो यो वापीतानि पश्यति ॥१२॥ बद्धाल्प-
चिद्सहरितं सकफं यो तिसार्यते ॥ दीनः श्वेतातिदि-

पांडुरोग.

८५

ग्धांगश्छर्दिमूर्च्छातृषान्वितः॥ १३॥ सनास्त्यसूक्ष्म
याद्यस्तपांडुःश्वेतत्वमाप्नुयात्॥ पांडुदंतनखोयस्त
पांडुनेत्रश्वयोभवेत्॥ १४॥ पांडुसंघातदर्शान्चपांडु
रोगीविनश्यति॥ अंतैषुशूनंपरिहीनमध्यंम्लानंत
थांतैषुचमध्यशूनं॥ १५॥ गुदेचशोफस्यथमुष्कयोश्च
शूनंप्रतास्यंतमसंज्ञकल्पम्॥ विकर्जयेत्पांडुकिनय
शोर्थातिथातिसारज्वरपीडितंच॥ १६॥

अर्थ— फारादिवसांचा पांडुरोग काळ बहुत लोटल्यामुळे जरठ-
झाला ह्मणजे साध्य होत नाही, अथवा,

सर्वशरीराला सूज आली असून जोरोगी सर्वपदार्थ पिवळे पा-
हातो तो रोगी असाध्य जाणावा, अथवा,

जामनुष्याला बांधलेला थोडासळ हिरव्यारंगान्चा कफमिश्रि-
तपडतो तो असाध्य, अथवा,

जो पुरुष दीन ह्मणजे ग्लान होतो व फांदरा फटफटीतपडतो व
ओकारी, मूर्च्छा, तृषा, र्द्यानीं पिडतो तो नास्ति ह्मणजे मेल्यासारि-
रवा ह्मणजे असाध्य. दुसरे असाध्यलक्ष.

रक्त क्षया पासूनजो पांडुरोगी पांदरा होतो तो असाध्य
ज्याचे दांत, नखे, आणि डोळे पिवळे झाले आहेत तो असाध्य,
जो पांडुर वर्णाचे पदार्थ समुदाय पाहातो तो पांडुरोगीनाशापावतो.
हात, पाय, डोळे, र्द्याच्या ठिकाणीं सूज आणि मध्यदेह ज्याचा
शक झाला आहेत तो असाध्य, र्द्याच्या उलटसाध्य.

मध्यदेहाला सूज, आणि हात, पाय, डोळे, हीं शक झालेलीं,
उदवशिष्यांचे गर्द सूज, मृत प्राय झालेला असा पांडुरोगी वै

द्यानें रोंडावा, तसाच अतिसार आणि ज्वर द्यानीं पिडलेल्या रोग्या
सयशा इच्छिणाऱ्या वैद्यानें टांकून द्यावा,

पांडुरोगामध्यें कामला (कावीळ)
होत्ये ती सांगतो.

पांडुरोगीतु योत्यर्थं पित्तलानि निषेचते ॥ तस्य पित्त
मसृङ्, मांसं दग्ध्वारोगाय कल्पते ॥ १७ ॥ हरिद्रने
त्रः सप्तशं हरिद्र त्वङ्, नरवानन ॥ रक्तपीतशकृन्मू
त्रोभेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ १८ ॥ दाहाऽविपाकदौर्ब-
ल्यसदनारुचिकर्षितः ॥ कामला बहुपित्तैषा कोष्ठ
शारवाश्रयामता ॥ १९ ॥

अर्थ— जो पांडुरोगी असतं पित्तल द्रव्यें सेवन करतो, त्याचें पित्त
क्त मांसाला जाळून (दुष्ट करून) कामला रूप रोग करण्यास समर्थ
होत्ये, त्याचे डोळे असंत पिवळे होतात, त्वचा, नखें, आणि तोंड-
हीं पिवळीं होतात, आणि मूत्र व पुरीष लाल व पिवळीं होतात.
तो मनुष्य पावसाळ्यांतल्या वेडका सारिखा पिवळा होतो, इंद्रियां
ची शक्ति नष्ट होत्ये, दाह, अन्ननपचणें, दुर्बळता, अंगग्लानि,
अन्नद्वेष याणींतो रोगी पीडित होतो, जीमध्ये पित्त प्रचळ अशी-
ही कामला एक कोष्ठाश्रय, आणि दुसरी शारवा (रक्तादिधातु) श्रि-
त असत्ये, जसाराजयक्ष्मा स्वतंत्र होतो तशी ही कामला स्वतंत्र होतो.

हिचीच एक दुसरी अवस्था आहे.

जिला कुंभकामळा म्हणतात ती.

कालांतरात्सवरी भूता कृच्छ्रास्या कुंभकामला ॥

अर्थ— कालांतरानें जरठ झाळेची जी कुंभकामला ती कृच्छ्रासाध्य

होत्ये, कुंभ ह्यणजे कोष्ठ तद्गतजी कामला ह्यणजे कोष्ठाश्रया कामला.

असाध्यलक्षण.

रुष्णापीतशकृन्मूत्रोमृशंशूनश्चमानवः॥संरक्ता

क्षिमुरबच्छर्दिविण्मूत्रोयश्चताम्यति॥२०॥ ॥

अर्थ— ज्या पुरुषाचे शकृत् (मळ) काळे व मूत्र पिवळे होते व शरीराला भोतासारखी सूज येती, आणि डोळे, तोंड, वांति, पुरीष, आणि मूत्र हीं अत्यंत लाल होतात, व जो वरचे वर मोह पावतो, तो कामलारोगी वांचत नाही.

दुसरे असाध्यलक्षण.

दाहाऽरुचिन्तृडानाहतंद्रामोहसमन्वितः॥नष्टा

ग्निसंज्ञःक्षिप्रंचकामलाचान् विषद्यते॥२१॥ ॥

अर्थ— दाह, अरुचि, तृषा, पोटास फुगारा, झांपड, मूर्च्छा त्या लक्षणानीं युक्त, अग्निमांद्य झालेला, व स्मृति गेलेला कामलेचारा रोगी तत्काळ मरण पावतो.

कुंभकामलेचे असाध्यलक्षण.

छर्द्यरोचकहृत्लासज्वरकूमनिपीडितः॥नश्यति

श्यासकासार्तोविट्भेदीकुंभकामली॥२२॥

अर्थ— ओकारी, अरुचि, मळमळ, ज्वर, आयासा वांचून श्रम, श्यानीं पिडलेला, व दमा, रवोकला, याणीं जर्जरित, आणि अतिसार युक्त असा कुंभकामली पुरुष नाश पावतो.

पांडुरोगामध्ये हलीमकरोग हो

त असतो तो सांगतो.

यदा तु पांडोर्वर्णस्याद्धरितः श्यावपीतकः॥बलो.

माधवनिदान.

त्साहस्यस्तंद्रामंदाग्नित्वंसृदुर्ज्वरः ॥२३॥ स्त्रीष्व
हर्षंगमर्दश्च दाहतृष्णारुचिर्भ्रमः ॥ हलीमकंतदा
तस्यविद्यादनिलपित्ततः ॥२४॥

अर्थ— ज्या वेळेस पांडुरोग्याचा वर्ण हिरवा, निळा, किंवा पिवळा, होतो, आणि बल व उत्साहाचा नाश, झोपड, अग्निमांद्य, बारीक ज्वर, स्त्रीसंभोगाचे इच्छेचा अभाव, अंगमोडून घेणे, दाह, तृष्णा, अन्न द्वेष, आणि भ्रम, हे उपद्रव होतात, तेव्हा वातपित्तापासून त्याला हलीमक रोग झाला आहे असे समजावे.

पानकी लक्षणा.

संतापोभिन्नवर्चस्त्वं बहिरंतश्च पीतता ॥ पांडुता
नेत्रयोर्यस्य पानकी लक्षणं भवेत् ॥२५॥

अर्थ— संताप ह्यणजे इंद्रिये, मन, यांस ताप, मळ पातळ होणे, आंत बाहेर पिवळे पणा, आणि डोळ्यांस पिवळे पणा, हे पानकीचे लक्षण होय, इति पांडु, कामला, हलीमक निदानम् ॥

मधुकोशं सन्निर्मथ्य सारमाकृष्य वेमया ॥ व्याख्या
कृता महाराष्ट्रीमाधवार्थ प्रकाशिका ॥

रक्तपित्तनिदान.

पांडुरोगाप्रमाणे रक्तपित्तही पित्तजन्य

च आहे ह्यणून पांडुरोगानंतर रक्तपित्तसां

घर्मव्यायामशोकाद्यव्यवायैरतिसेवितैः ॥ तीक्ष्णो
ष्वाक्षारलवणैरस्लेः कटुभिर्यत्वा ॥१॥ पित्तां विद-
ग्धं स्वगुणोर्विदहत्याशु शोणितं ॥ ततः प्रवर्तते-

रक्तपित्तनिदान.

८९

रक्तमूर्ध्वं वाधो द्विधापि वा ॥ २॥ ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णा
स्येर्मेन्द्रियोनिगुदैरधः ॥ कुपितं रोमकूपैश्च समस्ते
स्तत्प्रवर्तते ॥ ३॥

अर्थ— उन्हांत फारफिरणे, अति आयास करणे, अत्यंत शोक करणे,
अतिसार्गचालणे, अतिमेथुन करणे, मिरच्या आदिकरून तिरबट प
दार्थ, विस्तवाज वळ बसणे, जवरवारादि क्षारपदार्थ, मीठ वगैरे ल
वण पदार्थ, आंबट तिरबट पदार्थ, इत्यादिकांनी कुपित झालेले
पित्त आपल्या तीक्ष्ण, द्रव, सूति, इत्यादि गुणानीं सटकन रक्ताला
तापविते, तदनंतर ते रक्त ऊर्ध्वमार्गाने किंवा अधोमार्गाने अ-
थवा दोहों मार्गाने प्रवृत्त होते, ऊर्ध्वमार्ग स्नणजे नाक, डोळे, का
न, आणि तोंड, यापासून वाहाने, आणि अधोमार्ग स्नणजे, शिश्न,
योनि, आणि गुद यां वाटे वाहाने, आणि ते फार कुपित झालेंतर स
र्व रोमरंध्रांतून वाहू लागते,

पूर्वरूप.

सदनं शीतकामित्वं कंठधूमायनं वमिः ॥ लोहगं
धिश्चनिःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ४॥

अर्थ— ग्लानि, शीताची इच्छा, घशापासून धूरनिघाल्या सारिरये
वाटणे, वानि आणि नापविलेल्या लोखंडावर पाणी भोतले अस
तांजसा गंध येतो तसा गंधनिश्वासा लायेतो, रक्त पित्त पुढें व्हा
वयाचें असले स्नणजे हीं लक्षणें होतात,

कफयुक्तरक्तपित्तल०

सांद्रं सपांडुसस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ॥

अर्थ— घट्ट, किंचित् पांडुर वर्ण, स्नेहयुक्त, आणि बुळबुळीत,

असे जे रक्तपित्त पडते ते कफमिश्रजाणावे.

वातिकरक्तपित्तलक्षण.

श्यावारुणंसफेनंचतनुरूक्षंचवातिकम् ॥ ५ ॥

अर्थ— नीलवर्ण, अरुणवर्ण, किंचित फेंसयुक्त, पातळ, आणि-
रूक्ष, अशारक्तपित्तास वाताचा संबंध आहे असे जाणावे,

पैतिकरक्तपित्तलक्षण.

रक्तपित्तंकषायाभंकृष्णांगोमूत्रसन्निभम् ॥ ६ ॥

चकागारधूमाभसंजनाभंचपैतिकम् ॥ ६ ॥

अर्थ— जे रक्तपित्त, भगव्यारंगाने, काळे, गोमूत्रासारिखे, किंवा
मृदंगाच्या शार्दसारिखे, किंवा घेरोशासारिखे, किंवा कर्म्या सा-
रखे, काळे ते पित्तसंबंधाने जाणावे,

द्विदोषजादिलक्षण.

संसृष्टलिंगंसंसर्गात् त्रिलिंगंसान्निपातिकं ॥

ऊर्ध्वगंकफसंसृष्टं अधोगंमारुतान्वितम् ॥ ७ ॥

द्विमार्गंकफवाताभ्यामुभाभ्यामनुचर्तते ॥

अर्थ— दोन दोषांच्या संबंधाने दोघांची लक्षणे होतात, ते द्विदोष
जरक्तपित्तजाणावे

तीन दोषांची लक्षणे दिसलीं झणजे त्रिदोषजरक्तपित्त
जाणावे.

ऊर्ध्वमार्गाने जाणाऱ्या रक्तपित्तास कफाचा संबंध असतो
आणि अधोमार्गाच्या वायूचा संबंध असतो.

द्विमार्गजरक्तपित्त वात आणि पित्त या दोघांपासून प्रवृ-
त्त होते.

ऊर्ध्वगादिकां चासाध्यासाध्य-
विचार सांगतो.

ऊर्ध्वं साध्यमधोयाप्यमसाध्यं युगपत्तम् ॥८॥

अर्थ— ऊर्ध्वं रक्तपित्तसाध्य आहे, कारण ते कफसंसृष्ट असते, क्षणान्त्यावर कषाय, तिक्त रस, कफपित्तहरयोग्य होतात, अधो रक्तपित्त व्याप्य, (साध्यासाध्य) आहे, कारण, पित्तहरणा विषयीं विरंचन हे प्रधान आहे, आणि त्यावर तर वातपित्त शमन करणारा, एकदाच मधुर रस आहे, वमन दिले तर विरुद्धमार्गीय आहे क्षणान् वेगमात्र बंद करील, परंतु पित्तहरण करणार नाही, उभयमार्गी रक्तपित्त असाध्य आहे, कारण त्यावर विरुद्धचिकित्सा करावी लागत्ये.

साध्यहोण्याचे कारण.

एकमार्गं बलवतीनातिवेगं न बोधितम् ॥ रक्त-
पित्तं सरवेकाले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥९॥

अर्थ— बलवान् पुरुषाचे एकमार्ग (क्षणजे ऊर्ध्वं) ज्याला अति वेग नाही, व नवीन झालेले, हेमंत शिशिर काळी झालेले, आणि दौर्बल्यादि उपद्रवरहित असे रक्तपित्त साध्य होते.

दोषभेदाने साध्यासाध्यत्व.

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ त्रि-
दोषजमसाध्यं स्यान्मंदाग्नेरतिवेगितम् ॥१०॥

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानभ्रतश्च यत् ॥

अर्थ— एक दोषानुग रक्तपित्त साध्य होते, द्विदोषज याप्य होते, आणि त्रिदोषज असाध्य होते, मंदाग्नि, व्याधि क्षीणदेह आणि-

दृढ व अन्नतुटलेला अशा पुरुषाचे, अतिवेगाचे, रक्तपित्त असाध्य होते,

रक्तपित्ताचे उपद्रव.

दौर्बल्य श्वासकासज्वर व मथुमदाः पांडुतादाह
मूर्च्छाभुक्ते घोरोविदाहस्त्वधृतिरपिसदाहृद्यतु-
ल्याचपीडा ॥ तृष्णाकोष्ठस्यभेदः शिरसिचतप
नंपूतिनिष्ठीवनत्वंभक्त द्वेषाविपाको विकृतिरपि
भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ ११ ॥

अर्थ— अशक्तता, श्वास, रोकला, ताप, ओकारी, धोऱ्याचे फळ
खाऊन जशी अवस्था होत्ये तशी अवस्था, शरीरास पांडुरवर्ण,
दाह, मूर्च्छा, अन्नखाळें असतां अत्यंत विदाह, अधेर्य, सर्वका
ळ रूढ्याचे टाडीं विलक्षण पीडा, ताहान, कोष्ठाचा भेद (मणजे
मळ पातळ होणें,) मस्तकाचा संताप, दुर्गंधयुक्त थुंका, अन्नद्वेष,
आहाराचा परिपाक नहोणें, हे रक्तपित्ताचे उपद्रव होत, आणि त
शीच त्याची विकृति ही होत्ये, ती पुढे "सांस प्रक्षालनाभं" इत्या
दि श्लोकानें सांगायची आहे,

असाध्यलक्षणे.

सांस प्रक्षालनाभं कुथितमिव च यत्कर्दमांभोनि-
भं वामेदः पूयास्त्रकल्पं यच्छृदिचयदिवापक्कजंबू-
फलाभं ॥ यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र
चोक्ता विकारास्त इज्यं रक्तपित्तं सरपति धनुषाय
चतुल्यं विभाति ॥ १२ ॥

अर्थ— जें रक्तपित्त मांस धुतलेल्या पाण्या सारिखें, किंवा सडल्या

रक्तपित्त.

९३

सारिखें, अथवा चिखलानें गडूळ झालेल्या पाण्यासारिखें, किंवा चिखलासारिखें, व पाण्या सारिखें, तसेंच जें मेद, पू, आणि रक्त यांसां ररखें, काजळाच्या तुकड्यासारिखें, अथवा पिकलेल्या जांभळा सारिखें, किंवा जें काळ्या रंगाचें किंवा जें नील ह्मणजे तास पक्ष्याच्या पंखा सारिखें, अथवा जें वृरसांगितलेल्या श्वासादिविकारानीं युक्त ते रक्तपित्त वर्जावें, आणि जें रक्तपित्त इंद्रधनुष्या प्रमाणें नाना तहेच्या रंगाचें असतें तेही वर्जावें, ह्मणजे त्यावर वैद्यनिं उपाय करूं नये,

दुसरें असाध्यलक्षण.

येनचोपहतोरक्तं रक्तपित्तेनमानवः॥ पश्येदृश्यंविद्य
चापितत्रासाध्यमसंशयम्॥१३॥

अर्थ— ज्या रक्तपित्तानें मनुष्य ग्रासला असतां तो अदृश्य आकाश रक्तवर्ण पाहातो, अथवा दृश्य घटपटादि पदार्थ आणि आकाश हीं रक्तवर्ण पाहातो तो निःसंशय असाध्यजाणावा,

दुसरें असाध्यलक्षण.

लोहितंछर्दयेद्यस्तबहुशो लोहितेक्षणः॥ लोहि-
तोद्गारदर्शीचिभ्रियतेरक्तपेत्तिकः॥१४॥

अर्थ— ज्याला वारंवार तांबड्या ओकाऱ्या येतात, व ज्याचे डोळे लाल रक्तासारिखे होतात, आणि ज्याला उद्गार ह्मणजे टेंकर किंवा गर्दई येते तीही लाल येतो, तो रक्तपित्ताचा रोगी मरण पावतो,

मधुकोशंस्निग्धं सारमाकृष्यत्नतः॥ टीकाकृतं तामहा
राष्ट्रीमाथवार्थप्रकाशिका॥ ॥ इतिरक्तपित्तनिदानम्

माधवनिदान.
राजयक्ष्मनिदान.
कारणं.

वेगरोधात्क्षयाच्चैवसाहसाद्विषमाशनात्॥ त्रिदोषो
जायतेयक्ष्मागदोहेतुचतुष्टयात्॥१॥

अर्थ— वातमूत्रपुरीषादि वेगांचा रोधकरणं, अतिमैथुन, उपवास, ईर्ष्या, विषाद, इत्यादि धातुक्षयाचीं कारणं, बळवंताशीं झोंबी करणं, विषमाशन, क्षणजे अकाळीं थोडें किंवा फार खाणं, त्या चार कारणानीं— त्रिदोषांचा कोप होऊन एक यक्ष्मा रोग होतो, वेगरोधादिक हीं वात-कोपाचीं कारणं आहेत खरीं, परंतु वात कोपानेच अग्नि दुष्ट होऊन कफपित्तांचाही कोप होतो, त्या चार हेतूंमध्ये असंख्य हेतूंचा अंतर्भाव होतो, रसादि धातूंचे शोषण करितो म्हणून त्या रोगाला (शोष) क्षणतात, शरीरांतील पाननादिसर्व क्रियांचा क्षय करितो म्हणून (क्षय) क्षणतात, वाग्भटानंतर हा सर्वरोगांचा राजा म्हणून त्याला राजयक्ष्मा हें नांव दिलें,

केवळ धातुक्षय झाल्यानेच राजयक्ष्मा
होतो असें नाही तर रसादिकांच्या स्त्रोत
सांचा रोध झाला असतांही होतो हें दारव
विण्यासाठीं विशिष्टसंप्राप्तिसंगतो.

कफप्रधानैर्दोषैस्तुरुद्धेषुरसवर्त्मसु॥ अतिव्यवायि
नोवापिक्षीणोरेतस्यनंतराः॥ क्षीयन्ते धातवः सर्वे त-
तः शक्यमिति मानवः ३॥

अर्थ— कफ आहे मुख्य ज्यामध्ये अशा वातादि दोषानीं रसवर्त्म क्षणजे रसवाहणाच्या धमनी रुद्ध झाल्या असतां, येथें हे कचवि-

राजयक्षा,

६५

लें की रस मार्ग बंद झाला ह्मणजे तेथेच तो हृदयांत राहून नासतो आ
णि तोंडा वाटे निघतो ॥ “येणेकरून अनुलोम क्षय दर्शविला, आतां
प्रतिलोम क्षय कसा होतो तो दाखवितो. —” अथवा अतिमैथुन कर
णाऱ्या पुरुषाचें शक्र क्षीण झालें असतां त्याच्या जवळचे सर्व धातु-
क्षीण होतात, नंतर तो पुरुष रुकतो, शक्रक्षीण झालें ह्मणजे मज्जा
क्षीण होत्ये, मज्जा क्षीण झाली ह्मणजे अस्थि क्षीण होतात, या प्रमा
णें पूर्व पूर्व धातु क्षीण होत जातात,

आतां शक्र हें कार्य भूत आहे याचा क्षय झाला असतां कारण
भूत धातूंचा क्षय कसा होईल, १ अशी कोणी शंका करील तर सांग
तो, शक्र क्षया पासून वायु कुपित होतो, तो वायु जवळच्या मज्जे-
ला शोषतो या प्रमाणें पूर्व पूर्व धातूंचा शोषित शोषित रसापर्यंत
जातो, जसा अग्नीनें तापवून लाल केलेला लोखंडाचा गोळा ओल्या
जमिनीवर ठेविला तर जवळची जमीन रुकून जात्ये, तसा हा दृशा
त या विषयीं समजावा,

पूर्वरूप.

श्वासांगसादकफसंस्त्रवता लुशोषवम्यग्निसादम
दपीनसकासनिद्राः॥ शोषेभविष्यति भवन्ति सचापि
जंतुः शक्रेक्षणो भवति मांसपरोरिरंस्तः॥ ३॥ स्वभे
षुकाकशकशकनीलकंठगृधास्तथैवकपयः कृ
कलासकाश्च॥ तंवाहयन्ति सनदीर्विजलाश्च पश्ये-
च्छुष्कांस्तूरुन्यवनधूमदवार्दितांश्च॥ ४॥ ॥

+ रसापासून शक्रापर्यंत धातूंचा क्षय होणें तो.

कं: प्रतिलोमसं. शक्रापासून रसापर्यंत शोष होत जाणें तो.

अर्थ— श्वास, हातपायगळणे— कफाचा बेडकापडणे, दाळा कोरडा-पडणे, वांति, अग्निमांद्य, उन्मत्तता, पडसें, झोकला, आणि झोप, हीं-लक्षणे धातुशोष व्हावयाचा असला स्मरणे होतात. आणि त्या मनुष्याचे डोळे पांढरे होतात, आणि त्याला मांसखाण्याची वस्त्रीजवळ राति करण्याची इच्छा फार होत्ये, असें होण्याचें कारण केवळ व्याधि महिमा होय, व्याधीच्या योगानें मन दुष्ट होऊन अशी इच्छा होत्ये.

तसेंच स्वप्नामध्ये त्या मनुष्याला कावळे, रावे, साळई, मोर, गिधाड, तसेच वानर, सरडे, हे ओढून किंवा पाठीवर बाहून नेतात व तो जलरहित नद्या व वठलेलें, आणि वायु, धूर, आणि वणवा या-हीं पीडित असे दृक्षयाहातो, चकारें करून तृण केशादिकांचें पतन हीं होतें, असें जाणावें, हीं स्वप्नें पूर्वरूप काळींच होतात,

त्रिरूपक्षयाचें लक्ष.

अंसपाश्वर्भाभि तापश्च संतापः करपादयोः॥ ज्वरः

सर्वांगगश्चैव लक्षणं राजयक्ष्मणः॥ ५॥

अर्थ— खांदी, आणि बरगड्या यांस संताप, हाता पायांची जळजळ आणि सर्वांगांत ज्वर, हे राजयक्ष्म्याचें लक्षण, हीं तीन लक्षणे अवश्य व्हावयाचीं स्मरणे चरकानें सांगितले आहेत.

एकादशरूप. षड्रूप आणि त्रि

रूप शोषाचें लक्षण सांगतो.

स्वरभेदीनिलाच्छूलंसंकोचश्चांसपाश्वर्योः॥ ज्वरो.

दाहो तिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः॥ ६॥ शिरसः प

रिपूर्णत्वमभक्तश्छंद एव च॥ कासः कंठस्य चोक्षं

सोचिज्ञेयः कफकोपतः॥ ७॥ एकादशभिरनेर्वाष-

अर्थ— राजयक्ष्माहा त्रिदोषोत्पन्न आहे, यामध्ये दोषांची अकरा रूपे वा टणी वाटणीने व्याधि प्रभावाने होतात; सन्निपात ज्वर लक्षणा प्रमाणे सर्व लक्षणे सर्व दोषापासून होतात, असे नाहीत म्हणून सांगतो, वायूच्या योगाने— स्वरभेद (घसाबसणे) रवांदे आणि पार्श्व यांचे ठाई शूल, रवांदे आणि बरगड्या रवेचल्या सारिरच्या होणे, हीं होतात, पित्ता पासून— ज्वर, दाह, अतिसार, आणि तोंडावाटे रक्त पडणे, हीं होतात; आणि कफ कोपाने मस्तक भरल्या सारिरवे, अन्न द्वेष, रवोकला, स्वरभेद, हीं होतात; या एकादश लक्षणानीं किंवा रवोकला, अतिसार, बरगड्यांत शूल, स्वरभेद, अरुचि आणि ज्वर त्या साहा लक्षणानीं किंवा ज्वर, रवोकला, आणि रक्त विकार त्या तीन लक्षणानीं पीडित झालेला क्षय रोगी बलमांसक्षय झाला असतां यश इच्छिणाऱ्या वैद्यानें सोडावा.

साध्यासाध्यविचार.

सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापिलिंगैर्वापि बलक्षये ॥ युक्तोच-
 र्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १० ॥

अर्थ— स्वर भेदादिक जीं अकरा लक्षणे सांगितलीं, त्या सर्व लक्षणांनीं किंवा त्यापैकीं अर्धीं ८ म्हणजे ६ साहा लक्षणानीं किंवा तीन लक्षणानीं युक्त झालेला, क्षय रोगी बलमांसाचा क्षय झाला असतां वर्जावा, आणि बलमांसक्षय नसला तर सर्व लक्षण युक्त असला तरी तो रोगी चिकित्सा करण्यास योग्य आहे.

असाध्यलक्षणे.

महाशिनंक्षीयमाणमतिसारनिपीडितम्॥११॥
 ओदरंचैवयस्मिणंपरिवर्जयेत्॥११॥

अर्थ— पुष्कळ आहार करीत असून दिवसेंदिवस क्षीण होणारा (हेंदु
 श्विन्ह आहे ह्मणून असाध्य) अतिसारानें अत्यंत पीडित झालेला रोगी
 असाध्य, कारण क्षय रोग्याचें जीवित मलाधीन आहे ह्मणोन सांगित
 लें आहे, अंड कोश आणि उदर हीं ज्याचीं रुजलेलीं आहेत, असारोगी
 असाध्य, कारण शोध हा विरेचन साध्य असल्या मुळें विरुद्ध चिकित्सा क
 रावी लागत्ये, अशा क्षय रोग्याला वैद्याने औषध देऊं नये,

कोणत्या रोग्याला औषध द्यावें
 तो सांगतो.

ज्वरानुबंधरहितं बलवंतं क्रियासहं॥ उपक्रमेदात्म
 वंतं दीप्ताग्निमकृशं नरम्॥१२॥

अर्थ— ज्याला ज्वराचा संबंध अगदीं नाही, बलवान, औषधाद्युपचा
 र सोसणारा, इंद्रियें साधीन ठेवणारा, अग्नि प्रदीप्त असणारा, आणि
 कृश न झालेला, अशा रोग्यास चिकित्सा (उपचार) करावी,

असाध्य लक्षणें.

शक्लाक्षमन्नद्वेषारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम्॥ रुद्धे-
 ण बहुमेहतं यक्ष्माहंतीहमानवम्॥१३॥

अर्थ— पांढरे डोळे झालेला, अन्नाचा द्वेष करणारा, ऊर्ध्वश्वासाने पि
 डलेला, आणि कष्टाने पुष्कळ सुतणारा अशा मनुष्याचा यक्ष्मा रोग ना
 सा करितो, शक्लाक्षादिक हीं प्रत्येक वेगवेगळीं असाध्य लक्षणें आहेत,

मैथुनादिकें करून झालेल्या केवळ
 धातूंच्या शोषणानेंच राजयक्ष्मा हो.

व्यवायशोषी च शोषिणी लक्षणैः शृणु ॥१४॥
रः क्षतसंज्ञो च शोषिणी लक्षणैः शृणु ॥१४॥

अर्थ—आतां व्यवाय शोषी, शोक शोषी, वार्धक्य शोषी, व्यायाम शो-
षी, अध्वशोषी, व्रणशोषी, आणि उरःक्षत शोषी, त्यांचीं लक्षणें सांग-
तां ऐका,

व्यवाय शोषीचें लक्षण.

व्यवाय शोषी शक्रक्षयक्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ॥ पांडु देहो य-
थापूर्वक्षीयते चास्य धातवः ॥१४॥

अर्थ— व्यवाय शोषी (अतिमैथुनानें क्षीण झालेला) सुश्रुतांत सांगि-
तलेल्या शक्रक्षयलक्षणानीं (शक्रक्षय झाल्या असतां शिश्नाला आणि
वृषणाला वेदना, मैथुनाविषयी अशक्ति, बळेंच मैथुन केले असतां चि-
रकालानें शक्रस्त्राव होणें तो स्त्राव झाला तरी अत्यंत अल्प होतो) अ-
थवा रक्ताचा स्त्राव होतो.) पीडित होऊन त्याचें शरीर पांढरें फटफटीत
होतें, आणि शक्रापासून मज्जा, मज्जेपासून अस्थि असे त्यांचे उत्कटे-
धातु क्षीण होत जातात,

शोक शोषीचें लक्षण.

प्रध्यानशीलः स्वस्तांगः शोकशोष्यपितादृशः ॥

अर्थ— शोक शोषी ही चिंता करणारा, हात पाय गळालेला, आणि श-
क्रक्षय व्यतिरिक्त शोष लक्षणानीं युक्त असतो,

जराशोषीलक्षण.

जराशोषीरुशोमंदवीर्यबुद्धिबलेंद्रियः ॥१५॥ कं-

पनोऽरुचिमान्भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः॥ घीवति-
श्लेष्मणाहीनंगौरवारुचिपीडितः॥संप्रस्रुतास्यना
साक्षःशक्करूक्षमलच्छविः॥१६॥

अर्थ— दृढत्वामुठें धातुक्षीण झाले लापुरुष कृश होतो, त्याचीं-
वीर्य, बुद्धि, बळ, आणि इंद्रिये हीं मंद होतात; कांपतो, अन्नाला
रुचि नसत्ये, फुटलेल्या कांशांच्या भांड्यावर काटी वगैरे मारूनज
सा शब्द होतो तसा याचा स्वर उमटतो, कफाचा चून थुंकतो, (स्नि-
गजे कफ पडण्या विषयीं यत्न करित असातां हीं तो निघत नाहीं.)
शरीरास भार आणि अरुचि त्यानीं पीडित होतो, (अत्यंत अरो-
चक कचविण्यासाठीं पुनः अरुचि ग्रहण केलें.) तोंड, नाक, आणि
डोळे त्यांनां गळ लागती, मळ कोरडा होतो, आणि शरीराची कां-
तिनिस्तेज दिसत्ये.

अध्वप्रशोषीलक्ष.

अध्वप्रशोषीस्त्रस्तांगःसंभृष्टपरुषच्छविः॥ प्रसुप्त
गात्रावयवःशक्कूभगलाननः॥१७॥

अर्थ— अध्वप्रशोषी (अतिमार्ग गमनानें क्षीण झालेला.) हात, पा-
य गळलेला त्याचा शरीराचा वर्ण भाजल्यासारखा रवरस्वरीत
होतो, सर्व शरीराला मेहरी येत्ये, हृदयांत पिपासास्थान अ-
सतेतें गळा, आणि तोंड हीं कोरडी पडतात.

व्यायामशोषीलक्षण.

व्यायामशोषीभूयिष्ठसेभिरेवसमन्वितः॥ लिगे
रुरःक्षयकृतैःसंयुक्तश्चक्षतंविना॥१८॥

अर्थ— व्यायाम शोषी (अत्यंत श्रमानें धातुक्षीण झालेला.) हा-

अथ मोक्ष होतात, आगता मनुष्य क्षतान्नीं तस्य रक्तक्षयः
कृतेनो,

तीनकारणानीं व्रणशोष होतो
क्षणून सांगतात.

रक्तक्षयाद्देदनाभिस्तथैवाहारयंत्रणात् ॥ व्रणिनश्च
भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ १९ ॥ ॥

अर्थ— रक्तक्षयाने, व्रणवेदनानीं, तसेच आहार तुटल्याने व्रणी पुरु
षासजो शोष होतो तो अत्यंत असाध्य मानला आहे.

उरः क्षतानेही धातुशोष होण्याचास
भव आहे क्षणून शोष प्रकरणामध्येच
निदान सहित उरः क्षतरोग सांगतो.

धनुषायस्य तोत्यर्थं भारमुद्धहतो गुरुं ॥ युध्यमानस्य
बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ २० ॥ वृषं हयं वा धावं
तंदस्य चान्यं निगृह्यतः ॥ शिलाकाष्ठाश्मनिर्धाता
नृक्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २१ ॥ अधीयानस्य वात्यु-
चैर्दूरं चाव्रजतोद्भुतम् ॥ महानदीर्वातरतो ह्येर्वस
हधावतः ॥ २२ ॥ सहसोत्पततो दूरात्तूर्णं वाति प्रनृत्य
तः ॥ तथान्येः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमप्याहतस्य चा ॥ २३ ॥
वीक्ष्यते वक्षसि व्याधिर्बलवान्समुदीर्यते ॥ स्त्रीषु-
चाति प्रसक्तस्य रूक्षात्मप्रमिताशिनः ॥ २४ ॥ उरो वि-
रुज्यते त्यर्थं भिद्यतेथ विरुज्यते ॥ प्रपीड्यते तथा पाशैर्क-

शक्यत्यंगं प्रवेपते ॥ २५ ॥ क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचि र
ग्निश्च हीयते ॥ ज्वरो व्यथामनो दैन्यं विदूषो दीग्निवधा
दपि ॥ २६ ॥ दुष्टः श्यावः स्रुदुर्गन्धिः पीतो विग्रथितो
बहु ॥ कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सास्रः प्रवर्तते ॥

२७ ॥ सक्षती क्षीयते त्यर्थं तथा शक्रौजसोः क्षयात् २८

अर्थ— धनुष्य ओटल्याने आयास करणारा, अत्यंत जड ओझे वाह-
णारा, बलवान् पुरुषाशी युद्ध करणारा, उच्चावरून पडणारा, बेलघोडे, हत्ती, उंट, इत्यादि
कथां वत असतां त्यांस धरणारा, मोठी शिळा, लांकूड, धोडे, निर्घात,
(अस्त्रविशेष,) हींफेकणारा, शत्रूनां मारणारा, मोठ्याने वेदादिकांचे
पठण करणारा, अथवा दूर देशावर शीघ्रचालत जाणारा, अथवा-
दुथज्यानीं भरून वाहणाऱ्या गंगा, यमुनादि महानदींत पोहणारा,
अथवा घोड्या बरोबर धांवत जाणारा, अकस्मात् दुरून उडी मारणा-
रा, अथवा लोकर लोकर नाचणारा, या प्रमाणे दुसरीं मल्ल युद्धादि-
कूर कर्मांनीं उरीं फुटलेला, अशा पुरुषांचे हृदय दुखावले असतां
बलवान् उरः क्षतरूपव्याधि उत्पन्न होती, स्त्रियांचे गर्भ अत्यंत आ-
सक्त झालेला, वरूक्ष अत्यपरिमाण अन्न बेता बाताने खाणारा, अ-
शा पुरुषांचे ऊर फुटल्या सारिखे वाटते, किंवा फोडून दोन भाग के-
ल्या सारिखे वाटते, व ते अत्यंत वेदना युक्त होते, तदनंतर बरगड्या
फारच दुरधू लागतात, अंगसकते, व थरथरां कांपते, आणि शक्ति
मांस, वर्ण, रुचि, आणि अग्नि, हे क्रमाक्रमाने कमी होत होत जातात, ज्य-
र असतो, मनाला अन् खर वाटते, दीनपणा आणि अग्निमाशासु-
खे विड्वेद ह्मणजे मळ पातळ होती, आणि बारं बार रवोकतां रवोक-
तां दुष्टे ह्मणजे घापोरडा, काळसर, अत्यंत दुर्गन्धयुक्त, पिचळा,

राजयक्ष्मा.

१०३

गांशक लेला, पुष्कळ, आणि रक्त मिश्रीत असा कफ पडतो, या प्रमाणें-
तो क्षतरोगी अत्यंत क्षीण होतो, व तो केवळ क्षातानें क्षीण होतो असें-
नाहीं, तर स्त्रींसे वादिकें करून शक्क, व ओज (सर्व धातूंचें तेज) यां
चा क्षय झाला असतां ही क्षीण होतो.

पूर्वरूप.

अव्यक्तं लक्षणांतस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥२८

अर्थ— त्या उरः क्षताच्या अस्पष्ट लक्षणांलाच पूर्वरूप ह्मटलें आहे,

क्षतक्षीणाचें असाध्यलक्षण.

उरोरुक्शोणित छर्दिः कासो चैशेषिकः कफे ॥ क्षी

णोसरक्तमूत्रत्वं पार्श्वं पृष्ठं कटिग्रहः ॥२९॥ ॥

अर्थ— क्षतामध्ये उरासपीडा, रक्ताची चांति, आणि विशिष्ट कास,
(क्ष्मणजे वरसांगितलेल्या दुष्ट श्यावादिलक्षणयुक्त) हीं होतात, आ
णि क्षीणांचे हाई रक्तमूत्रत्व, बरगड्या, पाठ, आणि कंबर, हीं जर वड
ल्या साख्खी हीं लक्षणे होतात,

त्याचें साध्यलक्षण.

अल्पलिंगस्य दीप्तानेः साध्यो बलवतो नवः ॥ परि

संवलसरो याप्यः सर्वलिंगं विवर्जयेत् ॥३०॥

अर्थ— ज्याला लक्षणे थोडीं झालेलीं व ज्याचा अग्नि प्रदीप्त आहे, अ
सा पुरुष बलवान् असून रोगनवीन झाला आहे तर तो साध्य होतो.
आणि रोग होऊन एक वर्ष लोटलें तर साध्यासाध्य होतो, ज्यामध्ये स
र्व लक्षणे झालीं आहेत तो असाध्य, त्याला वैद्यानें सोडावा.

मधुकोशं सनिर्मध्यसारमाकृष्ययत्नतः ॥ व्याख्या कृता महा

राष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ इति राजयक्ष्मनिदानम् ॥

माधवनिदान.

कासनिराम.

कारण, संप्राप्ति, आणि निरुक्ति.

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षाननिषेव
णाच्च ॥ विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात्
क्षवथोस्तथैव ॥ १ ॥ प्राणो रूक्षदानानुगतः प्रदुष्टः स
भिन्नकास्यस्वनतुल्यघोषः ॥ निरेतिवक्त्रात्सहसा
सदोषो मनीषिभिः कासइति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

अर्थ— नाकां तोंडांत धूरजाऊन दम कोंडल्यानें, तसेंच नाका तोंडां
त धूळ शिरल्यानें, व्यायाम, रूक्षान, यांचें नित्यसेवन केल्यानें, घा
ई घाईनें जेवतानां उशीक गेल्यानें, मळमूत्रादिकांचा रोध केल्यानें,
तसेंच शिंक घेत असतां तिचा रोध केल्यानें, प्राणवायु अत्यंत दुष्ट हो
ऊन दुष्ट उदानवायूशीं मिळून कफपित्तयुक्त अकस्मात् तोंडांतून बा
हेर निघतो त्याचा शब्द फुदक्या कास्य पात्राचा शब्दासारखा होतो.
स्वारीगाला विद्वान लोक कास (स्वणजे रवोकला) असें म्हणतात.

पंचकासाः स्मृता वान्तपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ क्षया
योपेक्षिताः सर्वबलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

अर्थ— वान्त, पित्त, कफ, क्षत, आणि क्षयशाणीपांच प्रकारचे रवोक-
ले होतात; त्यांचेर कांहीं औषधोपचार केला नाहीतर सर्वक्षयावर
घालवितात, हे उत्तरोत्तर बलवान् आहेत, स्वणजे वान्तकासापेक्षां पि
त्तकास बलवान्, पित्तकासापेक्षां श्लेष्मकास बलवान्, याप्रमा
णें पुढें जाणावे.

पूर्वरूप.

पूर्वरूपं भवेत्तत्रांशूकपूर्णागलास्यता ॥ कंदे कंडू-

वातकासरूपः

हृच्छंख मूर्धोदरपार्श्वशूलीक्षामाननःक्षीणबलस्वरौजाः॥ प्रसक्तवेगस्तसमीरणेनभिन्नस्वरः कासतिशक्तमेव॥५॥

अर्थ— हृद्य, शंख, मस्तक, उदर, आणि पार्श्व भाग र्थांच्या ठिकाणी शूळ, तोंडाला कोरड, बल, स्वर, आणि धातु तेज, र्थांचा क्षय, वारंवार खोकला उसकणे, स्वरभेद, आणि कोरडा खोकला, हीं वात कासाचीं लक्षणे जाणारीं.

पित्तकासलक्षणः

उरोविदाहज्वरवक्रशोषैरभ्यार्दितस्तिक्तमुरवस्तृषार्तः॥ पित्तेनपीतानिवमेत्कटूनि कासेन पांडुः परिदृश्यमानः॥ ६॥

अर्थ— पित्त कासाने उरांत जळजळ, ज्वर, तोंडास कोरड, र्थांनी पीडित असून तोंड कडू होते, व ताहान फार लागत्ये, पित्तकी आणि तिरवट अशी वांति होत्ये, रोगी पांडुर वर्ण होतो, व त्याला चट्टू कडून पेटल्या सारखें वाटते.

कफकासलक्षणः

प्रलिप्यमानेनमुरवेनसीदन् शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः॥ अभक्तरुगोरवकंडुयुक्तः कासेद्रुशं सांद्रकफः कफेन॥ ७॥

अर्थ—कफ कासाने तीड आंतून कफाने सारवल्या सारिखे होते, ग्लानि होत्ये, मस्तकास अत्यंत वेदना, सर्वदेह कफाने पूर्ण असतो, अन्नावर अरुचि, शरीरास जडपणा, आणि कंडू होत्ये, आणि रोगी चार वार खोकतो, आणि कफ पडतो, तो दाट असतो.

क्षतकासलक्षण.

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः॥रूक्ष-
स्योरःक्षतंवायुर्गृहीत्वाकासमावहेत्॥८॥सपूर्वं
कासतेश्चक्रंततःश्रीवेत्सशोणितम्॥कठेनरुजता
त्यर्थं विरुग्णेनेवचोरसा॥९॥सूचीभिरिवतीक्षणा
भिस्तद्यमानंनशूलिना॥दुःखस्पर्शेनशूलेनभेद
पीडाभितापिना॥१०॥पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावेस्व
र्यपीडितः॥पारावतइवाकूजन्कासवेगात्सतोद्भवात्

अर्थ—अतिमैथुन, अतिभारवाहाणे, अतिमार्गगमन, मल्लयुद्ध, घोडा, हत्ती, हे पळत असतां धरणे, त्या कारणांनीं रूक्षपुरुषाचे ऊर-
फुटून वायूचा कोप हीडून खोकला उदयन होतो, त्या रोग्याला पहिल्या
नें नुस्तीटांस लागून तदनंतर रक्तपडूं लागते, घसा फार दुरवती.
ऊरफुटल्या सारिखा होतो, आणि तोरतीक्षणा कर्यानीं टोंचल्या सा-
रिख्या वेदनेने पीडित होतो, आणि त्याला स्पर्श सहन होत नाही, व
तो कुहाडीनें तीडल्या सारिखी वेदना व दाह याणीं युक्त अशा शूळा
नें पीडित होतो, आणि तोरोगी संधीफुटणे, ज्वर, श्वास, तृषा, स्वरभे-
द त्यानीं पीडित होतो, क्षतजन्य खोकल्याच्या वेगाने रोगी पारव्या सा-
रखा घुंघुं शब्द करतो,

क्षयकासलक्षण.

रदाहमोहान्प्राणक्षयंचापिलभेतकासी॥१३॥शक्त-
 व्यन्विनिर्घवतिदुर्बलस्तुप्रक्षीणमांसोरुधिरसंपूय-
 म्॥तंसर्वीलंगंभृशदुश्चिकित्स्वंचिकित्सितज्ञाःक्ष-
 यजंवदन्ति॥१४॥

अर्थ— विषम, असास्य असें भोजन, अतिमैथुन, मलमूत्रादिवेग धार-
 ण, स्थांपासून अत्यंत दयाशील, आणि शोक करणाऱ्या पुरुषांचा अ-
 निविद्याला, (क्षणजे आहार तुटल्याने वायु कुपित होऊन त्याने अग्नि-
 नष्ट केला) असतां, तिन्ही दोषांचा कोप होऊन ते क्षयजन्य व देहनाश
 करणारा रवोकला उत्पन्न करतात, मग त्या रवोकणारास गात्र शूक,
 ज्वर, दाह, आणि मोह, हे होतात, आणि प्राणक्षय ही होती, तो चाळ-
 त जातो, दुर्बल होतो, त्याच्या शरीरांत मांसाचा लेशराहात नाही, रवो-
 कतां रवोकतां जो वैडका पडतो, त्यांत रक्त आणि पू असतो, सर्व लक्ष-
 ण युक्त आणि चिकित्सा करण्यास फार अवघड, अशा रवोकल्यास
 वैद्य लोक क्षयज असें क्षणतात.

साध्यासाध्यविचार.

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः॥साध्यो
 बलवतां वास्याद्याप्यस्त्वेवंक्षतोत्थितः॥१५॥नवो
 कदाचित्स्थितेतामपिपादगुणान्वितो॥स्थविराणां
 जराकासः सर्वेयाप्यः प्रकीर्तितः॥१६॥त्रीन्पूर्वान्
 साधयेत्साध्यान्पथ्यैर्याप्यांस्तयापयेत्॥१७॥ ॥

अर्थ— या प्रमाणें हाक्षयज कास क्षीण पुरुषांस धातुक होतो, बलवान् पुरुषांचा असाध्य अथवा याप्य होतो, क्षतज कासाचाहि असाच प्रकार आहे, वैद्यादिपादचतुष्टय संपन्न असतां हे दोन्ही प्रकारचे कास नवे असले तर कदाचित् साध्य होतात, दृढपुरुषांचे जराकास क्षणजे धातु क्षयानें झालेला सर्वप्रकारचा रोकला, याप्य होतो-क्षणून सांगितलें आहे, पहिले तीन कास साध्य आहेत, ते औषधानें बरे करावे, आणि याप्य आहेत ते पथ्य सेवनावर लीटावे.

मधुकोशासनिर्मथ्यसारमाह्वययत्नतः॥ व्याख्याकृतामहा
राष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥ इतिकासनिदानम्

हिक्का आणि श्वास निदान.

विदाहिगुरुविष्टांभिरूक्षाभिष्यंदिभोजनैः॥ शीत
पानाशनस्नानरजोधूमातपानिलैः॥ १॥ व्यायाम
कर्मभाराध्ववेगघातापतर्पणैः॥ हिक्काश्वासश्चका
सश्च नृणांसमुपजायते॥ २॥

अर्थ— दाहजनक, जड, पोटफुगविणारी, रूक्ष, पडसें आणणारी, अशीं भोजनें केल्यानें, थंड पाणी पिणे, थंड अन्न भक्षण, आणि शीतौदकानें स्नान केल्यानें नाका तोंडांत धूळ शिरल्यानें, तसाच धूर, ऊन, वारा, आयास, ओसें उचलणे, अतिमार्गगमन, मलाहिकांचे वेगधारण, आणि उपवास, या कारणानीं मनुष्यांस हिक्का (गुचकी) श्वास (दमा) आणि कास (रवोकला) हे उत्पन्न होतात.

हिक्कांचे स्वरूप व निरुक्ति.

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेतिसस्वनोय कृत्स्निः, हां नाणि सुरवा

दिवाक्षिपन् ॥ सघोषवानाश्रुहिनस्त्यसून्यतस्तत्तुहि
क्केत्यभिधीयतेबुधैः ॥ २ ॥

अर्थ— वायु येथें उदाना सहित प्राणवायु समजावा, तो हिग्रू हिग्रू
असा शब्द करित होत्सातां काबीज पूं हा आणि आंतडीं हीं तोंडापर्यं
त ओढतोच काय असा वर येतो, तो वायु प्राणाचा लवकर नाश करि
तो, ह्मणून त्या रोगाला पंडित लोक हिक्का असें ह्मणात,

त्यांचा भेद आणि संप्राप्ति.

अन्नजांयमलांक्षुद्रांगंभीरांमहतीं तथा ॥ वायुः कफे
नानुगतः पंच हिक्काः करोति हि ॥ ३ ॥

अर्थ— वायु कफानें युक्त झाला ह्मणजे, अन्नजा यमला, क्षुद्रा, गं
भीरा, आणि महती, अशा पांच प्रकारचा गुचक्या उत्पन्न करितो.

पूर्वरूप.

कंठोरसोर्गुस्त्वं च वदनस्य कषायता ॥ हिक्कानां पूर्व
रूपाणि कुक्षेरादोप एव च ॥ ४ ॥

अर्थ— गळा आणि ऊरू त्यांस जडत्व येतें, तोंडाला तुरट पणा येतो, आ
णि कुशीला फुगवटी येत्ये, हीं हिक्कांचीं पूर्वरूपें जाणावीं.

अन्नजालक्ष०

पानान्नेरतिसंभुक्तैः सहसा पीडितो निलः ॥ हिक्कय-
त्यूर्ध्वगोभ्रुत्वातो विद्यादन्नजांभिषकू ॥ ५ ॥

अर्थ— पाणी आणि अन्न हीं अत्यंत सेवन केलीं असतां वायु अकस्मा
त पीडित होऊन ऊर्ध्वगति होऊन जी उचकी करितो तिला अन्नजा
ह्मणून जाणावी,

यमलाल०

चिरेणयमलैर्वेगेर्याहिक्कासंप्रवर्तते ॥ कंपयतीशि
रोगीवांयमलांतांविनिर्दिशेत् ॥ ६ ॥

अर्थ— जीहिक्का फार वेळानें एक दम दोन दां येत्ये आणि डोकें यमान
यांस कांपवित्ये, तिला यमला असें ह्मणावे

क्षद्रालक्षण,

प्रकृष्टकालैर्यावेगे मंदैः समभिवर्तते ॥ क्षद्रिका-
नामसाहिक्काजत्रुमूलात्प्रधावति ॥ ७ ॥

अर्थ— जीहिक्का फार उशीरानें आणि मंद वेगानें येत्ये, वज
त्रुमूलापासून उत्पन्न होत्ये तिला क्षद्रिका ह्मणावे.

गंभीरालक्ष.

नाभिप्रवृत्तायाहिक्काघोरागंभीरनादिनी ॥ अनेको
पद्रववतीगंभीरानामसास्मृता ॥ ८ ॥

अर्थ— जीहिक्का नाभिपासून प्रवृत्त होऊन गंभीर शब्द करणारी,
तृष्णा, ज्वरादि अनेक उपद्रव युक्त व भयंकर होत्ये तिला गंभीरा-
ह्मणतात,

महतीलक्ष०

मर्माण्युत्पीडयतीवसतंतयाप्रवर्तते ॥ महाहिक्के
तिसाज्ञेयासर्वगात्रप्रकंपिनी ॥ ९ ॥

अर्थ— जीहिक्का मर्मे ह्मणजे मुखवत्नें करून नाभि व स्त्यादि मर्मे
यांस पीडा करणारी, सर्वकाळ प्रवृत्त होत्ये, आणि सर्व गात्रें कंपित
होतात तिला महाहिक्का ह्मणावीं.

असाध्यलक्षण,

आयम्यतेहिकृतोयस्यदेहोदृष्टिश्चोर्ध्वनाम्यतेय

स्यनित्यं॥ क्षीणान्निद्विदुःक्षीणित्यश्वातिमात्रं तो द्वौ
चां त्यो वर्जयेद्विदुःक्षीणो ॥१०॥

अर्थ— उचकीने ज्याचा देह ताणत्या सारिरवा होतो, दृष्टि ऊर्ध्व होत्ये, आणि मोह पावतो तो, आणि क्षीण जो होतो तो, अन्न द्वेषी होतो, आणि वारं वार उचकी देतो; हे दोघे उचकीचे रोगी आणि ज्यांस गंभीरा व सहती हिका झाली आहे ते दोघे वैद्याने सोडावे.

असाध्यलक्षण.

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकशस्य च ॥ व्याधि
भिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवाधिनः ॥ आसाया
सासमुत्पन्ना हि काहं त्याश जीवितम् ॥११॥ ॥

अर्थ— ज्याचे दोष अत्यंत सांचले आहेत, व अन्न तुटल्याने जो रुश झाला आहे, व अनेक व्याधींनी ज्याचा देह क्षीण झाला आहे, व वृद्ध मनुष्य, व अतिमैथुन करणारा अशा पुरुषांस यापेकी जी उचकी उत्पन्न होईल ती तत्काळ त्याचे जीवित हरण करील.

यमिकेचे असाध्यलक्षण.

यामिकाच प्रलापार्तिमोह तृष्णासमन्विता ॥१२॥

अर्थ— बडबड, शूल, मोह, तृष्णा या लक्षणानी युक्त झालेली जी यमिका नावाची उचकी ती हि तत्काळ प्राण हरण करित्ये,

यमिकेचे साध्यलक्षण.

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ॥ त
स्य साधयितुं शक्या यमिकाहं त्यतो न्यथा ॥१३॥

अर्थ— बलवान्, प्रसन्नमनाचा, ज्याचे धातु आणि इंद्रिये स्थिर आहेत, अशा पुरुषाची यमिका उचकी साध्य होण्यास समर्थ होत्ये,

आणि यात्रिपरीत(स्त्रणजे क्षीण, दीन, इत्यादि.) पुरुषाचा तस्काळती
नाश करित्ये,

श्वासनिदान.

महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षद्रभेदेस्तपंचधा॥भिद्यते-
समहाव्याधिः श्वासएकोविशेषतः॥१॥

अर्थ— महान्, ऊर्ध्व, छिन्न, तमक, आणि क्षद्र या भेदाने एक श्वा-
स रोग पांच प्रकारचा होतो,

पूर्वरूप.

प्राश्रूपंतस्य हृत्सीडाशूलमाध्मानमेवच॥ आना
होवन्नैवेरस्यं शंखनिस्तोद एवच॥२॥

अर्थ— हृदय पीडा, शूल, पोटफुगणे, पोटताणल्यासारखे, तोंड वे-
चव, आणि शंखाचे ठाई टोचल्यासारखी पीडा हे श्वास रोगाचे पू-
र्व रूप होय,

संप्राप्ति.

यदास्रोतांसिसंरुध्यमारुतः कफपूर्वकः॥ विष्वक्
व्रजतिसंरुद्धस्तदाश्वासान्करोतिसः॥३॥

अर्थ— ज्या वेळेस वायु कफयुक्त होऊन प्राणान्नोंदक वह स्त्रोतसां-
चा (मार्ग) रोध करून चहकडे जातो, तेव्हां तो श्वास उत्पन्न करितो

महाश्वासलक्षण.

उक्ष्वयमानवातोयः शब्दवहुः श्वितो नरः॥ उच्चैः श्व-
सितिसंरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशं॥४॥ प्रनष्टज्ञानवि-
ज्ञानस्तथा विभ्रांतलोचनः॥ विस्तब्धाक्ष्वानो तोब-

इमूत्रवर्चाविशीर्णवाक्॥५॥ दीनःप्रश्वसितंवास्य
दूराद्विजायतेभृशम्॥महाश्वासोपसृष्टस्तक्षिप्रमे
वविपद्यते॥६॥

अर्थ— ज्याचा वायु वर ओढला आहे, असा मनुष्य दुःखित होऊन-
मोठ्याने शब्दयुक्त श्वास टाकतो, एकाद्या रोगावलेल्या वमाज लेल्या
बैला प्रमाणे रात्रंदिवस श्वासाने पीडित होतो, त्याचे ज्ञान, वगैरे नष्ट-
होते, डोळे चंचळ होतात, डोळे आणि तोंड हीं वासतात, हगमूत बंद हो-
ते, बोलचानाही किंवा बोललातर हळू बोलतो, मनखिन्न होते, त्या
रोग्याचा श्वास दुरून समजतो, हा महाश्वास ज्या पुरुषास होतो तो ल-
वकरच नाशपावतो,

ऊर्ध्वश्वासलक्षण.

ऊर्ध्वश्वसितियोदीर्घनचप्रत्याहरत्यधः॥श्लेष्माघृत
मुरवस्त्रोताःकुण्डगंधवहादितः॥७॥ऊर्ध्वदृष्टिर्विप
श्यंश्चविभ्रंताक्षइतस्ततः॥प्रसुद्यन्वेदनार्तश्च,
शक्कास्योरतिपीडितः॥८॥

अर्थ— पुष्कळ वेळ पर्यंत श्वास वर घेतो तोंडवाली लवकर सोडीत ना
हीं, तोंड आणि दुसरे मार्ग कफाने दाटतात, कुमिन्न वायूने पीडित हो-
तो, वर डोळे करून चंचल दृष्टीने इकडे तिकडे पाहतो, मूर्च्छेने व वेद-
नेने अत्यंत पीडित होतो, तोंडाला कोरडपडत्ये, व असमाधान होतें-
हे ऊर्ध्वश्वासाचे लक्षण होय,

श्वासरवालीं येतनाहीं ह्मणून जेंसां
गितलें त्याविषयीं कारण सांगतो.

ऊर्ध्वश्वासेप्रकुपितेत्यधःश्वासो निरुध्यते॥मुत्य

तस्ताम्यतश्चोर्ध्वश्वासस्तस्यैवहंत्यसूनु॥९॥ ॥

अर्थ— ऊर्ध्व श्वास कीपलाअसतां, रवालचा श्वास बंद होतो, ह्मणजे त्हांतच कोडून राहातो, अथवा श्वास ह्मणजे वायू तो रवालीं उतरत नाहीं, मोह पावणाऱ्या वग्लान होणाऱ्या त्या पुरुषाचा तो ऊर्ध्व श्वास प्राणयेतो,

छिन्नश्वास.

यस्तश्वासितिविच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ॥ नवाश्वसितिदुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः ॥ १० ॥ आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दत्तमानेन वस्तिना ॥ विप्लुताक्षः परिक्षीणः - श्वसनूरकैकलोचनः ॥ ११ ॥ विचेताः परिश्रुष्कास्यो- विवर्णः प्रलपन्नरः ॥ छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः सशीघ्रं विजहात्यसूनु ॥ १२ ॥

अर्थ— जो पुरुष राहून राहून जेवढी शक्ति आहे तेवढ्या शक्तीने श्वास टाकतो, अथवा क्लेश पाडून श्वास टाकित नाहीं, हृदय कुन्हाडीनें तो उल्या प्रमाणें वेदनेने घाबरा होतो, फोट फुगणें घाम, आणि मूर्च्छा, रचानीं बेजार होतो, वस्तिजळल्या सारिखा होतो, डोळे गरगरा फिरवितो, किंवा ते असचाने भरतात, श्वास टाकतां टाकतां अत्यंत क्षीण होतो, एकच डोळा तांबडा होतो, (हें व्याधि प्रभावानें होतें, दोषानें होतें तर दोन्ही लाल व्हावे) उद्विग्नचित्त होतो, तोंडास कोरड वळत्ये, वर्ण बदलतो, बडबड करितो, संधिवंधनें सर्वशिथिल होतात, त्या छिन्न श्वासानें तो मनुष्य लवकर प्राण सोडितो.

तमक श्वास लक्षण.

प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ॥ प्रीवांशिरश्वसं गृह्य श्लेष्माणसमुदीर्य च ॥ १३ ॥ करोति पीनसं

१५॥ श्लेष्मणासुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ॥
 तस्यैव च विमोक्षांते सुहृते लभते स्मरवं ॥ १६॥ तथास्यो
 र्ध्वंसते कंठः कृच्छ्राच्छक्रोति भाषितुम् ॥ नचापि नि
 द्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥ १७॥ पाश्वेतस्या
 वगृह्णाति शयानस्थसमीरणाः ॥ आसीनो लभते सो
 र्व्यमुष्णान् चैवाभिनन्दति ॥ १८॥ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन
 स्थिद्यता भृशमर्तिमान् ॥ विशुक्कास्यो सुहृः श्वासो
 सुहृश्चैवावधस्यते ॥ १९॥ मेघांबुशीतप्राग्वातैः श्ले
 ष्मलैश्च विवर्धते ॥ सयाप्यस्तमकश्वासः साध्यो-
 वास्यान्नवोत्थितः ॥ २०॥

अर्थ— ज्या कार्ळी वायु मान डोकें जरवडून कफाला उसळीत वरउ-
 लटा स्रोतसां प्रतयेतो, तेव्हां त्या कफानें रुद्ध होऊन पडसें व गळ्याम
 थ्यें घुर्घुर शब्द करितो, आणि असंत तीव्र वेगानें हृदयास पीडा करणा
 रा असा श्वास उत्पन्न करितो, मग त्या वेगानें तो पुरुष मूर्च्छित होतो-
 त्रासतो, आणि निश्चेष्ट होतो, आणि रवोकुं लागला ह्मणजे वारंवार मो
 हपावतो, व कफस्रुत असतां फारच पीडा पावतो, आणि तोच कफ-
 स्रुतला ह्मणजे दोन घटकासूरवपावतो, तसाच त्याचा गळा रवाजसो,
 व मोठ्या कष्टानें बोलतो, श्वासाच्या पीडेनें निजुं लागला असतां झों
 पयेत नाहीं, निजला असतां वायूनें त्याच्या वरगड्या धरतात, वसला
 असतां सोरव्यपावतो, आणि उष्ण पदार्था पासून खुशा ली होत्ये, डो-

के स्र्जीर होतात, कपाळाला घाम येतो, अत्यंत वेदना युक्त होतो, नोंडाला कोरडपडत्ये, वारं वार श्वास आणि वारं वार हत्तीवर बसल्या प्रमाणें सर्वशरीर डोलवितो, हाश्वास मेघ, पर्जन्य, थंडी, पूर्वे कडचा वारा, आणि कफकर पदार्थ, र्घानीं वाढतो, हानमक श्वास याप्य आ हे किंवा नवा उत्पन्न झाला असला तर साध्य होतो,

तमकालापित्ताचा अनुबंध होऊन
ज्वरादिकांचा योग झाला झणजे तो
प्रतमक होतो झणून सांगतो.

ज्वरमूर्च्छा परीनस्य विद्यात्प्रतमकं तु तम् ॥ ११ ॥

अर्थ— त्यातमक श्वासामध्ये ज्वर आणि मूर्च्छा हीं दोन लक्षणें झालीं झणजे त्याला प्रतमक श्वास झणावें,

प्रतमकाचेंदुसरें लक्षण
आणि कारण सांगतो.

उदावर्नरजोजीर्णाक्लिन्कायनिरोधजः ॥ १२ ॥ तम-
सावर्धतंत्यर्थं शीतेश्वाशप्रशाम्यति ॥ मज्जतस्त-
मसीवास्यविद्यात्प्रतमकं तु तं ॥ १३ ॥

अर्थ— उदावर्त, धूळ, आमादि अजीर्ण, विदग्धान्न, मलमूत्रादि वेगाचारोध, (अथवा क्लिन्काय स० स्नानारा मनुष्य आणि निरोध झणजे वेगरोध) त्या कारणानीं झालेला श्वास, अंधारानें किंवा तमोगुणानें अत्यंत वाढतो, आणि शीतोपचारानें झटकन शांत होतो, र्घा श्वासाच्या योगानें रोग्यास अंधारांत बुडाल्या सारखें वाटतें, र्घाला प्रतमक झणावें.

क्षुद्रश्वासलक्षण.

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठेऽक्षद्रोवानमुदीरयेत् ॥ क्षुद्रश्वासो
सोनसोत्थं दुःखेनांगप्रबाधकः ॥ २३ ॥ हिनस्तिनस
गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ॥ न च भोजनपानानां नि-
रुणह्युचितां गतिं ॥ २४ ॥ नैन्द्रियाणां व्यथां चापिकां
चिदापादयेद्भुजम् ॥ ससाध्य उक्तः ॥

अर्थ— रूक्ष पदार्थ आणि आयास यां पासून उत्पन्न झालेला असा
क्षुद्रश्वास वायूला ऊर्ध्वनेतो, हा क्षुद्रश्वास अत्यंत दुःखदायक नाही,
व आंगाला कांहीं इजा करित नाही, जसे ऊर्ध्वश्वासादिक दुःखदाय
क आहेत, तसा हानाही, आणि भोजन पानां दिकांची योग्य गति बंद
करित नाही, व इंद्रियांस कांहीं व्यथा करित नाही, व कांहीं एकादी-
पीडा ही उत्पन्न करीत नाही, हा क्षुद्रश्वास साध्य झणून सांगित-
ला आहे,

साध्यासाध्यविचारः

बलिनः सर्वेषां व्यक्तलक्षणाः ॥ २५ ॥ क्षुद्रः साध्य
तमस्तेषां तमकः क्षुद्र उच्यते ॥ त्रयः श्वासानसिद्धां
तितमको दुर्बलस्य च ॥ २६ ॥

अर्थ— बलवानपुरुषाचे सर्वमहा श्वासादिक अव्यक्त लक्षण झाले
असतां साध्य होतात, त्यामध्ये क्षुद्रश्वास तर अत्यंत साध्य आ
हे, तमकालाच क्षुद्र झणतात, महान ऊर्ध्व, आणि छिन्न हे तीन-
श्वास संपूर्ण लक्षण झाले तर साध्य होत नाहीत, आणि दुर्बल रो-
ग्याचा तमक ही साध्य होत नाही,

उपेक्षा किंवा बार्डट प्रकारचा उप-
चार झाला असतां हिक्का आणि,

श्वहिक्काचहरतःप्राणमाश्रुवै॥२७॥

अर्थ— प्राणहरणकरणारे असे सन्निपातज्वरादिक रोगपुष्कळ आहेत रवरे; परंतु श्वासआणि हिक्का हेजसे लवकर प्राण हरण करतात तसे ते करीत नाहीत, इति हिक्का व श्वासनिदानम् ॥

मधुकोशंसनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः॥व्याख्याकृतामहा
राष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ इति हिक्काश्वासनिदानम्

स्वरभेदनिदान.

अत्यच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसंदूषणेः प्रकु
पिताः पवनादयस्तु ॥ स्त्रोतः स्रुतेस्वरवहेषु गताः प्र-
तिष्ठां हन्त्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ १ ॥

अर्थ— फार मोठ्याने बोलणे, विषभक्षण, उच्च स्वराने वेदादि पाठ-
करणे, कंठादिकांवर काष्ठाचा प्रहार त्या दुष्टीच्या कारणानीं अत्यंत-
कोप पावलेले जे वातादिक दोषते स्वरवाहणारिंजी च्चार स्त्रोतसें आहेत त्यां
त जाऊन किंवा तेथे वृद्धि पावून स्वराचा नाश करितात, हा स्वरभेद
रोग वात, पित्त, कफ, सन्निपात, क्षय, आणि मैद त्यां पासून साहा प्रका-
रचा होतो,

वातस्वरभेदलक्षण.

वातेन कृष्णानयनाननमूत्रवर्चाभिन्नस्वरं वदति ग-
र्दं भवत्तवरंच ॥

स्वरभेदनिदान.

११९

अर्थ— वायूनें स्वरभेद झाला असतां, रोग्याचीं डोळे, तोंड, सूत्र, आणि विष्टा हीं काळ्या रंगाचीं होतात, तो पुरुष फुटल्या सारखा व गाढवाच्या स्वराप्रमाणे कर्कश स्वर बोलतो,

पित्तजस्वरभेद.

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चात्रूयाद्गलेन सच दाहसमन्वितेन ॥२॥

अर्थ— पित्ताच्या स्वरभेदाने रोग्याचीं नेत्रे, तोंड, सूत्र, आणि विष्टा हीं पिवळीं होतात, आणि बोलत्ये वेळेस त्याच्या गळ्यांत दाह होतो,

कफजस्वरभेद.

श्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकंठः स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् ॥

अर्थ— कफज स्वरभेदाने कफाने निरंतर कंठ रोधला असतां हळू हळू व थोडे बोलतो, दिवसास फार बोलतो,

सन्निपातजस्वरभेद.

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंपत्तं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ॥३॥

अर्थ— सन्निपातस्वरभेदामध्ये वर सांगितलेलीं सर्व लक्षणे होतात, हा स्वरभेद असाध्य आहे ह्मणून ऋषी सांगतात,

क्षयजन्यस्वरभेद.

धूम्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाश्रुयाच्च वागेष चापि हतवाक्परिवर्जनीयः ॥

अर्थ— धातु क्षयजन्य स्वरभेदामध्ये तोंडांतून वाणी निघत्ये त्यावेळेस घशांतून धूर निघाल्या प्रमाणे अनुभवास येते, आणि वाणी क्षय

ला नसलां तर साध्य होती,

मेदजस्वरभेद.

अंतर्गतस्वरमलक्ष्यपदंचिरेणमेदोचयाद्ददतिदिग्ध
लस्तृषार्तः॥४॥

अर्थ — मेदाच्यासंबंधाने कफ किंवा मेदयाणींगळालिमहंतो, व मे-
दाने स्त्रोतोरोध केल्यामुळे ताहानकारलागसे, आणि शब्दोच्चारन-
होतां रचोलस्वरबोलतो,

असाध्यलक्षण.

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि विरोत्थितो यस्य स ह्योप
जातः॥ मेदस्विनः सर्वसमुद्रवश्चस्वरामयोद्योनससि
द्धिमेति॥५॥ इतिस्वरभेदनिदानम्

अर्थ — क्षीणपुरुषाचा, वृद्धाचा, रोडक्याचा, फारदिवसांचा, जन्मापा-
सून झालेला, मेदस्वीपुरुषाचा, आणि सन्निपातोद्भव, असास्वरभेदरो-
गसाध्य होत नाही,

मधुकोशंस्तनिर्मध्यसारमाकृष्यवैमया॥ व्याख्याकृताम-
हाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ इतिस्वरभेदनिदानम्

अरोचकनिदान.

वातादिभिः शोकभयात्तिलोभक्रोधैर्मनोघ्राशनरू-
पगंधैः॥ अरोचकाः स्युः परित्थष्टदंतः कषायवक्रश्च

मतोनिलेन ॥ १ ॥

अर्थ— पृथक् वातादिके करून ३ सन्निपातानें १ शोकापासून १ भयापासून १ अतिलोभानें १ व अतिक्रोधानें १ असें ८ प्रकारचे अरोचक आहेत ते, मनाला किळस घेणारे अन्न, रूप, आणि गंध, त्या कारणांनीं उत्पन्न होतात.

वायूच्या अरोचकानें दांत आंबटानें आंबल्या प्रमाणें आंबतात, आणि तोंड तुरट होतें,

कट्वस्त्वमुष्णां विरसंच पूतिपित्तेन विद्यात् लवणंच वक्रं ॥ माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविवद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ २ ॥

अर्थ— पित्ताच्या अरुचीनें तिरवट, आंबट, ऊष्ण, बेचब, दुर्गंधयुक्त असें तोंड होतें,

कफानें खारट, मधुर, बुकबुकीत, जड, गार, असें तोंड होतें, आणि बांधल्या सारिखें ह्मणजे खावचत नाही, आणि आंतून कफानें सारवल्या सारिखें होतें,

शोकाद्यरोचकलक्षण.

अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यत्तद्वाऽशुचिर्गंधजे स्यात् ॥ स्वाभाविकं चास्य मथारुचिश्च त्रिदोषजे नैकरसंभवेत् ॥ ३ ॥

अर्थ— शोक, भय, अतिलोभ, क्रोध, अस्तद्यवघाणे रडा गंध, पापासून झालेल्या अरोचका मध्ये तोंड स्वाभाविक असते, ह्मणजे वातजादिकां प्रमाणें तुरट वगैरे असत नाही,

त्रिदोषअरोचकांत अन्नद्वेष व तोंड अनेकरस होतें,

वातजादिभेदानेतौंडांतलीविकृतिसां
गूनअन्यठिकाणींजीविकृतिहोत्येतीसां०

हृच्छूलपीडनयुतंपवनेनपित्तातृद्दाहचोषबहु
लंसकफप्रसेकं॥श्लेष्मात्मकंबहुरुजंबहुभिश्चवि
द्याद्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरंच॥४॥

अर्थ—वायूनें अरोचका मध्ये हृदयांत शूल आणि वेदना होतात,
पित्तापासून, तृषा, दाह, आणि चोष (हृ० तुमडी लायल्या
प्रमाणें पीडा) हीं लक्षणें होतात,

कफान्या अरोचकामध्ये तौंडांतून कफाचा स्वाव होतो-
त्रिदोषजा मध्ये बहुत वेदना होतात,

वैगुण्य (क्षणजे मनाची व्याकुळता) मोह, जडत्व, त्या लक्ष-
णांनीं अपर क्षणजे आगंतुज अरोचक जाणावे)

क्षधा असतां जेवणाला सामर्थ्य नसणें त्याला अरुचि क्षणावे
आवडतें अन्न दिलें तरी खात नाही त्यास अन्नाभिनंदनक्षणावे.
अन्नाचें स्मरण, श्रवण, दर्शन, आणि वास, त्यांनीं वासतो त्या
ला, भक्तद्वेष क्षणावे. या प्रमाणें हारोग तीन प्रकारचा आहे, तरि
चरक. सश्रुतांनीं अरोचक शब्दानें त्याचा संग्रह केला,

मधुकोशं कनिर्मथ्य सारमाकृष्य वैमया॥ व्याख्यातु
तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥१॥ अरोचकसां०

छर्दिनिदान.

छर्दिचिंकारणविकृति.

दुष्टेदेषैः पृथक्सर्वैर्बभित्सा लोकनादिभिः॥ छर्द

छर्दिनिदान.

१२३

यः पंचविज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥१॥ अतिद्रव्यै
रतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि ॥ अकाले चातिमात्रैश्च
तथासात्म्यैश्च भोजनैः ॥२॥ श्रमाद्द्रयादथोद्देगाद्-
जीर्णात्कृमिदोषतः ॥ नार्याश्चापन्नसत्वायास्तथा-
तिद्रुतमश्नतः ॥३॥ बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुक्ते
शितो बलात् ॥ छादयन्नाननवेगैर्दयन्नगभजनैः
॥४॥ निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्तव्यप्रधानति ॥४॥

अर्थ— दुष्ट ज्ञाले ले घृथकू आणि सर्व दोषानी व बीभत्स (हेंदरे)
पदार्थ, यांच्या अवलोकन, गंध, भक्षणादिके करून पांच प्रकारच्या
छर्दि (क्षणजे वांति, होतात) त्यांची लक्षणे पुढे सांगतो,

अत्यंत पातळ वस्त्रिग्ध व क्लिप्त आणणारे वरवारट पदार्थ त्या
च्या सेवनाने, अकाळी भोजन केल्याने, किंवा अतिमात्र भोजनाने,
अथवा जे सोसत नाही ते खाल्याने, श्रमाने, भयाने, शिसारी आल्या
ने, अजीर्णाने, कृमिदोषाच्या योगाने, गर्भिणीस्त्रीला गर्भोत्पीडनाने, त
सेच घाई घाईने जेवणाने, अथवा दुसऱ्या बीभत्स कारणानी, जोराने
सुटकन वर आलेला दोष तोडला आच्छादन करितो, आ-
णि आंगाचा विच्छादित करून पीडा करतो, क्षणून त्या रोगाला-
(छर्दि) भोकारी असे क्षणतात, त्यामध्ये दोष तोडवाटे धांवतो,

पूर्वरूप.

हृत्सोद्गारसंरोधो प्रसेको लवणस्तनुः ॥ द्वेषो न पा-
ने च भृशवमीनां पूर्वलक्षणम् ॥५॥

अर्थ— वांति व्हावयाची असली क्षणजे मळमळ सुटत्ये, देकर बं-
द होतो, तोडला वरवारट पाणी सुटते, अन्नपानावर अत्यंत द्वेष होतो,

माधवनिदान.
वातछदीचेल०

हृत्पाश्वपीडासुरवशोषशीर्षनाभ्यर्तिकासःस्वरभे
दतोदैः॥उद्गारशब्दप्रबलसंफेनंविच्छिन्नकृष्णांत-
नुकंकषायम्॥६॥ कृच्छ्रेणचाल्पमहताचवेगेनार्तो
निलाच्छर्दयतीहदुःखम्॥

अर्थ— हृदय, बरगड्यायांसपीडा, तोंडासकोरड, मस्तक आणि-
नाभियांच्या ठिकाणीं शूळ, खोकला, स्वरभेद, आणि स्तूया टोचल्या
प्रमाणे पीडा, स्थालक्षणानीं युक्त झालेला नरओकतो, तें कसेतें सांग
तो, — उद्गार आणि शब्द हे त्यांत फार असतात, यमनाला फेंस फार
असतो, राहून राहून वांति होत्ये, किंवा थोडी होत्ये, वांति काळ्यारंगा
ची असून पातळ व तुरट थोडी असत्ये, वांतीचा वेग मोठा असून त्या
मुखें दुःख फार होते, वायू पासून वांति झाल्याचें हे लक्षण होय,

पित्तछदीचेलक्षण.

मूर्च्छापिपासासुरवशोषशीर्षतात्वक्षिसंतापतमोभ्र
मार्तः॥पीतंशृशोष्णंहरितंसतिकंधूमंचपित्तेनधमे-
त्सदाहम्॥७

अर्थ— भौवळ, ताहान, कोरड, डोकें, तालु, आणि डोळे, हींतापतात,
अंधारी चकर स्थानीं पीडलेला रोगी पिवळें, कढत, हिरवें, कडू, धुर
कट आणि दाह युक्त असें पित्तानें ओकतो,

कफछदीचेलक्षण.

तंद्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसंतोषनिद्राःरुचिगौरवा
र्तः॥स्निग्धघनंस्वादुकफाद्विशुद्धंसरोमहर्षोल्परुजं
धमेत्तु॥८॥

छर्दिनिदान.

१२५.

अर्थ— झांपड, तोंडालागोडी, कफान्ना स्वाव, संतोष (ह्मणजे जेवल्या प्रमाणे संतोष असणे) झोप अरुचि, जडपणा, स्थानीं पिडले लामनुष्य, स्नेहयुक्त, घट्ट, गोड, पांदरे असें कफाने ओकतो, व ओकते वेळे सपीडा थोडी होत्ये व अंगाला शाहारे येतात,

त्रिदोषज छर्दिचिंलक्ष०

शूलविपाकाऽरुचिदाह तृष्णाश्वासप्रमोहप्रबला
प्रसक्तं॥ छर्दिस्त्रिदोषाल्लुवणाम्नीलसांद्रोष्णरक्तं
वमतांनृणांस्यात्॥९॥

अर्थ— शूल, अजीर्ण, अरुचि, दाह, ताहान, श्वास, मोह, त्या लक्षणांनीं प्रबळ झालेली वांति त्रिदोषा पासून निरंतर होत्ये, आणि ओकणाराचे वमन रवारट, आंबट, निळे, घट्ट, ऊन, आणि लाल असें असते, असाध्य लक्षणा.

विट्स्वेदमूत्रांबुवहानिवायुः स्रोतांसिसंरुद्धायदो
र्ध्वमेति॥ उत्सन्नदोषस्थसमाचितंतंदोषसमुद्भूय-
नरस्यकोष्ठात्॥१०॥ विण्मूत्रयोस्तत्समगंधवर्णानृ
ट्श्वासकासार्तियुतंप्रसक्तं॥ प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहाति
वेगात्तयार्दितश्चाश्लविनाशमेति॥११॥

अर्थ— ज्या वेळेस वायुहा पुरीष, स्वेद, मूत्र, आणि उदक, यांस वाहणाऱ्या स्रोत सांचा रोध करून वर येतो, तेव्हां वर आलेला दोष (पुरीषादि) कोष्ठांतून बाहेर काढून वांति करतो, त्या वांतीला विष्टेचा व मूत्राचा दुर्गंध येतो, व रंगही तसाच असतो, तृषा, श्वास, रवोकला, आणि शूल हीं त्यांत असतात, व ही दुष्टवांति वारंवार मोठ्या वेगा ने होत्ये, त्या वांतीनें पीडित झालेला मनुष्य लवकर नाश पावतो,

आगंतुज छर्दीचें लक्षण.

वीभत्सजादौहृदजामजाचअसात्म्यजावाकृमि-
जाचयाहि॥सापंचमीतांचविभावयेत्तुदोषो छये
णैवयथोक्तमादौ॥१२॥

अर्थ— वीभत्स पदार्थांच्या दर्शनादिकां पासून झालेली, डोहोळे न
पुरविल्या पासून झालेली, अजीर्णानें झालेली, असात्म्य पदार्था-
पासून झालेली अथवा कृमिजन्य, त्या सर्वकारणा पासून झाले-
लेली, आगंतुज बांति पांचवी होय, ती पूर्वी सांगितलेल्या लक्षणा
वरून ज्या दोषांचें आधिक्य दिसेल त्या दोषाच्या प्राबल्याने जाणावी,
कृमिज छर्दीचें लक्षण.

शूलहृद्लासबहुला कृमिजाचविशेषतः॥कृमिहृ
द्रोगतुल्येनलक्षणेनचलक्षिता॥१३॥

अर्थ— कृमिजन्य छर्दीमध्ये शूल, हृदय लसलसणे, हें फार असतें
आणि बहुत करून कृमि आणि हृद्रोग यांच्या लक्षणा सारख्या लक्ष-
णानें ती समजावी,

साध्यासाध्यलक्षण.

क्षीणस्ययाछर्दिरतिप्रसक्तासोपद्रवाशोणितपूय
युक्ता॥सचंद्रिकांतांप्रवदेत्साध्यांसाध्यांचिकित्से-
निरुपद्रवांच॥१४॥

अर्थ— क्षीणपुरुषाची, व वारंवार एकसारिरची होणारी, व कासादि
उपद्रवांनी युक्त, व रक्तपूषिश्चित झालेली, मोरपिसाच्या चंद्रकासा
रिरच्या चंद्रकानें युक्त, अशी बांति असाध्य झणावी, निरुपद्रव अ-
सेल तर साध्य समजून उपाय करावा.

तृष्णानिदान.

१२७

उपद्रव.

कासश्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च ॥ रूद्रो
गस्तमकश्चैव ज्ञेया छर्दि रूपद्रवाः ॥ १५ ॥

अर्थ— खोकला, दमा, ज्वर, उचकी, तृषा, उद्विग्नता, रूद्रोग, अ-
धारांत पडल्या सारिखा भास, हे छर्दिचे उपद्रव होत,
मधुकोशसंनिर्मथ्य सारमा रुष्यवैमया ॥ व्याख्या कृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ इति छर्दिनिदानम्

तृष्णानिदान.

संप्राप्ति.

भयभ्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्ध्वंचित्तं पित्तविव-
र्धनैश्च ॥ पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं ज-
नयेत्यपासाम् ॥ १ ॥

अर्थ— भयाने, भ्रमाने, बलक्षयाने, आणि पित्त वाढविणारे क्रोधो-
पवासादिकानी स्वस्थानींच सांचलेले पित्त, आणि वात हे कुपित्त हो
ऊन वर तालु (पिपासा स्थानी) जाऊन तृष्णा (ताहान) उत्पन्न करितात,

अन्नजादिक तृष्णांची संप्राप्ति.

स्रोतस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृष्णा भवती ह-
जंतोः ॥ तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा
स्यामसमुद्भवा च ॥ २ ॥ भक्तीद्भवासमधिकेति ता-
सां निबोधसिं गान्यनुपूर्वशश्च ॥

अर्थ— उदक व ह स्रोतसे दूषित झालीं असतां दोष (अन्न, क-
फ आणि आम) यांपासून तृष्णा होत्ये, या तीन आणि चवथी क्षतज तृ-

माधवनिदान.

घ्णा (जी व्रणी पुरुषास होतेती) पांचवी क्षया पासून होत्ये, साहाची आमा पासून होत्ये, आणि सातवी अन्ना पासून होते, त्यांची लक्षणे अनुक्रमा ने सांगतो, त्यापैकी पहिल्या चार तृष्णाकारवसाध्य, आणि बाकीच्या कष्टसाध्य जाणाच्या,

वातज तृष्णालक्षण.

क्षामास्यतामारुतसंभवायां तोदस्तथा शरंवशि-
रःस्रुचापि॥ स्त्रोतोनिरोधो विरसंचवक्रं शीताभि-
रद्भिश्च विवृद्धिमेति॥३॥

अर्थ— वाताने झालेल्या तृष्णेमध्ये तोंड सकते व दीन होते, शरंव आणि मस्तक यांचे ठिकाणी तोंडल्यासारिखी पीडा होत्ये, रस व उदक वाहणाऱ्या स्त्रोतसांचा रोध होतो, तोंड विरस होते, आणि थंड पाणी व्यावयास दिले असता तृषा फारच वाढते, हे अनुपशयाचे लक्षण होय, चकारे करून निद्रा नाशही होतो,

पित्तज तृष्णालक्षण.

मूर्छान्नविद्वेषविलापदाहारक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शो-
षः॥ शीताभिनंदासुरवतिक्तताचपित्तात्मिकायांप-
रिदूयनंच॥४॥

अर्थ— पित्ताच्या तृष्णेमध्ये, मूर्छा, अन्नद्वेष, बडबड, दाह, डोक्यानां लाली, अत्यंत शोष, शीतपदार्थांची वांछा, तोंडाला कडवटपणा, आणि संताप हीं लक्षणे होतात,

कफज तृष्णालक्षण.

बाष्पावरोधात्कफसंवृते ग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्त-
थात्॥ निद्रागुरुत्वं सधुरास्यताच तृष्णादितः शक्य

तिचातिमात्रम् ॥ ५ ॥

अर्थ— स्वकारणानीं कुपित कफाने अग्नि आच्छादित होऊन त्याच्या ऊष्ण्याचा अवरोध झाला असता रवालीं जाऊन उदक वह स्रोतसांचें शोषण करून कफज तृष्णा उत्पन्न होत्ये, त्या तृष्णोमध्ये झोप, जाड्य, तोंडास गोडी, हीं होतात, त्या तृष्णेनें पीडित झालेला पुरुष अत्यंत शोष पावतो,

क्षतजतृष्णाल०

क्षतस्य रुक्शोपितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षित
जामतातु ॥

अर्थ— शस्त्रादिकें करून क्षत झालेल्या पुरुषास पीडा, आणि रक्त स्राव यांपासून जी तृष्णा होते, ती चवथी क्षतज तृष्णा जाणावी,

क्षयजतृष्णाल०

रसक्षयाद्याक्षयसंभवासातयाभिभूतस्तनिशादि
नेषु ॥ पेपीयतेभः सस्वरवनेयानितांसन्निपातादि-
तिकेचिदाहुः ॥ ७ ॥ रसक्षयोक्तानिचलक्षणानित-
स्यामशेषेणाभिषग्व्यवस्येत् ॥

अर्थ— रसाच्या क्षयाने जी तृष्णा होते तीच क्षयज तृष्णा होय, तिणे-
पीडित झालेला पुरुष रात्रं दिवस वारंवार पाणी पितो; परंतु संतोष-
होत नाही, कोणी ही तृष्णा सन्निपाता पासून होती झणून झणताना, र-
सक्षयाची जीं लक्षणे सांगितली आहेत तीं सर्व हिच्या मध्ये होतात, तीं
बैद्यानें जाणावीं, " रसक्षय ल० सश्रुतांत सांगितलीं आहेत तीं ये-
णें प्रमाणें, रसक्षयांत हृदयास पीडा, कांपरे, शोष, बधिरता, सुंग्या
आल्या प्रमाणें, आणि ताहान ॥

त्रिदोषलिंगामसमुद्भवातुत्तच्छूलनिष्ठीवनसा
दकर्त्री॥८॥

अर्थ— आमज ह्मणजे अजीर्णा पासून जीतृष्णा होत्ये, तिच्या मध्ये
तिन्हीं दोषांची लक्षणे असतात, आणि दृढदयशूल, स्त्रोक, ग्लानि,
हीं तिज पासून होतात.

स्निग्धतथासुल्लवणतुभुक्तं गुर्वन्नमेवाशतृषं-
करोति॥

अर्थ— स्निग्ध, तसेंच आंबट, रवारट, जड, आणि मात्राधिक, असें
अन्नखाळें असतां अवश्य मेव शीघ्र तृषा उत्पन्न करते.

दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनाननशक्तदृढदयगलतालुः॥

भवतिखलुसोपसर्गात्तृष्णासाशोषिणीकष्टा॥ज्वर

रमोहक्षयकासश्वासाद्यपसृष्टदेहानां॥१०॥

अर्थ— शब्दखोलजातो, मोहपावतो, मन क्लान्त होतें, तोंड, घसा, ता
लु हीं कोरडीपडतात, ही तृष्णा उपद्रवा पासून होते, ही मनुष्याला-
सक वून टाकत्ये, व्याधीनें शरीर कृश झालें असतें ह्मणून ही कष्ट
साध्य होय. — ते उपद्रव येणे प्रमाणी. — ज्वर, मोह, क्षय, खोकला,
श्वास, आदि शब्दानें अतिसारादिक, हे रोग ज्यांस झालेले आहेत-
त्यांना झालेली तृष्णा कष्टसाध्यजाणावी,

सर्वास्त्वितिप्रसक्तारोगहृशानां वमिप्रसक्तानाम्॥

घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णामरणायविज्ञेयाः॥११॥

अर्थ— वातजादिसर्वप्रकारच्या तृष्णा अस्यंत वादल्या असतां, किंवा रोगानें रुश झाले ल्याच्या तृष्णा, किंवा वांतीपासून झाले- ल्या तृष्णा, व भयंकर उपद्रवानीं युक्त अशा तृष्णा मरणाला का- रण होतात,

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाहृष्यवैमया॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ इतितृष्णानिदानां॥

मूर्च्छानिदान.

निदान व संप्राप्ति.

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः॥ वेगा-
घातादभीघातान्दीनसत्वस्य वापुनः॥१॥ कर-
णायतनेषूग्राबात्क्षेप्राभ्यंतरेषुच॥ निविशंतेथ
दादोषास्तदामूर्च्छंतिमानवाः॥२॥ संज्ञावहास्र
नाडीषुपिहितास्वनिलादिभिः॥ तमोभ्युपैतिस-
हसारकरवदुःखव्यपोहकृत्॥३॥ सरवदुःखव्य
पोहाच्चनरः पततिकाष्ठवत्॥ मोहोमूर्च्छंतितामा
हुः पद्भिधासाप्रकीर्तिता॥४॥ वातादिभिः शोणि-
तेन मद्येन च विषेण च॥ षट्स्वव्येतासपिचंतु प्र
भुत्वेनावतिष्ठते॥५॥

अर्थ— क्षीण झालेला, पुष्कळ दोषसांबलेला, विरुद्धआहारसेवन
करणारा, अशा पुरुषास, मलमूत्रादि वेग धारण केल्यानें, लगुडा
दिकांच्या अभिघातानें, अथवा ज्यापुरुषाचा सत्वगुण क्षीण झा-

ला. अशापुरुषाची बाहेरच्याच आंतल्यामनोवहस्रोतसांमध्येजेव्हां दोष प्रवेश करितात, तेव्हां मनुष्यांस मूर्च्छा येते, ह्म० संज्ञावाहाणाच्या नाडीवातादिकांनीं आहत झाल्या असतां सरवदुःखाचें ज्ञान नष्ट करणारे असें तसं ह्मणजे अज्ञान अकस्मात् प्राप्त होतें, सरवदुःखाचें ज्ञान नष्ट झालें ह्मणजे मनुष्य काष्ठवत् फडतो; एघारोगाला मोह किंवा मूर्च्छा असें ह्मणतात, ही साहा प्रकारची आहेत अशी वातादिकेंकरून ३ आणि रक्त, विष, आणि मद्य यांपासून ३ एकूण ६, त्या साही मूर्च्छांमध्ये पित्त हें व्यापक असतें

पूर्वरूप.

हृत्पीडाजृम्भणंग्लानिःसंज्ञादौर्बल्यमेवच॥ सर्वासां पूर्वरूपाणियथास्वताविभावयेत्॥ ६॥

अर्थ— हृदयांत पीडा, जांभया, ग्लानि, भ्रान्ति, हीं सर्व मूर्च्छांचीं पूर्वरूपें होत, पुढें त्या मूर्च्छा वातादि श्रेयानें जाणाव्या,

वातज मूर्च्छालक्षण.

नीलं वायदिवा कृष्णमाकाशमथ वारुणम्॥ पश्यंस्तमः प्रविशतिशीघ्रंच प्रतिबुध्यते॥ ७॥ वेपथुश्चांगमर्दश्च प्रपीडाहृदयस्य च॥ काश्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसंभवे॥ ८॥

अर्थ— वायूपासून झालेल्या मूर्च्छेमध्ये आकाशनिव्यारंगाचें किंवा काळें अथवा तांबडें दृष्टीस पडून आंधारी येत्ये, ह्मणजे मूर्च्छा येत्ये, आणि रोगी लवकर सावध होतो, आंगाला कांपसुटतो, आंगमीडून येतें, हृदय फार दुरवतें, शरीर क्लेश होतें, शरीराचा वर्ण काळा सांवळा किंवा तांबूस होतो,

मूर्छानिदान.

१३३

पित्तजमूर्छालक्षण.

रक्तंहरितवर्णंवावियत्पीतमथापिवा॥पश्यंस्तमः
प्रविशतिसस्वेदश्चप्रबुध्यते॥९॥सपिपासःससं-
तापोरक्तपीताकुलेक्षणः॥संभिन्नवर्चाःपीताभो-
मूर्छायेपित्तसंभवे॥१०॥

अर्थ— पित्ताच्या मूर्छे मध्ये लाल किंवा हिरवे, अथवा पिंबळे आका-
शपाइन रोगी मूर्च्छित होतो, आणि सावध होते वेळी घाम येतो, तृषा-
लागते, संताप होतो, डोळे लालट पिंबळे होतात, मळपातळ होतो, श-
रीराचा वर्ण पिंबळा होतो,

कफजमूर्छालक्षण.

मेघसंकाशमाकाशमावृतंवातमोघनैः॥पश्यंस्त-
मःप्रविशतिचिराच्चप्रतिबुद्ध्यते॥११॥गुरुभिःप्रा-
वृत्तेरंगैर्यथेवाद्रिणाचर्मणा॥सप्रसेकःसदृह्लासोमू-
र्छायेकफसंभवे॥१२॥

अर्थ— कफज मूर्छे मध्ये आकाशमेघासारखे, किंवा अंधार आणि-
मेघ यानां व्याप्त झालेले आकाश पाहान असतां रोगी मूर्छा पावतो,
आणि उशीराने सावध होतो, आंगावर जाड पांघरुणे, अथवा ओले च-
र्म घातले आहे असे वाटते, तोंडाला पाणी रुटते, ओकारी होईल से-
वाटते,

सन्निपातजमूर्छालक्षण.

सर्वाकृतिःसन्निपातादपस्मारइवापरः॥सजंतुं-
पानयत्याशविनाबीभत्सचेष्टितैः॥१३॥

अर्थ— सन्निपातापासून जी मूर्छा येते, तिच्यामध्ये सर्वदोषांचीं-

लक्षणं होतात, हारोगं दुसरा अपस्मार (फेंपरें) च होय, अपस्मार-
मध्ये तोंडाला फेंस, दांत चाचणे, डोळे फिरवणे इत्यादि लक्षणं होतात,
तीं मात्र येथें होत नाहीत एवढाच भेद आहे,

रक्तजमूर्च्छेचीसंप्राप्ति.

पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगंधस्तदन्वयः ॥ तस्माद्रक्त
स्य गंधेन मूर्च्छंति भुवि मानवाः ॥ १४ ॥ द्रव्यस्वभाव
इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुद्यति ॥ १४ ॥

अर्थ— पृथ्वी आणि उदक हीं दोन्ही तमोगुण विशिष्ट आहेत, आणि र
क्तगंधही तदन्वय म्हणजे पृथ्वी अंभोमय आहे, म्हणून रक्ताच्या गंधा-
नें जे भुवि मानव म्हणजे तामस पुरुष आहेत ते मूर्च्छा पावतात, रक्ता-
चा गंध न आला तरी नुसते रक्त पाहून मूर्च्छा येते, हा द्रव्य स्वभाव आहे
असें कोणी म्हणतात,

विष आणि मद्य त्यां पासून.

झालेल्या मूर्च्छा सांगतो.

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ॥ त एव त
स्मादाभ्यां तु मोहो स्यातां यथे रितौ ॥ १५ ॥

अर्थ— तैलादिका मध्ये जे दाहा गुण आहेत, तेच विष आणि मद्य यां-
मध्ये अत्यंत तीव्रतेनें राहातात, म्हणून विषमद्यां पासून रवालीं सांगित
ल्या प्रमाणें मोह होतात, विषज मोह आपल्या आपण जात नाहीं, कारण
त्याचा पाक होत नाही, आणि मद्यजन्य मोहनर मद्य पचल्या नंतर शां
त होती, हा भेद विष मद्यामध्ये प्रभावानें राहातो,

लघु, रूक्ष, आशु, विशदं, व्यवायि, तीक्ष्णं, विकृति, सूक्ष्मं, च ॥ उष्ण, मनिर्दे-
शयरसं, दशागुणमुक्तं विषं तद्वै ॥

मूर्च्छानिदान.

१३५

रक्तजादितीनमूर्च्छांचीं लक्षणें.

स्तब्धांगदृष्टिस्त्वसृजागूढो ह्यासश्चमूर्च्छितः ॥१६॥
मद्येन विलपन् शोतेन ष्विभ्रान्तमानसः ॥ गात्राणिवि
क्षिपन् भूमौ जरां यावन्नयाति तत् ॥ १७ ॥ वेपथुस्वप्न
तृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ॥ वेदितव्यं तीव्रतरं-
यथास्वविषलक्षणैः ॥ १८ ॥

अर्थ— रक्तजमूर्च्छेने अंग आणि डोळे तावतात, आणि श्वास अस्पष्ट-
असतो,

मद्याने बडबड करितो, मिजतो, स्मृतिनष्ट होते, भ्रमिष्ट होतो, आ-
णि जो पर्यंत ते मद्य जीर्ण होत नाही तो पर्यंत जमिनीवर हात, पाय, पा-
खडतो,

विषजन्य मूर्च्छेमध्ये कांपरे, सौपे, तृषा, आणि अंधारांत पडल्या
सारखे वारणे, हीं होतात आणि मूल, पत्र, क्षीरादिभेदे करून जे विष-
भक्षणांत आले असेल त्याच्या लक्षणाने युक्त मूर्च्छा होत्ये.

मूर्च्छा, भ्रम, तंद्रा, आणि
निद्रायांचा भेदसांगतो.

मूर्च्छापित्ततमः प्रायारजः पित्तानिलाद्भ्रमः ॥ तमोवा
तकफात्तंद्रानिद्राश्लेष्मतमोभवा ॥ १९ ॥

अर्थ— मूर्च्छे मध्ये पित्त आणि तमोगुण अधिक; रजोगुण, पित्त आ-
णि वायू यां पासून भ्रम होतो, तमोगुण, वायु आणि कफ यां पासून तंद्रा
आणि कफ व तमोगुण यां पासून निद्रा उत्पन्न होते,

तंद्रेचे लक्षण.

इंद्रियार्थेषु प्राप्तिगौरवं जृम्भणं क्लमः ॥ निद्रार्त-

स्येवयस्येतेतरयतंद्रांविनिर्दिशेत् ॥ २० ॥ ॥

अर्थ— इन्द्रिये स्वस्व विषय ग्रहण करीत नाहीत, कस्ती, जांभया, भागवदा, हीं लक्षणे निद्रार्ते पुरुषा प्रमाणे ज्याला होतात, त्याला तंद्रा-लागली असें झणावे, निद्रा आणि भ्रम हे अति प्रसिद्ध असल्या मुळे-माधव कारणे सांगितले नाहीत; परंतु चरकाने सांगितले आहेत-तते सांगतो— यदानुमनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ॥ विषयेभ्यो निवर्तते तदा स्वपिति मानवः ॥ अर्थ— ज्या वेळेस मन क्लान्त होऊन इन्द्रिये क्लान्त होतात आणि विषयां पासून निवृत्त होतात, तेव्हां मनुष्याला झोप लागते,

मूर्च्छादिकां पेशां सन्यासवे-
गळा आहे तो सांगतो.

दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाम् ॥ स्त्रयमेवोप
शाम्यन्ति सन्यासो नौषधैर्विना ॥ २१ ॥

अर्थ— दोषांचा वेग गेला असतां मदमूर्च्छादिक आपल्या आपण शांत होतात, परंतु सन्यास हा औषधावांचून शांत होत नाही,

सन्यासाचे लक्षण सांगे.

वाग्देहमनसांचेष्टा आक्षिप्यातिबलामलाः ॥ संन्य
स्यंत्यबलं जंतुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २२ ॥ सना
सन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ॥ प्राणैर्विसु
च्यते शीघ्रं मुक्तासद्यः फलांक्रिया ॥ २३ ॥

अर्थ— अत्यंत बळिष्ठ झालेले दोष, वाणी, देह आणि मन त्यांचे व्यापार बंद करून तद्दयांत राहून निर्बळ प्राण्याला सोडून टाकतात, तो सन्यासाने पीडलेला मनुष्य काष्ठ होऊन सन्यासारिखा पडतो. -

मदात्ययनिदान.

१३७

त्याळा संघः फल चिकित्सा ह्मणजे सूया वॉंचणे, यंत्राने पीडणे, कुहि-
ली लावणे, पेटव लेले कांकडे नांकांत घालणे इत्यादि क्रिया नकेली तर-
तो प्राण वियुक्त ह्मणजे मरतो, नाहीतर वांचतो.

मधुकोशांस्तनिर्मथ्यरारमा कथ्ययत्नतः॥ व्याख्या कृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

मदात्ययनिदान.

येषु विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः॥ तेन
मिथ्योपयुक्तेन भवत्यग्नौ मदात्ययः॥१॥ किंतु मद्यं
स्वभावेन यथेयान्नं तथा स्मृतम्॥ अयुक्तियुक्तं रो-
गाय युक्तियुक्तं यथा स्मृतम्॥२॥

अर्थ— विषाचे जे गुण सांगितले आहेत, तेच गूण मद्यामध्ये आहे-
त; ह्मणून ते मद्य अविधीने सेवन केले तर भयंकर मदात्यय रोग हो-
तो, कोणी अशी शंका करिल कीं, विषाचे गूण मद्यामध्ये आहेत; ते
व्हां विषा प्रमाणे मद्य सेवून घे, यां विषयीं सांगतो, मद्य हे स्वभाव
तः जसे अन्न देह धारक आहे तसेच सांगितले आहे, परंतु ते अवि-
धीने योजले तर रोग कारक होते, आणि युक्तीने योजले तर अमृता-
सारिचे गुण करिते.

त्वाविषयी दृष्टांत.

प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्यानिहत्यसूत्रा॥

विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम्॥३॥

अर्थ— अन्न हे प्राण्याचे केवळ प्राण होय, ते अयुक्तीने ह्मणजे अति
मात्रादि सेवनाने विषूच्यादि रोग उत्पन्न करून प्राण घेते, विष हे

माधवनिदान.

प्राण हर आ हेस्वरे परंतु तेच प्रमाणानें योजिलें तर रसायन होतें.

विधीनें मद्ययोजिलें असतां त्या

चें फळ,

विधिना मात्रया काले हितैर नैर्यथा बलम् ॥ प्रहृष्टो
यः पिबेन्मद्यंतस्य स्यादमृतं यथा ॥ ४ ॥ स्निग्धैः सद
नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सहसेवितम् ॥ भवेदायुः प्र
कर्षाय बलायोपचया यत्नः ॥ ५ ॥

अर्थ— यथोक्त विधीनें वरुक्त प्रमाणानें योग्य काळीं स्निग्धादिनां
गल्या अन्नासह वर्तमान यथाशक्तीनें अत्यंत हर्षित होस्वातां जो
मद्यपान करील, त्याला ते अमृतासारिखें गूण करील.

स्निग्ध अन्ना बरोबर, मांसा बरोबर, व इतर भक्ष्या बरोबर म
द्य सेवन केलें असतां आयुष्य वाढेल, शक्ति येईल, आणि शरीर पुष्ट
होईल.

विधीनें सेवलेल्या मद्याचे दुसरे लक्षण,

काम्यतामनसस्तृष्टिस्तेजो विक्रम एव च ॥ विधिव-
त्सेव्यमानेतु मद्ये सति हिता गुणाः ॥ ६ ॥

अर्थ— मद्य विधीनें सेवन केलें असतां, संतुष्ट रूप, मनाचा संतोष,
उत्साह दुसऱ्याचा पराभव करण्याचे सामर्थ्य, इत्यादि हितां व ह गूण,
होतात.

सांगितल्या विधिविकरून मद्यपान केलें असतां मद्रास्य रोग
होतो, तो तीन प्रकारचा— पूर्वमद्र, मध्यमद्र, आणि अंतिममद्र
त्यांचीलक्षणें.

बुद्धिस्मृति प्रीतिकरः सरवश्च पानान्ननिद्रारति-

बंधनश्च॥ संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोतिरम्यः
प्रथमोमदोहि॥७॥

अर्थ— बुद्धि, स्मृति, आणि प्रीति त्यांस करणारा, सख्य करक, पान
अन्न, निद्रा, आणि रति त्यांस वाढविणारा, सुंदर पाठ करणे, गायन
आलाप, त्यांस वाढविणारा, असा प्रथम मदातिरम्य ह्मणून सा-
गितला आहे.

द्वितीयमदलक्षण.

अव्यक्तबुद्धि स्मृति वाक्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृ
तिरप्रशांतः॥ आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन-
मत्तः पुरुषो मदेन॥८॥

अर्थ— मध्यम मदानें मत्त झालेल्या पुरुषाची बुद्धि, स्मृति आणि
वाणी त्या अस्यष्ट होतात, तो पुरुष विरुद्ध चेष्टा करितो, उन्मत्तासारि
ख्या लीला, आणि कृती, करतो, रागावतो, आणि वारंवार आळस, व श्ले-
प, स्थानीं गुंगतो.

तृतीयमदाचें लक्षण.

गच्छेद्गम्यान्न गुरुंश्च पश्येत्तवादेदभक्ष्याणिव
नष्टसंज्ञः॥ श्रूयाच्च गुत्यानि तृदिस्थितानि मदे-
तृतीये पुरुषोऽस्वतंत्रः॥९॥

अर्थ— तिराच्या मदामध्ये पुरुष मदाच्या स्वाधीन होऊन अगम्या-
(गुरु दारादिक) गमन करितो, वडिलांस मानीत नाही; अभक्ष्य भक्ष
ण करितो, कोण त्या गोष्टीचा उल्लेख करावा. कोणतीचा करूनये त्या
विषयीचें ज्ञान नाहीसें होतें, ह्मणून मनांतल्या गुत्या गोष्टी बोल
तो

चतुर्थमदलक्षण.

चतुर्थेतुमदेमूदोभग्नदाविवनिश्चियः॥ कार्याकार्य
विभागाज्ञोमृतादप्यरोमृतः॥१०॥ कोमदंतादृशंग
च्छेदुन्मादमिवचापरम्॥ बहुदोषमिवारूढः कांता
रंस्ववशःकृती॥११॥

अर्थ— चवथ्यामदामध्ये तर पुरुष अगदीं मूद होऊन मोडक्या लांकडा प्रमाणे निरूपयोगी होतो, कराचे कोणते, न कराचे कोणते, हे कांहींच सम-जत नाही, तो मेल्यापेक्षां मेली होतो, असला निश्चय असल कोणी शाहाणा मनुष्य करील ? जेथे व्याघ्रादि घातुक पशू पुष्कळ आहेत, अशानिर्जन अण्णाच्या मार्गाने कोण जाईल काय ? कोणी जाणार नाही, एका मद्यापासून प्रकारचे मद होतात याचे कारण काय ? अशी कोणी शंका करील तर सांगतो, — मद्य हे अग्नी सारिखे आहे, जसे अग्नी मध्यें सोनें टाकले ह्मणजे उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ, ह्मणून लागलीच परीक्षा होते. तसेंच मद्य देखील सत्व, रज, तम, बहुल प्राण्याच्या प्रकृतीचे सूचक आहे, ह्मणून प्रथम, द्वितीय, आणि तृतीय, मद हे सत्व, रज, तम, रघा-गुणाचा आधिक्याचे सूचक आहेत.

अविधिमद्यपानाने दुसरे ही विका

र होतात ह्मणून सांगतो.

निर्मुक्तमेकांतत एवमद्यनिषेव्यमाणं मनुजेन नित्यं॥

आपादयेत्कष्टतमान् विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदं॥

अर्थ— मनुष्याने मद्याचे सेवन अन्नरहित निरंतर नित्य केले असतां अत्यंत दुःखदायक विकार (पानात्यायादिक) उत्पन्न होतात, आणि शरीराचा नाश देखील होतो.

अन्नसहीतमद्यसेवनकेलेंतरी-
क्रुद्धत्वादिकारणानीविकारउत्पन्नक
रिते हे सांगतो.

क्रुद्धेनभीतेनपिपासितेनशोकाभितसेनबुभुक्षि
तेन॥व्यायामभाराध्वपरिक्षतेनवेगावरोधाभिह
तेनचापि॥१३॥अत्यन्नभक्ष्यावततोदरेणसाजीर्ण
भुक्तेनतथाऽबलेन॥उष्माभितसेनचसेव्यमानंक
रोतिमद्यंविधिधान् विकारान्॥१४॥

अर्थ— क्रोधयुक्त, भ्यालेला, तान्हेला, शोक झालेला, भुकेलेला, व्या
याम, आझे वाहाणे, आणि अतिमार्गगमन स्थानीं क्षीण झालेला, वेग
रोधाने पिडलेला, अत्यंत अन्नव भक्ष्यरवाल्यानें योट फुगलेला, अजी
र्ण भोजन केलेला, तसाच दुर्बळ, उन्हाने तापलेला, अशा पुरुषाने म-
द्य सेवन केले असतां नाना प्रकारचे पानात्ययादि विकार उत्पन्न हो-
तात.

त्या विकारांचे विवरण करितो.

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णं तथापिवा ॥ पानविभ्रम
ममुग्रंचतेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥१५॥

अर्थ— पानात्यय, परमद, पानाजीर्ण, आणि पानविभ्रम, यानां वा
चे असे भयंकर विकार होतात, त्यांचीं लक्षणे सांगतो.

वातमदात्यय.

हिक्काश्वासशिरःकंपपाश्वशूलप्रजागरैः ॥ विद्या

हृहृमलापस्य वातप्रायं मदात्ययं ॥१६॥

अर्थ— गुच्चकी, श्वास, मस्तकाला कंप, पाश्यांचा शूल, आणि नि-

द्रानाश, आणि फार बडबड हीं लक्षणे ज्यास होतात त्याचा वात प्रधा-
न मदात्यय जाणावा.

पित्तमदात्ययलक्षण

तृष्णा दाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ॥ विद्याद्ध-
रितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ १७ ॥

अर्थ— तृष्णा, दाह, ज्वर, घाम, मोह, अतिसार, आणि भ्रम, आणि
शरीचा वर्ण हिरवा, त्या लक्षणानीं पित्त बहुल मदात्यय जाणावा.

कफमदात्ययलक्षण.

छर्द्यरोचकहृत्सासतंद्रास्तेमित्यगोरवेः ॥ विद्याच्छी-
तपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ १८ ॥

अर्थ— वांति, अन्नावर अरुचि, मळमळ, तंद्रा, अंग ओलसर, जड-
त्व, आणि शैत्य, त्या लक्षणानीं कफ बहुल मदात्यय जाणावा.

त्रिदोषजमदात्ययल०

ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वाङ्गैर्मदात्ययः ॥ ॥

अर्थ— सर्वांचा लक्षणानीं त्रिदोषज मदात्यय जाणावा.

परमदलक्षण.

श्लेष्मोच्छ्रयोंगगुरुतामधुरास्यताचविष्मूत्रसक्ति-
रथतंद्रिररोचकश्च ॥ लिंगंपरस्य तु मदस्य वर्दातित-
शास्तृष्णा रुजाशिरसि संधिषु चातिभेदः ॥ १९ ॥

अर्थ— कफाचा कोपरहानासास्त्रावादि कानीं जाणावा, अंगाळा-
जडत्व, तोंडाला गोडी, मळसूत्राचा अवरोध, तंद्रा, अरुचि, ताहान, मस्तकांत पीडा, आणि संधीचा बर्द कुन्हाडीनें तोडल्या सारिखी-
पीडा, हे परमदाचे लक्षण जाणावे.

मदात्ययनिदान,

१४३

पानजीर्णलक्षण.

आध्मानमुग्रमथवोद्गिरणविदाहः पानेखजीर्णमु
पगच्छतिलक्षणानि॥२०॥

अर्थ— अत्यंत पीटफुगणों, वांति, किंवा गर्दईयेणें, जकती लागणें,
हीं लक्षणों मद्य अजीर्ण ते प्रतपावळें असतां होतात.

पानविभ्रमलक्षण.

हृद्गात्रतोदकफसंस्त्रवकंठधूमसूर्च्छावमिज्वरशिरो
रुजनप्रदेहाः॥ द्वेषः सरान्नविकृतेष्वपितेषुतेषुत
पानविभ्रममुशंत्यखिलेनधीराः॥२१॥

अर्थ— हृदय, आणि गात्र, यांस कफा टोंचल्या सारिखी पीडा, क
फान्नास्त्राव, गळ्यांतून धूरनिघाल्या सारिखी पीडा, सूर्च्छा, वांति,
मस्तकशूल, तोंड आंतून कफानें सारवल्या सारिखें, नाचा प्रकार
च्या सरा, भैरैय, पेशिक इत्यादि सुराविकृति, आणि लड्डूकादिअ
न्नविकृति खांवर द्वेष, खासर्व लक्षणानीं रघारोगाला पानविभ्र
म असें झणतात.

असाध्यलक्षण.

हीनोत्तरोष्ठमतिशीतममंददाहंतैलप्रभास्यमति
पानहतं त्यजेत्॥ जिह्वाष्ठदंतमसितंत्वमथमिति
नीलं पीतेचयस्थनयनेरुधिरप्रभैवा॥२२॥

अर्थ— स्वालच्या ओष्ठापेक्षां वरचा ओठ लांब होऊन लोंबतो, बा
हेरुन थंडी फार वाजत्ये आणि अभ्यंतरी अत्यंत दाह होतो, तोंड
तेल लावल्या प्रमाणें तुळतुळीत दिसते, जीभ, ओठ, दांत, काळे,
अथवा निळे होतात, डोळे पिंबळे किंवा रक्तासारखे लाल होतात.

असत्या अतिपानाने नष्ट झालेल्या पुरुषास वर्जावे स्यणजे चिकित्सा करून घे.

उपद्रवसांगतो.

हिक्काज्वरौवमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमाव
पित्तपानहतं त्यजतां ॥२३॥ इति मदात्म्यादिनिदा०

अर्थ— गुचकी, ताप, मळमळ, कंप, पार्श्वशूळ, रवोकला, आणि भ्रम हे उपद्रवज्यांस होताने त्यास सोडावा.

मधुकोशंस्कनिर्मथ्यसारमा कृष्यवैमया ॥ टीकाकृतम-
हाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥

दाहनिदान.

दाहसात प्रकारचा त्यापैकीं म
द्यजन्य दाह लक्षण.

खचं प्रासः समानोष्मापित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ दा
हं प्रकुरुते धीरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥१॥

अर्थ— मद्यपानाने कुपित्त झालेल्या पित्ताची ती उष्णता पित्तर-
क्ताने वाढून भयंकर दाह उत्पन्न होतो, त्याचर पित्ताप्रमाणे ओष-
धयोजावे.

रक्तज आणि पित्तज दाह.

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रितं दहति भ्रवम् ॥ समुष्यते
तृष्यते च ताम्राभस्तां प्रलोचनम् ॥२॥ लोहगंधांग
वदनो वह्निचे वावकीर्यते ॥ पित्तज्यरसमः पित्ता-
त्सचायस्य विधिः स्मृतः ॥३॥

दाहनिदान.

१६५

अर्थ— सर्व देहांत लें रक्त कुपित होऊन अत्यंत दाह करितें, आणि तो रोगी अग्नीज्वळ बसल्या प्रमाणें तापतो, तृषित, तांबडा, आणि रक्तनयन होतो, त्याच्या तोंडाला व आंगाला खोरवंडासारखी घाण येत्ये, आणि आंगावर कोणी विस्तवच टाकतो आहे अशी वेदना होते.

पित्ता पासून जो दाह होतो तो पित्तज्वरासारखा ह्मणजे पित्तज्वराचीं लक्षणे त्यांत असतात, त्यावर पित्तज्वराची चिकित्सा करावी,

तृष्णानिरोधजदाहल.

तृष्णानिरोधादप्रधातौ क्षीणे तेजः समुद्धनम् ॥ स-
वाख्याभ्यंतरं देहं प्रदहेन्मंदचेतसः ॥ संशक्कगलता
त्वोष्ठोजिह्वां निष्कृष्य वंपते ॥ ४ ॥

अर्थ— तृष्णानिरोध केल्यामुळे उदकरूपधातु क्षीण होऊन तेज ह्मणजे पित्तोष्मा त्रादतो, आणि तो देहाला आंतून बाहेरून दाह करितो, तें कर्ण करून रोगी बेशुद्ध होतो, गळा, तारु, आणि ओष्ठ, हे अत्यंत कोरडे पडतात, आणि जीभ बाहेर काढून कांपतो.

शस्त्राचा धाय लागून रक्तपूर्ण
कोष्ठ होतो त्यामुळे जो दाह होतो तो.

असृजः पूर्णकोष्ठस्य दाहो न्यः स्यात्स्रुदुः सहः ॥ ५ ॥

अर्थ— शस्त्र प्रहार झाला असता रक्ताने कोष्ठ भरून जो दाह होतो तो, फार दुःसह होतो, कोष्ठ शस्त्राने वृद्ध्यादिक घ्यावी,

धातुक्षयजन्यदाहलक्षण.

धातुक्षयोऽथो यो दाहस्तेन मूर्च्छा तृषान्वितः ॥ क्षाम
स्वरः क्रियाहीनः ससीदंद्द्रुशपीडितः ॥ ६ ॥ ॥

अर्थ— रसादि धातूंच्या क्षया पासून जो दाह होतो तें कर्ण करून रोगी

मूर्च्छा, तृषा, याणीं युक्त होतो, शब्दस्वोलजातो, आणि निश्चेष्ट होतो, व
त्या दाहाने अत्यंत पीडित होऊन मरतो,

क्षतज दाह.

क्षतजोनश्चतश्चान्यः शोचतो वाप्यनेकधा ॥ तेनांत
र्दत्त्वनेत्यर्थं तृष्णा मूर्च्छा प्रलापवान् ॥ ७ ॥

अर्थ— क्षतापासून एक दाह होतो, तेणे करून आहार तुटतो, किंवा अ
नेक प्रकाराने शोक केल्याने दाह होतो, तेणे करून अभ्यंतरीं अत्यंत
दाह होतो, व ताहान मूर्च्छा आणि बडबड करणे हीं होतात,

मर्माभिघातज दाह.

मर्माभिघातजोव्यस्ति सोसाध्यः समभोमतः ॥

अर्थ— मर्मावर अभिघात झाला असतां दाह उत्पन्न होतो, तो अ-
साध्य जाणावा, हा दाह सातवा होय,

सर्व एव च वर्ज्याः स्फुः शीतिगात्रस्य देहिनः ॥ ८ ॥

अर्थ— बाहेरून ज्या पुरुषाचे आंग थंड लागते त्याचे सर्व प्रकारचे दा
ह वर्ज्ये, इति दाहनिदानम् ॥

उन्मादनिदान.

मदयं त्यङ्गता दोषाय रस्मा दुन्मार्गमाश्रिताः ॥ मान

सोयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्यते ॥ ९ ॥

अर्थ— दोष वृद्ध होऊन स्वमार्ग सोडून अन्य मार्गांत गेले म्हणजे म
नो बह धमनी प्रत गेले असतां मनाला भ्रम करितान, हा व्याधि मानस
होय, त्याला उन्माद असे म्हणतात,

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थं मूर्च्छितैः ॥ मानसेन

चदुःखेन संपंचविध उच्यते ॥ २॥ विषाद्रवतिषष्ठ
श्रयथास्वंतत्र भेषजं ॥ सचाप्रवृद्धस्तरुणो मदसं
ज्ञां विभर्ति च ॥ ३॥

अर्थ— अत्यंत कुपित झालेल्या पृथक् दोषानी व सन्निपाताने आणि
मानसिक दुखाने हा रोग पांच प्रकारचा, आणि विषा पासून साहावा
होतो, तोषद्धि उन्माद फार वाढला नसून तरुण असला ह्मणजे मद
ही संज्ञा त्याला प्राप्त होत्ये,

उन्मादाचे सामान्य कारण वसंप्राप्ति.

विरुद्ध दुष्टाऽशक्तिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरु द्विजा
नाम् ॥ उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोभिघातो विष-
माश्च चेष्टाः ॥ ४॥ तैरत्यसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धे
निवासं हृदयं प्रदुष्य ॥ स्त्रोतांस्यधिष्ठाय मनो वहा
निप्रमोहयंत्या शनरस्य चेतः ॥ ५॥

अर्थ— विरुद्ध, दुष्ट (ह्मणजे विषयुक्त) अमंगळ अशीं भोजनें, देव,
गुरु, ब्राह्मण, यांचा तिरस्कार, भय, आणि हर्ष, यांच्या योगाने मनाला
धक्का बसणे, आणि विषमचेष्टा (ह्मणजे वेडे वाकडे चालणे, बोलणे-
वर्णने, आणि बळिष्ठ पुरुषाशी झोंबी खेळणे, इत्या०) हे उन्मादाचे-
कारण होय,

त्या वर सांगितलेल्या कारणांनी अन्यसत्त्वगुणी पुरुषाचे वाता
दिक दोष कुपित होऊन बुद्धीचे राहण्याचे ठिकाण असे हृदय ह्मण-
जे मन त्याला दुष्ट करून मनो व हस्त्रोतसां मध्ये राहून मनुष्याचे अं-
तः करणांस मोहित करतात,

उन्मादाचे स्वरूप.

धीविभ्रमः सत्वपरिप्लवश्चपर्याकुला दृष्टिरधीरता
च॥ अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादग
दस्यचिह्नं॥६॥

अर्थ— ध्रमिष्टपणा, मनालाचंचळपणा, दृष्टिचकित, भयशीलता,
असंबद्धभाषण, हृदयशून्य, (विचारशक्तिनसणें) हे उन्मादरोगाचें
सामान्य लक्षण होय.

विशेषलक्षण.

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोतिष्ट
द्धः॥ चिंतादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिंचापि निहं
तिशीघ्रं॥७॥ अस्थानहासस्मितनृत्यगीतवागंगवि
क्षेपणरोदनानि॥ पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताचजीर्णे
बलंचानिलजस्वरूपम्॥८

अर्थ— रूक्ष, अल्प, आणि शीत, असे अन्न, विरेक (याशब्दानें येथें रे
च आणि वांति समजावी,) धातुक्षय आणि उपवास, त्या कारणानीं अ-
त्यंत वाढलेला वायु चिंतादिकानीं युक्त झालेल्या हृदयास (मनास)
अत्यंत दुष्ट करून बुद्धि आणि स्मृति त्यांस सत्वर नाहीं शा करितो.
हंसण्याचें कारण नसतां हंसणें, किंचित् हास्य, नृत्य, गीत, आणि भा
षण हीं देरवीळ प्रसंग नसतां करणें, हाताने वेडे वेडे चाळे करणें,
रडणें आणि शरीर रवरवरीत वक्रशा आणि तांबूस होणें, आणि-
आहाराचा परिपाक झाला असतां व्याधीचा जोर जाजती होती, हे-
वातज उन्मादाचें लक्षण जाणावे.

पित्तज उन्मादाचें कारण व लक्षण.

अजीर्णकट्वस्त्वविदाहिशीतिभोज्यैश्चित्तपित्तमुदी

र्णवेगम् ॥ उन्मादमत्कग्रमनात्मकस्य त्ददिस्थि
तंपूर्ववदाशकुर्यात् ॥ ९ ॥ अमर्षसंरंभविनग्नभा
वाः संतर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः ॥ प्रच्छायशीतान्न
जलाभिलाषाः पीतास्यतापित्तकृतस्यलिंगं ॥ १० ॥

अर्थ—अर्धाकच्ची, तिरवट, आंबट, विदाह करणारी, आणि उष्ण अ
शा भोजनानी, सांचलेले पित्त तीव्र वेग होऊन अजितेंद्रिय पुरुषाच्या
हृदयांत राहून पूर्ववत् अतिउग्र उन्माद तत्काळ उत्पन्न करिते, ते
णें करून असहनशीलता, तिसटपणा, नग्नत्व, भयपावणें, पळणें,
अंगाला उष्णता, रागयेणें, सांचलींत बसणें, शीतान्न आणि शीत
जल यांची इच्छा, आणि पिवळटपणा, हीं लक्षणें होतात.

कफजउन्मादाचे कारण व लक्षण.

संपूरणैर्मंदविचेष्टितस्यसोष्णकफोर्मणि संप्रवृ-
द्धः ॥ बुद्धिस्मृतिंचाप्युपहंति चित्तं प्रमोहयन्संजन
येद्विकारम् ॥ ११ ॥ वाक्चेष्टितं मंदमरोचकश्चनारी
विविक्तप्रियतातिनिद्रा ॥ छर्दिश्चलालाचबलंचभु
क्तेनरवादिशौकल्यंचकफाधिकेस्यात् ॥ १२ ॥

अर्थ—तृप्तिजनक पदार्थ भक्षण करून आयास न करणाऱ्या पुरु
षाचा पित्तयुक्त कफ, हृदया मध्ये अत्यंत वाढून बुद्धि, स्मृति, आ-
णि चित्त यांची शक्ति नाहीशी करितो, आणि मोहित करून उन्मा
दरूप विकार उत्पन्न करितो, तेणें करून वाणीचा व्यापार ह्मणजे-
बोलणें बगेरे मंद होते, भन्न द्वेष, स्त्री आवडते, व एकांत वास आ
वडतो, झोंप फार येते, ओकारी होते, व तोंडांतून लाळ वाहते, जेव
ल्यावर व्याधीचा जोर होतो, नखें आदि शब्दानें खकू, मूत्र, नेत्रादिक

हींपांदरीं होतात,

सन्निपातउन्मादलक्षण.

यः सन्निपातप्रभवोतिघोरः सर्वैः समस्तेरपि हेतु
भिः स्यात् ॥ सर्वाणिरूपाणि विभर्ति तादृक् विरु-
द्धभेषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥ १३ ॥

अर्थ— जो उन्माद वातादि दोषांनीं व त्यांच्या संपूर्ण कारणांनीं होतो,
तो सन्निपातजन्य उन्माद फार भयंकर होय, त्यामध्ये दोषांचीं सर्व-
लक्षणे होतात, याला विरुद्ध चिकित्सा करावी लागत्ये, असला हा
उन्माद वैद्यांनीं सोडावा, कारण हा असाध्य आहे,

शोकजउन्मादलक्षण.

चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यैर्वित्रासितस्य धन
बांधवसंक्षयाद्वा ॥ गाढक्षते मनसि च प्रिययारिरं
सोर्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥ १४ ॥ चित्रं ब्र
वीति च मनोनुगतं विसंज्ञो गायत्यथोह सतिरोदि
तिचातिमूढः ॥ १५ ॥

अर्थ— चौरांनीं, राजपुरुषांनीं, अथवा शत्रूंनीं तसेंच दुसऱ्या कोणी
पुरुषांनीं त्रासवलेले. अथवा धन, बंधुनाशाने त्रास पावलेला,
अशा पुरुषांचे अंतःकरण बळकट दुरववले असता त्यास, अथवा
इष्टस्त्रीशी संभोग करण्यास इच्छिणारा अशा पुरुषाच्या मनाला
भयंकर विकार होतो, तेणें करून तो नाना तऱ्हेचे बोलतो, मनांतलीं
गुह्यगोष्ट बोलतो, त्याचें ज्ञान विपरीत होते, तो गातो, हंसतो, आ-
णिरडतो, देरवील स्पर्शून अत्यंत मूर्ख होऊन जातो,

विषजउन्मादलक्षण.

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः स्रुदीनः श्यावाननो-
विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः ॥१५॥

अर्थ— विषाने झालेल्या उन्मादाने डोळे तांबडे होतात, बल, इंद्रिये
आणि शरीराची कांति नष्ट होत्ये, अत्यंत दीन होतो, त्याच्या तोंडाव-
र काळिमा येतो, आणि संज्ञा नाश होतो,

असाध्यलक्षण.

अवाङ्मुखस्तूर्णमुरवोवाक्षीणमांसबलोनरः ॥ जा
गरूकोत्थसंदेहमुन्मादेन विनश्यति ॥१६॥

अर्थ— ज्याणें तोंड खाली घातलें आहे, अथवा बर केले आहे, व ज्या
चीं मांस आणि बळ हीं क्षीण झालीं आहेत, आणि ज्याची झोंप उडा-
लेली आहे असा मनुष्य या उन्माद रोगाने नाश पावतो,

भूतज उन्मादलक्षण.

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानबला-
दिभिर्यः ॥ उन्मादकालो नियतश्चयस्य भूतोत्थमु-
न्मादमुदाहरेत् ॥१७॥

अर्थ— वाणी, पराक्रम, शक्ति, शरीर व्यापार, तत्वज्ञान, शिल्पादि-
ज्ञान, आदि शब्दाने स्मृत्यादिक हीं ज्याचीं मनुष्या रारिरी बसता
त, व ज्याचा उन्मत्त होण्याचा काल बांधलेला असतो, अशा उन्मा-
दाला भूतज उन्माद म्हणावे, भूत शब्दाने पुढें सांगतो त्या देव-
ना समजाव्या,

देवग्रहांचें लक्षण.

संतुष्टः शक्तिरनिदिव्यमाल्यगंधो निस्तंद्रिस्त्ववि-
तथसंकृतप्रभाषी ॥ नेजस्वीस्थिरनयनो वरप्रदा

ताब्रह्मण्योभवतिनरःसदेवजुष्टः॥१८॥ ॥

अर्थ— सर्व काळ संतोष पावलेला, पवित्र, आंगाला दिव्य पुष्पा सारखा सवास, — डोळ्यांवरची झोपडालेली आहे, सत्य व संस्कृतबोलणारा, तेजस्वी, स्थिर दृष्टि, वरदाता, (तुझे कल्याण होईल असा वर देतो) ब्राह्मणावर प्रीति करणारा, असाजो मनुष्य होतो तो देवग्रहपीडित जाणावा, देवशब्दाने गणमातृकादिक ध्यावे,

अस्तरपीडित लक्षण.

संसेदीद्विजगुरुदेवदोषवक्ताजिह्वाक्षोविगतभयोविमार्गदृष्टिः॥ संतुष्टो न भवति चान्नपानजातेर्दुष्टात्मा भवति स देव शत्रुजुष्टः॥१९॥

अर्थ— धामाधुम झालेला, ब्राह्मण, गुरु, आणि देव यांज वरदोषडेवणारा, वक्रदृष्टीने पाहणारा, निर्भय, वेदधिरुद्धमार्गावर लक्ष्य ठेवणारा, आणि पुष्कळ अन्नपाणी दिले तरी संतोषनपावणारा, आणि दुष्ट बुद्धि असाजो मनुष्य होतो, तो दैत्यग्रहपीडित झाला म्हणून समजावा,

गंधर्वग्रहलक्षण.

दृष्ट्वात्मापुलिनवनांतरोपसेवीस्वाचारःप्रियपरिगीतगंधमाल्यः॥ नृत्यन्वैग्रहसतिचारुचाल्यशब्दं गंधर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः॥२०॥

अर्थ— गंधर्वग्रहाने पिडलेला मनुष्य, हर्षयुक्तमनाचा, वाळवंट आणि बागबंगीचे स्थाने राहाणारा, निंद्य आचार करणारा, गायन गंध आणि पुष्प हीं ज्यास आवडतात, तो नाचतो, सेंदर व थोडे बोलू न हंसतो,

भूतोन्मादनिदान.

१५३

यक्षग्रहलक्षण.

ताम्राक्षःप्रियतनुरक्तवस्त्रधारीगंभीरोद्रुतगतिर
ल्यवाकूसाहिष्णुः॥तेजस्वीवदतिचकिंददाभिकसौ
योयक्षग्रहपरिपीडितोमनुष्यः॥२१॥

अर्थ— यक्षग्रहानें पिडलेला मनुष्य, डोळे लाल झालेले ला, सुंदर
बारीक असें रक्तवस्त्र नेसणारा, गंभीर, धीमान्, लचकर चालणा
रा, मित भाषण करणारा, सहनशील, तेजः पुंज आणि कोपाला
काय देऊं असें बोलणारा, असा असतो.

पितृग्रहलक्षण.

प्रेतानांसदिशतिसंस्तरेषुपिंडान्भ्रांतात्माजलम
पिचापसव्यवस्त्रः॥मांसेषकस्तिलगुडपायसाभि
कामस्तद्रक्तोभवतिपितृग्रहाभिजुष्टः॥२२॥

अर्थ— पितृग्रह सेवितपुरुष दर्भावर प्रेतांस (पितरांस) पिंडदे
तो, भ्रांतिष्ट होतो, आणि उत्तरीय वस्त्र अपसव्य करून तर्पण ही
करितो, त्याला मांस खाण्याची इच्छा होते, यतीळ, गूळ, खीर त्यां
वर वांछाजाल्ये, (हे सांगण्याचें प्रयोजन असें आहे की, त्याची त्या
पदार्थावर इच्छा होईल त्याला त्या पदार्थाचा बळि द्यावा, याप्र
माणेंच अन्य ठिकाणीं समजावें,) आणि तो मनुष्य पितरांची भ
क्ति करितो.

सर्पग्रहजुष्टलक्षण.

यस्तुर्व्याप्रसरतिसर्पवल्कदाचित्सृष्टिण्योविलि
हतिजिह्वयातथैव॥क्रोधात्मधुगुडदुग्धपाय
सेष्कर्विज्ञेयोभवतिभुजगमेनजुष्टः॥२३॥

अर्थ— जो मनुष्य सर्पा प्रमाणे भुईवर पसरतो ह्मणजे उराने चालतो, व सर्पा प्रमाणेच आपले ओष्ठ प्रांत जिभेने चाटतो, रागीट असतो, व गूळ, मध, दूध, आणि खीर हीं खाण्याची वांछा करितो. तो सर्पग्रहानें सेवित झाला आहे ह्मणून समजावा.

राक्षसग्रहपीडितलक्ष०

मांसासृग्विविधकराविकारलिप्कनिर्लज्जोभृशमतिनिष्ठुरोतिशूरः॥ क्रोधातुर्विपुलबलोनिशाविहारी शोचद्दृग्भवतिमराससैर्गृहीतः॥२४॥

अर्थ— जो मनुष्य मांस, रक्त, नाना प्रकारचीं मद्यें त्यांची वांछा करितो, आणि निर्लज्ज अतिनिष्ठुर, अत्यंत शूर, रागीट, मोठा बलाढ्य, रात्रीस फिरणारा, शक्तिभूतपणास कंटाळणारा, असा होतो, तो राक्षसांनी घेरला आहे असें समजावें.

पिशाचजुष्टलक्षण.

उद्धस्तः कृशपरुषश्चिरप्रलापी दुर्गंधोभृशमशक्तिस्तथातिलोलः॥ बद्धाशीविजनवनांतरोपसेवीव्याचेष्टन्ममतिरुदन्पिशाचजुष्टः॥२५॥

अर्थ— जो आपले हात वर करितो "उद्धस्त असा पाठ असला तर" नग्न, रोड झालेला निस्तैज, चिरकाल बडबड करणारा, ज्याच्या आंगाची दुर्गंधियेस्ये, अत्यंत असंगल, तसाच अत्यंत लोल ह्मणजे सर्व अन्नपानाविषयी धादांतलेला, खायाला बसला तर पुष्कळ खाणारा, एकान्त वनांत राहण्यास इच्छिणारा, बिरुद्ध चेष्टा करणारा, रडत फिरणारा, तो पिशाच जुष्ट जाणावा, हिंसा, व क्रीडा व सत्कार करून घेणे अशा तीन कारणानीं ग्रह धरतात, त्यांत हिं

भूतोन्मादनिदान,

१५५

सा करण्यासाठीं जो धरला जातो तो साध्य होत नाही.

त्याचें लक्षण.

स्थूलाक्षोद्भूतमदनः सफेनलेहीनिद्रालुः पतति च
कंपते च योति ॥ यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्या
सोसाध्यो भवति तथात्रयोदशोब्दे ॥ २६ ॥ ॥

अर्थ— डोळे वासलेला, शीघ्रचालणारा, तोंडांत फेंस आलेला,
चाटणारा, झोंपाळु, वजोपडतो, व कांपतो, आणि जो पर्वत हत्ती,
आणि झाड, यांपासून पडल्या सुकें ग्रहाच्या झपाट्यांत सांपडतो
तो असाध्य होतो, तसाच जो तेरावे वर्षी होतो तो असाध्य जाणावा.

देवादिग्रहांचा ग्रहणकाल.

देवग्रहाः पौर्णमास्यामसराः संध्ययोरपि ॥ गंधर्वाः प्रा
यशोष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथा ॥ पितृग्रहास्तथा
दर्शपंचम्यामपि चोरगाः ॥ राक्षांसिरात्रोपैशांचा
श्चतुर्दश्यां विशंति हि ॥ २७ ॥

अर्थ— देवग्रह पौर्णिमेला, असुरग्रह सकाळीं आणि संध्या-
काळीं, गंधर्वग्रह बहुत करून अष्टमीला, यक्षग्रह प्रतिपदे-
ला, पितृग्रह असावास्येला, सर्पग्रह पंचमीला, राक्षसरात्रीस,
आणि पिशाचचतुर्दशीस मनुष्यांना पछाडतात, तिथीसांग-
ण्याचें कारण असें कीं, त्या त्या तिथीला तो तो ग्रह आंगास येतो.
त्यावरून तो ओळखावा, व त्या त्या तिथीला त्या त्या ग्रहाच्या-
शांत्यर्थ बलिदान करावें.

॥ शरीरामध्ये ग्रहाचा आवेश
होतो तो कांदि सत नाही याचें कारण ॥

दर्पणादीन् यथा छायाशीतोष्णप्राणिनो यथा ॥ स्व
मणिभास्करांशश्च यथा देहं च देहधृक् ॥ विशन्ति
न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्च्छरीरिणाम् ॥ २९ ॥ ॥ इति
भूतोन्मादनिदानम् ॥

अर्थ— आरशांत जसे प्रतिबिंब शिरते; जसे शीतोष्ण प्राण्यास
लागते; अथवा जसा सूर्य किरण सूर्य कांत मण्यांत शिरतो; अथ
वा जीव जसा देहांत शिरतो, तसेच ग्रह प्राण्यांच्या शरीरांत शि
रतात परंतु दिसत नाहीत.

मधुकोशं कनिर्मथ्य सारमाकृष्य वेमया ॥ व्याख्याकृ
तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

अपस्मारनिदान.

अपस्माराचे सामान्य लक्षण.

तमः प्रवेशः संभो दोषो द्रेक हतस्मृतिः ॥ अपस्मा
र इति ज्ञेयो गदोघोरश्चतुर्विधः ॥ १ ॥

अर्थ— आंधारांत शिरल्या सारखे होणे; डोळे वेडे वांकडे फिर-
विणे; दोषांच्या उद्रेकाने ज्ञान नष्ट होणे हीं लक्षणे ज्या रोगांत होता
तजसा हा भयंकर अपस्माररोग चार प्रकारचा आहे, त्याला लो
कांत फेंपरे, मिरगी, घुरे, असे झणतात.

पूर्वरूप.

दृक्कंपः शून्यतासे दोध्यानं मूर्च्छाप्रसूदता ॥ नि-
द्रानाशश्च तस्मिंस्त भविष्यति भवंत्यथ ॥ २ ॥

अर्थ— तो अपस्मार व्हावयाचा असला झणजे दृढकंपते, -

अपस्मारनिदान.

१५७

आणि शून्यपडते (ह्मणजे कांहीं रुचत नाही) चिंता, मूर्च्छा, प्रसूढता, ह्मणजे इंद्रियमोह, आणि निद्रानाश हीं लक्षणे होतात.

वातजअपस्मार.

कंपते प्रदशो दंतान् फेनो द्यामी श्वसत्यपि ॥ परुषा-
रुण कृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ३॥

अर्थ— वायूचा अपस्माराने रोगी कांपतो, दांतरवातो, त्याच्या तोंडातून फेस निघतो, व श्वास लागतो, आणि कर्कश, अरुण वर्ण, आणि कृष्ण वर्ण अशीं प्राण्यांची रूपे पाहातो, ह्मणजे कोणी नील वर्णाचा पुरुष मजकडे धांवत येतो आहे, या प्रमाणे पेंक्तिका मध्ये पिंबळा पुरुष धांवत येतो आहे, आणि श्लैषिका मध्ये शकू पुरुष मजकडे धांवत येतो आहे असें वाटते.

पेंक्तिकअपस्मार लक्षण.

पीतफेनांगवक्राक्षः पीतासृगूपदर्शनः ॥ सतृष्णो
ष्णाऽनलव्याप्तलोकदर्शित्विपेंक्तिकः ॥ ४॥

अर्थ— पेंक्तिकअपस्मान्याचे फेस, अंग, तोंड आणि डोळे हे पिंबळे होतात, तो पिंबळें आणि तांबडें असें रूप पाहातो, तृषायुक्त व-उष्ण असून अग्नीने व्याप्त झालेले असें जगत पाहातो.

श्लैषिकअपस्मार.

शकूफेनांगवक्राक्षः शीतो रूष्टांगजोरुः ॥ पश्य
नृशकूकानिरूपाणि मुच्यते श्लैषिकश्चिरात् ॥ ५॥

अर्थ— कफज अपस्मान्याचे डोळे, फेस, अंग, तोंड, हे पांढरे होतात; अंगगार असते, अंगावर रोमांच उभे राहतात, जड होतो, आणि पांढरे पदार्थ पाहतो, हा अपस्मार फार वेळाने सोडतो, यावरून-

वात पित्ताचे अपस्माराची लवकर सुटका होत्ये हे संकचविले.

सान्निपातिक अपस्मार.

सर्वैरितैः समस्तैश्चलिंगैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ॥ अपस्मा

रः सचासाध्योयः क्षीणस्याऽनवश्चयः ॥ ६ ॥ ॥

अर्थ— वरसांगीतलेलीं सर्वलक्षणें झालीं ह्मणजे त्रिदोषज अपस्मारजाणावा, हा असाध्य आहे, व जो क्षीण पुरुषाला हीतो तो वजीर्ण झालेला ही असाध्य होतो.

असाध्यलक्षण.

प्रतिस्फुरंतंबहुशः क्षीणं प्रचलितं शुवं ॥ नेत्राभ्यां-

च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ ७ ॥

अर्थ— वारंवार कंपयुक्त होणारा, क्षीण झालेला, शुकुटी चालविणारा, आणि डोळे वेडे वांकडे करणारा असा अपस्मारी जगत नाही,

अपस्माराची पाळी.

पक्षाद्वा द्वादशाहा द्वामासाद्वा कुपितामलाः ॥ अप

स्माराय कुर्वन्ति वेगं किंचिदथोत्तरम् ॥ ८ ॥

अर्थ— कुपित झालेले दोष पंधरादिवसानीं किंवा बारादिवसानीं, वा महिन्यानें मिरगी आणि तात, त्यांत पेंत्तिक १५ दिवसानीं, वातिक १२ दि० आणि श्लेष्मिक ३० दिवसानीं येते, येथें द्वादशाहानंतर पक्षसांगीतला असें असतां पहिल्यानें पक्षसांगीतला तें केलें अधिक काळा नेही दोष वेग करितात, हे सांगितले, "किंचिदथोत्तरं" यापदानीं संकचविलें कीं, उक्त काळा पूर्वीं देरवील दोषांच्या तारतम्यानें वेग होताना असें जाणावें, यावर कोणी आक्षेप घेईल कीं, वेग उत्पन्न करून अपस्माराचे आरंभक दोष तर शरीरांत सर्व काळ अस

अपस्मारनिदान.

१५९

तो, मग तो सर्वकाळ वेग कां करित नाहीं ह्यादशादिदिवसाचे ठाईच कां करितो, याविषयीं दृष्टान्तरूपसमाधानसांगतो.

देवेवर्षत्यपियथाभूमौबीजानिकानिचित्॥शर-
दिप्रतिरोहंतितथाव्याधिसमुद्भयः॥९॥ ॥इ-
त्यपस्मारनिदानम्॥

अर्थ— जसें पाऊस पडत असतां जमिनीतें पेरले लें कांहीं बीज शर-
काळीं उगवतें, तसा हा व्याधि त्या त्या काळींच उद्भवतो, ह्यणजे असें.
आहे कीं, बीजाला अंकुर फुटण्यास तेज, वायु, पृथिवी, उदक, हीं स
हाय्य असून तें कालविशेषाची प्रतीक्षा करितें, अंकुर येण्यास का-
ळही सहाय्य पाहिजे, ह्यणजे ज्या काळीं ज्या बीजास अंकुर यावया
चा त्याच काळीं येईल, मध्यें येणार नाहीं, चातुर्थिक ज्वरादिकाचे
ठईं देखाळ हाच न्याय जाणावा. इति अपस्मारनिदान॥ ॥

मधुकोशं कनिर्मथ्य सारमाकृष्य वैमया ॥ व्याख्यासु
तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥

वातव्याधिनिदान.

रूक्षशीताल्पलध्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ॥ वि-
षमादुपचाराच्च दोषासृक्स्त्रावणादपि ॥ १ ॥ लं-
घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टनैः ॥ धातू-
नांसंक्षयाच्चिंताशोकरोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥ वै-
गसंधारणादामादभिघातादभोजनात् ॥ मर्म-
बाधाद्गजोष्ठाश्वशीघ्रयानादिसेवनात् ॥ ३ ॥
देहेस्त्रोतांसिरिक्तानिपूरयित्वा निलोबली ॥ -

करोतिविविधान्वाधीन्सर्वांगेकांगसंश्रयान्*

अर्थ— रुक्ष, शीत, अल्पप्रमाण आणि लघुअसें अन्न भक्षण केल्याने; अतिमैथुनाने, अत्यंत जागरण केल्याने; विषमउपचार केल्याने; दोष (कफ, पित्त, मल, मूत्र इ०) आणि रक्तयांचा स्राव केल्यापासून एकादा खाडा वगैरे उडी मारून ओलांडल्याने, नदींत वगैरे पोहण्याने, अतिमार्गक्रम केल्याने, अत्यंत आयास केल्याने, अत्यंत विरुद्धचेष्टा (उड्या वगैरे) केल्याने, रसरक्तादिधातूंचा क्षय झाल्यामुळे, काळजीमुळे, शोक वगैरे त्यांनीं कृतशत्रु आल्यामुळे, मूत्रादिकांचा वेगरोध केल्यामुळे, आमामुळे, काष्ठादिकांचा अभिघात झाल्यामुळे, उपवास केल्याने, हृदयादिमर्मांचे ठाई अभिघात झाल्यामुळे, हत्ती, उंट, घोडे, इत्यादिशीघ्रयानावर बसण्याने, कुपित झालेला बलवान वायु देहांतील रिकामीस्रोतसें भरून सर्वांगकिंवा एकांग व्यापणारे असे नाना तऱ्हेचे व्याधी उत्पन्न करितो.

पूर्वरूप.

अव्यक्तलक्षणतेषां पूर्वरूपमिति स्मृतं ॥ आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायोलघुतापुनः ॥ ५ ॥

अर्थ— त्या वक्ष्यमाण वात व्याधीचें जें अस्पष्ट लक्षण त्यालाच पूर्व रूप असें झटले आहे, तें ज्वरादिकां प्रमाणें विशिष्ट नाही, आणि जें रूप व्यक्त होतें त्याजें दोषादिभेदे करून चांगलें दिसण्यांत येतें, तेंच त्याचें लक्षण होय. अपाय त्याजें वायूचा चंचलत्वामुळे स्तंभसंकोच कंथादिकांचा कदाचित् अभाव होतो, आणि लघुता शरीराची ती वायूनें धातूंचें शोषण केल्यामुळे, अथवा आपाप लघुता त्याजें सर्व वात विकारांचा अपाय होतो, अभाव होतो, आणि-

* वायूच्या मार्गानें आरक्षण करण्याच्या हारे आमाला कारणत्व आहे स्वरूपतः नाही.

वात विकारांची लघुता ह्मणजे अल्पत्वे करून स्थिति निःशेषनिवृत्ति होत नाही.

आतां नाना प्रकारचे व्याधिकरतो ह्मणून जें सांगितलें तें व्याधि पुढील श्लोकांत सांगतो—

संकोचः पर्वणांस्तंभो भंगोस्थानांपवर्णामपि॥ लो
महर्षः प्रलापश्च पाणि दृष्टशिरोग्रहः॥ ६॥ रवंज्य
पांगुल्यकुबुजत्वं शोथो गानामनिद्रता॥ गर्भशु-
क्ररजोनाशः स्पंदनं गात्रसप्तता॥ ७॥ शिरोनासा
क्षिजत्रूपांग्रीवायाश्चापि हुंडनम्॥ भेदस्तो दोर्ति
राक्षेपो मोहश्चायास एव च॥ ८॥ एवं विधानिरू-
पाणि करोति कुपितो निलः॥ हेतुस्थानविशेषाच्च भ-
वेद्दोगविशेषकृत्॥ ९॥

अर्थ— संधीचा संकोच आणि स्तंभ, अस्थीचा आणि संधीचा भंग, ह्मणजे फुटल्यासारखा पीडा, रोमान्च, असंबद्ध भाषण, हात, पाय, आणि डोकें, त्यांचा ग्रह ह्मणजे जरबडणे, रवंजत्व, पांगळेपणा, कुबडेपणा, आंगलासूज, निद्रानाश, गर्भधारण न होणे, शूक्र आणि स्त्ररस्त्रीचिं आर्तव) त्यांचा नाश, कंप, आंगला मेहेरी, मस्तक, नासिका, डोळे, जत्रू आणि मान हीं आंत जाणें किंवा वांकडी होणे, भेदवसीडा, दोचल्याप्रमाणें पीडा, शूळ, आक्षेप, मोह, श्रम, कुपित झालेला वायु या प्रमाणें लक्षणें करितो, तो हेतु आणि स्थान यांच्या भेदानें विशिष्टरोग उत्पन्न करणारा होतो. जसें— कफानें आहत झाला ह्मणजे मन्यास्तंभ करणारा होतो, पक्षा शयान्त असला ह्मणजे अंत्र कूजनादि करितो.

माधवनिदान.

स्थाचेचविवरण करितो.

कोष्ठाश्रितवायूचेकार्य.

तत्रकोष्ठाश्रितेदुष्टेनिग्रहोमूत्रवर्चसोः॥वर्ध्महृ
द्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलंचमारुते॥१०॥

अर्थ— कोष्ठाश्रित वायू दुष्ट झाला असतां मळ, मूत्राचा अवरोध-
होतो, दृषणरोग, हृद्रोग, गुल्म, मुळव्याध, आणि पार्श्व शूल, हे रोग
उत्पन्न करितो.

सर्वांगकुपितवायूचेकार्य.

सर्वांगकुपितेवातेगात्रस्फुरणजृंभणम्॥वेदना-
भिःपरीतास्यस्फुटंतीवास्यसंधयः॥११॥

अर्थ— वायु सर्वांगकुपित झाला असतां अंगफुरफुरणें, जांभया
आणि सांधे, वेदनेनें व्यास असून फुटतातच काय असे होतात.

गुदस्थितवायूचेकार्य.

ग्रहोविण्मूत्रवातानांशूलाध्यानाश्मशर्कराः॥जंघो
रुत्रिकहृत्स्थरोगशोफोगुदेस्थिते॥१२॥

अर्थ— वायु गुदस्थित असतां मळ, मूत्र, आणि अपान वायु, यांचा
अवरोध, शूल, आधान, मुतखडा, शर्करा, (मुता बरोबर खडेपडणें)
जांघा, मांज्या, त्रिक, हृदय, आणि दृष्ट यांस पीडा, आणि सूज हे रोग
होतात.

आमाशयस्थितवायूचेकार्य.

रुक्पाश्वोदरहृन्नाभेस्तृष्णोद्गारविषूचिकाः॥का

+ येथें गुदशब्दानें उत्तरगुद म्हणजे पक्षाशयसमजावा, असतें गुद न
व्हे. असतें गुदच हृदलें तर अशरी कर्तृत्व मेणार नाही.

सः कंठास्यशोषश्चश्वासश्चामाशयेस्थिते ॥१३॥

अर्थ— वायु आमाशयांत राहिला असतां पार्श्व, उदर, हृदय, आणि नाभी यांस पीडा होते, तृषा, देंकर, आणि विषूचिका (तोंडा वाटे व-गुदा वाटे आमात्राची प्रवृत्ति,) खोकला, घसा, तोंड, स्थानां कोरड, आणि श्वास हे होतात.

पक्वाशयस्थवायूचे कार्य.

पक्वाशयस्थोत्रकूजंशूलादोषौकरोतिच ॥ मूत्रक-
छूपुरीषत्वमानाहंत्रिकवेदनाम् ॥१४॥

अर्थ— वायु पक्वाशयस्थ असला ह्मणजे अत्रकूजन (आंतड्यांत करकर बाजभें) शूक, आदोष, (गुडगुडा शब्द) मळमूत्र कष्टानें होणें, पोटफुगणें आणि त्रिकाचे गर्द वेदना, हीं करितो.

श्रोत्रादिइंद्रियस्थितवायूचे कार्य.

श्रोत्रादिषिंद्रियवधंकुर्यात्क्रुथःसमीरण ॥

अर्थ— श्रोत्रादिक इंद्रियांचे गर्द राहिले लाकुपित वायु त्या त्या इंद्रियांचा नाश करितो.

रसधातुगतवायूचे लक्षण.

त्वग्रूक्षास्फुटितास्रसाहृशाहृष्णाचतुद्यते ॥ आत-
न्यतेसरागाचमर्मरुकृत्वग्गतेऽनिले ॥१५॥

अर्थ— वायु त्वग्गत ह्मणजे धातुरूपत्वचे प्रतगोला असतां, त्वचा-रूक्ष, फुटलेली, बधिरलेली, कर्कशा आणि काळी होऊन तिला टोंचल्या प्रमाणें पीडा होते, वतीताणली जाते, व किंचित तांबूस होते, आणि हृदयादिमार्सास पीडा होते.

रक्तगतवायूचे लक्षण.

रुजस्तीव्राःससंतापावैवर्ण्यंरुशतारुचिः॥गात्रे-
चारूपिभक्तस्यस्तंभश्चासृग्गतेनिले॥१६॥

अर्थ— वायु रक्तमिश्रित झाला असतां संतापुक्ततीव्रवेदना होतात, वि-
वर्णत्व, रुशता, अरुचि आणि आंगावर खंवंदें, आणि जेवल्यावर अं-
गतावणे, हीं लक्षणें होतात.

मांसमेदोगतवायूचेंल०

गुर्वंगंतुद्यतेस्तब्धदंडमुष्टिहतयथा॥सरुकृश्रमि-
तमत्यर्थमांसमेदोगतेऽनिले॥१७॥

अर्थ— मांस आणि मेदयांप्रत वायु गेले असतां अंग जड, टोंचल्या
सारखें ताठ, व काठीने किंवा बुकीने मारावे तसें दुखते, अत्यंत श्र-
मित झणजे हात लावला असतां सोसवत नाही.

मज्जास्थिगतवायूचेंल०

भेदोस्थिपर्वणांसंधिशूलंमांसबलक्षयः॥अस्व-
प्रसंततारुकृचमज्जास्थिकुपितेनिले॥१८॥

अर्थ— मज्जा, आणि अस्थि त्यांच्या ठिकाणी वायूचा कोप झाला अ-
सतां हाडांची पेंरी फुटतात, संधिदुखतात, मांस आणि बल, हीं क्षी-
ण होतात, झोप येत नाही, सर्व काळ उपाका लागतो.

शक्रगतवायूचेंलक्षण०

क्षिप्रमुंचतिबध्नातिशक्रंगर्भमथापिवा॥विहृतिं
जनयेच्चापिशक्रस्थःकुपितोनिलः॥१९॥

अर्थ— शक्रस्थानी वायूचा कोप झाला असतां तो वायु शक्र लवक
र सोडतो, बांधतो, अथवा गर्भ सोडतो बांधतो, आणि गर्भाला किंवा
शक्राला विकार करतो.

वातव्याधिनिदान.

१६५

शिरागतवायूचें लक्षण.

कुर्याच्छिरागतः शूलं शिराकुंचनपूरणं ॥ सवाद्या
भ्यंतरायामं रवल्ली कुबूजत्वमेव च ॥ २० ॥

अर्थ— वायु शिरागत झाला ह्मणजे शूल, शिरांचा संकोच, वस्थू
लत्व करतो, आणि वाद्यायाम, अभ्यंतरायाम, रवल्ली, आणि कुबू
जत्व, हे रोग करितो.

स्नायुगत आणि संधिगत वायू
चें लक्षण.

सर्वांगेकांगरोगांश्च कुर्यात्स्नायुगतो निलः ॥ हंति
संधिगतः संधीन् शूलशोथो करोति च ॥ २१ ॥

अर्थ— वायु स्नायुगत झाला असतां सर्वांग आणि एकांगरोग करि
तो, — संधिगत झाला असतां संधीचा विश्लेष व स्तंभ आणि शूल
व सूज उत्पन्न करितो.

पित्त आणि कफ र्घानीं आहत झालेले प्राणादिक वायूचीं अर्ध्या अर्ध्या
श्लोकानें लक्षणें सांगतो.

प्राणेपित्ताहते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ॥ दौर्बल्यं
सदनंतं द्रावैरस्यंच कफाहते ॥ २२ ॥ उदानेपित्तयु
क्तेतुदाहोमूर्च्छाभ्रमः क्लमः ॥ अस्वेदहर्षोमंदाग्निः
शीतताच कफाहते ॥ २३ ॥ स्वेददाहोष्णमूर्च्छाः स्फुः
समानेपित्तसंयुते ॥ कफेनसंगोविष्मूत्रेगात्रहर्ष
श्चजायते ॥ २४ ॥ अपानेपित्तयुक्तेतुदाहोष्णयरक्त
मूत्रता ॥ अधः कायेगुरुत्वं च शीतताच कफाहते ॥ २५ ॥

व्यानेपित्ताद्यतेदाहोगात्रविक्षेपणं क्लमः ॥ स्तंभ
नोदंडं कश्चापिशोथशूलौ कफाद्यते ॥ २६ ॥ ॥

अर्थ— प्राणवायु पित्ताने आवृत झाला असतां वांति आणि दाह
उत्पन्न होतो, आणि कफाद्यत झाला असतां, दुर्बलपणा, रत्नानि, तं-
द्रा, आणि मुखविरसता, हीं होतात.

उदानवायु— पित्ताद्यत झाला असतां दाह, सूर्छा, भ्रम, आ
णि अनायास श्रम, हे होतात, — तोच कफाद्यत झाला असतां घाम ये
त नाही, आंगला कांटा येतो, अग्निमंद होतो, आणि थंडी वाजते.

समानवायु— पित्तयुक्त झाला असतां स्वेद, दाह, उष्णता, आ
णि सूर्छा, र्छा होतात, — आणि कफाने आवृत झाला असतां मळमू
त्राचारोध, आणि रोमांच होतो.

अपानवायु— पित्तव्याप्त झाला असतां, दाह, उष्णता, मूत्रा
ला आरक्तपणा हीं होतात, — आणि कफाद्यत झाला असतां कमरे-
पासून रवाली जडत्व, आणि शीतळी येते.

व्यानवायु— पित्ताद्यत झाला असतां दाह, गात्रांचा विक्षेप,
हृणजे इकडे तिकडे करणे, आणि श्रम होतो, — आणि कफाद्यत झा
ला असतां शरीर काढी प्रमाणे ताडते, शोथ, आणि शूल, होतात.

आक्षेपकाचे सामान्य लक्षण.

यदानुधमनी सर्वाः कुपितो भयेति स्मारुतः ॥ तदा
क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः ॥ मुहुर्मुहुस्तदा
क्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥ २७ ॥ ॥

अर्थ— जेव्हां वायु कुपित होऊन सर्वधमनी प्रत प्राप्त होतो, तेव्हां
तो वारंवार संचार करून देहाला वारंवार आक्षिप्त करितो. हृण-

वातव्याधिनिदान.

१६७

जे हत्तीवर बसलेल्या पुरुषा प्रमाणें सर्बगात्र चाळवितो, तो वार-
वार शरीराचा आक्षेप करितो म्हणून रोगाला आक्षेपक अ-
सें म्हटलें आहे.

आक्षेपकाचेच अपतंत्रक आणि
अपतानक असे दोन अवस्था विशेष-
प सांगतो.

क्रुद्धः स्वैः कोपने वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ पीड
यन् हृदयं गत्वा शिरः शरिरोच पीडयेत् ॥ २८ ॥ धनु
र्वन्नामयेद्गात्राण्याक्षिपेत्सोहयेत्तथा ॥ सकृच्छ्रा
दुच्छ्रसेच्चापिस्तब्धाक्षोथनिमीलकः ॥ २९ ॥ कपो
तइव कूजेच्चनिःसंज्ञः सोपतंत्रकः ॥ दृष्टिंसंस्तभ्य
संज्ञांच हस्वाकठेन कूजति ॥ ३० ॥ हृदिमुक्तेनरः
स्वास्थ्यं याति मोहं दृते पुनः ॥ वायुनादारुणं प्राहु
रेकेतमपतानकम् ॥ ३१ ॥

अर्थ— रूक्षादि स्वकारणांनी कुपित झालेला वायु स्वस्थान सोडून
वर येतो, आणि हृदयांत जाऊन तेथे पीडा करून मस्तक आणि शी-
खे रथांस पीडा करितो, आणि गात्रें धनुष्या प्रमाणें नमवितो, आणि
चाळवितो, बसूळित करितो, ती रोगी मोठ्या कष्टाने उच्छ्वास टाकि-
तो, डोळे ताढतात, किंवा झांकतात, रोगी पारव्यासारिखा घुमतो,
व बेशुद्ध पडतो, रोगाला अपतंत्रक म्हणतात, दृष्टि ताढून-
संज्ञा नाश होऊन गळा घुर घुरतो, वायूनें हृदय सोडलें असतां री-
त्यास समाधान वाटतें, वायूनें हृदय व्याप्त झालें म्हणजे पुनः मो-
ह पावतो, रोगाभयंकर रोगाला कोणी अपतानक म्हणतात.

माधवनिदान,

दंडापतानक, अंतरायाम, बहिरायाम
मआणिअभिघातयाभेदेकरूनआ
क्षेपकचारप्रकारचाहोतोत्याचींलक्ष०

दंडापतानक.

कफान्वितोभृशंवायुस्तास्वेचयदितिष्ठति॥सदंड
वत्संभयतिरुद्धोदंडापतानकः॥३२॥

अर्थ— वायुअत्यंत कफयुक्त होऊन त्यासर्व धमनीमध्येजरराही
ल तर तोसर्व शरीर दंडा प्रमाणेस्तब्ध करील, हा दंडापतानकक
ष्टसाध्य होय.

अंतरायाम आणि बहिरायाम-
यांचें साधारणरूप सांगतो.

धनुस्तल्यंनमेघस्तसधनुस्तंभसंश्लितः॥ ॥

अर्थ— जो वायु धनुष्या प्रमाणें शरीर बांकवितो त्याला धनुस्तंभ
संज्ञा दिली आहे.

अंतरायामलक्षण.

अंगुलीगुल्फजठरत्तद्वक्षोगलसंश्लितः॥स्नायु
प्रतानमनिलोयदाक्षिपतिवेगवान्॥३३॥विष्ट
व्याक्षस्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वःकफं वमत्॥अभ्यं
तरंधनुरिवयदानमतिमानवः॥३४॥तदासो
भ्यंतरायामंकुरुतेमारुतोबली॥३५॥ ॥

अर्थ— अंगुळ्या, घोटे, पोट, त्ददय, उर, स्थल, आणि गळा त्या ठिका
णीं राहिलेला वायु वेगवान् होऊन जेव्हां स्नायुजाल ओढतो, तेव्हां जो
के ताठतात, हनुष्यदीजरवडते, आणि पार्श्वभाग मोडतात, आणि तो-

वातव्याधिनिदान.

१६९

डावाटे कफ पडतो, वज्या वेळेस मनुष्य धनुष्या प्रमाणे आंतून ह्मणजे पोटा कडून नमतो, तेव्हां तो बलाढ्य वायु अंतरायाम करितो.

वात्त्यायामलक्षण.

वात्स्य स्नायुप्रतानस्थो वात्त्यायामं करोति च ॥ त-
मसाध्यंबुधाः प्राहुर्वक्षः कट्यूरुभंजनम् ॥ ३६ ॥

अर्थ— बाहेरल्या स्नायूंच्या तंतूतराहिलेला वायु वात्त्यायाम (ह्मणजे पाठी कडून वांकळिणे,) करितो; उर, स्थळ, कंबर, आणि मांड्या त्यांस मोडणारा, अशा र्द्यारोगास पंडित लोक असाध्य ह्मणतात.

वरसांगितलेल्या आक्षेपकादि

कांसपित्तकफानुबंधहोतो ते सांग.

कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ॥ कुर्यादा-
क्षेपकं त्वन्यंचतुर्थमभिघातजम् ॥ ३७ ॥

अर्थ— कफपित्तानी युक्त झालेला वायु किंवा केवळ वायु आक्षेपक रोग करितो, व दुसरा ह्मणजे दंडापतानकादि त्रयापेक्षांचवथा अभिघातज आक्षेपक रोग करितो, त्याचे लक्षण "यदा तु धमनीः सर्वा" इत्यादि उक्त सामान्य लक्षणाचरून जाणावे, त्या श्लोकाचा गदाधर असा अर्थ करितात कीं, कफपित्तान्वित इत्यादि निमित्तभेदाने चार प्रकारचा आक्षेपक होतो, तो असा. एक कफान्वित वायूनें, दुसरा पित्तान्वित वायूनें, तिसरा केवळ वायूनें आणि चथा दंडाघभिघात कुपित वायूनें, त्यापक्षां गर्भपात आणि रक्ताचा अतिस्त्रावयां पासून झालेले केवळ वातजन्य जाणावे, आणि त्यांचे राईवारंवार आक्षेपणही होतें ह्मणून समजावे, कारण ते आक्षेपकाचे भेद आहेत.

साधवनिदान,

असाध्यत्वसांगतो.

गर्भपातनिमित्तश्चशोणितानिस्त्रयाच्चयः॥अभि
घातनिमित्तश्चनसिध्यत्यपतानकः॥३८॥ ॥

अर्थ— गर्भपातासुकें झालेला, अथवा अतिरक्त स्त्रावापासून झालेला, किंवा अभिघात झणजे दंडादिकांचा तडारवा लागून झालेला, अपतानक रोग साध्य होत नाही.

पक्षवधसांगतो.

गृहीत्वार्धतनोर्वायुःशिरास्नायूर्विशोष्यच॥पक्ष
मन्यतरंहंतिसंधिवंधान्विमोक्षयन्॥३९॥कृत्स्नो
र्धकायस्तस्यस्यादकर्मण्योविचेतनः॥एकांगरोगं
तंकेचिदन्येपक्षवधंविदुः॥४०॥

अर्थ— वायुदेहाचा अर्धाभाग घेऊन शिरा आणि स्नायू स्थानां शोषून उजवा किंवा डावा पक्ष झणजे अर्धनारीनटेश्वरा प्रमाणें निष्कार्य करितो, आणि संधीचीं बंधनें शिथिल करितो, मग त्या रोग्याचे सर्व अर्धे अंग अकर्मण्य झणजे अगदीं हालेना चालेनासें होते, व त्याला यत् किंचित् देरवील स्पर्शादि ज्ञान राहात नाही, त्याला कोणी एकांगरोग झणतात, दुसरे पक्षवध झणतात, त्याला प्राकृत लोक अर्धा अंगा वरून वारें गेलें झणून झणतात.

सर्वांगरोगलक्षणं.

सर्वांगरोगतंकेचित्सर्वकायास्थितेनिले॥ ॥

अर्थ— तद्दत्त झणजे “शिरास्नायूर्विशोष्य” इत्यादिसंप्राप्ति लक्षण येथेंही जाणावें. सर्वशिरांत वायु राहिला असतां त्याला सर्वांगरोग कोणी झणतात.

वातव्याधिनिदान.

१७१

साध्यासाध्यज्ञानार्थ इतर दोषां
चा संबंधसांगतो.

दाहसंतापमूर्च्छास्फूर्वायौपित्तसमन्विते॥ शैत्यशो
थगुरुत्वानितस्मिन्नेव कफान्विते॥ शब्दवातहतं प
क्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः॥ साध्यमन्येन संसृष्टमसा
ध्यं क्षयहेतुकम्॥ गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणे
घसृक्कृतौ॥ पक्षाघातं परिहरेद्देदनारहितो यदि॥ ४३

अर्थ— वायु हा कफपित्तयुक्त झाला असता, दाह, संताप, आणि मूर्च्छा,
होतात, तोच कफयुक्त झाला असता शैत्य, सूज, जडपणा, हे होतात.
केवळ वायूने झालेला पक्षाघात अत्यंत कष्टसाध्य होतो, इतर दोषाने
संसृष्ट झाला असता साध्य होतो, क्षयापासून झालेला पक्षाघात अ-
साध्य होतो, गर्भिणी, बाळंतीण, बाल, वृद्ध, आणि क्षीण त्यांस झाले-
ला वरक्तस्वाद्यापासून झालेला, पक्षाघात वेदना रहित असला तरी
तो सोडून घावा, ह्मणजे तो असाध्य ह्मणून चिकित्सा करूं नये.

अर्दितरोगसांगतो.

उच्चैर्व्याहरतोत्यर्थं खादतः कठिणानि च॥॥ हसतो
जृंभमाणस्य विषमाच्छयनासनात्॥ ४४ शिरो-
नासौष्ठुबुकललाटेक्षणसंधिगः॥ अर्दयत्यनि-
लोवक्रमर्दितं जनयत्यतः॥ ४५॥ वक्री भवति वक्रा
र्धं ग्रीवाचास्यापवर्तते॥ शिरश्चलति वाक्संगो-
नेनादीनां च वैकृतम्॥ ४६॥ ग्रीवाच्चुबुकर्दतानां त-
स्मिन्या शर्वे च वेदना॥ तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधि-
व्याधिविशारदाः॥ ४७॥

अर्थ—उंच स्वराने वेदादि पाठ करणारा, किंवा अत्यंत कठिण पदार्थ खाणारा, हंसणारा, जांभया देणारा, यांचा उंच सरबल जाग्यावर निजण्याने विषमाशन केल्याने कुपित झालेला वायु मस्तक, नाक, ओष्ठ, मुसकट, ललाट, आणि नेत्र, त्यांच्या संधीत जाऊन सुरवाला पीडा देतो म्हणून अर्दित रोग उत्पन्न करितो, त्या रोगाने अर्धे तोंड वांकडे होते, आणि मान ही वांकडी होत्ये, मस्तक कापते, वाचा बंद होते, नेत्र, भृकुटी, गंड, त्यांस विकृति, (सणजे वेदना, स्फुरण, वक्रत्वादिक,) होते, ज्या बाजूला अर्दित होते, त्या बाजूकडे मान, चुबुक, आणि हात त्यांस वेदना होते, व्याधी जाणव्या विषई कुशल जे वैद्य आहेत ते त्या व्याधीला अर्दित असे म्हणतात,

अर्दिताचे असाध्य लक्षण.

क्षीणस्याऽनिमिषाक्षस्य प्रसक्ता व्यक्तभाषिणः ॥ नसि
द्व्यर्दितंगादं त्रिचर्षं वेपनस्य च ॥ ४८ ॥

अर्थ— क्षीण झालेला, डोळे उघड झांप करण्याची शक्ति ज्याला नाही असा, अत्यंत लागत लागत अस्पष्ट शब्द बोलणारा, अशाप्रसवाचा अर्दित रोग गाढर स्फार दिवस आंगात भिनलेला) तीन वर्षे लोटलेला अथवा त्रिचर्ष म्हणजे सुरव नासा आणि नेत्र त्या तिघांचा जेथे स्नाव होत आहे असा, आणि कंपयुक्त पुरुषाचा साध्य होत नाही.

आक्षेपका पासून अर्दितापर्यं
त रोगाचा वेग सांगतो.

गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेषां क्षेपकादिषु ॥ ॥ ॥

अर्थ— आक्षेपकादि सर्व वात रोगांमध्ये वेग शांत झाल्यावर स्वास्थ्य म्हणजे पीडा कमी होत्ये, जसे डोक्यावरचा भार उतरल्यावर सूरव वाटते तसे.

हनुग्रह लक्षण,

वातव्याधिनिदान.

१७३

जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघातनः॥ कुपितो हनु मूलस्थः स्वंसयित्वानिलो हनुम् ॥ ४९ ॥ करोति विष्टतास्य त्वमथ वा संष्टतास्यताम् ॥ हनुग्रहः - सतेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं ॥ ५० ॥

अर्थ— जिह्वाखरवडत्यानें, फोरडे अन्नभक्षणा के त्यानें आणि अभिघातनें हनुवटीच्या मूल (कपोल) ठिकाणचा वायु कुपित होऊन हनुवटीला संधीपासून खालीसोडवून तोंड वासवितो, अथवा मिटवितो, तेणेकरून हनुग्रह रोग होतो, त्याच्या योगाने चावणे, ओळणे, कंठीणपडते.

मन्यास्तंभलक्षण.

दिवास्वप्नाशनस्नानविकृतोर्ध्वनिरीक्षणैः ॥ मन्यास्तंभं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणा युतः ॥ ५१ ॥

अर्थ— दिवसासनिद्रा, अन्नस्नान, भलत्याच रीतीनें वरपाहणे, त्या कारणानीं तोच वायु कफयुक्त होऊन मानेच्या शिराताठतो, त्याला मन्यास्तंभ ह्मणतात.

जिह्वास्तंभलक्षण.

वाग्वाहिनीशिरासंस्थोजिह्वास्तंभयतेऽनिलः ॥

जिह्वास्तंभः सतेनान्नपानवास्येऽध्वनीशता ॥ ५२ ॥

अर्थ— वायु वाणीला वाहणाऱ्या शिरांमध्ये राहून जिह्वेचा स्तंभ करितो, त्याला जिह्वास्तंभ ह्मणतात, तेणेकरून अन्नपाणी घेण्यास व बोलण्यास, सासर्थ्य नसते.

शिराग्रहलक्षण.

रक्तमाश्रित्यपवनः कुर्यात्सूर्धधराः शिराः ॥ रूक्षाः

सचेदनाः चक्षणाः सोसाध्यः स्याच्छिराग्रहः ॥५३॥

अर्थ— वायुरक्तांत शिरून मस्तकाला धारण करणाऱ्या शिरा, रूक्ष, वेदना युक्त, आणि काळ्या करितो, हा शिराग्रह, रोग असाध्य आहे. शिरोग्रह असाही पाठ आहे.

गृध्रसीलक्षण.

स्फिकृपूर्वाकटिष्ठो रुजानुजंघापदं क्रमात् ॥ गृध्रसीस्तंभरुकृतो देर्गृण्हातिस्पंदते सुहुः ॥ वाता ह्यतकफातं द्रागौरचारोचकान्विता ॥५०॥

अर्थ— प्रथमतः स्फिकृ क्षणजे कंबरचे चा मागला भाग त्या पासून आरंभून क्रमाने कंबर, पाठ, मांड्या, गुडघे, पोटाच्या, आणि पाय यांस स्तंभरुका (भलाठणे) वेदना, आणि तोद क्षणजे दोचल्या प्रमाणे पीडा होते आणि वारं वार कंप होतो. हा गृध्रसी रोग वायू पासून होतो, आणि वात कफा पासून होतो, त्यांत तंद्राजडत्व आणि अरुचि हीं लक्षणे जाजती होतात, या प्रमाणे दोन प्रकारचे गृध्रसी होतात.

विश्वाची लक्षण.

तलंप्रत्यंगुलीनांयाः कंडराबाहुदृष्टतः ॥ बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाची चेहसोच्यते ॥५१॥

अर्थ— बाहु दृष्टा पासून हाताच्या वरल्या भागापर्यंत प्रत्येक अंगुलींच्या कंडरा क्षणजे मोठ्या स्नायु आहेत, त्या दुष्ट करून हाताच्या ग्रहण, आकुंचनादिकार्यांचा नाश करणारा जो रोग होतो त्याला विश्वाची क्षणतात.

कोष्ठशीर्षलक्षण.

वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ॥ श्लेयः

वातव्याधिनिदान.

१७५

क्रोष्टुकशीर्षस्तस्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥५२॥

अर्थ—गुडघ्यांमध्ये वातरक्ता पासून अत्यंत वेदना करणारा शोथ (सूज) येतो, तो कोल्याच्या टोक्या प्रमाणे मोठा असतो. क्षणून त्या ला क्रोष्टुशीर्ष असे क्षणतात, थवहारांत त्याला गुडघी क्षणतात.

खंज आणि पांगुल्ययांचें ल.

वायुः कट्याश्रितः सक्थः कंडरामाक्षिपेद्यदा ॥२॥

जस्तदाभवेज्जंतुः पंगुः सक्थोर्दयोर्वधात् ॥५३॥

अर्थ— वायु कंबरेमध्ये राहून जेव्हां मांडीची मोठी स्नायु ओढतो ते व्हां मनुष्य खुळा होतो, आणि दोहों मांड्यांची अशी अंयस्था झाली- क्षणजे, पांगळा, होतो.

कालाय खंजलक्षण.

प्रकामनूचेपतेयस्तरखंजनिवचगच्छति ॥ कला

यखंजंतं विद्यात्सुक्तसंधिप्रबंधनम् ॥५४॥

अर्थ— जो पुरुष चालू लागताना थरथर कांपतो, आणि कलत्यारि तीने चालतो त्यामध्ये संधीची बंधने शिथिल होतात त्याला कलायखंज क्षणतात, त्याला अन्यठिकाणी खंजवात अशी संज्ञा आहे.

वातकटकसांगतो.

रुकपादेविषमेन्यस्ते श्रमाद्वाजायतेयदा ॥ वातेनगु-

ल्फमाश्रित्यतमाहुर्वीतकटकम् ॥५४॥

अर्थ— पाय बांकडात कडा पडला असता, किंवा श्रमझाला असता वायु कुपित होऊन घोंत्यांत जाऊन वेदना उत्पन्न करितो. त्या व्याधीला वातकटक असे क्षणतात, व त्यालाच गुडघात क्षणतात.

पाददाहसांगतो.

पादयोः कुरुते दाहं पितासृग्साहितो निलः ॥ विशेष-
षतश्चक्रमतः पाददाहं तमादिशेत् ॥ ५६ ॥ ॥

अर्थ— वायु पित्त रक्ताशीं युक्त होऊन पायांची आग करितो, आणि चालतानां तर विशेष आग होते त्याला पाददाह म्हणावा.

पादहर्षसांगतो.

दृष्येते चरणौ यस्य भवेतां चातिरूपकौ ॥ पादहर्षः
स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ॥ ५७ ॥

अर्थ— ज्याचे पाय हर्षयुक्त (हृणजे गिण्गिण् वेदनायुक्त) होतात, आणि अत्यंत बहिरावतात, त्याच्या त्या कफवातजन्य रोगाला पादहर्ष असे म्हणावे.

अंसशोष आणि अव बाहुकसां०

अंसदेशो स्थितो वायुः शोषयेदंसबंधनम् ॥ शिराश्चा
कुंच्यत तत्र स्थोजनयेत् अवबाहुकम् ॥ ५८ ॥

अर्थ— वायु रवांघांत राहून त्याचे बंधन शोषितो, हृणजे रवांघा वाळून जाणें, त्याला अंसशोष म्हणतात, आणि तेंथे हृणजे रवांघातच राहून शिरा भरवडून अवबाहुक रोग उत्पन्न करितो.

मूकादिक तीन रोगसांगतो.

आद्यत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ॥ नरा
न्करोत्यक्रियकान् मूकमिम्पिणगद्गदान् ॥ ५९ ॥

अर्थ— कफयुक्त वायु शब्दवाहिनी धमन्यांस व्याप्त करून मनुष्यांस, वचनक्रियारहित मुके, मिम्पिण, आणि गद्गद असे करून टाकितो, मुका हृणजे ज्यास बोलतां येत नाही तो, मिम्पिन हृणजे नाकांत गेंगणें बोलणारा, आणि गद्गद हृणजे बोलतानां मधलीं

वातव्याधिनिदान.

१७७

पदे व्यंजने रसाणारा, र्द्या रोगानां कारण सारिखें असून रोगाचे भिन्न-भिन्न प्रकार होतात, ते दुष्टीच्या उत्कर्षानें किंवा प्रारब्ध वशात् होतात असें समजावें.

तूनीरोगल०

अधोयावेदनायातिवर्चामूत्राशयोस्थिता॥भिदंतीव
गुदोपस्थंसातूनीनामनामतः॥६०॥

अर्थ— पक्षाशय आणि मूत्राशय र्द्यांत कळनिघूनरवाळीं जाते, आणि गुद व उपस्थ ह्म० स्त्री पुरुषाचें गुदस्थान र्द्यांचा भेद करिते, ती तूनी र्द्या नावाचें प्रसिद्ध आहे.

प्रतूनीरोग.

गुदोपस्थोस्थिताचैवप्रतिलोमंप्रधावति॥वेगोःपक्षा
शयंयातिप्रतूनीचेहसोच्यते॥६१॥

अर्थ— गुद आणि उपस्थ यां पासून निघालेली कळ उलटी वर जाते, आणि जोरानें पक्षा शयांत शिरते, आणि तूनी प्रमाणें भेदही करिते, तिला प्रतूनी म्हणतात.

आध्मानल०

साटोपमत्कप्ररुजमाध्मातसुदरंभृशम्॥आध्मान-
मितिजानीयाहोरंवातनिरोधजम्॥६२॥

अर्थ— गुड गुड शब्दानें युक्त, अत्यंत पीडा युक्त, असें उदर (पक्षाशय) अत्यंत फुगलें म्हणजे वायूनें भरलेल्या चामड्याच्या थेंबेची प्रमाणें, होतें वातनिरोधापासून झालेल्या त्या भयंकर रोगास आध्मान असें म्हणावें.

प्रत्याध्मान.

माधवनिदान.

विमुक्तपाशकृद्दयंतदेवामाशयोत्थितम्। प्रत्याध्मा
नंविजानीयात्कफव्याकुलितानिलम्॥ ६३॥ ॥

अर्थ— तेंच आध्मान आमाशयांत उत्पन्न झालें ह्मणजे त्याला प्रत्याध्मा
न ह्मणावे, त्यांत पार्श्वभाग आणि हृदय त्यांस वेदना होत नाहीत, आ-
णि वायू कफानें व्याप्त झालेला असतो.

वाताष्ठीलालक्षण.

नाभेरधस्तात्संजातः संचारीयदिवाचलः॥ अष्ठीला
वह्नोग्रंथिरूर्ध्वमायतउन्नतः॥ ६४॥ वाताष्ठीलांवि
जानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम्॥

अर्थ— नाभीच्या रवालीं उत्पन्न झालेला, फिरणारा अथवा अचल अष्ठी
ले (चादोळा पाषाण) प्रमाणें कठीण, वरच्या अंगास लांब, आणि आडवा उ-
चलेला, आणि बहिर्मार्ग ह्मणजे वात, मूत्र, आणि मल, त्यांचा रोध करणा-
रा, असा जो ग्रंथि (गांठ) होतो, त्याला वाताष्ठीला ह्मणावे

प्रत्यष्ठीला.

एतामेवरुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीं॥ प्रत्यष्ठीला
मित्तिवदेत्जठरेतिर्यगुत्थिता॥ ६५॥

अर्थ— वाताष्ठीलान्व अत्यंत पीडायुक्त, वातमूत्रपुरीषांचा रोध करणारी,
आणि आडवी लांब झाली ह्मणजे तिला प्रत्यष्ठीला ह्मणावे.

मूत्ररोधल.

मारुतेनुगुणेवस्ती मूत्रंसम्यक् प्रवर्तते॥ विकारावि-
विधाश्चापिप्रतिलोमेभवन्तिहि॥

अर्थ— वस्तीमध्ये वायू अनुलोम असला तर मूत्र चांगल्या रीतीनें होतें आ-
णि प्रतिलोम असला तर नाना प्रकारचे अशमरी मूत्र रु छ्रादि विकार उत्प-

न होतात.

कंपवायु.

सर्वांगकंपः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ॥ ६७ ॥

अर्थ— सर्व अंगाला आणि मस्तकाला जो कंपवायु होतो त्या वायूला वेपथु ही संज्ञा दिली आहे.

खल्लीचें लक्षण.

खल्लीतुपादजंघोरुकरमूलावमोदिनी ॥ ॥ ॥

अर्थ— पाय, जंघा, मांड्या आणि हाताचें मूक, खांस मोडणारी जी पीडा-तिला खल्ली (खुले पणा) असें म्हणतात. ऊर्ध्व वायूचें लक्षण टीकाकारांनीं सांगितलें आहे तें असें, "अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणामारुतेन च ॥ करोत्कद्धार बाहुल्यमूर्ध्व वातः प्रचक्षते, अर्थ स्रगम.

अनुक्तवानरोगसंग्रहार्थं सांगतो.

स्थाननामानुरूपैश्चलिंगैः शेषान् विनिर्दिशेत् ॥ सर्वे घेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ६८ ॥

अर्थ— स्थान, आणि नाम खांस अनुरूप म्हणजे तुल्य अशा लक्षणानीं बाकीचे वात व्याधि समजावे, स्थानानुरूप म्हणजे जसा कुक्षिशूल, नखभेद इत्यादि नामानुरूप म्हणजे जसें शूल हृदला म्हणजे शिखा-टोकल्या प्रमाणें वेदना विशेषच जाणला पाहिजे, तसेंच तीदभेदादि कें करून ही पीडा विशेषच समजला पाहिजे.

साध्यासाध्यविचार.

हनुस्तंभार्दिताक्षेपपक्षाघातापतानकाः ॥ कालेन महता वाता यत्नोत्सिध्यन्ति वानवा ॥ ६९ ॥ न चान्ये लवतस्त्वेनास्साध्येनिरुपद्रवान् ॥ ७० ॥ ॥

माधवनिदानः

अर्थ— हनुस्तंभ, अर्दित, आक्षेप, पक्षाघात, अपतानक, हे वात व्याधी. बहुतां दिवसानीं मोठ्या प्रयत्नाने साध्य होतात, अथवा कधी साध्य होत नाहीत; परंतु बलवान् पुरुषाचे हे व्याधि नवे असून उपद्रवरहित असले तर ते साधावे, ह्यणजे त्यांवर चिकित्सा करावी.

उपद्रवसांगतो.

विसर्पदाहरुकुसंगमूर्छारुच्यग्निमाद्वैः॥ क्षीणमां
सबलंवाताघ्नतिपक्षवधादयः॥ ८०॥

अर्थ— विसर्प, दाह, शूल, मल, मूत्रनिरोध, मूर्धा, भरुचि, अग्निमांद्य, खालक्षणानीं युक्त झालेला आणि बलक्षीण झालेला अशा पुरुषांस पक्षवधादिक विकार मारक होनात.

असाध्यलक्षण.

शूनं ससत्वचं भग्नं कं पाध्माननिपीडितम्॥ रुजार्ति
मंतंचनरं वातव्याधिर्विनाशयेत्॥ ८१॥

अर्थ— सजलेला, भंगमेहेरलेला, उमेदरवचलेला, कं पा आणि आध्मान त्यांनीं अत्यंत पीडित, रुजा, आणि अर्ति स० शूल त्यांनीं युक्त अशा मनुष्यास वात व्याधि नष्ट करितो.

आतां पांच प्रकारच्या प्रकृतिस्थ वायूचे
लक्षण आणि कार्य सांगतो.

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः॥ वा
युः स्यात्सो धिकं जीवेद्दीप्त रोगः समाः शतम्॥ ८२॥
इति वातव्याधिनिदानम्॥

अर्थ— ज्या पुरुषाचा वायु अव्याहतगति आणि आपल्या आश्रयांत राहिलेला व प्रकृतिस्थित ह्यणजे अक्षीण व अप्रवृद्ध असेल तो पुरु-

वातरक्तनिदान

१८१

षनिरोगी होत्साता अधिकं समाः शतं ह्यणजे एकशेवीस वर्षे आणि
पांचदिवस पर्यंत वांचेल.

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृष्य वैमया ॥ व्याख्या कृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

वातरक्तनिदान.

लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनेः ॥ क्वि
न्शक्कांबुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥ कु
लिथमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षभिः ॥ दध्या
रनालसौवीरसक्ततक्रसारासवैः ॥ २ ॥ विरुद्धाध्य-
शनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ॥ प्रायशः स्रक्कुमारा-
णांमिथ्याहारविहारिणाम् ॥ ३ ॥ स्थूलानांस्रविनां
वाषिवातरक्तप्रकृष्यति ॥ ॥

अर्थ— मीठ, आंबट, तिरबट, क्षार, स्निग्ध, उष्ण, अपक्व, अशा भोज-
नानीं, क्लेदयुक्त, आणि शक्क असें जलसंचारीजीवांचें आणि जलसनि-
हित चारीजीवांचें मांस, तिळांचीपेढे, मुळे, हुळगे, उडीद, वाल, शाका
दि, तिळांचीचटणी, आणि ऊंस, दही, काजी, सौवीरमद्य, सक्त (लोण
चें वगैरें) ताक, मद्य, आसव (मद्यविशेष) विरुद्ध (क्षीरमत्स्यादि)
अध्यशन, क्रोध, दिवास्वप्न, रात्रिजागर, त्या कारणानीं बहुत करून
स्रक्कुमार पुरुषांस, आणि मिथ्याहारविहार करणाऱ्या पुरुषांस स्थूल-
किंवा स्रवी पुरुषांस वातरक्त रोग होतो.

संप्राप्तिसांगतो.

हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्वतश्चविदारद्यन्नंसविदा

हाशनस्य ॥ हृत्स्वरक्तं विदहत्या शतं च स्वस्तं दु-
ष्टं पादयोश्चीयते तु ॥ तस्मिंश्च वायुना दूषितेन त-
स्याबल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ५ ॥

अर्थ— हत्ती, घोडे, उंट, यांवर बसून जाणारा (हें वायूच्या वृद्धी वि-
षयीं आणि विशेषें करून रक्ताला खालीं उतरण्याला कारण आहे)
विदाहकारी अन्नखाणारा (स्थाने ही रक्ताची वृद्धि होते,) ऊन ऊन-
अन्नखाणारा, अशा पुरुषाच्या शरीरांत लें सर्व रक्त नासून पायांत
सांचनें, आणि तें दुष्ट वायूनें दूषित होऊन मिश्र होतें, त्यांत वायु प्रबळ
असतो, झणून त्या रोगाला वातरक्त असें झणतात.

पूर्यरूप.

स्वेदोत्थयथंनवाकाष्ण्यं स्पशंति त्वं क्षते निरुक् ॥ सं-
धिषोथिल्यमालस्यं सदनं पिटिकोद्गमः ॥ ६ ॥ जात्रु-
जंघोरुकथ्यं सहस्तपादांगसंधिषु ॥ निस्तोदस्फु-
रणं भेदो गुरुत्वं समिरेव च ॥ ७ ॥ कंडूः संधिषुरुक्-
भूत्वा भूत्वानश्यति चासकृत् ॥ वैद्यर्ण्यं मंडलोत्प-
त्तिर्वातासृक् पूर्वलक्षणम् ॥ ८ ॥

अर्थ— घामफार येतो, अथवा येत नाही, शरीराला काकेपणा येतो, अं-
गमे हेरते, क्षत झालें असलें तर ठणकाफार लागतो, सांधे ठिके होतात,
आळस येतो, ग्लानि, आंगावर पुळ्या उठतात, गुडघे, जंघा, मांड्या,
कंबर, खांदी, हात, पाय, आणि आंगाचे सांधे यांच्या ठिकाणीं स्याटां
चल्या प्रमाणे पीडा, फुरफुरणे, फोडल्यासारखी पीडा, जडत्व, आणि
वाधिर्यहि होतात, आणि सांध्याच्या ठिकाणीं कुंडुसूटतो, आणि धूळ
होऊन वारंवार नाहीसा होतो, शरीर विवर्ण होतें, मंडळें उठतात, हे

वातरक्तनिदान

१८३

वातरक्ताचे पूर्वरूप होय.

वातरक्ताला अन्यदोषांचासं-
सर्गज्ञाला असतां लक्षणासां०

वाताधिके धिकंतत्र शूलस्फुरणतोदनम् ॥ शोथश्च
रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावता वृद्धिहानयः ॥ ९ ॥ धमन्यंगुलि
संधीनां संकोचो गग्र होति रुक् ॥ शीतद्वेषानुपशयस्तं
भवे पथकप्रयः ॥ १० ॥

अर्थ— वाताधिक वातरक्तामध्ये, शूल, स्फुरण, आणि टोचल्या प्रमाणां-
पीडा, ही अधिक होतात, सूज, रूक्षता, काळेपणा, किंवा श्याम वर्णता.
आणि वातरक्त लक्षणाची वृद्धि होते, क्षणांत हारस होतो, धमन्या आ-
णि अंगुळीचे सांधे आकृसतात, अंगग्रह होतो, अत्यंत वेदना होते.
शीतान्वा द्वेष होतो, आणि शीतसेवनाने दुख होते, ताळ, कंप, आणि
मेहेरी र्द्या होतात.

रक्ताधिकलक्षणा.

रक्तेशोथोतिरुक् क्लेदस्ताम्रश्चि मिचिमायते ॥ स्नि-
ग्धरूक्षैः शमनैतिकंडूक्लेदसमन्वितः ॥ ११ ॥

अर्थ— रक्ताधिक वातरक्ता मध्ये सज्जला अत्यंत वेदना होते, आणि त्यां
तून तांबडा क्लेद वाहातो, त्या सज्जला चिमचिम वेदना लागतात, स्नि-
ग्ध किंवा रूक्षपदार्थांनी शम होत नाही, त्यासुजला कंडूचपाणी सरटें

पित्ताधिकलक्षणा.

पित्तेचिदाहः संमोहस्वेदोमूर्च्छामदः सतृट् ॥ स्प-
र्शासहत्वं रुग्नागः शोफः पाको भृशो घाता ॥ १२ ॥

अर्थ— पित्ताधिकांमध्ये अत्यंत दाह, इंद्रियमनोमोह, स्वेद, मूर्च्छा,

उन्मत्तता, तृषा, स्पर्शसहन नहोणे, पीडा, आरक्तता, सूज, बारीक बारीक पिंचके फोड, आणि अत्यंत उष्णता, हीं लक्षणे होतात.

कफाधिकाचे लक्षण.

कफे सौमिल्यगुरुतास्रमिस्त्रिग्धत्वशीतताः॥ कंडूर्मं-
दाचरुक्कृद्धं द्वसर्वलिंगंच संकरात्॥ १३॥

अर्थ— कफाधिकामध्ये ओलसरपणा, जडत्व, मेहेरी, तुळतुळीतपणा, शैत्य, कंडू, आणि मंदपीडा, हीं लक्षणे होतात.

दोन दोन दोषांच्या मेलनाने द्वंद्वलिंग आणि तीन दोषांच्या संकराने सर्व लक्षणे होतात.

पायांवर झालेले वातरक्त उपेक्षिले अ
सतां हातावर देरवीळ होते ह्यं सांगतो.

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि॥ आरवोर्वि
षमिवक्नुद्धंतद्देहमनुसर्पति॥ १४॥

अर्थ— तें वातरक्त पायांच्या मूळाला होऊन कदाचित् हातावर ही होते, तें कोपले ह्मणजे उंदराच्या विषाप्रमाणे सर्व देहावर हळू हळू पसरते हें वातरक्त चरकाने दोन प्रकारचे सांगितले आहे, तें असे— एक उत्तान आणि दुसरे गंभीर. त्वक् आणि मांसयांचा आश्रय करून जें होतें तें उत्तान होय, आणि गंभीर असतें तें याही पेक्षा खोल गेलेले असतें.

असाध्यलक्षण.

आजानुस्फुटितं च प्रभिनं प्रकृतं च यत्॥ उपद्रवे
यच्च जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः॥ १५॥ वातरक्तम
साध्यस्याद्याप्यसंबत्सरोषितम्॥

अर्थ— गुडच्या पर्यंत गेलेले वातरक्त असाध्य, फुटलेले ह्मणजे ज्याव

वातरक्तनिदान.

१८५

रची खचानिघालेलीं असे, वज्यालाचिरापडल्या आहेत असें, वज्यांतून नलस वाहत आहे असें, असाध्य होय, आणि घ्राणमांसक्षयादि उपद्रवांनीं जें युक्त असतें तें असाध्य होय, वातरक्त होऊन वर्ष लोटलें झणजे याय्य होतें. वर्षाच्या पूर्वी साध्य होतें, परंतु जर स्फुटितादिलक्षणे नहीतील तर साध्य होईल.

उपद्रव.

अस्वभारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः॥संमूर्च्छाः
मंदरुकृतृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः॥हिक्कापांगुल्यवी
सर्पपाकतोदभ्रमकूमाः॥अंगुलीवक्रतास्फोटदाह
मर्मग्रहार्बुदाः॥एतेरुपद्रवैर्वर्ज्यमोहेनैकेनचापियत्

अर्थ— निद्रानाश, अरुचि, श्वास, मांससडणे, मस्तकजरवडणे, इंद्रियमनो मोह, अत्यंत पीडा, ताहान, ज्वर, मोह, कंप, गुचकी, पांगळेपणा, विसाव, पिकणे, दोचल्या सारिखी पीडा, भ्रम, अनायास भ्रम, बोटें-वांकडी होणे, फोड, आग, मर्मग्रह, गांठी होणे, रघा उपद्रवांनीं युक्त झालेले वातरक्त असाध्य, अथवा एकल्या मोहानें युक्त असले तरी असाध्य जाणावे.

साध्यासाध्यविचार.

अकृत्वोपद्रव्याप्यसाध्यस्यानिरुपद्रवम्॥ए-
कदोषानुगंसाध्यंनवंप्याप्यं द्विदोषजम्॥त्रिदोष-
जमसाध्यंस्याद्यस्यचस्वरुपद्रवाः॥ इतिवातरक्त
निदानम्॥ ॥

अर्थ— ज्या वातरक्तामध्ये सगळे उपद्रव झाले नाहीत, तें याय्य, आणि ज्यांत सुद्धीच उपद्रव नाहीत तें साध्य, ज्यांत एक दोष आहे, तें सा

ध्य, नवे द्विदोषज असले तर ते याव्य, आणि त्रिदोषज व उपद्रव युक्त
असेल ते असाध्य जाणावे.

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यं सारमाकृष्ययत्नतः॥ व्याख्यातु
तामहाराष्ट्रमाधवार्थप्रकाशिका॥

ऊरुस्तंभनिदानम्.

शीतोष्णाद्रवसंशुक्रगुरुस्निग्धेर्निषेवितैः॥ जीर्णा
जीर्णेतथायाससंक्षोभश्च भ्रजागरेः॥१॥ सश्लेष्म
मेदःपवनःसाममत्यर्थसंचितम्॥ अभिभूयेतरं
दोषमूरुचेत्प्रतिपद्यते॥२॥ सक्थस्थीनिप्रपूर्यंतः
श्लेष्मणास्तिमितेनच॥ तदास्तंभानितेनोरुस्तब्
धोशीतावचेतनौ॥३॥ परकीयाविवगुरुस्त्याताम
तिभृशव्यथौ॥ ध्मानांगमर्दस्तैमित्यतंद्राच्छर्धरु-
चिज्वरैः॥४॥ संयुतौपादसदनकृच्छ्रोद्धरणस्फु-
भिः॥ तमूरुस्तंभमित्याहुराद्यवातमथापरे॥५॥

अर्थ— शीत उष्ण, ओंले कोरडे, जडस्निग्ध, अशीपरस्पर विरुद्ध भो-
जने, जीर्ण, अजीर्ण, तसाच आयास, चित्तक्षोभ, दिवानिद्रा, रात्रिजागर-
त्या कारणानीं कफमेदयुक्त वायु अत्यंतसांचलेल्या आमयुक्त इतर दो-
षाला अभिभूत झणजे दाबून दांकून मांड्यांत येईल. आणि मांड्यां-
ची हाडे आतून मंद कफाने भरिल तर तेणे करून मांड्या ताबून थंड-
वनिर्जीव होतील. दुसऱ्याच्या मांड्यासारि रथारचलणें. चालणें यावि-
षयी असमर्थ होतील, आणि जड अत्यंत पीडायुक्त होतील, आणि चिं-
ता अंगसोडणें, ओलसरपणा, तंद्रा, ओकाहि, अरुचि, आणि ज्वर हीं-

ऊरुस्तंभनिदान

१८७

लक्षणे त्वांत होतात, पायाची ग्लानि मोठ्या कष्टाने उचलणे आणि मे-
हेरी र्था होतात, र्थारोगाला, ऊरुस्तंभ क्षणतात, कोणी आहत्य वात
असें ही क्षणतात.

पूर्वरूप.

प्राग्पतस्य निद्राति ध्यानं स्तिमितता ज्वरः ॥ लोमहर्षो
रुचिश्छद्दिर्जंघोर्वोः सदनंतथा ॥ ६ ॥

अर्थ— निद्रापुष्कळ घेणे, अत्यंत चिंता, मंदपणा, ज्वर, रोसांच, अरुचि,
ओकारि, जंघा आणि मांड्या गळल्या सारिरव्या वाटणे, हे त्या ऊरु
स्तंभाचे पूर्वरूप होय.

लक्षण

वातशांकिभिरज्ञानात्तस्य स्यात्स्नेहनात्पुनः ॥ पादयोः
सदनं स्रुतिः कृच्छ्रादुद्धरणंतथा ॥ ७ ॥ जंघोरुग्लानि
रत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदना ॥ पदच व्यथतेत्यर्थं शी-
तस्पर्शनिवेत्तिच ॥ ८ ॥ संस्थाने पीडने गत्यांचालनेचा
व्यनीश्वरः ॥ अन्यस्येव हि संभग्नावूरूपादौ च मन्य-
ते ॥ ९ ॥

अर्थ— वायूच्या शंकेने नजापून र्थाला स्नेहन चिकित्सा केली अस-
तां हा अधि कच वाढतो, पाय गळतात, मेहेरीये स्ने उचला यास कष्ट-
होतात, जंघा आणि मांड्या र्था फारच गळून जातात, आणि निरंतर दा-
ह व वेदना होतात, पाऊळ फार उणकते, गार पदार्थांचा स्पर्श कळत-
नाहीं, पाऊळ दाकण्यास, रगडण्यास किंवा चालण्यास, किंवा हाल-
विण्यास देरवील मनुष्य असमर्थ होतो, पाय आणि मांड्या मोडल्याच्या
गत वाडून दुसऱ्याचेच जणु भाहेत असें मानितो.

माधवनिदान.

अस्याध्यलक्षण.

यदादाहार्ति तो दा र्ते वे पनः पुरुषो भवेत् ॥ ऊरुस्तं-
भस्तदाह न्यासाथयेद न्यथानवम् ॥ १० ॥ ॥ इति
ऊरुस्तंभनिदानम् ॥

अर्थ— ज्या वेळेस पुरुष दाह, शूल, आणि तोद (ढोचल्या प्रमाणी) त्या
नीपीडित होऊन कंपयुक्त होतो, त्या वेळेस तो ऊरुस्तंभ रोग त्याचा ना
श करितो, हीं लक्षणे नसलीं आणि रोग नवा असला तर साध्य करावा.
सधुकोशसंनिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः ॥ व्याख्याकृतास
हाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

आमवातनिदान.

विरुद्धाहारचेष्टस्य मंदाग्नेर्निश्चलस्य च ॥ स्निग्धभु
क्तवतो रघन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥ १ ॥ वायुना प्रे-
रितो त्यामः श्लेष्मस्थाने प्रधावति ॥ तेनास्य र्थं विद
द्योसौधमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ वातपित्तकर्फेर्भूयो
दूषितः सोन्नजोरसः ॥ स्रोतांस्यभिव्यंदयति नाना
वर्णोतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥ युगपत्कुपितावेतोत्रिकसं
धिप्रवेशकौ ॥ स्तब्धं च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्य
ते ॥ ४ ॥

अर्थ— विरुद्धआहारआणिविरुद्धविहार करणारा, मंदाग्नी, व्यायामनक
रणारा, आणि स्निग्ध अन्नरवाऊन लगेच व्यायाम करणारा, अशा-
पुरुषाचा आम (आंब) वायूने प्रेरित होऊन कफान्या आमाशयादिस्था
नाप्रतजातो. आणि त्यांकफाने अत्यंत दूषित होऊन तो आमधमनीतिशि

आमवातनिदान.

१८९

रतो, नंतर तो अन्नरस (आम) वात आणि कफ तृणपित्त दाह्यत होऊन स्त्रो-
तसांस भरून टाकतो, तो नाना तहेच्या रंगाचा व अत्यंत बुळ बुळीत अ-
सा होतो, मग ते वात कफ एककाळीं कुपित होऊन त्रिकसंधीत जाऊन शि-
रतात, आणि शरीर ताडून टाकतात, स्वारोगाला आमवायु असें स्म-
णतात.

आमवायुचे सामान्य लक्षण.

अंगमर्दाः रुचिस्तृष्णाभालस्यंगौरवज्वरः॥ अपाकः

शूनताः शाना आमवातः स उच्यते ॥ ५ ॥

अर्थ— आंगमोडून येणे, अन्नद्वेष, तृषा, आळस, जडपणा, ताप, अन्नन-
पचणे आणि आंगाला धोदरी, हीं लक्षणें झालीं झणजे आमवात स्मणू-
न समजावे.

आमवात अत्यंत वाढला असता त्या
चे लक्षण.

सकष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ॥ हस्तपाद-
शिरोगुल्फत्रिकजानूरुसंधिषु ॥ ६ ॥ करोति सरुजं शो-
थं यत्र दोषे प्रपद्यते ॥ सदशोरुजते त्वर्थं व्याविद्ध इव-
द्यश्चिकेः ॥ ७ ॥ जनयेत्सो ग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौर-
वं ॥ उत्साहहानिवैरस्यंदाहं च बहुमूत्रताम् ॥ कुक्षौ क-
हिणतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ॥ तृच्छर्दिभ्रम-
मूर्च्छाश्च तद्गुहं विद्विबंधताम् ॥ ९ ॥ जाड्यां च कूज-
मानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥

अर्थ— हा आमवायु ज्या वेळेस वाढतो त्या वेळेस सर्वरोगांमध्ये दुःख-
दायक होतो; हात, पाय, मस्तक, घोटे, त्रिक, गुडघे, मांड्या, रधांच्या संधि-

साधवनिदान.

धीमध्ये वेदनायुक्तसूज करितो, आणि ज्या ज्या ठिकाणी तो आम जातो, त्या त्या ठिकाणी विंचवानी नांगी मारल्या सारिखी वेदना होते, हारोग-अग्निमांद्य, चतोंडाला पाणी स्फटणे, अन्नद्वेष, जडपणा, उस्साह नाही सा होणे, तोंड फिकें पडणे, दाह, वपुष्कळमुतायाला होणे, कुशीमध्ये कठिणपणा, शूळ, दिवसास निद्रा, रात्री जागरण, तृषा, ओकारी, भ्रम, मूर्च्छा, ऊरदुखणे, शूळ, मळशुद्धी न होणे, जाड्य, आंतल्यांत कुरकुरशब्द, आणि पोटफुगणे, व अन्य उपद्रव लक्षणजे, कलाघरकजादिक त्यांस करितो.

विशेषलक्षण.

पित्तासदाहरागंचसशूलंपवनानुगम् ॥ स्तेमित्यं
गुरुकंडूंचकफक्षुष्टंमादिशोत् ॥ ११॥

अर्थ— पित्तापासून तो आम वात, दाहयुक्त, व आरक्तवर्ण होतो, वायूच्या योगाने शूलयुक्त होतो.

कफसंबंधाने ओलसरपणा जड आणि स्वाजहीन होताने.

साध्यासाध्यविचार.

एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याव्युच्यते ॥ सर्वदे
हचरः शोथः सङ्घः सान्निपातिकः ॥ १२ ॥ इति आ
मवातनिदानम् ॥ ॥

अर्थ— एक दोषसंबंध झाला तर साध्य, द्विदोषसंबंधाने याव्यु आणि सर्वदेहाघरसूज पसरली असतां, किंवा त्रिदोषसंबंध असतां कष्टसाध्य होतो.

मधुकोशं कनिर्मथ्य सारमाकृष्य वैभया ॥ व्याख्या कृता महा
सध्यासाधवार्थप्रकाशिका ॥

दोषैः पृथक् समस्ताम हं द्वैः शूलोष्ठथाभवेत् ॥ सर्वे
घेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥

अर्थ— पृथक् दोषानींतीन, सन्निपाताने एक, आमामे एक, आणि हं
हज तीन मिळून आठ प्रकारचा शूल होतो, त्यासर्व शूलांमध्ये बहून
करून वायु हा प्रबळ असतो, ज्वरा प्रमाणे शूलाची ही पूर्वीची उत्पत्ति
हारीताने सांगितली आहे ती अशी, “ मदनाच्या नाशार्थ शिवाने—
रागाऊन त्रिशूल फेंकला, तो आपणा वर येत आहे असे पाहून मदन-
भयाभीत होऊन विष्णु शरीरांत शिरला, नंतर तो त्रिशूल विष्णूच्या हुं-
काराने मूर्च्छित होऊन पडला, तो पृथ्वीवर शूल घानावाने प्रसिद्ध झाला,
तेव्हां पासून तो पंचभूतात्मक देहाला पीडा करू लागला, त्या प्र-
माणे त्याची पूर्वसृष्टि आहे, शिवाच्या त्रिशूलापासून उत्पन्न झाला
व शूलाने घाव मारल्या प्रमाणे वेदना करितो ह्मणून त्याला-
शूल ही संज्ञा दिली आहे.

वातशूलाचे कारणवत् ।

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपा-
तिपानात् ॥ कलायसुद्गाढकिंकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यश-
नाभिघातात् ॥ २ ॥ कषायित्कादिविरूढकान्निविशुद्ध-
बहुरकशकशाकात् ॥ विद्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधा-
च्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् ॥ ३ ॥ वायुः प्रवृद्धोजन-
येद्दिशूलं तदस्याश्च पृथ्वीकवस्तिदेशे ॥ जीर्णे प्रदोषे च
घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥ सुदुर्मुहुश्चो-
पशमप्रकोपो विष्णुमूत्रसंस्तंभनतोदभेदैः ॥ संस्वेदनाप्यं-
जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णाभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥ ५ ॥

अर्थ— व्यायाम, फारचालणें, अतिमैथुन, अत्यंतजागरण, थंडपाणी पुष्कळ पिणे, वाटाणी, किंवा लांक, मूग, तुरी, कोद्रु, अत्यंतरूक्षपदार्थांचे सेवनाने, आणि अध्यशन, (जेवणावरजेवण) लांकूड वर्गेंरें लागणे, तुरट, कडु, मोडआलेल्या धान्याचे अन्न (उसळ) क्षीरमत्स्यादिविरुद्ध, सफळेले मांस, भाजांची काचरी, रद्यांच्या सेवनाने, मळ, शक्र, मूत्र, आणि वायु यांच्याचे गारोध केल्याने, शोका ने, उपवासाने, अत्यंतहंसण्याने, फारबोलल्याने वायूचा कोप होऊ नव्हदय, पार्श्व, पाट, त्रिक, आणि वस्ति इत्यादि ठिकाणी शूळ होतो. तो आहार जिरल्यावर, प्रदोषकाळीं, वर्षाकाळीं, थंडी पडली असे लत्यादिवशी, फारच कोप पावतो, रद्याची चारवार शांति होते, तसाच प्रकोप होतो, मळ मूत्राचा अवरोध, तोद, आणि भेद, रद्यालक्षणावीहायुक्त असतो, बस्वेदन, व्र, अभ्यंजन, मर्दन, इत्यादिकें करून आणि स्निग्ध, उष्ण, अन्नानीं शांति पावतो.

पित्तशूळाचे कारणबलक्षण.

क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलिस्थयूषैः॥ कट्वस्लसोवीरसराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतोपैः॥ ६॥ ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तप्रकुप्याशकरोति शूलं॥ तृणमोहदाहार्तिकरं हिनाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तं॥ ७॥ मध्यादिने कुप्यति चार्थरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च॥ शीते च शतिः समुपेतिसांतिः सस्वा दुशीतेरपि सो जने श्व॥ ८॥

अर्थ— यवक्षारादिक्षार, मरीचादि तीक्ष्णोष्ण, वंशांकुवादि विदाहिते

शूलनिदान

१९३

ल, बाल, वाटाणे, इत्यादि, तिळादिकांची पेडे, हुल्याचे कदण वंगैरे, तिरवट, आंबट, सौवीर (मद्यविशेष) सराविकार (कांजी इत्यादि) क्रोध, अग्निज्वळ वसणे, आयास, तीव्र उन्हांत फिरणे, अतिमैथुन करणे, जळकी भाजकी अनें रवाणे, अशा कारणानीं पित्त कुपित होऊन नाभिस्थानी शूल उत्पन्न करिते, तो शूल, तृषा, मोह, दाह, पीडा, र्घांस करितो, आणि घाम, मूर्च्छा, प्लम, आणि शोष, याणीं युक्त असतो, दोन प्रहरी, मध्यरात्री, अन्नाचा विदाह काळी, शरत् काळी, तो शूल अधिक होतो, शीत काळी, शीत पदार्थांनीं, आणि अत्यंत मधुर शीत अन्नानीं शांति पावतो.

कफशूलान्चे कारणवलक्षण.

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारेमांसोक्ष्णपिष्टकृश
रातिलशकुलीभिः॥ अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभि
श्च श्लेष्माप्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥९॥ हृल्ला
स काससदनाः रुचिसंप्रसेकैरामाशयेस्तिमित्तको
ष्ठशिरोगुरुत्वेः॥ शुक्तेसदैवहिरुजंकुरुतेतिमात्रं
सूर्योदयेच शिशिरैकुसुमागमेच ॥१०॥

अर्थ—जलसमीपवर्ति पक्ष्यादिकांचे मांस, मत्स्यादिकांचे मांस, खरवस, ताक, दही, तूप, लोणी इत्यादि, मांस, उसाचारस, पिष्टकृत पदार्थ, रिबचडी, तीळ, करंजा, र्घापदार्थांनीं बहुसंख्याही कफकारक पदार्थांनीं कफ कुपित होऊन आमाशयांत शूल उत्पन्न करितो, तो मळमळ, रवोकला, ग्लानि, अरुचि, तोंडाला पाणी सरणे, कोठ्यांत स्तब्धता, जेवणाला भार, र्घालक्षणानीं युक्त असतो, जेवण होतां क्षणीच सर्वदा अत्यंत पीडा करितो, सूर्योदयी, शिशिर ऋतू मध्ये, आणि वसंत काळी कोप पावतो.

सकः॥कफस्यालग्नसमानालगमामाद्भवशूल-
मुदाहरति॥११॥

अर्थ— गुडगुडशब्द, मकमक, वांति, जडत्व, मंदत्व, पोटफुगणों,
मुरवावाटे कफाचास्त्राव, र्द्यालक्षणानीं व कफशूलाच्या लक्षणाने
तुल्यलक्षणाचा, अशाशूलास आमशूल म्हणतात.

द्वंद्वजशूलांचीं लक्षणें.

वस्तीहृत्कंठपार्श्वेषुसशूलः कफवातिकः॥ कुक्षी
हृन्नाभिपार्श्वेषुसशूलः कफपैतिकः॥१२॥ दाह
ज्वरकरोघोरोविजेयोवातपैतिकः॥ एकदोषोस्थि
तःसाध्यः कृच्छ्रसाध्योद्विदोषजः॥१३॥ सर्वदोषो
स्थितोघोरस्त्वसाध्योभूर्युपद्रवः॥१३॥

अर्थ— वस्ति, हृदय, कंठ, आणि पार्श्वभाग, र्द्यांच्याठिकाणीं शूल
होतो, तो कफवातिक होय, कुशी, हृदय, नाभि आणि पार्श्व, र्द्याठि
काणीं शूल होतोतो कफपैतिक, दाह, ज्वर करणारा असा भयंकर
शूलतो वातपैतिक होय, एकदोषोस्थित शूल साध्य, द्विदोष-
जन्य कृच्छ्रसाध्य, सर्व दोषजन्य भयंकर, आणि बहुत उपद्रवामें
युक्त तो शूल असाध्य जाणावा. ग्रंथांतरोक्त शूलांचीं स्थाने ॥ वा
तात्सकं वस्तिगतं वदंति पित्तात्सकं चापि वदंति नाभ्यां॥ हृत्पार्श्वकु
क्षीकफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातान्॥१॥॥ शूलाचे उपद्र
व- ॥ वैदनाच्चतृषामूर्च्छा आना ही गौरवारुची॥ कासश्वासेच हि
कान् शूलस्योपद्रवाः स्मृताः॥२॥॥

स्वेर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितस्तथा ॥ कफ-
पित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्दृष्टी ॥ १४ ॥ भुक्ते जी-
र्यति यच्चूलं तदेव परिणामजम् ॥ तस्य लक्षणम्
प्येतत्समासेनाभिधीयते ॥ १५ ॥

अर्थ— स्वकारणानीं वायु कुपित होऊन कफ पित्ताजवळ जाऊन-
त्यांना आवृत करून जेव्हां बलवान होतो, तेव्हां शूल उत्पन्न करि-
तो, आहार पचत असताना जो शूल होतो त्यालाच परिणामशू-
ल म्हणतात, त्याचें लक्षण संक्षेपाने सांगते.

वातिकपरिणामशूललक्षण.

आध्मानाटोपविण्मूत्रविबंधारतिवेपनैः ॥ स्निग्धो
ष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्देद्रिषक ॥ १६ ॥

अर्थ— उदर पूरण, गुडगुडाशब्द, मळमूत्रावरोध, अस्वस्थपणा
कंप स्वापीयुक्त आणि स्निग्धोष्ण पदार्थांनी, शांतिपावणारा अ-
शा शूलसं वातिकशूल म्हणावे.

पैतिकपरिणामशूललक्षण.

तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वस्त्वलवणोत्तरां ॥ शूलंशी-
तशमप्रायं पैतिकं लक्षयेद्बुध ॥ १७ ॥

अर्थ— तृष्णा, दाह, अस्वस्थपणा, घर्म, त्यालक्षणांनीयुक्त, तिखट,
आंबट, आणि रवारट, असल्या पदार्थांनी वाढणारा, आणि शीतप-
दार्थांनी शांत होणारा, अशा शूलसं पित्तशूल म्हणून समजावा.

श्लैष्मिकपरिणामशूल.

उर्दिहृत्प्राससंमोहं स्वल्परुक् दीर्घसंतति ॥ क-
ट्वित्तोपशांतं च तच्चक्षेयं कफालकम् ॥ १८ ॥ ॥

अर्थ— ओकारी, मळसळ, आणि संमोह, (इंद्रियमनोमोह) हीं ज्यां-
त फार असतात, पीडा थोडी असत्ये, शूल फार दिवस पर्यंत राहतो,
तिरवट, व कडू असल्या पदार्थांनीं शांति होते, तो शूल कफात्मक-
जाणावा.

द्विदोषज त्रिदोषज लक्षण.

संसृष्ट लक्षणं यच्च द्विदोषं परिकल्पयेत् ॥ त्रिदोष-
जमसाध्यं तु क्षीणमांसबलानलम् ॥ १९ ॥

अर्थ— दोन दोन दोषांचीं लक्षणे दृष्टीस पडलीं ह्मणजे द्वंद्वज, आ-
णि तीन दोषांच्या लक्षणांनीं त्रिदोषज समजावा, मांस बल आणि
अग्नि हे ज्यांचे क्षीण होऊन गेले आहेत असा शूल असाध्य जाणावा.

अन्नद्रव्यशूल.

जीर्णे जीर्यं त्यजीर्णे वायच्छूलमुपजायते ॥ पथ्या
पथ्यप्रयोगेण भोजना भोजनेन च ॥ नशमंयाति
नियमात्सोन्नद्रवउदाहृतः ॥ २० ॥ ॥ इति परि-
णामशूलनिदानम् ॥

अर्थ— अन्न जीर्ण झालें असतां, किंवा जिरत असतां, अथवा अजी-
र्ण असतां ह्मणजे सर्वदां जो शूल उपजातो, तो पथ्या पथ्याच्या योगानें,
किंवा जेवल्यानें अथवा नजेवल्यानें नियमं करून शांत होत नाहीं-
त्याला अन्नद्रव्यशूल ह्मणतात, हा शूल त्रिदोष विकृतीचाच ए-
क प्रकार आहे, परंतु असाध्य आहे असें नाहीं, कारण रघावर विकि-
त्सा सांगितली आहे.

मधुकोशसंनिर्मथ्यसारमाह्वयेवेमया ॥ व्याख्याकृता

महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

उदावर्तनिदान.

११७

उदावर्तचिंकारण.

वातविण्मूत्रजृम्भास्त्रक्षवोद्गारवर्मीद्रियैः॥क्षत्तृ

ष्णो ह्यसनिद्राणां धृत्योदावर्तसंभवः॥१॥

अर्थ— वायु, विषा, मूत्र, जांभई, नेत्राश्रु, शिंक, टेंकर, वांति, शक्र, क्ष
धा, तृषा, उच्छ्वास, भाणि निद्रा रघा तेराजणाच्या वेगधारणानें उदा
वर्त रोग उत्पन्न होतो, तेरांचा नियम केल्यानें त्याहून वेगळे क्रोध,
लोभ, मन, इत्यां त्यांचें वेग धारण केल्यानें रोगोत्पत्ति होत नाही,
कारण यांचें आकलन स्वास्थ्याला हेतु आहे, सर्व उदावर्तमध्ये मु
ख्य कारण वायुच आहे, उदावर्तची निरुक्ति अशी आहे कीं "उद्ग
तेन वेगविधारणेन आचृतस्य वायो रावर्तनसुदावर्तः"

त्रयोदश उदावर्तचिंलक्षणैः

क्रमानेसांगतो.

वातमूत्रपुरीषाणांसंगाध्मानंक्लमोरुजः॥जठरेवा

तजाश्वान्ये रोगाःस्युर्वातनिग्रहात्॥२॥

अर्थ— वायूचा रोध केल्यानें, वायु, मळ, आणि मूत्र, हीं बंद होतात,
पोटफुगते, कलम येतात, आणि पोटांमध्ये वातजन्य पीडा होता
त, व दुसरे रोग (तौद शूलादि पीडा) होतात.

आटोपंशूलोपरिकर्तिकाचसंगःपुरीषस्यतथो

र्ध्ववातः॥पुरीषमास्यादथवानिरेतिपुरीषवेगोः

भिहतेनरस्य॥३॥

अर्थ— मळाचा वेग कोंडला असता, गुडगुड शब्द, शूळ, गुदा
मध्ये कातरल्यासारखी पीडा, मळाचा अवच्छिन्न ऊर्ध्व वायूचे-
टेंकर अथवा मळ तोंडावाटे निघतो.

बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रं कृच्छं शिरोरुजाः। वि-
नामो वंशपानाहः स्याद्विगं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥

अर्थ— मूत्राचारोध केला असतां बस्ति (मूत्राशय) आणि शि-
श्रयांच्या ठिकाणी शूल, उन्हाळी लागणे, मस्तक शूल, पीडेनें-
गात्रे नष्ट होणे, आडसंधी जखडणे, या प्रकारचीं लक्षणे-
होतात.

मन्यागलस्तंभशिरो विकाराजृभोषयातास्य वना-
स्य काः स्युः ॥ तथा क्षिनास्मावदनामयाश्च भवन्ति
तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥

अर्थ— जांभई बंद केली असतां, मानेच्या शिरा आणि गळा हेता
उतात, आणि वातजन्य विकार मस्तकांत होतात, तसेच नेत्ररोग,
नासारोग, मुखरोग आणि कर्णरोग हे तीव्र होतात.

आनंदजंवाप्यथ शोकजंवा नेत्रोदकं प्रासमसुच-
तोहि ॥ शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः
सह पीनसेच ॥ ६ ॥

अर्थ— आनंद हा पासून अथवा शोका पासून आळेले डोळ्यांतले
असून नटाळणाऱ्या मनुष्यास, मस्तकाला भार, नेत्ररोग, आणि प्र-
डसे हीं बळकट होतात.

मन्यास्तंभशिरः शूलमर्दिता र्थावभेदको ॥ इंद्रि-
याणां च दोर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥

अर्थ— शिरोरुजा प्रतिबंध केला असतां मानतावने, कपाळ दुर्ब-
ते, अर्धे तोंड वाकडे होते, अर्धशिशी होते, आणि सर्व इंद्रिये-
दुर्बळ होतात.

कंठस्यपूर्णस्वमतीवतोदः कूजश्चवायोरथवाप्र
वृत्तिः॥उद्गारवेगेभिहतेभवतिथोराविकाराःप-
वनप्रसूताः॥८॥

अर्थ— टैंकर नयेऊं दिल असतां कंठ आणि तोंड भरल्या सारि
खे होते, अत्यंत टोंचल्या प्रमाणे पीडा होते, अव्यक्त भाषण, (बो
बडी बळणें.) वायूची अप्रवृत्ति, स्तणजे उच्छ्वासादिकांचा रोध, आ
णि वायू पासून उत्पन्न होणारे असे भयंकर विकार (हि क्वादिक)
होतात.

कंडू कोठारुचिव्यंगशोफपांड्वामयज्वराः॥कु-
ष्ठदृष्ट्यासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजागदाः॥९॥

अर्थ— ओकारी नयेऊं दिली असतां अंगाला कंडू सरते, मांधी-
येतात, अरुचि, वांग, (तोंडावर काळसरडाग,) सूज, पांडुरोग, ज्व
र, कुष्ठ, मळमळ, आणि विसाप, हेरोग होतात.

मूत्राशयेवैरुदमुष्कयोश्चशोथोरुजामूत्रविनि
ग्रहश्च॥शक्राश्मरीतत्प्रवणंभवेच्चतेतेविका
राभिहतेचशक्ने॥१०॥

अर्थ— मेशुन, काळी रेत स्वबलन होऊं दिलें नाहीं, अथवा अन्यप्र
कारानें शक्राच्या वेगाचा रोधकेला असतां, मूत्रा शयामध्ये सू-
ज येते, बकळ लागते, आणि मूत्र बंद होते, शक्रांश्मरी (अश्मरी
निदानांतपहा) होते, शक्राचा स्त्राव होतो, असे नाना तऱ्हेचे वि
कार होतात.

तंद्रांगमदीवरुचिःश्रमश्चक्षुधाभिघातात्तु
शताचदृष्टेः॥

अर्थ— भुकेचा रोध केला असता, तंद्रा, आंग मोडून येणे, अरुचि, श्रम, आणि दृष्टीला मंदता, हे रोग होतात.

कंठास्य शोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्
दयव्यथा वै ॥ ११ ॥

अर्थ— ताहान मारिली असता घशाला व तोडाला कोरड, काजा नीं ऐकूं येईनासें होणे, आणि लहदयांत पीडा, हे विकार होतात.

श्रांतस्य निश्वासविनिग्रहेण लहद्वेगमोहावथ-
वापि गुल्मः ॥

अर्थ— दमलेल्या मनुष्याचा उसासा बंद केल्याने, लहद्वेग, मूर्च्छा, अथवा गुल्म ही होतो.

जृंभांगमर्दाक्षिशिरोत्तिजाज्यंनिद्राभिघाता
दयवापितंद्रा ॥ १२ ॥

अर्थ— झोपेचा मोड झाला असता, जांभया, अंगमोड कळते, डोक्याना आणि मस्तकाला अत्यंत जडत्व येते, आणि तंद्रा लागते,

वेगरोधापासून झालेले उदावर्त.
सांगून रूक्षादिकारणानीं कुपित-
झालेल्या वायूपासून होणारें सांग.

वायुः कोष्ठात्तु गोरूक्षकषाद्यकडुतिक्तकैः ॥ भोज-
नैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति च ॥ १३ ॥ वातमूत्र
पुरीषाश्च कफमेदोबहानिवै ॥ स्त्रोतास्युदावर्तय
तिपुरीषचातिवर्तयेत् ॥ १४ ॥ ततो लहद्वस्ति शूला
तौ लहद्वसात्तिपीडितः ॥ वातमूत्रपुरीषाणि क
छेण लभते नरः ॥ १५ ॥ श्वासकासप्रतिश्यायदा-

हमोहतृषाञ्चरान्॥ वसिहिकाशिरोरोगमनःश्रवण
विभ्रमान्॥१६॥ बहूनन्यांश्चलभतेविकारान्वात-
कोपजान्॥१७॥

अर्थ— रूक्ष, तुरट, तिस्रट, आणि कडू, अशा भोजना नीकोष्ठगत वा-
यूकुपित होऊन तत्काळ उदावर्त रोग करितो, आणि वायू मूत्र, मळ, अ-
शु, कफ, आणि मेद र्द्यानां वाहणाच्या स्रोतसांस (मार्गांत) व्याप्त करू
न रांकतो, आणि पुरीषाचा (मळाचा) शोष करितो, त्या मुळें रोगी
हृदय, बस्ति, स्थाठिकाणच्या शूळानें बेजार होतो, मळमळ, अस्व-
स्थपणा र्द्यानीं पिडतो, मळ, मूत्र, आणि वात, हीं कष्टानें त्याला हो-
तात, आणि श्वास, रचोकला, पडसें, दाह, मोह, तृषा, ज्वर, बांति, उच-
की, शिरोरोग, मचालाभांति, मंद ऐकूं येणें, व वात कोपापासून आण
रवीही पुष्कळ विकार होतात,

आनाहरोग निदान.

आमंशकृद्द्वानिचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणा-
निलेन॥ प्रवर्तमानं नयथास्वमेनं विकारमानाहसु
दाहरंति॥१॥ तस्मिन् भवत्यामससुद्रवेतुतृष्णाप्र-
तिश्यायशिरोविदाहाः॥ आमाशये शूलमथोगुरु-
त्वं त्वत्संभ्रज्जारविघातनंच॥२॥ स्तंभः कटीष्टपु-
रीषमूत्रेशूलोथमूर्च्छाशकृतश्च छर्दिः॥ श्वासश्चष-
काशयजे भवंति तथा लसोक्तानि च लक्षणानि॥३॥

अर्थ— आम किंवा पुरीष क्रमानें सांचून विगुण वायूनें वारंवार विब-
द्ध होऊन स्वमागिनिं चांगलें प्रवृत्त होत नाही, र्द्या विकाराला आना

हृ स्मृणतात, आमापासून आनाह झाला असता, ताहान, पडसें, मस्तकाचा दाह, आ पाशया मध्ये शूळ, जडपणा, रूदयाला तारा, टेंक राचा प्रतिबंध, कंबर, पाठ, पुरीष, आणि मूत्र यांचा स्तंभ, शूळ, मूर्छा, आणि मळाची वांति, व श्वास हीं लक्षणें होतात.

पक्षाशया मध्ये आनाह झाला असतां अलस रोगोक्त लक्षणें— (आध्मान वातरोगादिक) होतात.

असाध्यलक्षण.

तृष्णादितंपरिक्लिष्टंक्षीणंशूलैरुपद्रुतम्॥शकृद्द
मंतंमत्तिसानुदावर्तिनमुत्सृजेत्॥ इतिउदावर्तनाह-
निदानम्॥

अर्थ— ताहानेनें पीडित, क्लेशपाचलेला, क्षीण, शूलांनीं पिडलेला, आणि मळ ओकणारा अशा उदावर्ति रोग्याला सोडावे इति उदावर्तनिदानम्॥

मधुकोशंस्फुभिर्मथ्यसारमाकृष्ययत्नतः॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधयार्थप्रकाशिका॥

गुल्मनिदान.

दुष्टावातादयोत्यर्थंमिथ्याहारविहारतः॥ कुर्वन्तिप
चधागुल्मंकोष्ठांतग्रंथिरूपिणम्॥१॥ तस्यपंचवि
धंस्थानंपार्श्वरहन्नाभिवस्तयः॥

अर्थ— मिथ्या आहार आणि मिथ्या विहार केल्यानें अत्यंत दुष्ट झालेले वातादि दोष, कोष्ठा मध्ये ग्रंथिरूप पांच प्रकारचा गुल्मरोग उत्पन्न करितात, त्यांचीं स्थानें पांच आहेत तीं येणें प्रमाणें— दोन

गुल्मनिदान.

२०३

पार्श्व (हृ० वरगड्या) हृदय, नाभि, आणि वस्ति.

गुल्माचे सामान्य स्वरूप.

हृन्नाभ्योरंतरेग्रंथिः संचारीयदिवाचलः॥ दृत्तश्च
यापचयवान्सगुल्म इति कीर्तितः॥२॥

अर्थ— हृदय, आणि नाभि व वस्ति त्यांच्या मध्ये फिरणारा किंवा अचल, यादोळा, लहान मोठा होणारा असा ग्रंथि (गांठ) होतो त्याला गुल्म असें म्हणतात.

संप्राप्ति.

सव्यस्तेर्जायतेदोषैः समस्तेरपि चोच्छ्रितैः॥ पुरुषा
णांतथास्त्रीणां ज्ञेयोरक्तेन चापरः॥३॥

अर्थ— कुपित झालेल्या पृथक् दोषानीं आणि सर्व मिळून एक-एकूण चार प्रकारचे गुल्म पुरुषांस होतात, आणि स्त्रियांना रक्ता (रजा) पासून एक गुल्म होतो, येथे व्यस्त शब्दाने दूंदूज ही गुल्म होतात म्हणून समजावे, पांचच प्रकारचे गुल्म आहेत म्हणून निश्चय केला आहे असे नाही, रक्तगुल्म हा स्त्रियांनाच होतो, पुरुषांस होत नाही, धातुरूप रक्तजगुल्म आहेत, स्त्रियांना व पुरुषांना होतो. असे क्षारपाणीने सांगितले आहे.

पूर्वरूप.

उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधं तृष्यक्षमत्वांत्रनिकूजना
नि॥ आदोपमाध्मानमपक्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्य व
दंतिचिन्हं॥४॥

अर्थ— टेंकरपुष्कळ येणे, मळावरोध, अन्नावर वासना नसणे, सामर्थ्य नसणे, आंतड्यांत कुरकुरणे, पोटादुरवून फुगणे, पोटातारणे,

मंदाग्निअसणे, हीं लक्षणें दृष्टीसपडली ह्यणजे समजावे कीं गुल्म लवकरच होणार आहे.

गुल्माचे साधारणरूप.

अरुचिः क्षुब्धमूत्रं त्वं वातेनां त्रविकूज्जनम् ॥ आ
नाहश्चोर्ध्वं वातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ ५ ॥

अर्थ—अरुचि, मळ मूत्र कषाने होणे, वायूने आंतड्यांत कुरकुरणे, पोट फुगणे, ऊर्ध्व वायू होणे, हीं लक्षणे सर्व गुल्मांत असतात.

वातगुल्माचे कारण व लक्षण.

रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगधिनिग्रह-
श्च ॥ शोकाभिघातोतिमलक्षयश्च निरन्तताचानि
लगुल्महेतुः ॥ ६ ॥ यास्थानसंस्थानरुजाविकल्पं-
विद्वातसंगंगलचक्रशोषं ॥ श्यावारुणात्वं शिशि
रज्वरंच तृक्षुक्षिपाश्वंसशिरोरुजंच ॥ ७ ॥ करो
ति जीर्णव्यधिकंच कोपं भुक्ते मृदुत्वं ससुपैति पश्चा
त् ॥ वातात्सगुल्मोनचतत्ररूक्षं कषायतिकंच दु
चोपशैते ॥ ८ ॥

अर्थ—रूक्ष, विषम, आणि अतिमात्र असें अन्नपानसेवणे, बळकटपुरुषाशीं झोंबीरवेळणे, इत्यादि, मळ मूत्रांदि कांचा वेग रोध करणे, शोक, अभिघात, विरेकादिकांनीं मळाचा अगदीक्षय करणे, उपवास हे सर्व वातगुल्माला कारण आहे.

जो गुल्म कधीं नाभींत कधीं बस्तींत कधीं पाश्र्वांमध्ये जातो व कधीं लहान, कधीं मोठा वाटोला अथवा लांबट होतो, व त्याची पीडा कधीं थोडी होत्ये, कधीं मोठी, गोरभेदरूप अथवा अने

गुल्मनिदान.

२०५

क तहेची होते, मळाची व वायूची प्रवृत्ति होत नाही, गळा आणि तोंड यास कोरड पडती, शरीराचा वर्ण निळा किंवा तांबूस होतो, हीं व येते, हृदय, कुशी, पाश्र्व, रवांदे आणि डोकें हीं दुखतात, व जो गुल्म अन्नजिरलें असतां अधिक उसळतो, आणि जे चल्यानंतर मागून जरा नरम पडतो, तो गुल्म वायू पासून जाणावा, त्यावर रूक्ष, तुरट, कडू आणि तिरवट पदार्थ दिले असतां सूरव होत नाही.

पित्तगुल्माचें कारण व ल०

कडुम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्क
हुताशसेवा॥आमाभिघातोरुधिरंचदुष्टंपैत्तस्य
गुल्मस्यनिमित्तमुक्तम्॥९॥ज्वरःपिपासावदनां
गरागःशूलंमहज्जीर्यतिभोजनेच॥स्वेदोविदा
होव्रणवच्चगुल्मःस्पर्शासहःपैत्तिकगुल्मरूपं१०

अर्थ— तिरवट, आंबट, तीक्ष्ण (मो होत्यावगेरे) दाहकरणारे. (वंश करीरादि) रूक्ष, क्रोध, अतिमद्यपान, उन्हांत फिरणे, अगी जवळ बसणे, विदग्धा जीर्णा पासून झालेल्या दुष्टरसाने, अभिघात क्षणजे पीडा, रक्त नासणे, हे पित्तगुल्माचें कारण सांगितले आहे.

ज्वर, तृषा, तोंड, आणि अंग याला लाळी, अन्नजिरत असतां शूळफार होतो, घाम येतो, जळजळ होत्ये, आणि गुल्माला हात लावला असतां व्रणा प्रमाणीं सहन होत नाही, हे पित्तगुल्माचें लक्षण होय.

कफाल्मक व सांनिपातिकगु.

स्माचे कारण व लक्षणा.

शीतगुरुस्निग्धमचेष्टनंचसंपूरणंप्रस्वपनंदि
वाच॥गुल्मस्यहेतुःकफसंभवस्यसर्वस्तुदुष्टो
निचयात्मकस्य॥११॥सैमित्यशीतज्वरगात्र
सादृष्टल्लासकासारुचिगौरवाणि॥शैत्यंरुगल्या
कठिणोन्नतत्वंगुल्मस्यरूपाणिकफात्मकस्य॥१२

अर्थ— शीत, जड, स्निग्ध, अशा पदार्थांचे सेवन, तृप्तीपेक्षां अ-
धीक भोजन करणे, दिवसास निजणे, हे कफोत्पन्न गुल्म होण्या
चा कारण होय.

वरजी वात जादि गुल्माचीं कारणे सांगितलीं तीं सर्व-
सन्निपात गुल्माचीं कारणे होत.

अंगाला ओलसरपणा, शीतज्वर, शरीराची ग्लानि, मळ-
मळ, खोकला, अरुचि, जडत्व, शैत्य, थोडी पीडा, गुल्म कठीण
असून उचल लेला असतो, हीं कफात्मक गुल्माचीं लक्षणे होत.

द्वंद्वजगुल्म.

निमित्तलिंगान्यपलभ्यगुल्मोसंसर्गजेदोषबला
बलंच॥व्यामिश्रलिंगानपरांश्चगुल्मांस्त्रीना
दिशोदोषधकल्पनार्थं॥१३॥

अर्थ— द्वंद्वजगुल्मा मध्ये कारणे, लक्षणे, आणि दोषांचे बला
बल जाणून चिकित्सा करण्या साठी मिश्रलक्षणाचे. दुसरे ती
न गुल्म समजावे.

सन्निपातगुल्म.

महारुजंदाहपरीतमश्मवत् घनोन्नतंशीघ्रचि

गुल्मनिदान.

२०७

दाहदारुणं ॥ मनःशरीरान्निबलापहारिणां त्रि-
दोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १४ ॥

अर्थ— मोटी पीडा करणारा, दाहाने व्यास, दगडा प्रमाणे कठी
ण व उन्नत, वशीघ्न दाहाने भयंकर, मन, शरीर, अग्नि, आणि
बल यांचा अपहार करणारा (स्वप्नजे मनाचे वैकल्य करणारा,
शरीराला रुशत्व, आणि वैवर्ण्य करणारा, अग्नि वैषम्यादि कर
णारा, असामर्थ्य करणारा,) असा त्रिदोषज गुल्म असाध्य स्वप्नू
न समजावा.

रक्तगुल्म.

नवप्रसूताहितभोजनायायाचामगर्भं विसृजे-
द्वेतौ वा ॥ वायुर्हितस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं
सरुजं सदाहं ॥ १५ ॥ पैतृस्यलिंगेन समानलिंगं
विशेषणं चाप्यपरं निबोध ॥ यः स्पंदते पिंडित ए
व नांगैश्चिरात्स शूलः समगर्भलिंगः ॥ सरौधिरः
स्त्रीभव एव गुल्मो मासेव्यतीते दशमे चिक्त्स्यः

अर्थ— नवीन प्रसूत झालेल्या स्त्रीने अपथ्यभोजन केले अस
तां, अथवा अपक्व गर्भपात झाला असतां, अथवा ऋतुकाली
अपथ्य भोजन केले असतां वायु कुपित होऊन त्या स्त्रीचे रक्त
(ऋतुकालीं स्रवते ते) घेऊन त्याचा गुल्म करतो, तो पीडा युक्त व
दाह युक्त होतो, आणि पित्तगुल्माचीं जीं लक्षणे सांगितलीं आ
हेत तशीं लक्षणे त्याला होतात, आणि त्यामध्ये दुसरा विशे
ष आहे तो जाणावा, — तो असा हा गुल्म फार वेळाने गोळाचा
गोळाच हालतो, अवयवानीं हालत नाही, शूळ युक्त होतो, ग-

भाच्या लक्षणा सारिखीं (द्याचीं लक्षणे असतात) रक्षणाजे वि
टाळ नयेणें, तोंडाला पाणीं सुटणें, स्तनाच्या बोंड्या काळ्या प
डणें, आणि डोहाळे लागणें, इत्यादि) ही गोष्ट व्याधिस्वभावा
नें होत्ये, हारक्तज गुल्मस्त्रियांसच होतो, दाहावामहिना गे-
ल्यावर द्यागुल्माला चिकित्सा करावी, कोणी रक्षणातील कीं
गर्भ आहे किंवा रक्तगुल्म आहे, ही शंका जाण्यासाठीं दाहावा-
महिना गेल्यावर असें सांगितलें, कारण नववा आणि दाहावा
महिना हा प्रसूतीचा काल आहे, तर असें नाहीं " यः स्पन्दतेपि
डित एव नांगेः ॥ इत्यादिविशेष दृष्टी पडल्यानें संशय गेलाच
आहे, आणि गर्भतर निरंतर प्रत्येक अवयवानीं शूळ केल्याचा
चून हालत असतो, गुल्मतर द्याच्या विपरीत आहे, मग दाहा
वा महिना गेल्यावर चिकित्सा करावी हें कां सांगितलें, याचें का
रण असें आहे कीं त्याला तितके दिवस गेलेच पाहिजेत, तेव्हां त्या
वर चिकित्सा केली असतां तो सरवसाध्य होतो, जसे-ज्वरजी-
र्ण झाला तरच त्यावर क्षीरपान विरेचनहिता वह होतें, व तत्रां
तरीं ही सांगितलें आहे तें असें— " रक्तगुल्मे पुराणत्वं सरवसा-
ध्यस्य लक्षणं ॥ त्याला पुराणत्व तर दाहा महिने गेल्यावरच-
प्राप्त होतें, आणि जेज्जटानें ही सांगितलें आहे कीं, जर या पूर्वी
भेदनादि क्रिया केली तर गर्भाशयाला विकार होतो, कारण, र
क्त त्या ठिकाणीं जमून असतें, अकराव्या महिन्या मध्ये गुल्मा-
चा चांगला गोळा जमला रक्षणाजे स्नेहादिकें करून सर्व शरीर-
मूढु केलें असतां भेदन केलें तरी गर्भाशय सरक्षीत राहातो.

फार दिवसांचा गुल्म अशा-

लः शिरानद्दोयदाकूर्मइवोन्नतः ॥१७॥ दौर्बल्या-
रुचिहृत्लासकासश्छर्घरतिज्वरैः ॥ तृष्णातंद्राप्रति-
श्यायेर्युज्यतेनससिद्ध्यति ॥१८॥

अर्थ- क्रमाक्रमाने वाढलेला गुल्म जेव्हा सर्व उदर व्यापून टाकतो.
आणि धातू मध्ये त्याचे मूळ जाऊन पोचते व त्यावर शिरांचे जाळे हो-
ते, आणि कांसवाचा पाठीसारखा गुल्म उच्चलेला होतो, तेव्हा तो
निःशक्तपणा, अन्न द्वेष, मळमळणे, रबोकला भोकारी, असंतोष,
आणि ज्वर व ताहान, तंद्रा, आणि पडसें त्या लक्षणानीं युक्त होतो,
मगतो साध्य होत नाही.

असाध्यलक्षणं.

गृहीत्यासज्वरश्वासच्छर्घतीसारपीडितं ॥ हृन्ना
भिहस्तपादेषुशोथः क्षिपतिगुल्मिनम् ॥१९॥ श्वा
सः शूलंपिपासान्विद्वेषोग्रंथिसूढता ॥ जायतेदुं
र्बलत्वंचगुल्मिनांमरणायवे ॥२०॥ शीतगुल्मनिदान.

अर्थ- वांति आणि टाळ त्यांनीं बेजार झालेल्या अशा गुल्मी रोग्या
सहृदय, नाभि, हात, आणि पाय त्यांच्या ठिकाणी सूज येत्ये, आ-
णि ताप व दमालागतो, असें झाले असतां रोगी वांचत नाहीं.

दमा, शूल, ताहान, अन्न द्वेष आणि गुल्मांची गांठ एका एकीं

+ अंतर्विद्रधि आणि गुल्म या मध्ये भेद कोणता आहे ? याचे स्थान व आकृ-
ति तर साररवीच आहेत मग भेद कोणता ? विद्रधि पिकतो आणि गुल्म पिकत नाहीं.

साधवनिदान

कारण गुल्म निराश्रय आहे **रुश्रुताने** सांगितले आहे की गुल्म हा सुठी येवदा-
आणि विद्रधी यापेक्षा मोठा असतो, गुल्माचा कांहीं निबंध नाही, आणि विद्रधी-
ला निबंध आहे, गुल्माचे ठिकाण आपल्या दोषामध्ये असते, आणि विद्रधीचे मांस
रक्ताने असते, म्हणून विद्रधीचा पाक होतो आणि गुल्माचा होत नाही.

नाहीशी होणे, आणि शक्तिपात होणे, हीं लक्षणे झालीं म्हणजे समजावे कीं,
गुल्म रोग्याचे मरण जवळ आले आहे, इति गुल्म निदानम् ॥ ॥
मधुकोशं रुनिर्मथ्य सारमा कृष्य वैमया ॥ आख्या कृता
महाराष्ट्री साधवार्थ प्रकाशिका ॥

हृद्रोगनिदान.

अत्युष्णगुर्वल्म कषायतिक्तेः श्रमाभिघाताध्यश
नप्रसंगैः ॥ संचिंतने वैगविधारणेश्च हृदामयः पं-
चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

अर्थ— अतिरुष्ण, अतिगुरू, अतिआंबट, अतितुरट, आणि अतिक
डू, अशा पदार्थांनी, श्रम, भाभिघात, आणि जेवणावर जेवण हीं नि
त्य घडल्याने, काळजीने, आणि मळमूत्रा दिकांचा वेगरोध केल्याने-
हृदयाला रोग होतो, तो पांच प्रकारचा आहे.

त्याची संप्राप्ति आणि सामान्य ल०

दूषयित्वारसंदोषाविगुणाहृदयंगताः ॥ हृदिचा
धोप्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ २ ॥

अर्थ— कुपित झालेले दोष रसाला (हृदयांतल्या) दुष्टकरून हृ-
दया मध्ये नाना तऱ्हेची पीडा करितात, त्याला हृद्रोग असे म्हणतात.

हृद्रोगनिदान.

२११

वातज हृद्रोग लक्षण.

आयस्यतेमारुतजेहृदयंतुद्यतेतथा॥निर्मथ्यतेदी
र्यतेचस्फोट्यतेपात्यतेपिच॥३॥

अर्थ— वातज हृद्रोगामध्ये हृदयओढल्या सारिरवे, सुईने टोंचल्या सारिरवे, रवीने घुसकल्या सारिरवे, दुभाग केल्या सारिरवे, अरेने भोसकल्या सारिरवे, अथवा कुऱ्हाडीने फोडल्या सारिरवे होते.

पित्तजलक्षण.

तृष्णोष्मदाहमोहाःस्यःपैतिकेहृदयक्लमः॥धूमा
यनंचमूर्च्छाचस्वेदःशोषोसुरवस्यच॥४५॥ ॥

अर्थ— पित्तज हृद्रोगामध्ये, तृषा, किंचितदाह, मोह, आणि हृदयांची ग्लानि, धूरनिघाल्या सारिरवे बाटणे, मूर्च्छा, स्वेद, आणि तोंडाला कौरड, हीं लक्षणे होतात.

कफजलक्षण.

गौरवंकफसंस्त्रावोऽरुचिस्तंभोग्निसार्दवं॥साधु-
र्यमपिचास्यस्यबलासावततेहृदि॥५॥ ॥

अर्थ— कफाने हृदय व्याप्त झाले असतां जडत्व, कफाचा स्वाव, अरुचि, हृदय ताठल्या सारिरवे, अग्निमांद्य, तोंडगुळचट, हीं लक्षणे होतात.

त्रिदोषज लक्षण.

विद्यान्निदोषंत्वपिसर्वलिङ्गं

अर्थ— सर्व लक्षणे ज्यांत दृष्टीस पडतील तो त्रिदोषज समजावा. यामध्ये कांहीं अपचार झाला असतां गांठ उत्पन्न होते, तीपासूतकमि होतात, चरकाने असेंच सांगितले आहे, "त्रिदोषजेतु

तृद्रोगे योदुरात्मानिषेवते ॥ तिलक्षीरगुडादींश्चग्रंथिस्तस्योपजा-
यते ॥ मर्मैकदेशेसंकुदंरसश्चाप्युपगच्छति ॥ संकुंदात्कमयश्चास्य
भवंत्युपहतात्मनः ॥ इति.

त्याचें हें लक्षण.

तीव्रार्तितोदं कृमिजंसकंडूं ॥ उत्क्लेदः घीवनंतोदः
शूलं तृह्लासकस्तमः ॥ अरुचिः श्यायनेत्रत्वं शोष
श्च कृमिजे भवेत् ॥ ६ ॥

अर्थ— तीव्र पीडेनें व टोंचणीनें व कंडूनें युक्त असा तृद्रोग कृमि
जन्य जाणावा, उत्क्लेद (ओकारी आल्या प्रमाणें वाटणें) थुंकणे, तो
द, (सुया टोंचल्या सारिरवी पीडा) शूल, मळमळ, अंधारी, अन्नद्वे
ष, डोळ्यानां काळिमा, आणि कोरड, हीं लक्षणे कृमिज तृद्रोगामध्ये
होतात, जेज्जटाचें असें ह्मणणें आहे कीं "उत्क्लेदापासून तमाप
र्यत" ॥ त्रिदोषजाचें लक्षण त्यांत तोद, शूल, हेवायू पासून, उत्क्ले
द, तृह्लास, आणि घीवन हीं कफा पासून, आणि तम हें पित्ता पासून
होतात, आणि अरुची पासून कृमिजाचें लक्षण होय, या विषयीं
प्रत्येक आचार्यांचीं मतें भिन्नभिन्न आहेत.

सर्वांचे उपद्रव.

क्लोमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ॥ कृ
मिजे कृमिजातीनां श्लैषिकाणांच येमताः ॥ ७ ॥ इ
ति तृद्रोगनिदानम् ॥

अर्थ— क्लोम ह्मणजे पिपासा स्थान त्याची ग्लानि होत्ये, भ्रम, शो
ष हें त्यांचे उपद्रव जाणावे, — कफज कृमीचे जे उपद्रव सांगित
ले आहेत ते कृमिज तृद्रोगामध्ये होतात, ते असे, "तृह्लासमा

सूत्रकृच्छ्रनिदान,

व्यायामतीक्ष्णोषधरूक्षमद्यप्रसंगनित्यद्रुतष्ट-
षयानात् ॥ आनूपमस्याध्यशनाद्जीर्णात्स्युर्मूत्र
कृच्छ्राणिसृणामिहाक्षौ ॥ १ ॥

अर्थ— व्यायाम, तीक्ष्णोषध, रूक्षपदार्थ, दररोजमद्य प्राशन, नि-
रंतर धोउज्यावर बसून प्रवास करणे, जळाजवळ संचार करणाऱ्या
पश्यादिकांचे मांस, आणि मत्स्य, जेवणावर जेवण, आणि कच्चे प-
दार्थ, इत्यादिकांच्या सेवनाने मनुष्यास सूत्र कृच्छ्र रोग (उन्हाळी)
होतो तो आठ प्रकारचा आहे— पृथक् दोषांनी ३ सन्निपाताने १
शत्यज १ पुरीषज, १ शक्रज १ आणि अश्मरीजन्य १ मिळून दहाही

संप्राप्ति.

पृथङ्मलाः सैः कुपितानिदानैः सर्वेथवाकोपसु
पेत्यवस्तौ ॥ सूत्रस्य मार्गपरिपीडयंति यदातदा-
सूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ २ ॥

अर्थ— स्वकारणांनी कुपित झालेले वातादि दोष अथवा सर्व-
दोष वस्तीमध्ये कोप पावून जेव्हां सूत्राचा मार्ग पीडित करितात
तेव्हा मनुष्याला मोठ्या कष्टाने मुतायाला होते.

पैत्तिकसूत्रकृच्छ्र

पीतंसरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं सुहूर्ध्वयतीह पि-

तात् ॥३॥

अर्थ— वैक्तिक मूत्र रु छाने पिवळें यकिनचित् लाल वेदनायुक्त अगी प्रमाणें वारंवार कष्टाने सुतायाला होते.

वातिकमूत्र रु छु.

तीव्रार्तिरु ग्वक्षणावस्तिमेद्रे स्वल्पं सुहु मूत्रयती
हवातात् ॥४

अर्थ— वातिकमूत्र रु अडसंधी, मूत्राशय, आणि शिभ त्यांच्या टिकाणी तीव्र वेदना होतात् आणि सुतायाला थोडे थोडे आणि वरचे वर होते.

कफमूत्र रु छु.

वस्तेःसलिंगस्य गुरुत्वशोथो मूत्रं सपिच्छं कफ
मूत्र रु छु ॥

अर्थ— कफाच्या मूत्र रु छाने लिंग आणि वस्ति त्यांना जडत्व व सूज येते, आणि मूत्र बुळ बुळीत होते.

सन्निपात रु छु.

सर्वाणि रूपाणितु सन्निपातात् भयंति तत् रु छु
तमंतु रु छु ॥४॥

अर्थ— सन्निपाताने सर्व लक्षणे होतात, हे मूत्र रु छु कष्ट साध्य होते.

शल्यजलक्षण.

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षते घभिहतेषु च ॥ मूत्र रु छुं
तदा घातज्जायते शृशदारुणम् ॥ वात रु छेण तु
ल्यानितस्य लिंगानिलक्षयेत् ॥५॥

वात मूत्र कृच्छ्राच्या लक्षणा साररखा हातात.

पुरीषजन्यमूत्रकृच्छ्रः

शकृतस्तप्रतीघाताद्वायुर्विगुणतांगतः॥आध्मानं
वातसंगंचमूत्रसंगं करोति च॥ ६॥

अर्थ— मळाचा अवष्टंभ झाल्याने वायु विगुण (उलटा) होऊन
आध्मान, वात शूल, मूत्र गुंतणे हीं करितो.

अश्मरीजन्यमूत्रकृच्छ्रः

अश्मरीहेतुतत्पूर्वमूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत्॥

अर्थ— सुतखज्याच्या योगाने जें मूत्र कृच्छ्र होते, त्याला अश्मरी
जन्य मूत्र कृच्छ्र म्हणवे.

शकृजमूत्रकृच्छ्रः

शक्रेदोषैरुपहतेमूत्रमार्गेविधारिते॥सशकृमूत्र
त्रयेत्कृच्छ्रात्बस्तिमेहनशूलवान्॥ ७

अर्थ— दोषांच्या योगाने शक्रे दुष्ट होऊन मूत्रमार्ग कोडला म्हणजे
कष्टाने मूत्र होते, व मूत्रा बरोबर शक्रे धातु स्ववतो, आणि बस्ति
वशिम्भ यांस ठणका लागतो.

अश्मरीआपिशर्करायांचे

साम्यआणि अवांतरभेदसां०

अश्मरीशर्कराचेवतुल्यसंभवलक्षणे॥विशेष-
णंशर्करायाःशृणुकीर्तयतोमम॥ ८॥पच्यमाना
श्मरीपित्ताच्छोष्यमाणाचवायुना॥विमुक्तकफ-

संधानाक्षरतीशर्करामता ॥ ९ ॥ तृतीयावेपथुः शू-
लंकुक्षावग्निश्च दुर्बलः ॥ तथा भवति मूर्च्छा च सूत्र-
कृच्छ्रं च दारुणम् ॥ १० ॥ इति सूत्रकृच्छ्रनिदानम् ॥ ॥

अर्थ— अश्मरी आणि शर्करा (खर) त्या दोहींची उत्पत्ति आणि ल-
क्षणं सा ररवीच आहेत, परंतु त्यामध्ये थोडासा विशेष आहे तो सां-
गतीं, पित्तानें पक्क होणारी, आणि वायूनें शोधित होणारी, अशी
अश्मरी कफानें बांधली नाहीतर सूत्रा वाटे खरू लागते, तिलाच-
शर्करा म्हणतात, त्या शर्करेच्या योगानें तृदयास पीडा, कंप, कु-
शीतं शूल, अग्नि दुर्बल, मूर्च्छा आणि भयंकर सूत्रकृच्छ्र हे रोग
ग होतात. इति सूत्रकृच्छ्रनिदानसमाप्तम् ॥

मधुकोशकनिर्मथ्यसारमाहव्यवेमया ॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

सूत्राघातनिदान.

जायते कुपिते दीपे नूत्राघातास्त्रयोदश ॥ प्रायो-
सूत्रविघाताद्यैर्वातकुंडलिकादयः ॥ १ ॥

अर्थ— सूत्रवेगविधारणादिकें करून (आद्यशब्दने पुरीषशुक्रादिवेग
विघात आणि रूक्षाशनादिक समजावीं.) कुपित झाले त्या दो-
पानीं वातकुंडलिकादिक तेरा प्रकारचे सूत्राघात होतात.

वातकुंडलिकालक्षण.

रोक्ष्याद्देगविघाताद्वावायुर्बस्तौसवेदनः ॥ सूत्रमा-
विश्यचरति विगुणः कुंडलीकृतः ॥ २ ॥ सूत्रम-
त्याल्पमथवासरुजसंप्रवर्तते ॥ वातकुंडलिकां-

न वावटळी सारिरवा फिरतराहातो, तेणे करून मूत थोडे थोडे होतें,
वतिडीक लागते, त्या भयंकर व्याधीला वातकुंडलिका क्षणावे.

अष्टीलक्षण.

आध्मापयन्वस्तिगुदरुध्वावायुश्चलोन्नतां ॥ कुर्या
तीव्रार्तिमष्टीलां मूत्रमार्गावरोधिनीम् ॥ ४ ॥

अर्थ— वायुहा वस्तिआणिगुद त्यांस फुगवून वरोध करून चंच
ल आणि उन्नत अशी अष्टीला (दगडा सारिरवीगांठ) करितो ती मू
त्रमार्गाचा रोध करित्ये.

वातवस्ति ल.

वेगां वधारयेद्यस्तमूत्रस्याकुशलो नरः ॥ निरुणद्धि
मुरवंतस्य वस्तेर्बस्तिगतो निलः ॥ ५ ॥ मूत्रसंगो भवे
त्तेन वस्ति कुक्षिनिपीडितः ॥ वातवस्तिः सविज्ञेयो.
व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥

अर्थ— जो अडाणी मनुष्य मूत लागले असता मुतायाला जात नाही,
त्याच्या वस्तीतला वायु वस्तीचे तोंडे बंद करितो, तेणे करून मूत बंद
होतें, तो वायु वस्तिआणि कुशी त्यामध्ये पिडून राहातो, त्याच्या-
धीला वातवस्ति असे क्षणतात, हा कष्टानें साध्य होतो.

मूत्रातीतलक्षण

चिरंधारयतो मूत्रं त्वरयान प्रवर्तते ॥ मेहमानस्य मं
दं चामूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥

अर्थ— फारवेळ मूत्र कोडून धरले असतां तें खरेनें प्रवृत्त होत नाही व मुतायास लागले असतां हळू हळू होते. धारोगाला मूत्रातीत क्षणतात.

मूत्रजठरल०

मूत्रस्य वेगे भिहतेतदुदावर्तहेतुकः॥ अपानः कुपितो वायु रुदरं पूरयेद्गुशाम्॥ ८॥ नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम्॥ तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्ति निरोधजम्॥ ९॥

अर्थ— मूत्राचा वेग धरला असतां मूत्र धरल्यामुळे उत्पन्न झालेल्या उदावर्तास कारण भूतअसा अपान वायु कुपित होऊन फार पोदफु गधितो, आणि बेंबीच्या खाली (हृ० ओंटीत) आध्मान उत्पन्न करितो, त्यांत वेदना फार होतात, अधोवस्तीचा वेग रोध करणाऱ्या अशा त्या रोगास मूत्रजठर असें क्षणतात.

मूत्रोत्संगलक्ष०

वस्तीवाय्यथवानाले मणोवायस्य देहिनः॥ मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरकंवा प्रवाहतः॥ १०॥ स्ववेच्छने रल्पमल्पं सरुजं वाथनीरुजम्॥ विगुणानिलजो व्याधिसमूत्रोत्संगसंज्ञितः॥ ११॥

अर्थ— प्रवृत्त झालेले मूत्र वस्तीमध्ये अथवा शिश्नामध्ये अथवा शिश्नाच्या अग्रभागीं अडकून राहाते आणि बळेच कुंथून सुतले असतां वायूनें वस्ति फाडून जे मूत्र निघते तें हळू हळू थोडे थोडे तिडीक लागून अथवा तिडके वाचून रक्तसहित स्ववते, विगुण वायु पासून उत्पन्न झालेल्या त्या व्याधिस मूत्रोत्संग असें क्षणतात.

अर्थ—रूक्ष झालेल्या वस्त्राने देह झालेल्या अशा पुरुषाच्या बस्तीत
लेपित आणि वायू मूत्राचा क्षय करितात, तेणेकरून तिडीक व-
जळजळ होत्ये, त्याला मूत्रक्षय म्हणावे.

मूत्रग्रंथिलक्षण.

अंतर्बस्ति सुरवे वृत्तः स्थिरो ल्यः सहसा भवेत् ॥ अ

श्मरी तु ल्य रुक् मूत्रग्रंथिः स उच्यते ॥ १३ ॥ ॥

अर्थ—बस्तीच्या तोंडामध्ये वाटोळी, स्थिर, लहानशी गोळी अक-
स्मात् होते, तिची पीडा सुतरवच्या सारिखाच होते, त्या रोगाला मू-
त्रग्रंथि असे म्हणतात.

मूत्रशक्रलक्षण.

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शक्रमुद्धतम् ॥ स्था

नाच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥ १४ ॥ भ-

स्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशक्रं तदुच्यते ॥

अर्थ—मुतायाला लागून स्त्रीसंग केला असता वायू त्या शक्रा-
ला उडवितो, ते स्थाना पासून भ्रष्ट झालेले शक्र मुतताना पहि-
ल्याने किंवा मुतल्या नंतर प्रवृत्त होते, ते पाण्यांत भस्म कालवल्या
सारिखे दिसते, त्याला मूत्रशक्र असे म्हणतात.

ऊष्णवातलक्षण.

व्यायामाध्यात्तपैः पित्तं बस्तिं प्राप्या निलायुतं ॥१५
 बस्तिं मेद्रं गुदं चैव प्रदहेत्स्वावयेदधः ॥ मूत्रं हारिद्र
 मथवासरक्तं रक्तमेव च ॥ १६ ॥ कृच्छ्रात् पुनः पुनर्जतो
 रुष्णावातं वदन्ति तस्म ॥

अर्थ— व्यायाम, अतिमार्गगमन, आणि ऊन लागणे या कारणाने कुपित झालेले पित्त बस्तिं जाऊन वायूला मिळून बस्ति, मेद्र, आणि गुद रथांचा दाह करिते, आणि हळदवट, तांबूस, अथवा लाल, अशा मूत्राचा स्त्राव पारंपार कष्टाने करिते, रथा रोगाला उष्णावात असंज्ञणतात.

मूत्रसादलक्षण.

पित्तं कफो वा द्वौ वापि संहन्येतेऽनिलेन चेत ॥ कृच्छ्रा
 मूत्रं तदा पीत्तरक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ॥ सदा हरोचना
 शंखचूर्णवर्णं भवेत्तु तर्थांशिकं समस्तवर्णं वा मू
 त्रसादं वदन्ति तस्म ॥

अर्थ— पित्त किंवा कफ अथवा दोन्ही वायूने घट्टकेले तर पिवळे, तांबडे, पादरे, घट्ट असे मूत्र कष्टाने होते, वसुतते वेळीं आगही तें जेज्जिनी वर सकले स्त्रणजे गोरोचन, शंखाचे चूर्ण रथाच्या रंगाचे अथवा सर्व रंगाचे होते, रथा रोगाला मूत्रसाद, स्त्रणतात.

विद्धिघातलक्षण.

रूक्षं दुर्बलयोर्वातेनीदावर्तं शकृद्यदा ॥१९॥ मू
 त्रस्रोतोऽनुपद्येत विद्धिसृष्टं तदानरः ॥ विद्धंधं
 मूत्रयेत्कृच्छ्रा द्विद्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

अर्थ— रूक्ष आणि दुर्बळ पुरुषाचे शकृत् (मळ) जेव्हां वा.

सूत्राघातनिदान.

२२१

मुऊरफाडून आणतो, तेव्हां तें सूत्रमार्गा मध्ये येतें, त्यावेळेस मनुष्य
मुतू लागला म्हणजे कष्टानें सुततो, त्याच्या मूत्राला विषेची घाण
येते, त्याला विड्विघात म्हणावे.

वस्तिकुंडल लक्षण.

द्रुता ध्वलं घनायासेरभिघातात् प्रपीडनात् ॥ स्वस्था
नाहस्तिरुहृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥ शूल,
स्पंदन दाहातो बिंदुं बिंदुं स्रवत्यपि ॥ पीडितस्तसृजे
झारां सरंभो द्वेषनार्तिमान् ॥ २२ ॥ वस्तिकुंडलमाह
स्तंघोरं शस्त्रविषोपमम् ॥ पवनप्रबलं प्रायोदुर्नि
वारम् बुद्धिभिः ॥ २३ ॥

अर्थ— जलदी वाट चालण्यानें, लंघनाने, आयास केल्यानें, दगड
काठी वगैरे लागण्यानें, रगडण्यानें, वस्ति स्वस्थान सोडून वरगोला
असतां मोठा होऊन गर्भासारिरवा कठीण राहातो, तेणें करून शूल
कांपणें आणि दाह, हीं होतात, मुताचा एकेक बिंदु गळतो, जर व-
स्तिजोरांनें पिकला तर मोठी धार उडते, वस्ति सृजतो व पेटक्याची पी
डा होत्ये, त्या रोगाला वस्तिकुंडल असें म्हणतात, हा शस्त्रविषतु
ल्यभयंकर आहे, त्यांत प्रायः वायु प्रबळ असतो, मंद बुद्धि-
वैद्यांस त्यांचे निवारण करणें कठीण पडते.

त्यालाच अन्य दोषां वासंबंध.

ज्ञात्यानें जें लक्षण होते तें.

तस्मिन्नित्तान्विते दाहः शूलं सूत्रवि वर्णता ॥ श्लेष
णागोरवंशोथः स्निग्धं सूत्रं घनं सितम् ॥ २४ ॥ श्ले
षारुद्धचिलो वस्तिः पित्तो दीर्घो न सिध्यति ॥ अवि-

भ्रान्तविलःसाध्यो नचयःकुंडलीकृतः॥स्याद्दस्तौ
कुंडलीभूते तृष्णोहश्वास एवच॥२५॥ इति सूत्रा
धातनिदानम्॥

अर्थ— तोपित्तयुक्त झाला असतां दाह आणि सूत्राचा बेरंग हो
तो, आणि कफयुक्त झाला असतां जडत्व, सूज, आणि सूत्रस्निग्ध,
घट्ट व पांढरें होतें.

साध्यासाध्यलक्षण. कफानें ज्याचें तोंड चोंदलें आहे अ
सा व पित्तानें व्याप्त झालेला असा वस्ति साध्य होत नाही, ज्या व-
स्तीचें तोंड मो कळें आहे वजो कुंडली कृत झालेला नाही तो सा
ध्य होतो, कुंडलीभूताचें लक्षण वस्ति कुंडलीभूत झाला
असतां तृषा, मोह, आणि श्वास, हे होतात, इति सूत्रा धातनिदान-
मधुकोशंस्तनिर्मथ्यसारमाह्वयवैमया॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीसाधवार्धप्रकाशिका॥

अश्मरीनिदान.

वातपित्तकफैस्तिस्त्रश्चतुर्थीशक्रजापरा॥ प्रायः
श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यस्युर्यमोपमाः॥१॥

अर्थ— वात, पित्त, कफ, यां पासून ३ चवथा शक्रा पासून अश्म
री रोग (सुतरबडा) होतो, त्या अश्मरी बहुत करून कफाश्रित अ-
सतात, यमोपमा ह्मणजे चांगली चिकित्सा न मिळाली तर त्या अ-
वश्य प्राण घेतात.

संप्राप्ति.

विशोषये ह्स्तिगतं सशक्रं सूत्रं सपित्तं परनः क-

अश्मरीनिदान.

२२३

फवा ॥ यदाथदाश्मर्युपजायतेचक्रमेणपित्तेष्वि
वरोचनागोः ॥ २ ॥

अर्थ—ज्यावेळेस वायु बस्तीतले शक्युक्त किंवा पित्तयुक्त मूत्र किंवा कफाला सकवितो, तेव्हां अश्मरी (सुतरवडा) होते, जसें गार्दच्या पित्तामध्ये गोरोचनजमते तसें बस्तीमध्ये शकादिक-गोडून रवडा होतो.

पूर्वरूप.

नेकदोषाश्रयाः सर्वाश्मर्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ब
स्त्याध्मानंतदासन्नदेशेषुपरितौतिरुक् ॥ ३ ॥ मू-
त्रैबस्तसगंधत्वं मूत्रं हृच्छ्वरोरुचिः ॥

अर्थ—सर्व अश्मरी अनेक दोषाश्रित आहेत.

बस्ति फुगणे, बस्तीच्या आस पास अत्यंत पीडा होणे, सुता ला बोकडाच्या सुताची घाण, मूत्र हृच्छ्वर, आणि अरुचि, हे अश्मरीचे पूर्वरूप होय.

अश्मरीचे सामान्यल०

सामान्यलिंगं रुद्राभिसेवनी बस्तिमूर्धस्फूर्णं विशी
र्णधारं मूत्रस्यात्तयामार्गनिरोधने ॥ तव्यपाया
त्करवं मेहेदच्छं गोमेदकोपमं ॥ ५ ॥ तत्संक्षोभा-
रक्षते सास्त्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ॥ ५ ॥

अर्थ—नाभि शिवण, आणि बस्तीचे अग्र त्यांच्या ठिकाणी शूल, अश्मरीच्या योगाने मूत्राचा मार्ग कोडला झणजे सुताची धार फाटते, अश्मरी मूत्र मार्गा पासून पलीकडे गेली झणजे सुताथाला इजा होत नाही, आणि मूत्र स्वच्छ गोमेद मण्यासारखे होते, अ

माधवनिदान,

श्मरीच्या योगानें बस्तीमध्ये क्षत झालें असतां रक्त मिश्रित मूत्र होतें व मुतताना जोर केला तर फार क्लेश व पीडा होते, हें सामान्य लक्षण होय.

वाताश्मरीलक्षण,

तत्रावाताद्द्रुशार्त्तो दंतान् रवा दति वेपते ॥ मृद्गा
तिमेहनं नभिं पीडयत्यभि शंक्कणन् ॥ ६ ॥ सानिलं
मुंचति शकृत् सुहृर्मेहनि बिंदुशः ॥ श्यावारूक्षाश्म
रीचास्य स्याच्चिता कंठकैरिव ॥ ७ ॥

अर्थ— वायूच्या अश्मरीनें रोगी अत्यंत पीडेनें व्यास होतो, दांत रवातो, कांपतो, शिश्नकुसकरतो, बेबीरगडतो, आणि रात्रंदिवस दुःखानें ओरडतो, आणि मूत्र होण्यासाठी कुंथूंलागला ह्मणजे वायूसरून मूत्र कटतो, वारं वार मुताचा थेंब थेंब गळतो, त्याची अश्मरी नीलवर्ण, रूक्ष असून तिच्यावर कांटे असतात.

पित्ताश्मरी लक्षण,

पित्तेन दग्धते बस्तिः पच्यमान इवोष्णवान् ॥ भ्र-
ल्लुत कास्थिसंस्थानारक्तापीतासिताश्मरी ॥ ८ ॥

अर्थ— पित्ताच्या अश्मरीनें बस्तीमध्ये आग होत्ये, आणि क्षाराने जसा कायदा हा होत आहे, अशी वेदना होते, बस्तीवर हात ठेवला तर कटत लागतो, आणि अश्मरी चिव्यांतील गोडंबी येवटी लाल, पिवळी, किंवा काळी असते.

कफज अश्मरी ल०

वस्तिर्निस्कृद्यन इव श्लेष्मणा शीतलोगुरुः ॥ अ-
श्मरी महती श्लक्ष्णामधुवर्णाथिवासिता ॥ ९ ॥

अश्मरी बहुधा बालकांसहो

तात स्मणून सांगतो.

एताभवंति बालानां तेषामेव च भूयसा ॥ आश्रयो

पचयाल्पत्वात् ग्रहणाहरणोत्तरवाः ॥ १० ॥

अर्थ— त्या मार्गें सांगितलेल्या त्रिदोषज अश्मरी बहूत करून बालां सच होतात, कारण त्यांचा आहार गुरू, मधुर, शीतस्निग्ध असतो. आणि त्यांचा बस्ति लहान व पुष्टता नसते, स्मणून त्या फाडून ओढून काढण्यास कठीण पडत नाहीत.

शक्राश्मरीलक्षण.

शक्राश्मरी तु महतां जायते शक्रधारणात् ॥ स्थाना

च्यु तमसुक्तं हि सुक्षयोरंतरेऽनिलः ॥ ११ ॥ शोषयत्यु

पसंख्यत्यशक्रं तच्छुष्कमश्मरी ॥ बस्तिरुक्कृच्छ्रमू

त्रत्वसुक्ष्मशयथुकारिणी ॥ १२ ॥ तस्यासुत्पन्नमात्रा

यांशक्रमेति विलीयते ॥ पीडिते त्ववकाशोऽस्मिन्न-

श्मर्येव च शर्करा ॥ १३ ॥

॥

॥

अर्थ— शक्राश्मरी ही शक्रधारणानें मोठ्यासच होत्ये, मैथुन काळीं स्थाना पासून सटलेलें शक्र पुरतें मैथुन नकेल्या सुळें नसोडले तर वासु त्या शक्राला शिश्नाच्या आणि वृषणाच्या मध्यें आणून शोषितो, त्या शक्र झालेल्या शक्राची अश्मरी बनते, तिच्या योगानें बस्ति शूळ, उन्हाळ्या, आणि वृषणाला सूज येते, ती उत्पन्न

होतांक्षणींच शक्येते, आणि तो अवकाश झणजे, मेंदू, दृषण मध्य दाबला असतां ती पातळ होते.

अश्मरी ही चसिकता व शर्करा होते, असें मानावे, शर्करा आणि सिकता यां मध्ये लहान मोटे पणानें भेद आहे. मोठी होते ती शर्करा आणि बारीक रेवपडत्ये ती सिकता.

अश्मरी शर्करा व तिजपा

सून उपद्रव.

अणुशो वायुनाभिन्नासातस्मिन्ननुलोमगे ॥ निरेतिसहसूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ॥ १४ ॥ सूत्रस्रोतः प्रवृत्तासासक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ दौर्बल्यंसदनं काश्यं कुक्षिशूलमथारुचिम् ॥ १५ ॥ पांडुत्वमुष्णावातंचतृष्णां र्हसीडनं वमिं ॥

अर्थ— वायुबक्ती मध्ये अनुलोम असतां वायुनें ती थोडी थोडी फुरली झणजे सूत्राबरोबर बाहेर पडते, आणि वायु प्रतिलोम झाला असतां बंद होते, ती सूत्र मार्गांत येऊन बसली झणजे दौर्बल्यादि उपद्रव करिते, शोषंरुगमं।

असाध्यलक्षण.

प्रशूननाभिवृषणं बद्धसूत्रं रुजान्वितम् ॥ अश्मरीक्षपयात्याशुशर्करासिकतान्विता ॥ १६ ॥ इति अश्मरीनिदानम्

अर्थ— ज्याचे नाभि आणि दृषण रुजले आहेत, सूत्रगुंतलें आहे, वेदना होत आहे, अशा पुरुषाला शर्करा, वसिकता युक्त अश्मरी रवपविते. इति अश्मरीनिदानव्याख्या

मधुकोशंरुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया ॥ व्याख्याकृ

मेहनिदान.

२२७

तामाहाराष्टीमाधवार्थप्रकाशिका.

मेहनिदान.

आस्यासरवंस्वप्नसरवंदधीनिग्राम्योदकानूपर
साःपयांसि॥ नवान्नपानंगुडवैकृतंचप्रमेहहेतुः
कफकृच्चसर्वम्॥१॥

अर्थ— वसण्यानें सूरव, निद्रासूरव, दही, गांवांतील आणि उदकां
तील प्राण्याचे मांसरस, दूध, नवान्न, आणि नयोदक, सारवर, काक
वी इत्यादि गुडविकार, अथवा गुळाचे पदार्थ, हे आणि जेवढे कफ
कर झणून पदार्थ आहेत ते सर्व प्रमेह होण्यास कारण आहेत.

कफपित्तत्रातमेहांची अनुक्र
मानेसंप्राप्तिसांगतो.

मेदश्चमांसंचशरीरजंचक्लेदः कफोवस्तिगतंप्रदू-
ष्य॥ करोतिमेहान्समुदीर्णमुष्णोस्तानेवपित्तंपरि-
दूष्यचापि॥ क्षीणेषुदोषेष्ववकृष्यधातून्संदूष्य-
मेहान्कुरुतेनिलश्चा॥ साध्याः कफोत्थादशपित्त-
जाः षट्पद्याप्यानसाध्याः पवनाच्चतुष्काः॥ समक्रि-
यत्वाद्धिषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्चयथाक्रमतो॥

अर्थ— वास्तिगत कफ हा मेद, मांस, आणि शरीरांतला क्लेद ह्यां-
स दुष्ट करून मेह उत्पन्न करितो, तसेंच ऊष्ण पदार्थांनीं कोपले
लें पित्त त्यामेदा दिकांसच दुष्ट करून मेह उत्पन्न करितें, आणि
वायू हा आपल्या पेक्षां दोषक्षीण झाले असतां धातूंस (सं० वसा
मज्जादिक) ओढून (वस्तीच्या तोंडाशीं आणून) मेह उत्पन्न करि

तो, कफा पासून झालेले मेह दहा आहेत, ते साध्य होतात, कारण, कफदोष आणि मेदःप्रभृति दूष्ये यांचर कटुतिक्तादिक्रिया समान आहे, आणि येथे व्याधि महिमाही असाच आहे कीं, प्रमेहा मध्ये तुल्य दूष्यतेला साध्यत्व सांगितले, आहे, - पित्तजमेहसा हा ते विषम चिकित्से सुखे याप्य होतात, पित्त हरण करणारे जें शीतमधुरादिद्रव्यते मेदादिकाचे वाढविणारे, आणि मेद हरणारे ऊष्ण कटुकादि तें पित्तकर होते, असें क्रियावेषस्य आहे, वायू पासून चार मेह होतात ते मज्जादिगंभीरधातूंचे आकर्षण होऊन कारपीडा होत्ये, आणि विषमक्रियत्व ही येथे आहे म्हणून ते असाध्य होतात.

प्रमेहाचा दोषदूष्यसंग्रह

कफः सपित्तपवनश्च दोषामेदोस्त्रशक्रांबुध.
सालसीकाः॥ मज्जारसोजः पिशितंचदूष्याः प्रमे
हिणांविंशतिरेवमेहाः॥

अर्थ— कफ, पित्त, आणि वायू हे दोष आणि, मेद, रक्त, शक्र, उदक, मांसस्नेह (खर्बी) लस, मज्जा, रस, ओज आणि मांस, हीं दूष्ये जाणावीं, आणि रधा पासून रोग्यास वीस मेह होतात.

पूर्वरूप.

दन्तादीनांमलाद्वयत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः॥ दा
हश्चि कृणतादेहेतृद्श्वासश्चोपजायते॥

अर्थ— दंत (आदिशब्दानें जिह्वा तालु हीं घ्यावीं) यांचर पुष्कळ मळजमतो, हाता पायांचा दाह, अंगाला विकणपणा, तृषा, श्वास, चकारें करून केशजटिली भाव आणि नरवाप्ति वृद्धि.

जाणाव्या, हे पूर्व रूप होय.

सामान्यलक्षण.

सामान्यलक्षणंतेषांप्रभूताविलसूत्रता ॥

अर्थ—पुष्कळ आणि गडूळ सूत्र होणे हे मेहाचे सामान्य लक्षण होय.

प्रमेहाचे कारण.

दोषदुष्याविशेषेपित्तसंयोगविशेषतः ॥ सूत्र-
वर्णादिभेदेनभेदोमेहेषुकल्प्यते ॥

अर्थ— दोष आणि दुष्ये यांचा भेद नसता त्यांच्या संयोग भेदे करून सूत्रवर्णादि भेदाने मेहा मध्ये भेद कल्यावा, जसे—या दरा, काळा, पिंवळा, तांबडा आणि श्याम, त्या रंगांचा संयोग केल्याने पिंगल पाटलादि अनेक वर्णभेद होतात, या प्रमाणे दोषादि संयोगाने नाना प्रकारचे मेह होतात, संयोग भेदाची प्रतीति कोटून करावी असें ह्मटले तर सांगतो, — सूत्राचा वर्णादिभेद पाहून समान कारणाचा भेद कल्यावा, जसे घट करिते वेळीं मृत्तिकादि कारण सामग्रीत भेद नसला तरी कुंभकारादि संयोग भेदाने घट शरावादिक अनेक जाती होतात.

कफजमेह १० त्यांची लक्षणे.

अच्छं बहुसितंशीतंनिर्गंधमुदकोपमम् ॥ मेह
सुदकमेहेन किंचिदाविलपिच्छिलं ॥ इसोरस
मिधात्यर्थमधुरंचेक्षमेहतः ॥ सांद्रीभवेत्यु-
षितंसांद्रमेहेनमेहति ॥ सरामेही सरातुल्यंउ

पर्यच्छमधो घनम् ॥ संदृष्टरोमापिष्टेन पिष्ट-
वद्बहलंसितं ॥ शक्राभं शक्रमिश्रं वा शक्रमेही-
प्रमेहति ॥ सूत्राणून्सिकतामेहीसिकतारूपि-
णोमलान् ॥ शीतमेहीस्रबहुशोमधुरंभृशशी-
तलम् ॥ शनैः शनैः शनैर्मेहीमंदमंदं प्रमेहति ॥
लालातंतुयुतंमूत्रं लालामेहैनपिच्छिलम् ॥

अर्थ—उदकमेहाने स्वच्छ, पुष्कळ, शक्र, थंड, गंधरहित, पाण्या
सारिखे, किंचित् गडूक, आणि बुळ बुळीत असें मूत्र होते,
इक्षमेहाने. उंसांच्या रसाप्रमाणे अत्यंत मधूर असें मू-
त्र होते.

सांद्रमेहाने शिळें झालेलें मूत्र थिजते.

सुरामेहाने. सुरेसारिखें वरती निवळ आणि रवाळींदा-
ट असें होते.

पिष्टमेहाने. कालव लेल्या पिठासारिखें दाट आणि पांढ-
रें मूत्र होते, आणि मुतते वेळीं शाहारे येतात.

शक्रमेहाने. शक्रासारिखें किंवा शक्रमिश्र मूत्र होते.

सिकतामेहाने. मुताचे कण आणि वाळवे सारिखे मळा-
चे रवे पडतात.

शीतमेहाने- मधूर, व अत्यंत गार असें वारं वारं मुता-
याला होते.

शनैर्मेहाने. हळू हळू आणि मंदमंद मुतायाला होते.

लालामेहाने. लालेप्रमाणे तंतुयुक्त आणि बुळ बुळीत
मूत्र होते.

पित्तजमेह ६ त्यांचीं ल०

गंधवर्णरसैः स्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥ नील
मेहेन नीलाभं कालमेही मषीनिभं ॥ हरिद्रमेही
कटुकं हरिद्रासनिभं दहत् ॥ विस्त्रं मांजिष्ठमेहे
न मांजिष्ठासलिलोपमम् ॥ विस्त्रमुष्णं सलवणं
रक्ताभं रक्तमेहतः ॥

अर्थ — क्षार मेहानें क्षारोदका प्रमाणें गंध, वर्ण, रुचि, आणि स्पर्श हीं मूत्राला असतात.

नीलमेहानें — निळ्या रंगाचें मूत्र जे चाष पश्या सारिखें मूत्र होते.

कालमेहानें. शाई सारिखें काळें मूत्र होते.

हरिद्रमेहानें. तिखट, हळदी सारिखें आणि जळजळीत मूत्र होते.

मांजिष्ठमेहानें — आम गंधि, आणि मांजिष्ठेच्या काढ्यासारिखें मूत्र होते.

रक्तमेहानें — दुर्गंधयुक्त, कटु, खारट आणि रक्ताप्रमाणें लाल मुतायाला होते.

वातमेह ४ त्यांचीं लक्षणे.

वसामेही वसाभिश्च वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ॥ मज्जा
भं मज्जाभिश्च वसामज्जमेही मुहुर्मुहुः ॥ कषायम
धुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥ हस्तीमत्त इवाजस्रं
मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ सलसीकं विबद्धं च हस्ति
मेही प्रमेहति ॥

अर्थ— वसामेही वसा (चर्बी) युक्त किंवा वसे सारिखे वारं वार सुततो.

मज्जमेही. मज्जे सारिखें किंवा मज्जेनें मिश्र आणि वारं वार सुततो

क्षौद्रमेही- तुरट, मधुर आणि स्निग्ध, असें सुततो.

हस्तिमेही. माजलेल्या हत्ती प्रमाणें निरंतर वेग रहित, लसेनें मिश्रित, आणि अडकत अडकत असें सुततो.

कफजमेहोपद्रव.

अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्ज्वरः कासः सपीनसः ॥

उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥

अर्थ— अन्नाचा पाक नहोणें, अरुचि, ओकारी, ज्वर, ओलाखो-कला, व पडसें हे कफ मेहाचे उपद्रव जाणावे.

पित्तमेहोपद्रव.

बस्तिमेहनयोः शूलं मुष्कावदरणं ज्वरः ॥ दाहस्तृ

ष्णान्लिकामूर्च्छा विडुभेदः पित्तजन्मनाम् ॥

अर्थ— बस्ति आणि लिंग यांचे गर्ई टोचल्या सारिखी पीडा, व-अंडा वरची खचापिकून फाटले, ज्वर, तृषा, आंबट टेंकर, —मूर्च्छा, आणि मळ पातळ होणें, हे पित्तमेहाचे उपद्रव जाणावे.

वातमेहोपद्रव.

घातजानामुदावर्तः कंठत्हृद्ग्रहलोलताः ॥ शूल

मुनिद्रताशोषः कासश्वासश्च जायते ॥

अर्थ— उदावर्त, गळा, हृदय, यांचा निरोध, लोलता (सर्वरस भक्षणोच्छा), शूल, निद्रावाश, शोष, सूकारवोकला, श्वास, हे वा

तमेहाचे उपद्रव जाणावे.

मेहाचे असाध्यलक्षण.

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेवच॥ पिटिकापी-
डितंगाढं प्रमेहोहंतिमानवम्॥

अर्थ— वर सांगितलेल्या अविपाकादि उपद्रवांनी युक्त, ज्याचे मू-
त्राचा स्राव फार झाला आहे, शराविकादि पिटिकांनी युक्त, रोगां गां-
त मुरलेला, अशी लक्षणे झाली असता तो मेह मनुष्याला मारितो,

दुसरे असाध्यलक्षण.

जातः प्रमेही मधुमेहिनायो न साध्यरोगः सहिबी
जदोषात्॥

अर्थ— मधुमेही पुरुषा पासून उत्पन्न झालेल्या प्रमेही पुरुषाचा
रोग बीज दोषासुळे साध्य होत नाही, एथें मधुमेह शब्दानें सामान्य
मेह जाणावा.

कुलपरंपरागतअन्यविकारां
स असाध्यत्वसांगतात.

ये चापिकेचि कुलजाविकारा भवन्ति ताश्च प्रवदंस्व
साध्यात्॥

अर्थ— जे कांहीं कुळादिक कुल परंपरागत विकार आहेत, ते ही अ-
साध्य आहेत असे जाणावे.

सर्वप्रमेह उपेक्षेने मधुमेह

त्वपावतात ह्मणून सांगतात.

सर्व एव प्रमेहास्तु कालेना प्रतिकारिणाः॥ मधुमेह
त्वसायांति तदा साध्या भवन्ति हि॥

अर्थ— सर्व प्रमेह ओषध पोचलें नसतां काकें करून मधुमेहत्व-
पावतात तेव्हां ते असाध्य होतात.

धातुक्षय आणि आवरण
यांपासून कुपित झालेल्या
वायूनें मधुमेहाचा संभव
होतो तो सांगतो.

मधुमेहे मधुसमजायते सकिलद्विधा ॥ कुड्ढे-
धातुक्षयाद्वायौ दोषावृत्तपथेऽथवा ॥

अर्थ— मधुमेहामध्ये मूत्र मधासारखें होतें, तो दोन प्रकारचा,
तो असा, धातुक्षयानें वायु कुपित होऊन होतो तो एक, आणि दो-
षानीं वायूचा मार्ग आवृत्त केल्यामुळे होतो तो दुसरा.

आवरणलक्षणसांगतो.

आवृतो दोषलिंगानिसौ निमित्तं प्रदर्शयन् ॥ क्षी-
णः क्षणाक्षणात्सूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥

अर्थ— आवृत वायूनें केलेला मधुमेह ज्यापित्तादि दोषानें आवृ-
त्त झालेला असेल त्याचीं लक्षणे अकस्मात् दारुवितो, क्षणां-
त क्षीण होतो क्षणात्पूर्ण होतो, तो कष्टसाध्य जाणावा.

मधुमेहशब्दाच्या प्रवृत्ती
विषयी निमित्तसांगतो.

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विवमेहति ॥ सर्वेपि
मधुमेहारव्यां माधुर्याच्च तनोरतः ॥ इति प्रमेह
निदानम् ॥ ॥

अर्थ— प्रमेहामध्ये रोगी प्रायशः मधासारखें मधुर सुनतो, आ

णि सर्व शरीराला मधुरत्व येते, स्नान सर्व प्रमेहाला मधुमेह संज्ञा दिली आहे.

प्रमेहपिटिकानिदान.

शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ॥ मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ॥ संधिमर्मस्रजायंते मांसलेषु च धामसू ॥ २ ॥

अर्थ—प्रमेहाची उपेक्षा केल्याने शराविकादि दश पिटिका संधि, मर्म, आणि मांसलटिकाणी होतात.

सर्वांची लक्षणे.

अंतोन्नता च तद्रूपानि मध्याशराविका ॥ सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहृता ॥ अवगाढरुजोत्क्लेदाष्टैवाप्युदरे पिवा ॥ महती पिटिकानीला सा बुधैर्विना स्मृता ॥ रक्तासितास्फोटवतीदारुणात्त्वलजीभवेत् मसूरदलसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ गौरसर्षपसंस्थाना तत्रमाणा च सर्षपी ॥ महत्स्यत्पचिता ज्ञेया पिटिका चापि पुत्रिणी ॥ विदारी कंदचहृत्ता कठिना च विदारिका ॥ विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥

अर्थ—शराविका, ही पिटिका कडेला उंच आणि मध्ये खोल गट, परळा सारिखी असते.

कच्छपिका ही कांसवाच्या पाठीसारखी यत् किंचित् दाहयुक्त असते.

जालिनी- ही ती व्रदाहानें युक्त वसांसाच्या जाळ्यानें व्याप्त असते.

विनता. ही पुळी पाठीवर किंवा पोटावर होते हिं ची पीडा खोल होते वहीओलसर होते, ही मोठी व निळ्यारंगाची असते.

अलजी. ही तांबडी, काळी, बारीक फोडानी व्याप्त व भयंकर असते.

मसूरिका. मसूरेच्या दाळिंबी सारखी व तेवढीच असते ती.

सर्षपिका. ही पांढऱ्या मोहोच्या सारखी व तेवढी असते.

पुत्रिणी - ही मध्यें एक मोठी पुळी असून हिच्या सभोवती लहान लहान फोड असतात

विदारिका. ही विदारीच्या कांद्या प्रमाणें वाटोळी असून कठीण असते.

विद्रधिका. ही विद्रधीच्या लक्षणानी युक्त असते

द्यापिटिका कशानें उत्पन्न होतात ते सां०

येथ न्मया स्मृता मेहास्तेषामेतास्तत्तन्मयाः ॥ विना

प्रमेहमप्येता जायंते दुष्टमेदसः ॥ तावच्चैतानलक्ष्यं

तेषावद्वास्तुपरिग्रहः ॥

अर्थ- जे मेह ज्या दोषानें उत्पन्न असतील त्यांना त्याच दोषांचा उत्पन्नानें पिटिका होतील, द्यापिटिका प्रमेहावांचून ही मेद दुष्ट आलेल्या पुरुषास होताना, औपर्यंत त्यांचीं गांठ बांधलेली नसतें तोंपर्यंत त्या लक्षांत येत नाहीं.

हृदिपिका निदानम् ॥

अर्थ— गुदावर, हृदयावर, डोक्यावर, खांद्यावर पाटीवर, आणि-
सर्मावर उठलेल्या पिटिका, व उबद्रवयुक्त, आणि दुर्बलाग्नीपुरुषा-
च्या पिटिका वर्जाच्या, पिटिकांचे उपद्रव चरकाने सांगितले आहे
त ते असे— ॥ तृट्कासमांससंकोचमोहहिक्कामदज्वराः ॥ विस-
र्पसर्मसंरोधाः पिटिकानामुपद्रवाः ॥ अर्थरुगमआहे ह्मणून लिही-
त नाही.

कोणी असें ह्मणतात कीं स्त्रियांनां प्रमेह होत नाही, आणि त्या
विषयीं तंत्रांतरचे वाक्य आहे ते असें— ॥ रजः प्रसेकान्नारीणां मा-
सिसासि विशद्व्यति ॥ कृत्स्नं शरीरं दोषाश्च न प्रमेहं त्यतः स्त्रियः ॥
अर्थ— स्त्रियांचा महिन्याचे महिन्यास विटाळ वाहातो, त्यामुळे स-
र्व शरीर आणि दोष हे शक्य होतात, ह्मणून त्यांनां प्रमेह होत नाही,
आणि त्यांनां मेह झालेला कोठें पाहण्यांत येत नाही, हे सबळ कार-
ण आहे, आणि अन्य रोग होण्याचा असंभव आहे, ही गोष्ट वादा-
स्पद आहे, हिचा कोणी चांगला निर्णय केला नाही, प्रमेहनिवृत्ती
चें लक्षण सश्रुताने, सांगितलें तें असें, ॥ प्रमेहिणो यदासूत्रम-
नाचिल मषच्छिलं ॥ विशादं कटुतिक्तंच तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ इति
प्रमेहनिदानम्

मधु कौशं सनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया ॥ व्याख्या कृता
माहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

माधवनिदान.

मेदोनिदान-

कारण व संप्राप्ति.

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः॥ मधु
रोन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदोविवर्धते॥ मेदसावृत-
मार्गत्वात्पुष्प्यत्यन्धेन धातवः॥ मेदस्तुचीयते यस्मा
दशक्तः सर्वकर्मसु॥ २॥

अर्थ— व्यायामन करणं, दिवसास निजणं, आणि कफ कर पदार्थ
सेवणं अशारीतीनें वागणा-या मनुष्याचा अन्नरस केवळ मधुररस
णजे आमरूप होऊन स्नेहाने मेद वाढतो, मेदाने मार्ग बंद झाला ह्म-
णजे अन्य धातु पुष्ट होत नाहीत; आणि मेद सांचत जातो ह्मणून मे-
दस्वी पुरुष सर्वकर्मा विषयी अशक्त होतो.

मेदस्वीपुरुषाचें लक्षण.

क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः॥ युक्तः क्षु
त्स्वेददौर्गंधैरत्यप्राणोत्पमेथुनः॥ मेदस्तु सर्वभू
तानासुदरे घस्थिषु स्थितम्॥ अत एवोदरे वृद्धिः प्रा
यो मेदस्विनो भवेत्॥

अर्थ— क्षुद्रश्वास (रूक्षाया सोद्रव इत्यादिना मार्गे सांगितला तो) तृ
षा, मोह, निद्रा, अकस्मात् श्वास कोडणें, अंगग्लानि, क्षुधा, घर्म,
आणि दुर्गंधि त्या लक्षणानीं तो पुरुष युक्त असतो, त्याला शक्ति क
मी असते, व मेथुना विषयी उत्साहनसतो, मेद हा सर्व प्राण्यांच्या
उदरांत आणि अस्थी मध्ये असतो, ह्मणून मेदस्वी पुरुषाच्या पो
टांत मेद वाढतो.

मेदस्वीचा अवस्थाविशेष.

कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् ॥ एतावुपद्रवकरोविशेषो
षादग्निमारुतौ ॥ एतौहिदहतःस्थूलंवनंदावान
लोयथा ॥

अर्थ— मेदानें मार्ग बंद झाल्यामुळे कोष्टामध्ये वायूचा संचार
विशेष होऊन तो अग्निला पेटवितो, आणि, खाल्लेला आहार शोषू
नटाकितो, त्यामुळे तो आहार लवकरच पचून पुनः जेवणाची वां
छा होते, आणि जेवणाला कांहीं उशीर लागला म्हणजे भयंकर वि
कार (वातविकारोंपैकीं) होतात, हे अग्नि आणि वायू फारच उप-
द्रव करितात, जसा वण वा वन जाऊन टाकतो त्या प्रमाणें हे त्या-
स्थूल पुरुषाला जाकतात.

अत्यंतमेदवाढल्याचे परिणाम.

मेदस्यतीवसंघृद्धेसहसैवानिलादयः ॥ विकारान्
दारुणान्कृत्वानाशयंत्याशुजीवितम् ॥

अर्थ— मेद अत्यंत वाढला असतां वायूादिक हे अकस्मात् भयंकर
विकार (प्रमेह पीठिका, ज्वर, भगंदर, विद्रधि, वातरोग, र्वां पैकीं एखा
दे) उत्पन्न करून त्वरित जीविताचा नाश करतात.

स्थूललक्षण.

मेदोभांसातिघृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ॥ अय
थोपचयोत्साहोनरोतिस्थूलउच्यते ॥ इतिमेदो
निदानम् ॥

अर्थ— मेद आणि मांस हीं अत्यंत वाढल्यामुळे ज्या पुरुषाचे कुले, पोट, आणि स्तन हे लटलट हालतात, आणि त्याच्या शरीराची स्थूलता असावी तशी नसते, स्मरणजे भलताच अवयव लव्ठ झाल्यामुळे बेटबदिसतो, वज्रसाह (हुशारी) नसतो, अशा मनुष्याला स्थूल स्मरणतात इति मेदोनिदानम्।

मधुकोशं कनिर्मथ्य सारमाहृष्य वैमया ॥ व्याख्या कृतम् ॥
तामहाराष्ट्रीसाधवार्थप्रकाशिका ॥

उदरनिदान.

अग्नीची दुष्टिही उदराला वि
शेषं करून कारण आहे.

रोगाः सर्वेऽपि मंदेऽग्नेौ सतरासुदराणि च ॥ अजी-
र्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसंचयात् ॥ ॥

अर्थ— अग्नि मंद झाला असतां सर्वच रोग होतात, आणि उदरें तर विशेषं करून होतात, कारण, अग्नि मांघ हें त्रिदोषजनक आहे, आणि अजीर्णानें, मलिन अन्नानें, (विरुद्धाध्यशनादिक) आणि मल (दोष वपुरीषादिक) संचयानें उदररोग होतात.

उदरांचीसंप्राप्ति.

रुध्वास्वेदांबुवाहीनिदोषाः स्त्रोतांसिसंचिताः ॥

प्राणाग्न्यपानान्संदूष्यजनयंत्युदरं नृणाम् ॥

अर्थ— वातादि दोष स्वेदवाहणारीं आणि उदक वाहणारीं स्त्री तसें रुक्षकरून आणि वाडून प्राणवायु, अग्नि, आणि अपान वायु त्यांना अत्यंत दुष्ट करून मनुष्यांस उदर उत्पन्न करितात.

उदराचें सामान्यरूप.

आध्मानंगमने शक्तिर्दोर्बल्यं दुर्बलाग्निता ॥ शो
थः सदनमंगानांसंगो वातपुरीषयोः ॥ दाहस्तंद्रा
च सर्वेषु जठरेषु भवति ॥

अर्थ— आध्मान, चालण्यास सामर्थ्य नसणे, दुर्बलता, अग्नि
मांद्य, सूज, अंगग्लानि, वायूचा व मळाचा अवष्टंभ, दाह, तंद्रा,
हीं लक्षणे सर्व उदरा मध्ये होतात.

उदरांची संख्या.

ष्टथक् दोषैः समस्तैश्च प्रीह बद्धक्षतोदकेः ॥ स
भवंत्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं ष्ठथक् शृणु ॥

अर्थ— ष्ठथक् दोषे करून (सू० वात, पित्त, कफ,) सन्निपाताने—
(सन्निपातोदर) प्रीहोदर १ बद्धोदर १ क्षतोदर १ आणि जळोदर १
मिळून ८ प्रकारची उदरे होतात, यांचे लक्षण वेगळे वेगळे सांगतो ते ऐका.

वातोदर लक्षण.

तत्र वातोदरेशोथः पाणिपन्नाभिकुक्षिषु ॥ कुक्षिपा
श्वोदरकटीष्ठरुक्पर्वभेदनम् ॥ शककासो गम
र्द्योगुरुतामलसंग्रहः ॥ श्यावारुणत्वगादित्व
मकस्माद्दृष्टिहासवत् ॥ सतोदभेदसुदरंतनुह
ष्ठाशिराततम् ॥ आध्मातदृतिवच्छब्दमाहत्प्र-
करोति च ॥ वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः

अर्थ— वातोदरा मध्ये हात, पाय, नाभि, आणि कुशी ह्यांच्या ठिका
णी सूज, सांधेतुटणे, कोरडा रवोकला, आंगमोडून येणे, कंबरपासून-
रवाली जड वाटणे, मळसांचणे, लचानरवनेचादि काळी तांबडी होणे, पो-

ट अकस्मात् (निमित्तावांचून) मोटे व्हावे, लहान व्हावे, पोटावर चहूंकडे बारीक काळ्या शिरा उमटतात, पोटावर टिचकुली मारिली असतां फुगलेल्या परबाली सारिखा शब्द होतो, त्या उदरांत वायु चहूंकडे फिरून शूक करितो वगुरुरतो.

पित्तोदरलक्षण.

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट्कदुकास्यता ॥ भ्रमो-
तिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ पीतताम्रशि-
रानद्धं सस्वेदं सोष्मदत्थते ॥ धूमायते मृदुस्पर्शं शि-
प्रपाकं प्रदूयते ॥

अर्थ—पित्तोदरामध्ये ज्वर, मूर्च्छा, दाह, तृषा, तोंडाला कडूपणा, भ्रम, अतिसार, त्वगादिक (नख नेत्रें) यांस पिंजळटी, पोटहिरवे, पिंजळ्या तांबड्या शिरांनी व्याप्त, घामानें ओलसर, कढत असून जळजळीत होतें, आंतून धूरनिघाल्या सारिखें वाटतें, हाताला मऊ-ळागते, लवकर पाक होतो, स्पर्शजे जलोदरत्वा प्रतपावतें, आणि त्याला फार व्यथा होते.

कफोदरलक्षा.

श्लेष्मोदरे गंसदनं स्वापश्च यथुगौरवम् ॥ निद्रो रक्ते-
शोऽरुचिश्वासः कासः शकृत्त्वगादिता ॥ उदरं स्ति-
मितं स्निग्धं शकृत्कुराजीतं महत् ॥ चिराभिष्टब्धि-
कठिणं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरम् ॥

अर्थ—कफोदरामध्ये हाता पायांचे उघचे पडतात, स्पर्शकळत-नाही, सूज येते, अंगजड होतें, झोप येते, वांनि होईल शीवाटते, अरुचि होते, श्वास लागतो, रवोकला येतो, त्वगादिक पांढरीं होतात.

पोट निश्चल तुळतुळीत पांढऱ्या रेषांनी व्याप्त, व मोठे होते, त्याची वृद्धी चिरकालाने होते प्रकटीण व गार लागते, जड व स्थिर असते.

सन्निपातोदर लक्षण.

स्त्रियोन्नपानं नरवरोमसूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः॥ यस्मै प्रयच्छं त्यरयो गरांश्च दुष्टांबुदूषीविषसे वनाद्वा॥ तेनाशरक्तंकुपिताश्च दोषाः कुर्युः स्रुघोरंजठरंत्रिलिंगं॥ तच्छीतवातेभृशदुर्दिनेवाविशेषतः कुप्यतिदह्यतेच॥ सचातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं पांडुः कृशः शक्यतिसेवयाच॥ दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव

अर्थ— दुष्टचालीच्या स्त्रिया ज्यापुरुषास नखे, केश, सूत्र, विष्ठा, आणि विठळ हीं काल घून अन्नपान देतात, अथवा ज्यास शत्रू विषप्रयोग करितात त्यास, किंवा दुष्टांबु (ज्यांत सविष प्राणि, गयत, पाने कुजलेली आहेत असे उदक) आणि दूषी विष, (मंद विष) त्यांचे सेवन झाले असता त्यायोगाने रक्त आणि वातादि दोष लवकर कुपित होऊन अत्यंत भयंकर त्रिदोषात्मक उदर उत्पन्न करितात, ते शीत काळी किंवा गार वारा कटतो त्या वेळीं अथवा ज्या दिवशी पावसाची झड असेल त्या दिवशी विशेषे करून कोप पावते, आणि जळते, कारण त्याच वेळेस दूषी विषाचा कोप होत असतो, तो रोगी निरंतर विषयोगाने मूर्च्छा पावतो, पांडुर वर्ण व कृश होतो आणि आयास केल्याने शोष लागतो, त्याला दूष्योदर असें म्हटले आहे.

प्लीहोदर लक्षण.

+ रक्ताला दुष्टकरून जे होते ते दूष्योदर अथवा परस्पर दूषण करितात ते दोष तेच दूष्य रक्षानी केलेले जे उदर तेच दूष्योदर.

प्लीहोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ विदाह्यभिष्यंदिरतः
स्यजंतोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ॥ प्लीहाभिष्टुद्धिं कुरुतः
प्रदुष्टौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदंति ॥ तद्दामपाश्वेप-
रिष्टुद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोत्र ॥ मंदज्वराग्निः
कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोतिपांडुः ॥

अर्थ— प्लीहोदरलक्षण सांगतो तें जाणावे, — विदाहि, (वंशकरीरादि) ह्मणजे दाह करणारी आणि अभिष्यंदि (दध्यादि) ह्मणजे स्त्रोतः स्त्रावक अशीं अन्नें निरंतर सेवन करणाऱ्या पुरुषाचें अत्यंत दुष्ट झालेले रक्त-आणि कफ वाढून प्लीहा (कबळ) ची वृद्धि करितात, त्या उदराला प्लीहोत्थ उदर (पाणथरी) ह्मणतात, हे डावे कडे वाढत असतें, त्या अवस्थेमध्ये रोगी फारच गळून जातो, अंगांत बारीक ज्वर असतो, अग्नि मंद असतो, आणि कफ पित्तोदर लक्षणें त्यांत असतात, बळ क्षीण होऊन पांढरा फटफटीत होतो.

यकृद्दाल्युदर लक्षण.

सव्यान्यपाश्वेयकृत्प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं
देव ॥

अर्थ— उजव्या बाजूला जें यकृत ह्मणजे काळीज असतें तें दुष्ट ह्मणजे रोगयुक्त झालें असतां प्लीहोदरासारिखेच उदर होतें, त्याला यकृद्दाल्युदर ह्मणतात, दोषांनीं यकृताचा भेद होतो ह्मणून तें यकृद्दाल्युदर होय.

त्यांत दोषाचा संबंध सांगतो.

उदावर्तरुजानां हेमो हनूद्दहनज्वरैः ॥ गौरवारुचि
काठिण्येर्विद्यात्तत्रमलान् क्रमान् ॥

उदरनिदान,

२४५

अर्थ— उदावर्त, शूल, आनाह, घ्यानीं, वायू, मोह, तृषा, ज्वर, घ्यानीं, पित्त; आणि जडत्व, अरुचि, कठीणपणा, घ्यानींकफ असा क्रमानें दोष संबंध जाणावा.

बद्धगुदोदरलक्षण.

यस्यांत्रमनैरुपलेपिभिर्वाबालाशमभिर्वापिहितंयथावत्॥ संचिद्यतेतस्यमलः सदोषःशनैःशनैःसंकरवच्चनाड्यां॥ निरुध्यतेतस्यगुदेपुरीषनिरेतिकृच्छ्रादतिचाल्यमल्यं॥ लहनाभिमध्येपरिवृद्धिमेतिस्योदरंबद्धगुदंबदति॥

अर्थ— ज्या पुरुषांचें आंतडें उपलेपि ह्मणजे बुळबुळीत, अन्ना- (शाकादिक) नीं अथवा बारीक बारीक खड्यानीं दाटलें जातें, त्या पुरुषाचा दोषयुक्त मळ हळू हळू आंतड्यांच्या नळीमध्ये जसा केरफुलीनें झाडलेला केर कोप्यांत सांचतो तसा सांचतो, त्याच्या गुदा मध्ये तो मळ गुंततो, तो मोठ्या कष्टानें ह्मणजे कुंथल्यानें- वगैरे थोड थोडा बाहेर येतो, तें उदर हृदय आणि नाभियांच्या मध्ये मोटें होतें त्याच्या त्या उदराला बद्धगुदोदर ह्मणतात- गुदाच्या वरती आंतडें बांधल्या सारखें होतें ह्मणून बद्धगुद होय असें चरकानें सांगितलें आहे.

क्षतोदरलक्षण.

शल्यंतथान्नोपहितंयदंत्रंभुक्तंभिनत्यागतमन्यथावा॥ तस्मात्क्षतोत्रात्सलिलप्रकाशःस्त्रावःस्त्रवेद्वैगुदतस्तभूयः॥ नाभेरधश्चोदरमेतिवृद्धिनिस्तद्यतेदाल्यनिचातिमात्रं॥ एतत्परि-

स्त्राव्युदरंप्रदिष्टं

अर्थ— कंठ काटिशल्य अन्नांत मिसळून पोटांत गेले ह्मणजे पक्काशया तून विलोम (वाकडे तिकडे) गेले असता आंतड्याला भोक पडते, तें सरळ गेलेतर भोक पडत नाही, अथवा जांभई अत्यशन केल्याने आंत डें फाटते, त्या आंतड्या पासून गळलेला पाण्यासारिरवा स्वाव पुनः गुदा वाटे पाझरतो, पोट बेंबीच्या वरती मोठे होते, टोंचल्या सारिरवे व भेद वस्तीडेनें अत्यंत व्यथित होते, घाला परिस्त्रावि उदर असें झटले आहे.

जलोदराचे उत्पत्तिसहितलं

दकोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ यः स्नेहपीतो व्यनुवा
सितो वा वांतो विरिक्तो व्यथवानिरूढः ॥ पिवेज्जलं शी
तलमाशतस्य स्रोतांसि दूर्घ्यांतिहितद्वहानि ॥ स्नेहो
पलिमे व्यथवापितेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ॥ स्नि
ग्धमंहत्परिदृद्धनाभिसमाततं पूर्णमिवांबुनाचा ॥
यथाद्रुतिः क्षुभ्यति कपते च शब्दायते चापि दको
दरंतत् ॥

अर्थ— आतां जलोदर कसें होते तें सांगतो, ऐका, स्नेहपान केलेला, अथवा अनुवासन बस्ति घेतलेला, वसन घेतलेला, किंवा टाळक घेतलेला अथवा निरूह बस्ति घेतलेला असा पुरुष थंड पाणी पीईल तर त्याचीं तीं उदक वाहाणारीं स्रोतसें तत्काळ दुष्ट होतील, तीं उदक वह स्रोतसें स्नेहाने उपलिम झालीं असतां पाहिल्या प्रमाणे (ह्मणजे अन्नरस उपस्नेह न्यायाने ह्मणजे पाझरून बाहेर येऊन उदर उत्पन्न करितो.) जलोदर होते, तें वरून तुकतुकींत दिसते, मोठे हो

ते, बेंबी जवळ फार उंच होतें, चहूंकडेतिडका लागतात, पाण्यानें-
पोट अगदीं भरल्या सारखें होतें, जशी पाण्यानें भरलेली परवा
लडच मळते, हालते, डबकडबक वाजते, तसें पोट होतें, त्यालाच-
जलेदर म्हणतात.

साध्यासाध्यविचार.

जन्मनेवोदरं सर्वंप्रायः कृच्छ्रतमं विदुः ॥ बलिन-
स्तदजातांबुयत्नसाध्यं न वोत्थितम् ॥

अर्थ— सर्व प्रकारचें उदरजन्मतः प्रायः अस्यंत कष्टसाध्य म्हणून-
बोलतात, बलवान् पुरुषाला नवीन झालेले, आत पाणी झाले नस-
लेतर मोठ्या प्रयत्नानें साध्य होतें, पाणी न झालेल्या उदराचें लक्षण
चरकांत सांगितले आहे तें असें “ अशोथमरुणाभासं सशब्दं ना-
तिभारिकं ॥ सदा गुडगुडा यंतं शिराजालगवाक्षितं ॥ नाभिं विष्टभ्य-
पाथेतु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ दृढं क्षणकटीनाभिगुदं प्रत्येकशूलि-
नः ॥ कर्कशं सृजतो पानं नातिमंदं च पाचके ॥ लोलस्याचिरमेवास्ये मू-
त्रेभ्ये संहते विशि ॥ अजातोदकमित्येतेर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः ॥ इति ॥
जातोदक लक्षणही चरकांतच सांगितले आहे, तें असें, “ कुक्षीची
अस्यंत दृढि, शिराअंतर्धानपाचणे, आणि पोटाचा भरल्या परवा-
ली प्रमाणे शोभ आणि स्पर्श होतो, इत्यादि. ”

पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा ॥ प्रायोभवस्य
भावाय छिद्रांत्रचोदरं नृणाम् ॥

अर्थ— बद्धगुदोदर पंधरा दिवसांपुढें असाध्य होतें, तसें सर्व
प्रकारचें उदर पाणी झाले म्हणजे नाशकारक होतें, आणि छिद्रांत्रो-
दर हे प्रायः नाशक होतें, कदाचित् शल्य किंवा शस्त्र चिकित्सा पाहि-

जे तशी झाली तर उदक झालेले छिद्रांत्र किंवा बद्धगुद साध्य होते
हें प्रायः पदाने सूचविले.

असाध्यलक्षण.

शूनाक्षंकुटिलोपस्थंमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ॥ बल-
शोणितमांसाग्निपरिक्षीणंचवर्जयेत् ॥

अर्थ— एथें सांगितल्यापैकी ज्याचा डोळ्यांलां टापशी आलीअ
सेल, शिश्नवांकडे झालें असेल, पोटाची त्वचा क्लेद्युक्त व पातळ झा
लीअसेल, बळ, रक्त, मांस, आणि अग्नी हे ज्याचे क्षीण झाले अ-
सती ल त्याला सोडावें

दुसरे असाध्यलक्षण.

पार्श्वभंगान्नविद्वेषशोथातीसारपीडितम् ॥ विरि-
क्तंचायुदरिणंपूर्यमाणंचिवर्जयेत् ॥ ॥ इति उद-
रनिदानम् ॥

अर्थ— बरगड्याफुटणे, अन्नद्वेष, शोथ, अतिसार, त्थानीं पिडले
ला आणि रेंचदिला असतां ज्याचें पोट पुनः भरतें, अशा उदरी रोग्या
ला वेद्यानें सोडावें इति उदरनिदानम् ॥

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया ॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

शोथनिदान.

संप्राप्ति.

रक्तपित्तकफान्वायुर्दृष्टोदुष्टान्बहिःशिराः ॥ नीत्वा
रुद्धगतिस्तैर्हिकुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ १ ॥ सोत्से

धंसंहतंशोधतंमाहुर्निचयादतः॥१॥

अर्थ— दुष्ट झालेला वायु, स्वकारणांनीं दुष्ट झालेल्या रक्तपित्त कफां स बाह्यशिरांत नेऊन त्याणीं कोंडला जातो, मग त्याची गति बंद-झाली ह्मणजे तो खचा आणि मांस रधांच्या आश्रयानें सूज उत्पन्न-करितो, ती सूज उंचट आणि कठीण असते, हिला रक्त सहित त्रिदोषां चा संबंध असतो, ह्मणून सन्निपातात्मक ह्मणतात.

सर्वं हेतुविशेषे स्वरूपभेदान्नवात्मकम् ॥ दौषैः

पृथक् द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥ २ ॥

अर्थ— ती सूज कारणभेदांनीं कार्यभेद होऊन नऊ प्रकारची होते, ती अशी, पृथक् दोषांनीं ३ इंद्रज ३ सन्निपातज १ अभिघातापासून १ आणि विषापासून १ मिळून नऊ प्रकारची.

पूर्वरूप.

नत्पूर्वरूपंदवथुः शिरायामोंग गौरवम् ॥ ३ ॥

अर्थ— संताप, शिराताणल्या सारिरवीपीडा, अंगाला जडत्व, हीं लक्षणां झालीं ह्मणजे सूज येणार ह्मणून समजावें.

कारण.

शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षारास्लतीक्ष्णोष्ण

गुरूपसेवा ॥ दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोप-

सृष्टान्ननिषेवणंच ॥ ४ ॥ अर्शांस्यचेष्टानच देहश

द्धिर्मर्मेपघातोविषमाप्रसूतिः ॥ मिथ्योपचारः प्र

तिकर्मणांचनिजस्यहेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

अर्थ— वमन विरेकादि शोधन, ज्वरादि रोग, उपवासाने कृश बटु बल झालेल्या पुरुषांस खारट, आंबट, तिरवट, आणि ऊष्ण आणि

साधवनिदान.

जड अशा पदार्थांचे सेवन, दही, अपक, मृत्तिका, भाजा, क्षीरम
स्यादिविरुद्ध, संयोगज विषाने दूषित झालेले अन्न, त्यांचे सेवन.
मुळ व्याध, अव्यायाम, शोधनास योग्य दोष झाला तरी शोधन-
नघेणे, रूढ्यादि सर्मास दोषानीं केलेला उपघात, आम गर्भप-
तनादि वाईट प्रसूति, व मनादि पंच कर्माचा मिथ्यायोग, हे सर्व
दोषज सुजेला कारण सांगितले आहे.

सामान्य लक्षण.

सगौरवं स्यादन्नवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्पाथाशिरा
तनुत्वं ॥ सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिं
गं श्वयथोः प्रदिष्टं ॥ ६ ॥

अर्थ— अंगाला जडत्व, चित्त स्वस्थ नसणे, सुजेला उंच घटा आ
णि दाह, शिराबारीक होणे, रोमांच येणे, आणि अंगाचा रंग बद
लणे हे सुजेचे सामान्य लक्षण होय.

वातज शोथ.

चलस्तनुत्वं कृपुरुषोरुणोः सितः सस्रसिहर्षान्ति
युतो निमित्ततः ॥ प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो
दिवा बली स्यात् श्वयथुः समीरणात् ॥ ७ ॥

अर्थ— वायू पासून सूज चंचळ, पातळ त्वचा झालेली, स्वर ब-
रीत, नांबूस, काळी, मेहेर लेली, भिण भिण वेदनां युक्त अशी-
असते, ती कदाचित् निमित्ता वाचून ओसरते, राबली असतां
तक्षणीं वर येते, आणि दिवसास तिचा जोर असतो.

पित्तज शोथ.

मृदुःसगंधो सितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदत्

शोधनिदान.

२५१

षामदान्वितः॥ यउव्यतेस्पर्शरुगक्षिरागकृत्-
सपित्तशोथोभृशदाहपाकवान्॥ ८॥

अर्थ— पित्ताची सूज, मऊ, किंचित् गंधयुक्त, काळी, पिंजळी,
आणि तांबूस असते, तिच्या योगाने भ्रम, ज्वर, घर्म, तृषा, आणि
उन्मत्तता, हीं होतात, ती जळजळते, हात लावला असतां दुरव
ते, तिच्या योगाने डोळ्यांला लाली येते, तिला अत्यंत दाह व पा-
क होतात.

कफज शोध.

गुरुस्थिरः पांडुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमि
वन्दिमांघकृत्॥ सकृच्छ्रजन्मप्रशमोनिपीडि-
तो नचोन्नमेद्रात्रिबलीकफात्मकः॥ ९॥

अर्थ— कफाची सूजजड, स्थिर, पांडुर वर्ण असते, तिच्या योगाने
अन्न द्वेष, लाला स्वाव, निद्रा, ओकारी, अग्नि मांघ हीं होतात, ति
ची उत्पत्ति आणि नाश हे चिरकालाने होतात—ती दाबली असतां
वर येत नाही, रात्रीस तिचे बळ असते.

द्वंद्वज आणि सन्निपातज शोध लक्षण.

निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्रयथुः स्याद्विदोषजः॥ स
र्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथोव्यामिश्रलक्षणः॥ १०

अर्थ— दोन दोन दोषांचीं कारणे आणि लक्षणे एकत्र झालीं ह्मण-
जे द्वंद्वज शोध जाणावा, सन्निपाता पासून जो शोध होतो त्यांत वा
तादिक दोष मिळून सर्व लक्षणे होतात.

अभिघानज शोध.

अभिघातेन शस्त्रादि छेदभेदक्षतादिभिः ॥ हिमा
 निलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥ रसैः
 शूकैश्च संस्पर्शाच्छुयथुः स्याद्विसर्पवान् ॥ १४-
 शोष्मालोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२

अर्थ— काष्ठादिकाने अभिघात झाला असतां, शस्त्रादिकाने फो-
 डले तोडले असतां, किंवा क्षताच्या योगाने, थंड बारा लागल्याने,
 किंवा समुद्राचा चारा लागल्याने, बिब्याचे तेल, आणि कुहिली-
 चीं कुसें लागल्यानें सूजयेते, तीच हूंकडे पसरते, तिला अत्यंत
 दाह असतो, तिचा रंग तांबडा असतो, आणि बहूत करून पि-
 ताच्या सृजेचीं लक्षणे तींत होतात.

विषजशोथलक्ष०

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ॥ दंष्ट्रा
 दंतनखाघातादविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥ विण्मूत्र
 शक्रोपहतमलयद्वस्त्रसंकरात् ॥ विषवृक्षानि-
 लस्पर्शाद्गुरयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥ मृदुश्वलोव
 लंबीचशीघ्रोदाहरुजोकरः ॥

अर्थ— सविषप्राणि आंगावरून चालले असतां, किंवा मुतले अ-
 सतां, अथवा निर्विषप्राण्याचे देखील दादा किंवा दांत नखे लाग-
 लीं असतां, अथवा सविषप्राण्याची विषा, मूत्र, शक्र याणीं भ-
 रलेले व मळीण वस्त्र आंगास लागले असतां, अथवा विषवृक्षा
 वरून आलेल्या वाऱ्याचा स्पर्श झाला असतां, अथवा संयोगज-
 विषाने अंगचोळवटले असतां, जो शोथ उत्पन्न होतो तो विषज
 ह्मणावा, तो मऊ, चंचळ, रवाळीं लोंबणारा, जलद होणारा, दाह

कारितात त विष्काण सागता.

दोषाः श्वयथुसूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ॥

पक्काशयस्थामध्ये तु वर्चस्थानगतास्त्वधः ॥१५

कृत्स्नदेहमनु प्राप्ताः कुर्युः सर्वसरतथा ॥

अर्थ— आमाशय स्थित दोष वरती (उरापासून वर) सूज उत्पन्न करितात. पक्काशयस्थ दोष मध्ये (ऊर आणि पक्काशय यांच्या मध्ये) सूज करितात, आणि मल स्थानगत दोष रवाली (पांयां पोतर) सूज उत्पन्न करितात, आणि सर्व देहांत दोष पसरले ह्मणजे सर्वांगाला सूज आणि तात.

आतां कृच्छ्रादिभेदसांगतो.

यो मध्यदेशे श्वयथुः सकृष्टः सर्वगश्च यः ॥ अ-

धो गोरिष्टभूतः स्याद्यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥१७

अर्थ— जी सूज मध्य देशावर येत्येती. सर्व अंगावर येते, ती कष्ट साध्य, जी सूज रवालच्या अंगावर उत्पन्न होऊन वर वदते ती मरण सूचक जाणावी.

असाध्य लक्षणें.

श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च ॥ यस्य

चान्नेरुचिर्नास्ति शोथिनं परिचर्जयेत् ॥१८

अर्थ— श्वास, ताहान, ओकारी, अशक्तता, ज्वर, हीं लक्षणें असून ज्याला अन्नावर रुचि होत नाही अशा रुजेच्या रोग्यास सोडावें.

अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ॥ पुरु

षं हंतिनारीतु मुखजोगुत्थजो द्वयम् ॥ १९ ॥ नवोत्तु
षद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ इति शोथ
निदानम् ॥

अर्थ- अन्यरोगाच्या उपद्रवानें झालेला नव्हे असा शोथ पहिल्या
नें पांयांवर येऊन नंतर वर चढतो (त्याला उलटी सूज म्हणतात) तो
पुरुषाचा नाश करितो, आणि पहिल्यानें तोंडावर येऊन मगरवाली
उतरतो तो स्त्रियांस घातक आहे, आणि गुत्थस्थानी उत्पन्न होऊन-
सर्व शरीर भर येतो तो उभयतांस घातक होतो.

नवीन आणि उषद्रव (शवासादि) रहित जो शोथ असतो तो-
साध्य होतो, आणि अधोंगे रिष्टसंभूत इत्यादि श्लोकांत मार्गें सां-
गितला तो शोथ असाध्य जाणावा, इति शोथनिदानम् ॥ ॥

मधुकोशं कनिर्मथ्य सारमाकृष्य वैमया ॥ व्याख्या कृ-
ताम हाराष्ट्री साधवार्थप्रकाशिका ॥

अंड हृद्धि निदान.

संप्राप्ति.

क्रुद्यो नूर्ध्वगतिर्वायुः शोथ शूल करश्चरन् ॥ सुक्षो
वक्षणातः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ॥ प्रपीड्य
धमनी हृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥

अर्थ- कुपित झालेला अधोगमन शील व शोथ आणि शूल कृ-
न करणारा वायु कुक्षी मध्ये संचार करित असतां अडसंधीतून आं-
डांत येऊन अंडाची बाठ आणि कोश (पिशवी) यांच्या बाह्याच्या
धमनी (नाडी) सदुष्ट करून अंडाची हृद्धि (दोहो कडची किंवा एक

जायव्यानलाह्वतुमेदस्तकवलम् ॥

अर्थ- नोवृद्धिरोगदोष ३ रक्त १ मेद १ मूत्र १ आणि आंतडे १ रद्या
नींसात प्रकारचा होतो, मूत्रज आणि अंत्रज वृद्धि हेतरी वायू पासू
नच होतात, परंतु त्यांचे कारण मात्र वेगळे आहे.

वात, पित्त, कफ, रक्त, आणि,
मेद र्द्या पासून झालेल्या वृद्धि
चे लक्षण.

वातपूर्णवृत्तिस्पर्शोरूक्षोवातादहेतुरुक् ॥ कृ-
ष्णास्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिंगेश्चपित्तजः ॥ कफ
वन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥

अर्थ- वायूने भरलेली पिशवी जशी हाताला लागते तसा हा ला
गतो, रूक्ष आणि कारण वांचून दुरवू लागतो तो वातज वृद्धि होय.
काळ्याफोडाने व्यास झालेला वपित्त वृद्धि लक्षणानी युक्त
जो वृद्धितो पित्ताचा वरक्ताचा जाणावा.

मेदा पासून जो वृद्धि होतो तो कफ वृद्धि सारखा मृदु व पिक-
लेल्या ताडगोळ्या सारखा क्षणजेपिंवा आणि वाटोळा असतो.

मूत्र वृद्धि.

मूत्रधारणशीलस्यमूत्रजः सतुगच्छतः ॥ अभो
भिः पूर्णवृत्तिवत्क्षोभंयातिसरुड्मृदुः ॥ मूत्रकृच्छ्र
मधस्याच्चचलयन्कलकोशयोः ॥

अर्थ- मूत्र कोडण्याची ज्याला सवय असते - त्याला हा विकार होतो

तो चालू लागले. असतां पाण्याने भरलेल्या परवाली सारखा डबक डबक हालतो, वाजतो, थोडासा दुरवतो, हाताला मऊ लागतो, त्यापासून सुता याला साफ होत नाही, आणि अंडाची सोळी रवाली लेंबून इकडे तिकडे हेलकावे बसतात.

अंत्रहृद्दीचे लक्षण.

वात कोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः॥ धारण
रणभाराध्वविषमांगप्रवर्तनैः॥ क्षोभणैः क्षुभि-
तोन्मैश्चक्षुद्रांत्रावयवयदा॥ पवनोविगुणी कृत्य
स्वनिवेशादधोनयेत्॥ कुर्याद्वंक्षणसंधिस्थोग्रंथ्या
भंश्वयथुंतदा॥

अर्थ— वात कोप करणारे आहार सेवन केल्याने, गार पाण्यांत बुडी मारल्याने, उपस्थित वेगाचे धारण, अप्राप्त वेगाचे बळेचे प्रेरण, गुरुभार वहन, अतिमार्ग गमन, वेड्या वांकड्या अंगांनी गमनादि व्यापार करणे, आणखी दुसरीं बलवद्विग्रहादि, अशा कोपकारणांनी कुपित झालेला वायु लहान आंतड्याचा एक भाग घेऊन त्याचा संकोच किंवा दुमडून स्वस्थाना पासून जेव्हां रवाली नेतो तेव्हां तो वंक्षणसंधीत राहून तेथें गांठी सारखी सूज उत्पन्न करितो.

उपेक्षाकेली असतां परिणाम.

उपेक्षमाणस्य च मुक्कृद्दिमाध्मानरुक्त्तं भवतीं स वायुः

प्रपीडितोतः स च नवान्प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च सुक्तः

अर्थ— ज्या अंडहृद्दीमध्ये फुगारा, कक, तांदूरपणा असतात, तिची उपेक्षाकेली असतां अंड दाबला क्षणजे त्यांतला वायु कोंकौ शब्द करीत वर जातो आणि सोडला क्षणजे पुनः वायु उतरल्या सुळे अंड फुगतो.

वृद्धिनिदान.

असाध्यलक्षण.

क्षुद्रांत्रावयवान्श्लेषामुष्णयोर्वतसंचयात्॥ अत्र वृद्धि
रसाध्योयंवातवृद्धिसमाहृतिः॥ ॥ इति वृद्धिनिदानम्॥

अर्थ— लहान आंत ज्याचा संबंध असल्या सुळे, आणि अंडामध्ये वातसांचल्या सुळे वा
तवृद्धिलक्षणा सारिरवा हा अंत्र वृद्धि रोग असाध्य जाणावा, वर्धनिदान तंत्रांत-
रांतसांगितले आहे ते असे "असाध्यं हि गुर्धामसेवनान्निचयंगतः॥ करोति ग्रंथिव
च्छोपंदोषो वंक्षणसंधिषु॥ ज्वरशूलंगदाहांत्यंतवर्धमिति निर्दिशेत्॥" अर्थ—
अत्यंत स्रोतःस्त्रावी, जड, आम, अशा अन्नाच्या सेवनाने वृद्ध झालेला दोष वंक्ष
णसंधीमध्ये गांठी वजासूज उत्पन्न करितो, तेणे करून ज्वर, ठणका, आंगांत जळज
ळ, हीं होतात, यारोगाला वर्ध्म असे ह्मणतात, अंडवृद्धीला कोणी कुरंटेक ही ह्म
णतात.

सधुकोशं सनिर्मथ्य सारमा कृष्य वैमया॥ व्याख्यात
कानामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

गलगंडनिदान.

निबद्धश्वयथुर्यस्य मुक्कवलंबते गले॥ महान्वाय
दिया ह्रस्वो गलगंडं तमादिशेत्॥

अर्थ— ज्याच्या गळ्याला अनु बंध युक्त मोठी किंवा लहान-
अंगाप्रमाणे सूज होत्ये, तिला गलगंड असे ह्मणावे.
स्याची संप्रापि.
यातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये समाश्रित्य तथे.
निवमेदः॥ कुर्वति गंडं कमशाल्लिगैः समन्वितं
मातंगलगंडमाहुः॥

अर्थ— गळ्या मध्ये दुष्ट झालेले वात, कफ, आणि तसेच मेद-
हीं गळ्याच्या मागल्या शिरामध्ये राहून क्रमा क्रमाने आपआ-
पल्या लक्षणानी युक्त असा गंड (गोळा) उत्पन्न करितात, त्याला
● गलगंड (गालगंड) असें म्हणतात.

वातिकगलगंड.

तोदान्वितः कृष्णशिरावन्नक्षः शावोरुणो वाप
वनात्मकस्तु ॥ पारुष्ययुक्तश्चिरदृष्टिपाकोय
दृच्छयापाकमिथात्कदाचित् ॥ वैरस्यमास्यस्य
चतस्यजंतोर्भवेत्तथातालुगलग्लप्रशोषः ॥

अर्थ— वातजन्य गलगंडांत कृष्णानीं दोषांच्यासारिखी पीडा होते,
तो काळ्या शिरानीं व्याप्त, निळा, तांबूस, व रवररवरीत लागतो, चि-
रकालाने वाहाडतो, तो पिकत नाही, पिकला तर कदाचित् थदृच्छे-
नें पिकतो, त्या रोग्याच्या तोंडाला रुचिनसते, आणि टाळा व गोळा
हे कोरडे पडतात.

कफजगलगंड.

स्थिरः सवर्णो गुरुस्तु कंडूः शीतो महांश्चापिक
फात्मकस्तु ॥ चिराभिदृष्टिं भजते चिराद्वापपच्य
तेमंदरुजः कदाचित् ॥ साधुर्यमास्यस्य चतस्यजं
तोर्भवेत्तथातालुगलग्लप्रलेपः ॥

अर्थ— कफात्मक गलगंड स्थिर, खचे चारंगाचा, जड, असंत
कंडुयुक्त, थंड, आणि मोठा असतो, तो फार दिवसानीं वाढतो.
व उशीराने कदाचित् पिकतो, तेव्हा त्यास थोडाडण का लागतो.
त्या मनुष्याचे तोंड ओड असते, तसे टाळा आणि गोळा हे कफाने

सारवत्या प्रमाणे होतात.

मेदजगलगंड.

स्निग्धोगुरुः पांडुरनिष्टगंधो मेदो भवः स्वल्परुजो
तिकंडूः॥ प्रलंबतेलाबु वदल्पमूलो देहानुरूपः क्ष
यवृद्धियुक्तः॥ स्निग्धास्यतातस्य भवेच्च जंतोर्ग
लेनुशब्दं कुरुते च नित्यं॥

अर्थ— मेदा पासून झालेला गलगंड, तुळतुळीत, जड, पांडुरव
र्ण, दुर्गंधयुक्त, मंदपीडा करणारा, आणि अत्यंत कंडुयुक्त होतो.
तो दुध्या भोंपळ्या सारिखा लोंबतो, त्याचे मूळ लहान असते, आ
णि देहानुरूप क्षय आणि वृद्धि स्थानी युक्त असतो, ह्मणजे देह
क्षीण झाला असता तो क्षीण होतो, देह वृद्ध झाला असता तो मो
ठा होतो, त्या मनुष्याचे तोंड तेल सारवत्या प्रमाणे तुळतुळीत
दिसते, आणि बोलताना गळ्यातून अनुशब्द निघतो.

असाध्यलक्षणा.

कृच्छ्राच्छ्रसंतं मृदुसर्वगात्रसंवत्सरातीतमरो
चकार्तं॥ क्षीपांच वैद्यो गलगंडं जुष्टं भिन्नस्वरंचा
पिविवर्जयेत्॥ इति गलगंडनिदानम्॥

अर्थ— कृच्छाने श्वासटाकणारा, मृदुगात्र झालेला, गलगंड हो
ऊन वर्ष लोटलेला, अरोचकाने पीडित, क्षीण झालेला, आणि
स्वरभेदयुक्त, अशा गलगंड पीडित मनुष्याला वैद्याने सोडावे

गंडमालानि.

कर्कंधुकोलामलकप्रमाणेः कक्षासमन्यागलवं.

क्षणेषु॥ मेदः कफाभ्यां चिरसंदर्पाकैः स्याद्गंडमा
ला बहुभिस्तगंडैः॥

अर्थ— मेद आणि कफ यांपासून, कांख, खांदे, मान, गळा, आ
णि अडसंधि इतक्या ठिकाणीं लहान बोरा येवढ्या मोठ्या-
बोरा येवढ्या, आंख्या येवढ्या अशा अनेक गांठी येतात; त्या
फारादिवसानीं हळू हळू पिकतात; त्या गांठीच्या ओळीला गं
डमाळा म्हणतात.

अपचीलक्ष०

तेग्रंथयः केचिदवासपाकाः स्ववन्ति नश्यन्ति भवं
ति चान्ये॥ कालानुबंधं चिरमादधाति सैवापची
ति प्रवदंति केचित्॥

अर्थ— त्या गांठी कांहीं पिकतात, कांहीं स्वतात, कितीक ना-
हींशा होतात, दुसऱ्या उगवतात, अशी पीठा फार दिवस राहाते
तिलाच कोणी अपची म्हणतात.

साध्यासाध्यलक्षण.

साध्यास्मृतापीनसपार्श्वशूलकासज्वरछर्दि-
युतानसाध्या॥ ॥ इत्यपचीनिदानम्॥

अर्थ— वरसांगीतलेली अपची साध्य आहे, तीच पीनसादि उ-
पद्रवानीं युक्त झाली म्हणजे साध्य होत नाही, इति अपचीनिदान

ग्रंथिनिदान.

वातादयोभासमसृक्प्रदुष्टाः संहूय्य मेदश्च तथा
शिराश्च॥ एतौ न्तविग्रथितंतु शोथं कुर्वन्त्यनो
ग्रंथिरिति प्रदिष्टः॥

ग्रथिनिदान.

२६१

अर्थ— अत्यंत दुष्ट झालेले वातादि दोष, मांस, रक्त, आणि मेद, न-
शाच शिरा रद्यानां दुष्ट करून (येथें दुष्टि वृद्धिरूप जाणावी, क्षयरूप
प नव्हे, कारण क्षीणांस विकार करण्याचें सामर्थ्य नसतें,) वाटोळा,
उंच, गाठाळलेला, किंवा कठीण असा शोथ उत्पन्न करितात, स्म-
णून त्याला ग्रंथि असें म्हटलें आहे.

वातजग्रंथि.

आयम्यते वृश्चतितुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यतिभि
द्यते च ॥ कृष्णो गुरुर्बस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्व-
वेच्चानिलजोस्वसच्छं ॥

अर्थ— वातज ग्रंथि ओढून लांब केल्या सारिरवा, छिळल्या सा-
रिरवा, टोंचल्या सारिरवा, फेंकल्या सारिरवा, घुसळल्या सारिरवा.
फोडल्या सारिरवा होतो, तो काळ्या रंगाचा, मृदु, बस्ती प्रमाणें वि-
स्तृत असतो; तो फुटला असतां स्वच्छ रक्त स्रवतें.

पित्तजग्रंथि.

दंदद्यते धूम्यति चूष्यते च पापच्यते प्रज्वलती वचा
पि ॥ रक्तः सपीतो यथवापि पित्ताद्भिन्नः स्ववेदुष्ट-
मतीवचास्त्रं ॥

अर्थ— पित्तजग्रंथि अग्नीनें भाजल्या प्रमाणें अत्यंत दाहयुक्त
होतो, आंतून धूरनिघाल्या सारिरवा वाटतो, तुमडीनें ओढल्या
सारिरवा, क्षारला धूनपिकवल्या प्रमाणें, अत्यंत पक्क होतो, जवळ
नभस्म होत आहेसा वाटतो, तांबडा लाल होतो, किंवा किंचित्पि-
बळा असतो, आणि फुटला म्हणजे त्यांतून नासलेलें फुफ्फुळ र-
क्त स्रवतें.

कफजग्रंथि.

शीतोविवर्णो ल्यरुजोतिकंडूः पाषाणवत्सन्नहनोपप
नः॥ चिराभि वृद्धिश्चकफप्रकोपाद्रिन्नं सवेच्छुक्क
घनंचपूयम्॥

अर्थ— कफज ग्रंथि थंड, प्रकृतिसम वर्ण, (कोणी किंचित् विवर्ण अ
सें क्षणतात,) अल्प पीडाकरणारा, अत्यंत कंडुयुक्त, दगडा प्रमाणे
कठीण व मोठा, आणि चिरकालाने वाढणारा, असा असतो; तो-
फुटला क्षणजे पांढरा दाट पू गळतो.

मेदजग्रंथि.

शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महाकंडुयुतोः
रुजश्च॥ मेदः कृतोगच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकस
र्षिप्रतिमंतुमेदः॥

अर्थ— मेदजग्रंथि शरीर वृद्ध झाले असले तर तो वृद्ध होतो, श
रीर क्षीण झाले असले तर तो क्षीण होतो, तुळतुळीत, मोठा, कं
डुयुक्त, रुजारहित असतो, आणि तो फुटला असता त्यांतून तिळां
च्या कल्कासारखा किंवा थिजलेल्या तुपासारखा मेद जातो.

शिराजग्रंथीची संग्राप्ति.

व्याधामजातेरबलस्यतेसैराक्षिप्यवायुस्तशिरा
प्रतानम्॥ संकुच्यसंपीड्य विशोष्य चापिग्रंथिक-
सेत्युन्नतमाशुचनम्॥

अर्थ— निर्बळ पुरुषाते वाना प्रकारची शरीरा व्यास जनक कर्मे के
ल्याने वायु कुपित होऊन शिराचे जाळे आंखडूम संकोच करून ए
के ठिकाणी करून, आणि शोष वून सटकन उंच ग्रंथि (गांठ) करितो.

ग्रंथिनिदान.

२६३

त्याचेंसाध्यासाध्यलक्षण.

ग्रंथिःशिराजःसचकृच्छसाध्योभवेद्यदिस्यात्स-
रुजश्चलश्च॥अरुक्साएवाप्यचलोमहांश्चमर्मो-
स्थितश्चापिचिचर्जनीयः॥

अर्थ— तो शिराज ग्रंथि कृच्छसाध्य आहे, जर तो पीडा युक्त व चंचल होईल तर तो साध्य होतो, आणि तोच पीडा रहित व निश्चल, मोग किंवा मर्म स्थानी झाला असला तर तो वैद्यानें सोडावा.

अर्बुदनिदान.

त्याचीसंप्राप्ति.

गात्रप्रदेशोक्चिदेवदोषाःसंसूर्छितामांसमसृक्प्र-
दूष्या॥वृत्तस्थिरंमंदरुजंमहांतमनल्पसूलंचिरवृ-
द्धिपाकं॥कुर्वन्तिमांसोच्छ्रयमत्यगाधंतदुर्बुदं-
शास्त्रविदोवदन्ति॥

अर्थ— शरीराच्या कोणत्याही भागावर दुष्ट झालेले दोष मांस रक्ताला दूषित करून, वाटोळा, स्थीर, मंद पीडा युक्त, मोग, खोल मूळ गेलेला, चिरकालानें वाढणारा, व पिकणारा असा मांसाचा गोळा उठवितात; त्याला वैद्य अर्बुद लक्षणतात

वातेनपित्तेनकफेनचापिरक्तेनमांसेनचमेदसाच्चा॥
तज्जायतेतस्यचलक्षणानिग्रंथेःसमानानिसदाभ-
वन्ति॥

अर्थ— तें अर्बुद वायूनें, पित्तानें, कफानें, रक्तानें, मांसानें, आणि मेदानें असें साहाप्रकारानें होतें; त्याचीं लक्षणे सर्वदा ग्रंथिसदृश-

रक्तार्बुदलक्षण.

दोषः प्रदुष्टोरुधिरंशिराससंकुच्यसंपीड्यततो-
स्यपाकं॥ सास्त्रावसुन्नद्यतिमांसपिंडंमांसांकुरै
राचितमाशुष्टुं॥ करोत्यजस्रंरुधिरप्रष्टुमसा
ध्यमेतद्रुधिरात्मकं॥ रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वा
त्पांडुर्भवत्सोर्बुदपीडितस्त॥

अर्थ- दुष्ट झालेला दोष शिरामध्ये रक्तालासंकुचित करून व पीडित करून मांसाचा गोळा उचलवितो, तो यत्किंचित पिकणारा, व किंचित स्वावयुक्त, आणि मांसांकुरांनी व्याप्त, आणि लोकरवाढणारा असा असतो त्याजपासून निरंतर रक्तवाहान असते, हे रक्तार्बुद असाध्य आहे, तो अर्बुदपीडित रोगी रक्तक्षयाच्या उपद्रवांनी पीडित झाल्यामुळे पांढरा फटफटीत होतो,

मांसजार्बुदसंप्राप्ति.

सुष्टिप्रहारादिभिरदितेगेमांसंप्रदुष्टंजनयेद्विशो
थं॥ अवेदनंस्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपम
मप्रचाल्यम्॥ प्रदुष्टमांसस्यनरस्यगाढमेतद्रवे
न्मांसपरायणस्य॥ मांसार्बुदंत्वेतदसाध्यमुक्तं

अर्थ- सुष्टि प्रहारादिकें करून अंगपीडित झालें असतां दुष्ट झालेले मांस सूज उत्पन्न करितें, तीं दुरवत नाहीं, तुळतुळीत, अनन्य वर्ण, नपिकणारी, दगडासारिखी कठीण, नहळणारी अशी असते. ज्या मनुष्याचे मांस विघडलें आहे, व औमित्य मांस रचाणारा आहे त्याला हे अर्बुद होतें, हे मांसार्बुद असाध्य झणून सांगितलें आहे.

अर्बुदनिदान.

२६५

साध्यामध्ये असाध्यप्रकारसांगतो.

साध्ये घपीमानितुवर्जयेच्च॥ संप्रस्कृतं मर्मणियच्च

जातं स्रोतः स्रवायच्च भवेदचात्यम्॥

अर्थ— साध्यामध्ये ही पुढील अर्बुदे वर्जावीं,— स्रावयुक्त, जें मर्माच्या ठिकाणी झालेले; किंवा नासादि स्रोतसांचे ठिकाणी झालेले, किंवा जें स्थिर असतें तें असाध्य जाणावें.

अध्यर्बुदल०

यज्जायते न्यस्वलुपूर्वजातज्ञेयंतदध्यर्बुदमर्बुदज्ञेः

अर्थ— पूर्वी ज्या ठिकाणी अर्बुद झाले होते त्याच ठिकाणी जें दुसरें अर्बुद होते तें अध्यर्बुद म्हणून समजावें.

द्विरर्बुद.

यद्द्विजातयुगपन्महाद्विरर्बुदतच्च भवेदसाध्यं

अर्थ— एक काळी किंवा एका मागून एक दोन अर्बुदे शेजारी शेजारी होतात त्याला द्विरर्बुद म्हणावें. तें असाध्य होतें.

अर्बुदेन पिकण्याचे कारण.

नपाकमायांतिकफाधिकाद्दामेदो बहुत्वाच्च विशेषे

षतस्त॥ दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव

निसर्गतस्त॥ इति गलगंड, गंडमाला, अप-

ची, ग्रंथि, अर्बुदनिदान्॥

अर्थ— कफ अधिक असतो त्यामुळे, किंवा विशेषे करून मेदसुष्कळ असतो त्यामुळे, दोषस्थिर असल्यामुळे, व दोषाचे ग्रथन झाल्यामुळे सर्व प्रकारची अर्बुदे स्वभावतः पिकत नाहीत, इति गलगंड, गंडमालां पचीग्रंथ्यर्बुदनिदानम्॥

॥

॥

मधुकोशं कनिर्मथ्य सारमाकृत्य वेमया ॥ व्याख्याकृत
तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

श्लीपदनिदान.

त्याचीसंप्राप्ति.

यः सज्वरो वंक्षणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पाद
गतः क्रमेण ॥ तत् श्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशि-
श्लोघनासास्वपिकेचिदाहुः ॥१॥

अर्थ— जीसूज पहिल्यानें अडसंधीमध्ये उत्पन्न होऊन हळूहळू पांयांवर येते, वतिच्या बरोबर ताप येतो, रघा रोगाला श्लीपद (वारूळ) म्हणतात, हे श्लीपद हात, कान, डोळे, शिस्म, ओष्ठ, नाक, रघांवर देखील होतें असें कोणी म्हणतात.

वातजश्लीपद.

वातजं कृष्णरूक्षंच स्फुटितं तीव्रवेदनं ॥ अनि-
मित्तरुजंतस्य बहुशो ज्वर एव च ॥२॥

अर्थ— वायूपासून झालेले श्लीपद काळें, रवररवरीत, चिरापडलेले, तीव्रवेदनायुक्त, कारण वाचून दुरवणारें, असें असतें; आणि त्यांत बहुशः ज्वर असतो.

पित्तजश्लीपद.

पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु ॥ ॥

अर्थ— पित्तजन्य श्लीपद पिवळ्या रंगाचें दाह आणि ज्वर याणीं युक्त व मृदु असतें.

श्लैष्मिकश्लीपद.

श्लीपदानिदान.

२६७

श्लेष्मिकंस्निग्धवर्णं च श्वेतं पांडुं गुरुस्थिरम् ॥ ३ ॥

अर्थ— कफात्मक श्लीपद, तुकतुकीत, पांढरे, गुळधवे, जड, आणि कठिण असते.

असाध्यलक्षण.

वल्मीकमिव संजातं कंटकेरुपचीयते ॥ अब्दात्म-
कं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥

अर्थ— वारुळा सारिरवे वाटलेले, वज्यावर पुष्कळ कांटे उभारले आहेत असे एका वर्षाचे व मोठे झालेले श्लीपद विशेषेकरून सोडावे.

श्लीपदामध्ये कफाचे प्राधान्य अ-
व्यभिचाराने असते ह्मणून सांगतो.

त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफेच्छ्रयात् ॥
गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति बिना कफात् ॥ ५ ॥

अर्थ— व्हायर सांगितलेल्या तिन्ही श्लीपदामध्ये कफाचे आधिक्य असते, कारण गुरुत्व, आणि महत्त्व, हीं कफा वांचून होत नाहीत.

श्लीपद कोणत्या देशांत उत्पन्न
होते तसले देश सांगतात.

पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वतुषु च शीतलाः ॥ ये देशा-
स्तिषु जायते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ६ ॥

अर्थ— पावसाचे पाणी पुष्कळ पडलेले असून जमिनीला रवळगे-
असल्या मुळे साकून जात नाही ह्मणून जुने पाणी सांचलेले, सर्व ऋ-
तू मध्ये थंड असणारे असे जे देश आहेत तेथे बहूत करून श्ली-
पद रोग होतो.

यश्चलेष्मलाहारविहारजातंपुंसः प्रकृत्याचकफा-
त्मकस्य॥ सास्त्रावमत्युन्नतसर्वलिंगंसकंडुरंश्ले
षयुतंचिवर्ज्यं॥७ इतिश्लीपदनिदानम्॥

अर्थ— जें श्लीपद कफकर आहार विहारानीं झालेले, व कफ प्रकृ-
तीच्या पुरुषाला कफस्वभावानें झालेले; व सावयुक्त व ज्या दोषा
नें तें झालें असेल त्याचीं लक्षणे त्यांत दृढिगत असतात, व ज्याला
कंडू फार सटत्ये व कफानें युक्त असेल ते वजावे, इतिश्लीपदनि-
मधुकोशंस्तनिर्मथ्यसारमाह्वयवैमया॥ व्याख्या कृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

विद्रधिनिदान.

त्वग्रक्तमांसमेदांसिप्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः॥ दो-
षाः शोथंशनैर्घोरंजनयंत्युच्छ्रिताभृशम्॥१॥ म-
हाशूलंरुजावतंतृत्तंवाप्यथवायतम्॥ सविद्रधि
रितिरव्यातोविज्ञेयः षड्विधश्चसः॥२॥ पृथक्दोषैः
समस्तैश्चक्षतेनाव्यसृजातथा॥ षण्णामपिहिते-
षांतुलक्षणंसंप्रचक्षते॥३॥

अर्थ— अत्यंत वाढलेले, व अस्थीचा आश्रय करून राहिलेले, रक्ता
दि दोष, त्वचा, रक्त, मांस, आणि घेद यांस दुष्ट करून हळू हळू भयं
कर शोथ उत्पन्न करितात; त्याचें सूळ अस्थीपर्यंत गेलेले असते,
उत्पत्ति काळीच अत्यंत पीडाकरणारा, व वादोळा, अथवा लांबजो
शोथ असतो त्याला विद्रधि (गळू, केसतुड) असें म्हणतात, पृथ-

विद्रधिनिदान.

२६९

कृ दोषानीं ३ सन्निपाताने १ क्षताने १ आणिरक्ताने १ मित्बून ६ प्रकारचे विद्रधि होतात, त्या साहाविद्रधीचें लक्षण सांगतो.

वातजविद्रधि.

कृष्णोरुणोवाविषमोभूशमत्यर्थवेदनः ॥ चित्रो
स्थानप्रपाकश्चविद्रधिर्वातसंभवः ॥ ४ ॥

अर्थ— जो विद्रधि काळा, अरुण, विषम ह्मणजे कदाचित् लहान, कदाचित् मोठा, अत्यंत वेदना युक्त असा असतो, त्याचा उद्गम आणि पाक हे नाना प्रकारचे असतात.

पित्तजविद्रधि.

पक्षोदुंबरसंकाशः श्यावोवाज्वरदाहवान् ॥ क्षि
प्रोस्थानप्रपाकश्चविद्रधिः पित्तसंभवः ॥ ५ ॥

अर्थ— पित्तजविद्रधि पिकलेल्या उंबरा सारिखा, अथवा श्याम वर्ण, ज्वर आणि दाह करणारा असून त्याचा उद्गम व पाक लवकर होतात.

कफजविद्रधि.

शरावसदृशः पांडुः शीतस्निग्धो ल्यवेदनः ॥ चिरो
स्थानप्रपाकश्चविद्रधिः कफसंभवः ॥ ६ ॥

अर्थ— कफजविद्रधि, परळा सारिखा ह्मणजे मोठा, पांडुर वर्ण, थंड, स्निग्ध, अल्य वेदन असतो, त्याचा उद्गम आणि पाक हे उशीराने होतात.

पिकल्यानंतर त्यांचा स्त्राव.

तनुपीतसिताश्चैषामास्त्रा वाः क्रमशः स्मृताः ॥

अर्थ— हे तिन्ही प्रकारचे विद्रधि पिकले असता त्यां पासून वातादि क्रमाने पातळ, पिवळा, आणि पांढरा पूगळतो.

माधवनिदान.

सन्निपातविद्रधि.

नानावर्णरुजास्त्रावो घंटा लोविषमो महान् ॥७॥

विषमंपच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥ ॥

अर्थ— सन्निपातविद्रधीमध्ये नाना प्रकारच्या पीडा व नाना तहेचे स्त्राव होतात; घांटे सारिखा लोंबणारा, लहान, मोटा, कदाचित् पिकतो कदाचित् पिकत नाही असतो विद्रधि असतो.

अभिघातजन्य (आगंतुजविद्र

धी) ची संप्राप्ति सांगतो.

तैस्ते भविरेरभिहते क्षते वापथ्यकारिणः ॥ ८ ॥ क्ष

तोष्णा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥ ज्वरस्तृ

ष्णा च दाहश्च जायंते तस्य देहिनः ॥ ९ ॥ आगंतु

विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणाः ॥

अर्थ— त्याच्या काष्ठ लोष्ठ पाषाणादिकानीं अभिघात (ठेंचणे, पिचणे इत्यादि) झाला असता किंवा क्षत झालें असता अपथ्य करणाऱ्याचा कुपित वायूनें पसरवलेला क्षतोष्णारक्तसहित पित्ताला कोपवितो, त्या पुरुषास, ज्वर, तृषा, आणि दाह हे होतात, व पित्तविद्रधीचीं लक्षणे त्यांत असतात, हा आगंतुविद्रधिजाणावा.

रक्तजविद्रधि.

रुष्णास्फोटा वृत्तः श्यावस्तीव्रदाहरुजाकरः ॥ पि

त्तविद्रधिलिंगस्तरक्तविद्रधिरुच्यते ॥ १० ॥

अर्थ— काळ्या फोडांनीं व्याप्त झालेला, श्याम वर्ण, दाह, ठणका, आणि ज्वर हीं ज्यांत तीव्र होतात; व पित्तविद्रधीच्या लक्षणांनीं जी युक्त असतो तो रक्तविद्रधिजाणावा.

विद्रधिनिदान.

२७१

अंतर्विद्रधि.

एथकुसंभूयवादोषाः कुपितागुल्मरूपिणम्॥

वल्मीकवल्मसुन्नद्धमंतः कुर्वन्तिविद्रधिसम्॥११

अर्थ— कुपित झालेले वेगळे किंवा एकत्र झालेले वातादि दोष शरी-
रा मध्ये गुल्मा सारखा, वारुळा प्रमाणे वाढलेला असा विद्रधि उ-
त्पन्न करितात.

स्थाने:

गुदे वस्तिमुरवेनाभ्यां कुक्षौ वक्षणा योस्तथा॥ वृ

क्कयोः पूनिहियक्वतिहृदये क्लो म्निचाप्यथा॥ १२॥

एषामुक्तानिलिंगानि बाह्यविद्रधिलक्षणेः॥ गुदे

वातनिरोधस्तु वस्ती कृच्छ्रात्ममूत्रता॥ १३॥ नाभ्यां

हिक्का तथा रोपः कुक्षौ मारुतकोपनम्॥ कटि पृष्ठ

प्रहस्तीघ्रो वक्षणात्थे च विद्रधौ॥ १४॥ वृक्कयोः पा

श्वसंकोचः पूनिह्युच्छ्रासावरोधनम्॥ सर्वांग

प्रग्रहस्तीघ्रो हृदिकंपश्च जायते॥ १५॥ श्वासोद्य

क्वति हिक्काश्च क्लो म्निपेपीयतेपयः॥

अर्थ— गुद, वस्तिचे तोंड, बेबी, कुक्षी, अडसंधि, कुक्षिपिंड, पूनिहा,
काळीज, हृदय, क्लोम, (पिपासा स्थान) इतक्या ठिकाणीं विद्रधि
होतान, रद्यांचीं लक्षणे बाह्यविद्रधिलक्षणा प्रमाणे जाणावीं.

गुदामध्ये विद्रधी झाला असतां वायूचा रोध होतो.

वस्तीमध्ये झाला असतां कष्टाने थोडे सुतायालाहीने.

नाभीमध्ये— झाला असतां गुचकी व रुजापूर्वक क्षोभ होतो.

कुक्षीमध्ये— वायूचा कोप होतो.

साधवनिदान.

वंक्षणांत — कंबर आणि पाठ हीं बळकटजरबडतात.

कुक्षिपिंडांत — बरगळ्यांचा संकोच होतो.

प्लीहामध्ये — उच्छ्वास कोंडतो.

हृदयांत — सर्वांगाचें ग्रहण व कंप होतो.

काकजांत — श्वास आणि गुचकी लागतात.

क्लोमामध्ये — रोग्याला वारंवार पाणीपिण्याची इच्छा होते.

स्त्रावनिर्गम.

नाभेरूपरिजाः पक्कायांस्तूर्ध्वमितरेत्वधः ॥ १६ ॥

अधःस्तुतेषु जीवेत्तुस्क्रतेषुर्ध्वंन जीवति ॥ ॥

अर्थ— नाभीच्या वरतीजे विद्रधी होतात ते पिकले ह्मणजे त्यांचा स्त्राव तोंडा वाटे होतो, नाभीच्या वरती होणाऱ्याचा स्त्राव गुदमार्गाने होतो, नाभीचे ठिकाणी झालेल्याचा स्त्राव उभयमार्गानीं होतो. रवालून स्त्रवू लागले ह्मणजे रोगी वांचतो; आणि वरून स्त्रवू लागले ह्मणजे वांचत नाही.

साध्यासाध्यविद्रधि.

हृन्नाभिवस्तिवर्ज्यायेतेषुभिन्नेषु वा तद्यतः ॥ १७ ॥

जीवेत्कदाचित्पुरुषोनेतरेषु कथंचन ॥ साध्या-

विद्रधयः पंचविवर्ज्यः सान्निपातिकः ॥ आमप-

क्वविद्रग्धत्वन्तेषां शोथवदादिशोत् ॥ १८ ॥

अर्थ— हृदय, नाभि, आणि वस्ति हीं स्थानें सोडून झालेले, (ह्मणजे प्लीहा, क्लोम, इत्यादिकांचे गर्ई) विद्रधि बाहेरून फुटले असतां कदाचित् पुरुष वांचतो; इतरांचे ठिकाणी वांचत नाही.

पहिले पांच विद्रधि साध्य आहेत, सान्निपातज विद्रधि आसा

विद्रधिनिदान

२७३

ध्य आहे, र्धांच्या आम, पक्क, आणि विद्रग्ध र्धाति न्ही अवस्था शोथा प्रमाणे जाणा व्या.

असाध्यलक्षण.

आध्मातंबद्धनिष्यंदं छर्दिहिकानृषान्वितम् ॥ रु
जाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरं ॥ ९ ॥ इति
विद्रधिनिदानम् ॥

अर्थ— आध्मान युक्त, मूत्रगुंतलेला, ओकारी, उचकी, आणि नृषा,
र्धाती पीडित; ठणका श्वास र्धाती युक्त अशमनुष्याचा विद्रधि
असाध्य, इति विद्रधिनिदानम् ॥

मधुकीशंस्तनिर्मथ्यसारमा रुष्यवेमया ॥ व्याख्याकृतास
हाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

व्रणनिदान.

एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ॥ षड्वि
धः स्यात्स्थकसर्वरक्तागंतुनिमित्तजः ॥ १ ॥ शोथाः
षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तेः शोथलक्षणैः ॥ विशेषः क
थ्यते तेषां पक्कापक्कविनिश्चये ॥ २ ॥ ॥

अर्थ— एकेठिकाणीं सृज उत्पन्न झाली व्रणजे समजावे कीं व्रण हो
णार आहे, तो स्थक दोषांनीं ३ सन्निपातानें १ रक्तानें १ आणि आर्ग
तुज १ मिळून साहा प्रकारचा होतो, पूर्वी सांगितलेल्या शोथाच्या ल
क्षणा प्रमाणे र्धासाहा शोथांचीं लक्षणे समजावीं, त्यांच्या पक्काप
क्कादि निश्चयाविषयी जो विशेष आहे तो मात्र येथे सांगतो.

व्रणपाक

विषमंपच्यतेवातासित्तोत्थश्चाचिरंचिरं॥ कफ
जःपित्तवच्छोफोरक्तागंतुसमुद्रवः॥३॥ ॥

अर्थ— वाताने विषम पाक होतो; क्षणजे कांहीं ठिकाणीं पिकतो, कांहीं
ठिकाणीं पिकत नाहीं, पित्ताने फार लवकर पक्क होतो, रक्ताने पिकण्यालाउ
शीर लागतो, रक्तज व आगंतुज शोथ पित्ता प्रमाणे क्षणजे लोकर-
पिकतात.

अपक्वलक्षण.

मंदोष्मतात्यशोथत्वंकाठिण्यंत्वक्सवर्णता॥ मं-
दवेदनताचैवशोथानामामलक्षणम्॥ ४॥

अर्थ— शोथ हाताला थोडा ऊन लागतो, सूज थोडी असते, कठीण प
णा असतो, रंग बदलत नाहीं, आणि ठणका थोडा असतो, हे शोथा
चे आमलक्षण होय.

पच्यमानलक्षण.

दरद्यतेदहतेनेवक्षारेणेवचपच्यते॥ पिपीलिका
गणेनेवदश्यतेछिद्यतेतथा॥ ५॥ भिद्यतेचैवशस्त्रे
णदंडेनेवचताड्यते॥ पीड्यतेपाणिनेवांतःसूची-
भिरिवतुद्यते॥ सोषाचोषोविवर्णःस्यादंगुल्येवा
वपात्यते॥ आसनेशयनेस्थानेशांतिंवृश्चिकवि-
द्भवत्॥ ७॥ नगच्छेदाततःशोथोभवेदाध्मातव
स्तिवत्॥ ज्वरस्तृष्णारुचिश्रैवपच्यमानस्यल
क्षणम्॥ ८॥

अर्थ— व्रण पिकत असतां अग्निने भाजल्या सारिरवी आग होते, क्षार
लावल्या प्रमाणे तो चुणचुणतो, सुंग्याडसल्या प्रमाणे वेदना होते,

प्रणनिदान.

२७५

तो दुभाग केल्या प्रमाणे व शस्त्राने फाडल्या प्रमाणे व काठीने मार
ल्या प्रमाणे व हाताने पिकल्या प्रमाणे व आंत सरुईने टोचल्या प्रमा
णे होतो; व त्यांत दाह होतो, अग्नीने शोकल्या प्रमाणे त्यास वेदना हो
ते, त्याचा रंग बदलतो, तो बोटाने फाडल्या सारखा होतो; बसताना
निजताना, उभे राहताना, विंचूडसल्या प्रमाणे जी वेदना होत असते
ती कधी शांत होत नाही, ती शोथ फुगलेल्या बस्ती प्रमाणे ताणला जा
तो, त्यांत ज्वर, तृषा, आणि अरुचि, हीं लक्षणे होतात.

पक्कव्रणाचे लक्षण.

वेदनोपशमः शोथो लोहितो ल्पो न चोन्नतः ॥ प्रादु
र्भावो बलीनां च तोदः कंडू मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥ उपद्रवा
णां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचः ॥ वस्ता विवांबुसं
चारः स्याच्छोथे गुलिपीडिते ॥ १० ॥ पूयस्य पीड
यत्येकमंतमंते च पीडिते ॥ भक्ताकांक्षा भवेच्चैव शो
थानां पक्कलक्षणम् ॥ ११ ॥

अर्थ— व्रण पिकला म्हणजे वेदना शांत होतात; सूजतांबडी होऊन
थोडी वसरते, तिला सर कुल्या पडतात, टोचणी लागते, वारंवार कं
ड स्फुटते, पित्त रक्त दाहादि उपद्रवांची शांति होते, सजेली खळगाप
उतो, त्वचेला भेगा पडतात, सूज बोटाने दाबली असता बस्तीतले पा
णी जसें इकडे तिकडे होतें त्या प्रमाणे पुढे कडे तिकडे होतो, अन्नाव
र वांछा होते.

एका दोषाने सूज उत्पन्न झाली अ
सली तरी ती पिकते वेळी तिची दो
षांचा संबंध होतो.

नर्तेनिलाद्गुणविना नपित्तपाकः कफं वापि विना न पू-
यः॥ तस्माद्द्विसर्वे परिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रि-
भिरेव दोषैः॥ १२॥

अर्थ— वायू वांचून ठणका लागत नाही, पिना वांचून दाह होत नाही,
आणि कफा वांचून पू होत नाही, ह्मणून परिपाक कालीं तिन्ही दोषए-
कत्र होऊन सर्व प्रकारची रूजपिकते, “ रक्तपाक लक्षण ग्रंथांतरी
सांगितले आहे; तें असे; ” कफ जेपुच शोथेषु गंभीरं पाकमेत्यस्तु-
क्॥ पक्वंस्निग्धंततः स्पष्टं यत्र स्यात्क्लिन्न शोफता॥ त्वक्सावर्ण्यं रुजो
त्यस्त्वं घनस्पर्शित्वमशमवत्॥ रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंश-
यः॥ ” अर्थरुग्म.

पून काढला असतां जो परिणा-
सहोतो तो दृष्टांतानें सांगतो.

कक्षं समासाद्य यथैव बन्धिः वाय्वीरितः संदहति प्र-
सद्य॥ तथैव पूयो व्यधितिः सृतो हि मांसं शिरास्त्रायु-
चरवा दत्तीह॥ १३॥

अर्थ— गवतांच्या गंजीला आग लागून वायूचें साहाय्य झालें अस-
तां जशीती जळून रवाक होते; तसेंच ग्रणांतला पून काढला असतां
तो मांस, शिरा, आणि स्नायु र्घांसरवाऊन टाकतो.

आमादिलक्षण ज्ञानानें वेद्याचे
गुणदोषदारबवितो.

आमं विदद्यमानं च साम्यकृपकंच लक्षणैः॥ जानी-
यात्स भवेद्दोषः शेषास्तस्करवृत्तवः॥

अर्थ— अपक्व, पच्यमान, आणि चांगला पिकलेला व्रण जो वेद्यजा

व्रणनिदान.

२७७

णील त्यालाच वेद्य झणावे, बाकीचे सर्व चोर आहेत.

अपक्व छेदन आणि पक्काची उ
पेक्षाकेल्याने वैद्याचा दोषसांग.

यश्छिन्न त्याममज्ञानाद्यश्चपक्वमुपेक्षते॥ श्व पचाविव
मंतव्योतावनिश्चितकारिणो॥१५॥ इति व्रणशोध
निदानम्

अर्थ— जो अज्ञानाने अपक्व शोध पक्व — समजून फोडतो, अथवा
जो पक्काची उपेक्षा करितो, हे दोघे अविचारी चांडाळा प्रमाणे जाणावे.

व्रणनिदान.

द्विधा व्रणः परिज्ञेयः शारीरागंतुभेदतः॥ दोषैराद्य-
स्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसंभवः॥१॥

अर्थ— शारीर आणि आगंतुक रथाभेदाने व्रण दोन प्रकारचे होतात.
पहिला (शारीर) दोषानीं होतो; व दुसरा शस्त्रादिके कर्तून (घायला
गल्याने) होतो.

वातिक व्रण.

स्तब्धः कठिणसंश्लेषो मंदस्त्रावो महारुजः॥ तुद्यते
स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः॥२॥

अर्थ— वायू पासून झालेला व्रण ताढलेला असतो, हाताला कठि
ण लागतो, त्यांतून थोडा स्त्राव होतो, त्याला ठणका पार लागतो, टोंच
णी लागत्ये, स्फुरण होतें, आणि तों काळ्यारंगाचा असतो.

पैतिक व्रण.

तृष्णासोहज्वरक्लेददाहदुश्चवदारणेः॥ व्रणंपित्त

कृतंविद्याहंधैःस्नावेश्वपूतिकैः॥३॥

अर्थ— तृषा, मोह, ज्वर, क्लेद, दाह, सडणे, चिरापडणे, घाण आ
णि दुर्गंधस्नावहोणे, घालक्षणांनी पित्त व्रण जाणावा.

कफजव्रण,

बृहपिच्छोगुरःस्निग्धःस्तिमितोमंदवेदनः॥पांडु

वर्णाल्यसंक्लेदीचिरपाकीकफोद्भवः॥४॥ ॥

अर्थ— कफाचा व्रण अत्यंत बुळबुळीत, जड, स्निग्ध, निश्चळ, मं-
दवेदन, पांडुरवर्ण, थोडा स्रवणारा, आणि चिरकालाने पिकणारा
असा असतो.

रक्तजवद्द्वजव्रण,

रक्तोरक्तस्रतीरक्ताद्विजःस्यात्तदन्वयेः॥५॥

अर्थ— रक्तापासून जो व्रण होतो तो रक्तवर्ण होतो; व त्यातून रक्त स्रा-
व होतो.

एक दोष आणि रक्त त्यांचा संबंधाने द्वंद्वज व दोन दोष व रक्त-
त्यांचा संबंधाने सन्निपातज व्रण जाणावा.

स्फुरवव्रण.

त्वङ्मांसजःस्फुरवेदेशोरुणस्यानुपद्रुतः॥धीमतो

भिनवःकालेस्फुरवेसाध्यःस्फुरवव्रणः॥६॥

अर्थ— जो व्रण त्वचा आणि मांस व मर्मरहित स्थानी उपद्रव रहित
असून तरुण व ज्ञानी पुरुषाला हेमंत शिशिर कालीं झालेला असतो
तो स्फुरव व्रण झणावा, तो स्फुरव साध्य आहे.

कृच्छ्रसाध्यवअसाध्यव्रण.

गुणैरन्यतमेहीनस्ततः कृच्छ्रोव्रणः स्मृतः ॥ सर्वै-
र्विहीनो विज्ञेयः सोसाध्यो निरुपक्रमः ॥ ७ ॥

अर्थ— वरसांगितल्या गुणापेकीं कांहीं गुण कमी असल्यास व्र-
ण कृच्छ्र साध्य होतो, आणि सर्व गुण रहित असतो तो असाध्य, त्या
ची चिकित्सा करून घे.

दुष्ट व्रण.

पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्त्राच्युत्संगीचिरस्थितिः ॥ दु-
ष्टव्रणोतिगंधादिः शब्दलिंगविपर्ययः ॥ ८ ॥

अर्थ— ज्यांतून दुर्गंधयुक्त पू आणि नासलेले कर्तू हीं वाहतात, जो
वर उचलेला व आंतून पोकळ, फार दिवस राहाणारा, तो दु-
ष्ट व्रण म्हणतात, — तो शब्दलिंगाच्या विपरीत असतो.

शुद्ध व्रण ल०

जिह्वातलाभोतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ॥

सुव्यवस्योनिरास्त्रावः शब्दो व्रण इति स्मृतः ॥ ९ ॥

अर्थ— जो व्रण जिभेवरच्या भागासारखा, अत्यंत मृदु, गुळगुळीत,
स्निग्ध, अल्पवेदनायुक्त, चांगल्या प्रकारचा म्हणजे उचललेला व
गैरे नव्हेतो दोषरक्तादिसावरहित असतो तो शुद्ध व्रण समजावा.

भरण्याच्या बेतात आलेला व्रण.

कपोतवर्णप्रतिमायस्यांताः क्लेदवर्जिताः ॥ स्थिरश्च

पिटिका वंतो रोहतीति तमादिशोत् ॥ १० ॥

अर्थ— ज्याच्या कडा पारव्याचा रंगासारख्या असून त्यांतून क्लेद-
वाहात नाही, त्या कडास्थिर असून त्यावर किरळ चढते. तो व्रण भ-
रत आहे असें समजावे.

माधवनिदान

भरलेल्या व्रणाचे लक्षण,

रूढवत्मानमग्रंथिमशूनमरुजं व्रणम् ॥ त्वक्सव
र्णसमतलं सम्यग्रूढं तमादिशेत् ॥ ११ ॥

अर्थ— ज्याचा मार्ग भरून आला आहे, गांठ मोडली आहे, सूज-
व उणका नाही, त्वचे समान वर्ण झाला आहे, वरबोलगट पणामो-
डला आहे, तो चांगला भरून आला म्हणून समजावे.

व्याधिविशेषं करून व्रण कृच्छ्र

साध्य होतो ते सांगतो.

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ व्रणाः

कृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥ १२ ॥

अर्थ— कुष्ठीपुरुष, विषार झालेले, क्षयरोगी, मधुमेही, अशांचे
व्रण कष्टाने साध्य होतात, व ज्यांस पूर्वीच्या व्रणावर पुनः व्रण-
होतात त्यांचे ही व्रण कष्ट साध्य होतात.

साध्यासाध्यलक्षण.

वसांमेदोथमज्जानंमस्तलुंगंचयः स्रवेत् ॥ आगं

तुजो व्रणः सिद्ध्यन्नसिद्ध्योदृषसंभवः ॥ १३ ॥

अर्थ— ज्या व्रणांतून चर्बी, मेद, मज्जा, आणि मस्तकांतील स्नेह-
वाहातात, तो व्रण आगंतुज असेल तर साध्य होतो, आणि दोष कृत
असेल तर साध्य होत नाही.

असाध्यव्रण.

मद्यगुर्वज्यसमनः पद्मचंदनचंपकैः ॥ सगंधा

दिव्यगंधाश्च मुसूर्षणां व्रणाः स्मृताः ॥ १४ ॥

अर्थ— मद्य, अगर, तूप, पुष्पे, कमळ, चंदन, आणि सोनचांप्याचे

व्रणनिदान.

२८१

फूल त्यांच्या सारखा, किंवा चमत्कारिक पारिजात कादि फुलां सारखा
सुवास जा व्रणास येतो त्या व्रणांनीं रोगी जगत नाही.

दुसरीं असाध्य लक्षणे.

येच मर्मस्वसंभूता भवंत्यर्थवेदनाः॥ दृष्टंते चां
तरत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः॥१५॥ दृष्टंते बहि
रत्यर्थं भवंत्यंतश्च शीतलाः॥ प्राणमांसक्षयश्वास
कासारोचकपीडिताः॥१६॥ प्रवृद्धपूयसधिरा व्रणा
येषां च मर्मसु॥ क्रियाभिः सम्यगारब्धानसिध्यति
च ये व्रणाः॥१७॥ वर्जयेदेवतान्वेद्यः संरक्षन्नात्म
नो यशः॥१७॥

अर्थ—जे व्रण मर्माचे ठिकाणीं उत्पन्न होऊन अत्यंत वेदना करिता
त ते; व ज्या व्रणांत अभ्यंतरीं दाह आणि बाहेर थंडावा असतो ते;
अथवा बाहेर दाह असून अभ्यंतरीं थंड असता ते; व ज्या मध्ये
बळ, मांस, यांचा क्षय होतो; श्वास, रोकला, अरोचक, त्यांनी पीडा
फार होते असे; व जे व्रण मर्मस्थानीं होऊन त्यांतून पू आणि रक्त फा
र बाहतात ते; व ज्या व्रणास चांगली चिकित्सा केली असतां साध्य होत
नाहीं ते; अशा प्रकारचे व्रण आपलें यश रक्षण करणाऱ्या वैद्यानें
सोडावे.

व्रणाचा अपचार.

व्रणोऽवयथुरायासात्सचरागश्च जागरात्॥ तो च
रुकचदिवास्वापात्ताश्च सृत्युश्च मेथुनात्॥१८॥॥
इति शारीर व्रणनिदानम्॥

अर्थ—आयास केल्यानें व्रणाला सूज येते, आणि जागरणाने सूज ये

ऊन तांबडा होतो; दिवसास निजल्यानें सूज लाली येऊन ठणका ला
गतो; आणि मेशुन केल्यानें सूज; लाली, ठणका, ही होऊन मृत्यु येतो.
इति शारीरव्रणनिदानम् ॥

मधुकोशंस्कनिर्मथ्यसारमाकृष्य वैमया ॥ व्याख्याकृता
साहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

आगंतुव्रणनिदान.

नानाधारासुरेवैःशस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ॥१॥
वतिनानाकृतयोव्रणास्तांस्तान्निबोधमे ॥१॥ ॥

अर्थ— नाना प्रकारच्या धारांची वसुरांची शस्त्रे नाना प्रकारच्या वि
काणीं लागून नाना तहेच्या आकृतीचे व्रण होतात ते सांगतो
तेव्रणसहाप्रकारचे.

छिन्नंभिन्नंतथाविद्धक्षतंपिच्चितमेवच ॥ घृष्टमा
हस्तथाषष्ठंतेषांवक्ष्यामिलक्षणम् ॥२॥

अर्थ— छिन्न, भिन्न, विक्ष, क्षत, पिच्चित, आणि सहावा घृष्ट अ
से व्रण होतात; त्यांची लक्षणे येणे प्रमाणे.

छिन्नलक्षण.

तिर्यक्छिन्नमृदुर्वापियोव्रणस्त्वायतोभवेत् ॥ गा
त्रस्यपातनंतद्धिछिन्नमित्यभिधीयते ॥३॥

अर्थ— जो व्रण तिर्यक, सरळ, किंवा लांब, होतो त्याला छिन्न-
लक्षणवे.

भिन्नलक्षण.

शक्तिकुंतेषुखड्गाग्रविषाणेराशयोहतः ॥ यत्किं

आगतु व्रणनिदान.

२८३

चिल्लवते तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥

अर्थ— बर्ची, भाला, बाण, तरवारीचे अग्र, विषाण (दांत, शिंगे) र्द्यानी आशय (कोष्ठ) भोस कून थोडेसे रक्त स्रवते; त्याला भिन्न लक्षणनात.

कोष्ठलक्षण,

स्थानान्यासाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ॥ ५ ॥

दुंदुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठद्वयमिधीयते ॥ ५ ॥

अर्थ— आमाशय, अग्न्याशय, पक्वाशय, मूत्राशय, रक्ताशय, कावीज, प्लीहा, हृदय, मलाशय, आणि फुफ्फुस, द्वाविकाणास कोष्ठही संज्ञा आहे.

स्थाच्या भेदाचे लक्षण.

तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ॥ मूत्रमार्गगुदास्येभ्योरक्ते घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥ मूर्च्छा श्वासतृषा ध्यानमभक्तछंद एव च ॥ विण्मूत्रवानसंगश्च स्वेदास्त्रावोक्षिरक्तता ॥ ७ ॥ लोहगंधित्वमास्यस्य गात्रदोर्गध्यमेव च ॥ हृच्छूलंपाश्वर्योश्चापि विशेषं चात्रमेशृणु ॥ ८ ॥

अर्थ— तो कोष्ठभिन्न होऊन रक्ताते भरला असतां ज्वर, दाह, होतो; मूत्रमार्ग, गुद, मुख, आणि नाक यांतून रक्तवाहाते; मूर्च्छा, श्वास, तृषा, पोटास फुगवटी, अन्नावर द्वेष, मळ, मूत्र, वात, यांचा अयरोध, घासफारयेणे, डोक्यातां लाली, मुखाला लोखंडाची घाण, आंगला दुर्गंधि, हृदयाला, आणि बरगड्यानां शूक, हीं लक्षणे होतात, र्द्यापेक्षां विशेष होतो तो सांगतो.

साधवनिदान.

आमाशयस्थितरक्तलक्षण.

आमाशयस्थेरुधिरेरुधिरं छर्दयत्यपि॥ आध्मानम
तिमात्रं च शूलं च भृशदारुणम्॥ ९॥

अर्थ—आमाशयांतरक्तसांचलं असतां रक्ताची वांति होते, पोटफार
फुगते, आणि अत्यंत भयंकर शूल होते.

पक्काशयस्थरक्तलक्षण.

पक्काशयगतेचापिरुजागोरवमेवच॥ अधः कायेवि-
शेषेण शीतता च भवेदिह॥ १०॥

अर्थ— पक्काशयांतरक्तसांचलं असतां शूल, जडपणा, आणि कंब
रेणासून विशेषे करून गारवा असतो.

विद्धलक्षणा.

सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदंगं त्याशयं विना॥ उत्तुंडि
तं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत्॥ ११॥

अर्थ— बारीक अग्राच्या शल्याने आशया वांचून जें अंगटोचलें जातें
ते उत्तुंडित (क्षणजे तोड पडलेलें) निर्गत ह्मणजे (शल्यनिघून गेलेलें)
होतें त्याला विद्ध असें ह्मणतात.

क्षताचें लक्षण.

नातिच्छिन्नं नातिभिन्नं सुभयोर्लक्षणाच्चितम्॥ वि-
षमं व्रणसंगेषु तत्क्षतं त्वभिनिर्दिशेत्॥ १२॥

अर्थ— जें अंग अतिच्छिन्न व अतिभिन्न झालें नसून दोघांच्या ल
क्षणानीं युक्त असतें, व व्रण वांकडा तिकडा तिकडा पडतो त्याला—
क्षत ह्मणतात.

पिप्पितलक्षण.

कोष्ठभेद

२८५

प्रहारपीडनाभ्यां तु यदंगं घृथुतांगतम् ॥ सास्थितसि
च्चितं विद्यान्मज्जारक्तपरिपुतम् ॥ १३ ॥ ॥

अर्थ— जें अंग हाडा सहित प्रहार किंवा दाबणें यांच्या योगानें वेंचू
न पसरतें; वरक्त बोंबाळ होऊन मेंदुनिघतो त्यास पिच्चित लक्षणावें.

घृष्टलक्षण.

घर्षणादभिघाताद्वा यदंगं विगतत्वचम् ॥ उषास्त्रा
वान्वितंतद्विघृष्टमित्यभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥ ॥

अर्थ— घांसट ल्यानें, कांहीं लागल्यानें जा अंगावरची साल डीजते,
व आग होऊन रक्तस्रवतें त्याला घृष्ट लक्षणावें.

सशल्य व्रण.

शावंसशोथं पिटिकां चितंच सुहसुहुः शोणितं वा-
हिनंच ॥ मृदूद्रुतंबुहुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरु-
जं वदंति ॥ १५ ॥

अर्थ— जो व्रण निळा, रुजलेला, पुळ्यानी व्याप्त, असून वारं वार-
त्यांतून रक्त वाहाते; मृदु असून वर उचललेला. असतो, व ज्याचे-
मांस बुडबुड्या प्रमाणें वर आलें असतें; त्या व्रणांत शल्य आहे म्हणू-
न समजावें

कोष्ठभेदलक्षण.

त्वचोत्तीत्यशिरादीनिभित्वावापरिहृत्य वा ॥ को-
ष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥ १६ ॥ ॥

अर्थ— त्वचेच्या पलीकडे शिरादिकांचा भेद करून किंवा त्याला सोडून
जें शल्य कोष्ठांत राहातें त्या पासून सांगितलेले उपद्रव होतात.

असाध्यकोष्ठभेद.

तत्रान्तर्लोहितं पांडुशीतपादकराननम् ॥ शीतो-
च्छ्वासं रक्तनेत्रमानं हृत्परिचर्जयेत् ॥ १७ ॥

अर्थ— ज्याचे रक्त आंत सांचले आहे (ह्मणजे बाहेर वाहिले ना हीं), जो पांडुर वर्ण, ज्याचे हात पाय गार थंड झाले आहेत, व जो थंड श्वास सोडतो, ज्याचे डोळे लाल झाले आहेत, आणि आमा ह ह्मणजे (पोट फुगणे) युक्त आहे अशा रोग्यास सोडावे.

मांस, शिरा, स्नायु, अस्थि, आणि
संधी यांच्या मर्मांना जर बसलाग
ली असतां सामान्य लक्षण.

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्ण
ताच ॥ स्त्रस्तांगतामूर्च्छनसूर्ध्ववातस्तीव्रारुजो वात
कृताश्च तास्ताः ॥ १८ ॥ मांसोदकाभं रुधिरं च गच्छे
त्सर्वेन्द्रियार्थे परमस्तथैव ॥ दशार्धसंख्येष्वथ वि
क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिंगमुक्तम् ॥ १९ ॥

अर्थ— भ्रम, बडबड, पडणे, इंद्रियमनो मोह, हात पाय पारवडणे, ग्लानि, उष्णता, अंगगळणे, मूर्च्छा, दम लागणे, वातजन्य तीव्रपीडा होणे, मांस धुतलेल्या पाण्या सारिखे रक्त वाहाणे, सर्व इंद्रिये विकळ होणे, (ह्मणजे त्याचे व्यापार बंद होतात) हीं लक्षणे पांच मर्मे विद्ध झाली असतां होतात.

मर्मरहितशिराविद्धाचे लक्षण.

करेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतरक्तं स्रवेत्तक्षतजश्व-
वायुः ॥ करोति रोगान्बिबिधान्यथोक्तं च शिरासु
विद्धास्वथवाक्षतासु ॥ २० ॥

कोष्ठभेद

२८७

अर्थ—शिरा टोंच ल्या किंवा त्यानां क्षत झालें असतां त्यांतून इंद्रगो पकिळ्या प्रमाणें लाल वपुष्कळरक्त स्त्रवते; रक्तक्षयानें वायुकुपित होऊन नाना प्रकारचे (आक्षेपकादि) रोग उत्पन्न होतात.

स्नायुविद्ध.

कौड्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तमु
लारुजश्च ॥ चिराद्गुणोरोहतियस्य चापितं स्नायुवि
द्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २१ ॥

अर्थ—कुड्जता, शरीर ग्लानि, काम करण्यास असामर्थ्य, बहुत वेदना, ज्याची जरब मफार दिवसानीं भरते, त्याचा स्नायु विद्ध झाल्या आहेत म्हणून समजावे.

संधिविद्ध.

शोथाभिवृद्धिस्तमुलारुजश्च बलक्षयः पर्वसभे
दशोथौ ॥ क्षतेषु संधिष्वचलाचलेषु स्यात्सर्वकर्मा
परमश्चलिंगंम् ॥ २२ ॥

अर्थ—चल किंवा अचल सांधीचा वेध झाला असतां सूज वाढते, वेदना फार होतात, शक्तिपात होतो, सांधीमध्ये भेदवत्पीडा होते, आणि सूज येते; कोणतें ही काम करावें सें वाढत नाही.

अस्थिविद्ध.

घोरारुजोयस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थास्तचने
तिशांतिम् ॥ भिषग्विपश्चिद्धिदितार्थसूत्रसमस्थि
विद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २३ ॥

अर्थ—ज्या पुरुषाला रात्र दिवस भयंकर पीडा होतात, जागृतादि-सर्व अवस्था मध्ये शांति नसते, त्यांचे अस्थिविद्ध झाले आहेत असें

सूत्रं वैद्यानें जाणावे.

मर्मरहितशिरांदिकांच्या विडूल
क्षणकथनानेशिरादिमर्मविडूल
क्षणाचा हवाला देतो.

यथास्वमेतानिविभावयेत्तुलिंगानिमर्मस्वभिता
डितेषु॥

अर्थ— मर्माच्या ठिकाणी अभिघात झाला असतां हीं पूर्वोक्त ल-
क्षणें ज्याची त्यास जाणावीं, चकारें करून हीं लक्षणें आणि सामा-
न्य लक्षणें होतात म्हणून समजावे.

मांसमर्मांचें लक्षण सांगित
लें नाहीं तें सांगतो.

पांडुर्विवर्णः स्पृशितं न वेत्ति यो मांसमर्मस्वभिता
डितः स्यात् ॥ २४ ॥

अर्थ— जो पुरूष मांसमर्माचे ठिकाणी विडूळ होतो तो पांडुरवर्ण, बे-
रंग होऊन स्पर्श जाणत नाही.

सर्वव्रणाचे उपद्रव.

विसर्पः पक्षाघातश्च शिरास्तंभोपतानकः ॥ मोहो
न्मादव्रणरुजाज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥ २५ ॥ कास-
श्छर्दि रतीसारो हिक्काश्वासः सवेपथुः ॥ षोड-
शोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिंतकैः ॥ २६ ॥ ॥
इति सद्यो व्रणनिदानम् ॥

अर्थ— विसर्प, पक्षाघात, शिरास्तंभ, अपतानक, मोह, उन्माद, ज्व-
र, व्रणपीडा, तृष्णा, हनुग्रह, स्वीकला, ओकारी, अतिसार, गुचकी,

भग्ननिदान.

२८९

श्वास, कंप, हेत्रणाचे सोळा उपद्रवसांगितले आहेत, इतिसद्योत्र-
णनिदान.

मधु कोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

भग्ननिदान.

भग्न दोन प्रकारचे; एकसत्रण-
आणि एकअत्रण; त्यांतसत्रणसां
गून अत्रण सांगतो.

भग्नसमासाद्धिविधं हुताशकांडेचसंधौचहि॥

अर्थ- हे अग्निवेशा, कांडभंग आणि संधिभंग मिळून संक्षेपानें
भग्न दोन प्रकारचे होते.

संधिभग्न.

तत्रसंधौ॥ उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितंचतिर्यक्कवि
क्षिप्तमधश्चषोढा॥१॥

अर्थ- त्यामध्ये संधिस्थली भग्न साहा प्रकारचे होते, त्यांचीं नावे, उ-
त्पिष्ट, विश्लिष्ट, विवर्तित, तिर्यक्, विक्षिप्त आणि अधःक्षिप्त.

संधिभंगाचे सामान्यलक्षण.

प्रसारणाकुंचनवर्तनोग्राहकस्पर्शविद्वेषणमे-
तदुक्तम्॥ सामान्यतः संधिगतस्यलिंगं॥२

अर्थ- पसरते वेळीं, आंरकुडते वेळीं, किंवा न हालविलें तरी फा-
रदुरवते, आणि स्पर्शसोसत नाही, हे संधिभगनाचे सामान्यलक्षण.

उत्पिष्टसंधोः श्वयथुः समंतात्॥ विशेषतोरात्रि-

भवारुजाच.

अर्थ—उत्पिष्ट संधीच्या भोवताली सूज येते, आणि रात्रीस पीडा फार होते, संधिस्थलीं दोन हाडें एकमेकाला घांसतात, त्याला उत्पिष्ट म्हणतात.

विशिलिष्टजेतौचरुजाचनित्यम्॥

॥

अर्थ—विशिलिष्ट संधीमध्ये भोवताली सूज आणि रात्री पीडा ही असून सर्व काळ अत्यंत पीडा असते, येवदा उत्पिष्टा पेशां विशेष. विशिलिष्ट म्हणजे संधिशिथिल मात्र होतो, त्यांत हाडें सरून मध्यें रचका पडतो.

विवर्तितेपाश्वरुजश्चतीव्राः

अर्थ—विवर्तित संधीमध्ये दोहों बाजूंचीं हाडें संधिपासून बाजूकडे जातात म्हणून तीं फार दुखतात, त्या संधीमध्ये दोहों कडचीं हाडें गरगरां फिरतात.

तिर्यग्गतेतीव्ररुजो भवन्ति॥

अर्थ—तिर्यग्गत झालें असतां फार पीडा होते, येथें एक अस्थिसंधि स्थान सोडून बाकडें जातें.

क्षिप्तेतिशूलंविषमारुगस्थोः

अर्थ—ऊर्ध्वक्षिप्तामध्ये अत्यंत शूल आणि हाडानां कमजाजती पीडा होते, एथें एका अस्थीच्या क्रियेनें किंवा दोहों अस्थीच्या क्रियेनें दोन्ही हाडें परस्परापासून दूर होतात.

क्षिप्तेत्वधोरुग्विघटश्चसंधेः॥

अर्थ—अधःक्षिप्तामध्ये पीडा व संधीचा बिघाड होतो, यांत ही संधीची हाडें परस्पर दूर होतात; परंतु किंचित् रवाली जातात येव

द्विविधेषु

आतां कांड भग्नसांगतों.

कांडे स्वतः कर्कट काश्वकर्ण विचूर्णितं पिच्छितम
स्थि झल्लिका ॥ कांडेषु भग्नं त्वतिपातितं च मज्जा
गतं च स्फुटितं च वक्रं ॥ ४१ ॥ छिन्नं द्विधा द्वादशधा
पि कांडे.

अर्थ— कांड भग्न १२ प्रकारचे, ते असे; १ कर्कट, २ अश्वकर्ण, ३ वि
चूर्णित, ४ पिच्छित, ५ अस्थि झल्लिका, ६ कांड भग्न, ७ अतिपातित,
८ मज्जागत, ९ स्फुटित, १० वक्र, आणि दोन प्रकारचे छिन्न,

१ कर्कटक ह्मणजे हाड दोन्ही बाजूस दबलेले असून मध्ये
उचलेले असते.

२ अश्वकर्ण— घोड्याच्या काना सारिखे जे हाड होते ते.

३ विचूर्णित— चुरलेले हाड, ते शब्दाने किंवा स्पर्शाने जाणावे.

४ पिच्छित— पिचलेले हाड.

५ अस्थि झल्लिका— हाडाचा कांही भाग गुंतून राहातो ती.

६ कांड भग्न— हाडाचे कांडे मोडणे.

७ अतिपात— सगळे हाड तुटते ते.

८ मज्जागत— हाड मोडून मज्जेत शिरून मज्जा बाहेर पडले.

९ स्फुटित— ज्या हाडाचे पुष्कळ तुकडे होतात ते.

१० वक्र— हाड वांकडे होते ते, हे ही भग्नांतच गणले आहे.

११ छिन्न २— बारीक बारीक व पुष्कळ तुकडे होतात ते, ए
क, व दुसरे एका बाजूला सबंद असून दुसरे बाजूस फुटते ते.

कांड भग्नचे सामान्य लक्षणा.

स्वस्तांगताशोथरुजातिवृद्धिः॥ संपीड्यमानेभव-
तीहशब्दःस्पर्शासहस्पंदनतोदशूलाः॥५॥सर्वा
स्ववस्थासनशर्मलाभोभग्नस्यकांडैरवलुचिन्हमे-
तत्॥६॥

अर्थ—अंगगळणे, सूजयेणे, ठणका फार लागणे, भग्नस्थलीं चेषू-
न पाहिलें असतां शब्द हीणे, हात लावलेला सोसत नाही, कांपरेक
टते, टोंचणी लागत्ये, शूळ होणे, कधीं हीचें पडत नाही, कांडश-
ब्दानें नळक, कपाल, वलय, तरुण, आणि रुचक रथापांच प्रकार-
चा अस्थींचा संग्रह होतो.

कांडभग्नाचे वारांहूनहीअ

धीकप्रकारहोतातह्य०सांगतो.

भग्नंतु कांडे बहुधा प्रयातिसमासतोनामभिरेवतु
ल्यम्॥

अर्थ— कांडाचे गयीं अनेक प्रकारचा भंग होतो, तो जाजास्थळीं जशा
आकृतीचा असेल त्या प्रमाणें त्या लानांव घावें.

कष्टसाध्य.

अल्याशनोनात्मवतो जंतोर्वातात्मकस्य च॥ उपद्र

वैर्वाजुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिद्ध्यति॥७॥

अर्थ— अल्प आहार करणारा, इंद्रिये स्वाधीन न ठेवणारा, वात प्रकृ-
तीचा, ज्वरादि उपद्रवानी युक्त अशा पुरुषाचें मोडलेलें हाड मोठ्या क-
ष्टानें साध्य होतें.

असाध्य लक्षण.

भिन्नकपालंकट्यांतुसंधिसुक्ततयाच्युतम्॥जघ

नंप्रतिपिष्टं च वर्जयेत्तु विचक्षणः ॥८॥ ॥

अर्थ— कंबरेचे कपालास्थि फुटले किंवा संधीपासून अस्थि फुटले किंवा अगदीच निरवळले, आणि जघनास्थि चूर झाले असता ते सोडावे.

दुसरें असाध्य लक्षण.

असंश्लिष्ट कपालं चललाटे चूर्णितं च यत् ॥ भग्न-
स्तनांतरे पृष्ठेशरं वेमूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥९॥

अर्थ— ललाटास्थीचे तुकडे तुकडे होऊन ते परस्पर दूर राहून न-
जडण्याजोगे झाले असता; अथवा स्तनाच्या मधले अथवा पा-
रीचे किंवा शरवास्थि, मस्तकास्थि भग्न झाले असता सोडावे.

हयगईकेल्यानें असाध्य
त्वसांगतात.

सम्यक्साधितमव्यस्थिदुर्निक्षेपनिबंधनात् ॥
संक्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रियांतच्च वर्जयेत् ॥१०॥

अर्थ— अस्थिचांगले जुळले असून चांगले ठेवले नाही, अथवा-
चांगले बांधले नाही, किंवा त्याला काही टकालागला तर ते विको-
प्यास जाते, ते बरे होत नाही.

निरनिराळ्या अस्थि निरनिरा
ळ्यारीतीनी भग्न होतात ते सांगतो.

तरुणास्थीनि नम्यंते भिद्यंते नलकानि च ॥ कपाला
नि विभज्यंते स्फुटंति रुचकाणि च ॥११॥ इति भ-
ग्ननिदानम् ॥

अर्थ— तरुणास्थि दबतात, नळ्याचिरतात, कपाले फुटून तुकडे

तु कडे होतात, आणि रुचकास्थि (दांतवगैरे) चे कपारे उडतात, ॥
इति भग्ननिदान ॥ ॥

मधुकोशं कनिर्मथ्य सारमाकृष्य वेमया ॥ व्याख्या कृ-
ता महाराष्ट्री साधवार्थप्रकाशिका ॥

नाडीव्रणनिदान.

संप्राप्ति.

यः शोथमाम मतिपक्वमुपेक्षते ज्ञो यो वा व्रणं प्र-
चुरपूयमसाधुवृत्तः ॥ अभ्यंतरं प्रविशति प्रविदा-
र्यतस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिव्यते तु नाडीवयद्वह-
तितेन मत्ता तु नाडी ॥

अर्थ— जो मूर्ख मनुष्य पिकलेला शोथ अपक्व आहे म्हणून उ-
पेक्षा करितो; किंवा पुष्कळ पूजालेल्या व्रणाची उपेक्षा करितो त्यांचा
पू पूर्वोक्त त्वङ्मांसादिक स्थानी जाऊन त्यांचा भेद करून तो फार-
खोल गेल्या मुळे एक मार्ग होतो; त्यांतून तो पू नाडी प्रमाणे वाहतो.
म्हणून त्याला नाडी म्हणतात.

संख्यारूपसंप्राप्ति.

दोषेस्त्रिभिर्भवति साष्टथगे कशाश्चसंमूर्च्छितैरे-
पिचशल्यनिमित्ततो न्या ॥ २ ॥ ॥

अर्थ— ष्ठथक दोषानी ३ सन्निपाताने १ आणि शल्या पासून १ अ-
शीती नाडी पांच प्रकारची होते.

वातनाडीव्रण.

नाडीव्रण.

२९५

तत्रानिलात्परुषसूक्ष्मसुरवीसशूलाफेनात्तुवि-
द्मधिकंस्त्रवतिक्षपासु॥

अर्थ— वायूपासून नाडीचें तोंड रूक्ष व बारीक होतें; व शूळ होतो.
तिच्या तून फेसयुक्त स्त्राव होतो; आणि रात्रीस तर फारच होतो.

पित्तनाडी.

पित्तात्तुतृद्ज्वरकरीपरिदाहयुक्तापीतस्त्रवत्यधि-
कमुष्णामहःस्रवापि॥ ३॥

अर्थ— पित्तज नाडीपासून, तृषा, ज्वर, आणि दाह होतो; तिच्या तून
पिंबळा कढत व पुष्कळ पूवा हातो; तो दिवसास अधीक होतो.

कफजनाडी.

श्लेयाकफाद्दुग्धनार्जुनपिच्छिलास्त्रास्तब्धासकं
दुररुजारजनीप्रष्टद्वा॥

अर्थ— कफज नाडीतून पांढरा, दाट, चिकट, पूवा हातो; कंडू सटते;
रात्रीचा स्त्राव फार होतो.

सन्निपातजनाडी.

दाहज्वर श्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषायस्यांभवंति
विहितानिचलक्षणानि॥ ४॥ तामादिशोत्पवनपित्त
कफप्रकोपात् घोरामस्रक्षयकरीमिव कालरात्रिसु॥

अर्थ— ज्या नाडीमध्ये दाहज्वर, श्वास, मूर्च्छा, कोरड, व उक्त लक्ष-
णें होतात; ती त्रिदोष कोपजन्य जाणावी, ती भयंकर प्राणनाश क-
रणारी कालरात्री सारिखी होय.

शल्यजनाडी.

नष्टकथं चिदनुमार्गमुदीरितेषुस्थानेषुशल्यमचि

रेणगतिंकरोति ॥ साफेनिलंमथितमुष्णमसृग्नि
मिश्रंस्त्रावंकरोतिसहसासरुजंचनित्यम् ॥ ५ ॥

अर्थ—कोण त्याही प्रकारने शल्य (कंटकादि) उक्तस्थानी जाऊन सो-
डले असता नाडी उत्पन्न करिते, त्या नाडीतून फेसव रक्त युक्त कढ-
त आणि घुसळ त्या सारिरवा नित्य पूवा हातो; वरुण कालागतो.

साध्यासाध्यलक्षण.

नाडीत्रिदोषप्रभवानसिद्धोच्छेषाश्वतस्रःखलु
यत्नसाध्याः ॥ ६ ॥ इतिनाडीव्रणनिदानम् ॥

अर्थ—त्रिदोषज नाडी साध्य होत नाही, बाकीच्या चार नाड्या य-
त्न केला असता साध्य होतात, इतिनाडीव्रणनिदानम् ॥ ॥

मधुकोशंस्फुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया ॥ व्याख्या
कृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ ॥

भगंदरनिदान.

गुदस्यव्यंगुलेक्षेत्रेपार्श्वतःपिटिकातिक्त् ॥
भिन्नाभगंदरोज्ञेयःसचपंचविधोमतः ॥ १ ॥

अर्थ—गुदा पासून बाजूस दोन अंगुळां वर एक पिटिका होते;
तिला फार उणका लागतो, ती फुटली झणजे तोच भगंदर (भगे-
द्र) रोग होतो, तो पांच प्रकारचा आहे.

पूर्वरूप.

कटीकपालनिस्तोददाहकंडूरुजादयः ॥ भवं-
तिपूर्वरूपाणि भविष्यतिभगंदरे ॥ २ ॥

अर्थ—कंठारेच्या कपालास्थीला दोचणी लागते, आग होते, कंडूस-

टनें, ठणका लागते, भगंदर व्हावयाचा असला क्षणजे अशीं लक्षणे होतात.

शतपोनकलक्षण.

कषायरूक्षैरतिकोपितोनिलस्त्वपानदेशोपिटिकां करोति यां॥ उपेक्षणात्पाकमुपैतिदारुणं रुजाचभिन्नारुणफेनवाहिनी॥३॥ तत्रागमोमूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत्॥

अर्थ— तुरट आणि रूक्ष पदार्थभक्षणानें वायु अत्यंत कुपित होऊन गुदस्थानीं नीपिटिका करितो तिची उपेक्षा केली असतां ती पिकते; आणि फुटली क्षणजे ठणका लागून तांबूस फेंसालूकूचा हातो, व तेंथें अनेक छिद्रे पडतात, त्यांवाटे मूत्र, पुरीष आणि रेत हीं वाहतात, चाळणी सारिखीं छिद्रे असतात. क्षणून त्या रोगाला शतपोनक क्षणतात.

उष्णशिरोधरलक्षण.

प्रकोपनैः पित्तसति प्रकोपितं करोति रक्तापिटिकां गुदाश्रिताम्॥ तदा शरुपाका हिमपूयवाहिनी भगंदरं तूष्णशिरोधरं वदेत्॥४॥

अर्थ— पित्तल पदार्थांनीं पित्त प्रकुपित होऊन गुदस्थानीं लालपिटिका उत्पन्न होते, ती लवकर पिकून तिच्यांतून कढत पूचा हातो; ही पिटिका उंचाच्या मानें सारिखी असते. क्षणून हिला उष्णशिरोधर हें नाव दिलें आहे.

परिखाची भगंदर.

कंडूयनो घनस्त्रावी कठिणो मंदवेदनः॥ श्वेतावभा

सः कफजः परिस्त्रावी भगंदरः ॥ ५ ॥ ॥

अर्थ— कफा पासून झालेल्या भगंदरास कंडा सटते, व त्यांतून घट्टू घाहातो, वती पिटिका कठीण असते, वतिला ठणका कमी असतो; तिचा वर्ण पांढरा असतो.

शंबूकावर्त भगंदर.

बहुवर्णरुजास्त्रावाः पिटिकागोस्तनोपमाः ॥ शंबूकावर्तवन्नाडी शंबूकावर्तकोमतः ॥ ६ ॥

अर्थ— त्यांत गाईचा स्तनासारख्या अनेक पिटिका होतात, त्यांचे रंग, वेदना, आणि स्त्राव, हे अनेक तऱ्हेचे असतात, आणि व्रण शंखाच्या भोंवऱ्या प्रमाणे पोंखार लेला असतो म्हणून त्याला शंबूकावर्त असें म्हणतात.

उन्मार्गि भगंदर.

क्षताद्गतिः पायुगता विवर्धते स्फपेक्षणात्साकृ-
मयो विदार्यते ॥ प्रकुर्वते मार्गमने कधामुरेवेत्र्रणे
स्तदुन्मार्गि भगंदरं वदेत् ॥ ७ ॥

अर्थ— कंटकादिकें करून गुदाजवळ झालेल्या क्षताची उपेक्षा केली असतां तें क्षत चरत चरत गुदापर्यंत जातें. त्यांत किडे पडून त्या क्षताचें विदारण होतें, ते कृमि अनेक तोंडे पाडतात, त्याला उन्मार्गि भगंदर म्हणतात.

साध्यासाध्यलक्ष०

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगंदराः ॥ तेषु
साध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ८ ॥ ॥

अर्थ— सर्व भगंदर दुःखासाध्य आहेत, त्यांमध्ये त्रिदोषज भगंदर-

उपदंशनिदान.

२९९

असाध्य, आणि क्षतज तर विशेषेकरून असाध्य.

असाध्यलक्षण.

वातसूत्रपुरीषाणि क्लमयः शक्रमेव च ॥ भगंदरा
त्यस्त्रवति नाशयति तमातुरम् ॥ ९ ॥ ॥ इति भ
गंदरनिदानम् ॥ ॥

अर्थ— ज्या भगंदरांतून वायु, सूत्र, पुरीष, क्लमि, आणि शक्र वाहा
तात, त्याच्या योगाने रोगी मरतो. इति भगंदरनिदानम् ॥ ॥

मधुकोशं कनिर्मथ्य सारमा क्लव्यं ये मया ॥ व्याख्या कृता
महाराष्ट्री माधवार्थ प्रकाशिका ॥

उपदंशनिदानम् ॥

कारण.

हस्ताभिघातान्तरवदंतघातादधावनाद्रत्यतिसेव
नाद्वा ॥ योनिप्रदोषाच्च भवति शिस्त्रे पंचोपदंशा-
विविधापचारैः ॥ १ ॥

अर्थ— हाताच्या अभिघाताने; तरव, दांत, लागल्याने; नधुतल्याने;
अत्यंत रति केल्याने; किंवा योनिदोषाने, किंवा घाणेरड्या पाण्या-
ने धुतल्याने; इत्यादिकारणानीं शिस्त्राचे ठाई उपदंश (गमी, दुःख)
रोग होतो, तो पांच प्रकारचा आहे.

वातोपदंशलक्षण.

सतोदभेदस्फुरणैः सक्लणैः स्फोटैर्व्यवस्येत्यवनो
पदंशम् ॥

अर्थ— शिस्त्रावर काळे फोड उठून त्यांना टोंचणी, पूट, आणि सुरण,

हीं होतात.

पित्तोपदंशवरक्तोपदंशलक्षण.

पीतैर्बहुक्लेद्युतैःसदाहैःपित्तेनरक्तात्पिशितावभा
सैः॥२॥

अर्थ— पित्ताचा उपदंशानें पिवळे फोडयेतात, त्यांतून फार पाणी वा
हाते; आग होते, रक्तानें मांसासारखे तांबडे फोडयेतात.

कफोपदंशलक्षण.

सकंडुरेशोथयुतेर्महद्भिःशक्लेर्घनस्त्रावयुतेःकफेन॥

अर्थ— कफाच्या उपदंशानें पांढरे मोठाले फोडयेतात, कंडूसूटते, सू
जयेते, आणि दाटपूवाहातो.

सन्निपातोपदंशलक्षण.

नानाविधस्त्रावरुजोषपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलो
पदंशम्॥३॥

अर्थ— या उपदंशांत नाना प्रकारचे स्त्राव वेदना होतात, हा त्रिदोष
ज उपदंश असाध्य आहे.

असाध्यलक्षण.

विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं सुष्कावशेषं परिचर्ज
येत्तु॥

अर्थ— ज्या उपदंशानें मांस गळालें आहे, आणि कृमीनीं शिस्न रवा
ऊन अंडमात्र अवशेष राहिलें आहे, तो वैद्यानें सोडावा.

असाध्यलक्षण.

संजातमात्रेन करोति सूदः क्रियां न रोधो विषये प्रस
क्तः॥ कालेन शोथकृमिदाहपाकैर्विशीर्णशिभोच्चि

गळून जाते. त्या पाई तो मरतो.

लिंगवर्तिलक्षण.

अंकुरैरिवसंघातैरुपर्युपरिसंस्थितैः॥ क्रमेणजाय
तैवर्तिस्ताम्रचूडशिरवोपमा॥ ५॥ कोशस्याभ्यंतरे-
संधौसर्वसंधिगतापिवा॥ लिंगवर्तिरितिरव्यातलिं
गार्श इतिचापरो॥ ६॥ कुलित्याकृतयः केचिकेचित्
पद्मदलोपमाः॥ ७॥ मेंद्रसंधोनृणांकेचित्केचित्त-
र्वाश्रयाः स्मृताः॥ रुजादाहार्तिबहुलास्तृष्णातोद-
समन्विताः॥ स्त्रीणांपुंसांचजायतेत्युपदंशाः स्र-
दारुणाः॥ ८॥ इत्युपदंशनिदानम्॥

अर्थ— शिश्ना वरमांसाचे कोम एकावर एक उगवून कोंबड्याच्या
शेंडी सारिखे कोशाच्या आंत मण्यावर किंवा सर्व संधीभर होतात-
त्या रोगाला लिंगवर्ति स्मणतात व कोणी लिंगार्श ही स्मणतात.
ही त्रिदोषजन्य आहे, स्मणूनच वेदना युक्त बबुळबुळीत असते. अ-
न्यत्सगमं— इत्युपदंशनिदानम्-

मधुकोशं स्रनिर्मथ्य सारमाकृष्यवेमया॥ व्याख्याकृ-
ता महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

शूकदोषनिदानम्

अक्रमाच्छेफसोष्टुड्विंशोभिवांच्छतिमूढधीः॥

व्याधयस्तस्य जायते दशचाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

अर्थ— जो मंदमती पुरुष क्रमा वाचून शिश्न मोठें होण्याच्या इच्छे नें शिश्नावर विष कृमीचा लेप करितो त्याला १८ शूकज व्याधी-
होतात.

सर्षपिकेचें लक्षण.

गौरसर्षपसंस्थाना शूक दुर्भुग्न हेतुका ॥ पिटिकाश्ले

ष्यवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका च सा ॥ २ ॥

अर्थ— दुष्टजलजंतूचा वाईटरीतीनें लेप केल्यानें कफवात कुपित होऊन पांढऱ्या मोहोरी येवढी जी पिटिका होते तिला सर्षपिका म्हणतात.

अष्टीलिकालक्षण.

कठिणाविषमैर्भुग्नैर्वायुना ष्टीलिका भवेत् ॥

अर्थ— अप्रशस्त शूकांच्या लेपानें वायु कुपित होऊन आठोळी सारिरची कठीण पुळी होते; तिला अष्टीलिका म्हणतात.

ग्रथितलक्षण.

शूकैर्यत्पूरितं शश्वद्ग्रथितं नाम तत्कफात् ॥ ३ ॥

अर्थ— निरंतर शूक लेपानें कफापासून शिश्नावर गांठी होतात; तें ग्रथित होय.

कुंभिकालक्षण

कुंभिकारक्तपित्ताजां बवास्थिनिभा शभा ॥

अर्थ— रक्त पित्ता पासून जांभळाच्या बीसारिची काळी पिटिका-
होते; तिला कुंभिका म्हणतात.

अलजीलक्षण.

तुल्यजांत्वलजीविद्याद्यथाप्रोक्तां विचक्षणैः ॥ ४ ॥

द्वितीयः
मृदितपीडितं यत्संरब्धं चातकोपतः ॥

अर्थ— शूक पीडा झाल्यानंतर शिभ मरदले वदाबले असतां वा
ग्रच्या कोपानें शिभ सुजतें तें

संसूदपिटिका.

पाणिभ्यांभृशसंसूदसंसूदपिटिकाभवेत् ॥ ५ ॥

अर्थ— लेपानंतर दोहों हातानीं शिभ पुष्कळ चोळले असतां एक
सूद (बिन तोंडाची) पिटिका होते ती.

अवमंथलक्षण.

दीर्घावक्ष्यश्चपिटिकादीर्येते मध्यतरक्तया ॥ सो

वमंथः कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षकृत् ॥ ६ ॥

अर्थ— कफ रक्ता पासून लांबोड्या अनेक वमध्ये मध्ये फुटलेल्या
अशा ज्या पिटिका शिभावर होतात त्यांच्या योगानें रोमांच ववेद
ना होतात. र्धा रोगाळा अवमंथ झणतात.

पुष्करिकालक्षण.

पित्तशोणितसंभूतापिटिकापिटिकाचिता ॥ ७ ॥

द्व्यकर्णिकसंस्थानां ज्ञेयापुष्करिकाचसा ॥ ७ ॥

अर्थ— पित्त रक्ता पासून उत्पन्न झालेली पुळी मध्ये असून ति-
च्या भोंबतालीं दुसऱ्या लहान लहान पुळ्या होतात; तेव्हां त्या सर्व
मिळून कमळाच्या वाटी सारख्या दिसतात; त्या करितां त्यांना पु-
ष्करिका झणतात.

स्पर्शहानितुजनयेच्छोणितंशूकदूषितम्॥

अर्थ— शूक लेपाने रक्त दुष्ट होऊन तें त्वचेचे स्पर्श ज्ञान नष्ट करितें,

उत्तमालक्षण.

मुद्गमाषोद्गमारक्तपित्तोद्गवाश्वयाः॥ व्या-

धिरेषोत्तमानामशूकाजीर्णनिमित्तजः॥ ८ ॥

अर्थ— शूकाचा वारंवार लेप केल्याने रक्त पित्त कुपित होऊन मुगा-
उडदा एवढ्या तांबड्या पुळ्या शिश्नावर होतात. त्या रोगाला उत्त-
म असें म्हणतात.

शतपोनकलक्षण.

छिद्रैरपुमुरैवेलिंगांचितंयस्यसमंततः॥ ९ ॥ वात

शोणितजोव्याधिर्विज्ञेयःशतपोनकः॥ ॥

अर्थ— ज्या पुरुषाचे लिंगावर अनेक बारीक छिद्रे पडतात, त्याचा
हा व्याधि वातरक्ता पासून होतो; त्याला शतपोनक म्हणतात.

त्वक्पाक.

वातपित्तकृतोयस्तत्वव्याकोज्वरदाहवान्॥ १० ॥

अर्थ— वातपित्त पासून शिश्नपुंवाळते, व तेणे करून ज्वर व दाह-
होतो.

शोणितार्बुद.

कृष्णैःस्फोटैःसरक्ताभिःपिटिकाभिर्निपीडितम्॥

यस्यवास्तरुजाचोग्राज्ञेयंतच्छोणितार्बुदम्॥ ११ ॥

अर्थ— ज्या पुरुषाचे शिश्नावर काळ्या तांबड्या पुळ्या येतात, व
ज्याच्या ब्रणाचे ठिकाणी फारठणका लागतो; त्याच्या त्या रोगाला

शूकदोष.

३०५

शोणितार्बुद स्मरणे.

मांसार्बुद.

मांसदोषेणजानीयादार्बुदमांससंभवम् ॥ ११ ॥

अर्थ— मांस दुष्ट झाल्याने मांसार्बुद होते.

मांसपाक.

शीर्यंतेयस्यमांसानियस्यसर्गाश्चवेदनाः ॥१२॥ वि-
द्यात्तमांसपाकंतुसर्वदोषकृतंभिषक् ॥

अर्थ— ज्याच्या शिश्नाचे मांस सडून गळून पडते, आणि नाना तरे-
च्या पीडा होतात, (हा व्याधि त्रिदोषज आहे), त्याच्या त्या व्याधीला
मांसपाक स्मरतात.

विद्रधिलक्षण.

विद्रधिसन्निपातेनयथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥१३॥

अर्थ— विद्रधि निदानांतील सन्निपातज विद्रधि प्रमाणे येथे वि-
द्रधि जाणावा.

तिलकालक.

कृष्णानिचित्राययवाशूकानिसविषाणितु ॥ पाति
तानिपचंत्याशमेहंनिरवशेषतः ॥१४॥ काळानिभू-
त्वामांसानिशीर्यंतेयस्यदेहिनः ॥ सन्निपातसमुत्थां
स्तुतान्विद्यात्तिलकालकान् ॥१५॥

अर्थ— काळ्या किंवा चित्रविचित्र रंगाच्या सविष शूकांचा लेप के-
ला असता त्या योगाने तत्काळ सर्व शिश्न पिकते, व सर्व मांस तिळा
प्रमाणे काळे होऊन सडते. त्या त्रिदोषोत्पन्न व्याधीला तिलकाल-
क स्मरतात.

माधवनिदान.

असाध्यशूकदोष.

तत्रमांसावुर्दयच्चमांसपाकश्चयः स्मृतः॥विद्रधि
श्चनसिद्धीति ये च स्फुटिलकालकाः॥१६॥ इति
शूकदोषनिदानम्॥

अर्थ— त्या शूक दोषामध्ये मांसावुर्द, मांसपाक, विद्रधि, आणि लकालक, हे असाध्य आहेत, इति शूक दोषनिदान.

मधुकोशस्त्रनिर्मथ्य सारमा कृष्यवेमया॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥

कुष्ठनिदान.

विरोधीन्यन्यपानानिद्रवस्निग्धगुरूणिच॥ भज-
तामागतांछर्दिवेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम्॥१॥ व्याया
ममतिसंतापमतिभुक्तानिषेविणाम्॥ शीतोष्णलं
घनाहारान्कमंसुक्तानिषेविणाम्॥२॥ घर्मश्रमभ
यार्तानांदुतंशीतांबुसेविनाम्॥ अजीर्णाध्यशनानां
चपंचकर्मापचारिणाम्॥३॥ नवान्नदधिमत्स्यानि
लवणास्लनिषेविणाम्॥ माषमूलकपिष्टान्तिल
क्षीरगुडाशिनाम्॥४॥ व्यवायंचाव्यजीर्णेनेनिद्रां
चभजतांदिवा॥ विप्रान्गुरून्धर्षयतांपापंकर्मच-
कुर्वताम्॥५॥ वातादयस्त्रयोदुष्टास्त्वग्रक्तमांसमं-
बुच॥ दूषयन्तिरसकुष्ठानांसमकोद्रव्यसंग्रहः६॥
अतःकुष्ठानिजायन्तेसमवेकादशैवच॥६॥ ॥

अर्थ— क्षीरमत्स्यादिविरोधि, पातक, स्नेहयुक्त, जड अशीं अन्न-

कुष्ठनिदान.

३०७

पाने सेवणारे, ओकारी आली असतां तिचा वेग बंद करणारे, आणि-
अन्य वेग ह्मणजे सूत्र पुरीषादि वेगांचा रोध करणारे, जेऊन अत्यंत
व्यायाम व अतिसंताप, (सूर्यताप.) सेवणारे, शीत, ऊष्ण, लंघन, आ-
णि आहार यांचा सेवण्याचा उक्त क्रम सोडून सेवणारे, उन श्रम-
आणि भय यांनी पीडित होऊन तक्षणीं गारपाणीपिणारे, अजीर्ण
अन्न भक्षण करणारे, व जेवणावर लगेच जेवणारे, वमनविरेकादि
पंच कर्म करतानां अपचार करणारे, नवीन अन्न, दही, मस्य, खा-
रट, अंबट्यांचे सेवन करणारे, उडीद, मुळे, पिष्टान्न (लाडूघारगे-
वगेरे) तीळ, दूध, गूळ, हीं भक्षण करणारे, अन्न जिरल्या वांचून-
मैथुन करणारे, वदिवसासनिद्रा करणारे, ब्राह्मण, गुरु, त्यांचा
तिरस्कार करणारे, पापकर्म आचरण करणारे, अशा पुरुषाचे वातादि
कतीन दोष स्वचा, रक्त, मांस, आणि उदक त्यांस दुष्ट करून कुष्ठ
रोग (कोड.) उत्पन्न करितात, कुष्ठ होण्याला वातादि दोष आणि स्व-
चादिदूष्ये हे सात पदार्थ अवश्य कारण भूत आहेत, ह्मणून अष्टा
दश कुष्ठे होतात, त्यापैकी सात महा कुष्ठे आणि अकरा क्षद्र कु-
ष्ठे आहेत.

कुष्ठानां त्रिदोषजत्व असतां ही
दोषाधिक्यानें तीं सात प्रकारचीं
होतात ह्मणून सांगतो.

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथक् द्वंद्वैः समागतेः ॥ स

वैषपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोधिकत्वतः ॥ ७ ॥

अर्थ— पृथक् दोषानीं ३ द्वंद्वानीं ३ आणि सन्निपातानें एक मिळू-
न ७. सर्व कुष्ठे त्रिदोषज असतां हीं जो दोष अधिक असोस त्याणें व्य-

वहार करावा (जसे वातेन कुष्ठ कापाल ३०)

कुष्ठाचे पूर्वरूप.

अतिश्लक्ष्णरवरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः॥ दाहः
कंडूस्त्वचिस्वापस्तोदः कोठोन्नतिः क्लमः॥ ८॥ घ्र-
णानोमधिकंशूलंशीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः॥ रूढा
नामपिरूक्षत्वानिमित्तेत्येपिकोपनम्॥ ९॥ रोमह
र्षोसृजः काष्ठीर्यकुष्ठलक्षणमग्रजम्॥

अर्थ— ज्या ठिकाणी कुष्ठ व्हावयाचे असते ती जागा हाताला फार गुळ गुळीत किंवा खडबडीत लागते; त्या ठिकाणी घाम येतो किंवा येत नाही; व तेथला वर्ण बदलतो, दाह होतो, कंडू फटते, त्वचेला स्पर्श कळत नाही, टोंचल्या सारिखी पीडा होते, गांधिल माशी उडसल्याप्रमाणे गांधी येतात, आयास केल्या वांचून श्रम होतो, व्रणांस ठणका फार लागतो, त्यांची उत्पत्ति लवकर होऊन फार दिवस राहातात, ते भरून आले तरी रूक्ष असतात, त्यांना थोडे निमित्त झाले तरी कोप होतो, रोमांच येतो, आणि रक्ताला काळिमा येतो, हे कुष्ठाचे पूर्व रूप.

सप्तमहाकुष्ठांची लक्षणे.

रूष्णारुणकपालाभयद्रूक्षंपरुषंतनु॥ कापालंतो
दबहुलंतकुष्ठविषमंस्मृतम्॥ ११॥

अर्थ— कापाल कुष्ठ जे काळ्या व तांबड्या रंगापरा सारिखे, रूक्ष, कर्कश, पातळ त्वचा झालेले, टोंचणीने व्यास, असते; ते दुश्चि श्चिकित्स्य आहे, म्हणजे ने चिकित्सा करण्यास अचघड आहे.

औदुंबरकुष्ठ.

कुष्ठनिदान.

३०९

रुग्दाहरागकंडूभिः परीतं लोमपिंजरम् ॥ उदुंब
रफलाभासंकुष्ठमौदुंबरं वदेत् ॥ १२ ॥

अर्थ— औदुंबरकुष्ठ—हें शूल, दाह, आरक्तता, आणि कंडू स्थानी
व्याप्त असते; त्या वरचे केंस भोरे असतात, व ते उंबराच्या फळासा
खेवेंदिसते.

मंडलकुष्ठ.

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमंडलम् ॥ कृ
च्छ्रमन्येन संयुक्तं कुष्ठमंडलमुच्यते ॥ १३ ॥

अर्थ— मंडलकुष्ठ पांढरें, तांबडें, कठीण, दडस, गुळगुळीत-
ज्याचें मंडळ वर आलेलें, व ज्याचीं मंडळें एकामेकाशीं लागलेलीं,
असें हें मंडळकुष्ठ कष्टसाध्य आहे.

ऋष्यजिह्वकुष्ठ.

कर्कशं रक्तपर्यंतमंतः श्यावसवेदनं ॥ यदृष्यजि
ह्वासंस्थानमृष्यजिह्वंतदुच्यते ॥ १४ ॥

अर्थ— ऋष्यजिह्वकुष्ठ—कर्कश, तांबड्या कडा झालेले, मध्ये का
कें, वेदनायुक्त, जें ऋष्याच्या (रोहीच्या) जिभेसारखें असतें तें.

पुंडरीककुष्ठ.

सश्वेतं रक्तपर्यंतं पुंडरीकदलोपमम् ॥ सोत्सेधंच
सरागंच पुंडरीकं प्रचक्षते ॥ १५ ॥

अर्थ— पुंडरीककुष्ठ—किंचित् पांढरें, कडेला तांबडें, पांढऱ्या क-
मळाच्या पाकळीसारखें यत्किंचित् उंच झालेले, आणि मध्ये थो
डेसें तांबूस असतें.

सिध्मलक्षण.

अथ—संघ्नलक्षण-पादर, तांबूस, पातळ, रवाण पल्यान काडा-
निघतो; हें बहुत करून उरावर हीतें; र्धाचा आकार पांढऱ्या भों-
पळ्याच्या फुलाप्रमाणें असतो, र्धाळालोकांत शिवें क्षणतात.

काकणकुष्ठ,

यत्काकणंतिकावर्णसपाकंतीव्रवेदनम्॥त्रि-

दोषलिंगंतकुष्ठं काकणं नैव सिध्यति॥१७॥

अर्थ— काकणकुष्ठ- जें गुजें सारखें लाल क्षणजे मध्ये काळें
आणि कडेला तांबडें अथवा मध्ये तांबडें आणि कडेला काळें, किं
चित् पिकलेलें, तीव्र वेदनायुक्त, तिन्ही दोषांची लक्षणे र्धांत अ-
सतात; हें साध्य होत नाही.

एकादशक्षद्रकुष्ठांचील०

अस्वेदनं महावास्तयन्मस्य शकलोपमम्॥त

देककुष्ठं चर्मरिव्यंबहलं हस्तिचर्मवत्॥१८॥

अर्थ— चर्मकुष्ठ- घर्मरहित, मोठी जागा व्यापणारे, माशाच्या
खवळा सारखे, हत्तीच्या चामड्या प्रमाणें जाड असते.

किटिभकुष्ठ,

श्यावं किणारवरस्पर्शंपरुषं किटिभं स्मृतम्॥

अर्थ— किटिभकुष्ठ- नीलवर्ण, व्रणाच्या घट्ट्या प्रमाणें खरख-
रीत, आणि रूक्ष असते.

वैपादिककुष्ठ,

वैपादिकं पाणिपादस्फोटनं तीव्रवेदनम्॥१९॥

अलसककुष्ठ.

कंडूमद्भिः सरागैश्च गंडैरलसकंचितम् ॥ ॥

अर्थ— अलसककुष्ठ. हे कुष्ठ फार खाजणाच्या व तांबड्या रंगाच्या फोडानी व्याप्त असते.

दद्रुमंडलकुष्ठ.

सकंडूरागपिटिकंदद्रुमंडलमुद्गतम् ॥ २० ॥ ॥

अर्थ— दद्रुमंडलकुष्ठ— त्याला कंडूलाली, आणि फोड असतात; आणि हे वर उचलले असते; हे मंडला कार उत्पन्न होते म्हणून ही संज्ञा त्याला दिली आहे.

चर्मदलकुष्ठ.

रक्तसशूलंकंडूमत्स्फोटयद्दलयत्यपि ॥ तच्चर्म
दलमारव्यातमस्पर्शासहसुच्यते ॥ २१ ॥ ॥

अर्थ— चर्मदलकुष्ठ— हे तांबडे, शूलयुक्त, कंडुयुक्त फोडानी व्याप्त असून फुटते; त्याला हात लावला तर सहन होत नाही; त्यांत चांमडी फाटले, म्हणून ही संज्ञा दिली आहे.

पामाकुष्ठ.

सूक्ष्मावच्छः पीडकाः स्वाववत्यः पामेत्युक्ताः—

कंडुमत्यः सदाहाः

अर्थ— पामाकुष्ठ— त्याला बारीक बारीक व पुष्कळ फोड येतात, त्यांतून लस वाहत असते; व त्यांना रजा फार फुटते, व आग होते; त्या कुशाळापामा म्हणतात.

रुप्रास्फजाश्च ॥ २२ ॥
अर्थ— कछु-तीच पामा मोठ्या फोडांनीं व तीच दाहानें युक्त अ
सून हातांवर झाली झणजे कच्छु झणतात.

उग्रा— ही कंबरेवर उसन होते.

विस्फोटक.

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटास्यस्तनुत्व
चः ॥

अर्थ— विस्फोट-निळ्या व तांबूस रंगाचे व ज्यांवरची त्वचा पा
तळ असते असे जे फोड होतात ते.

शतारुकुष्ठ.

रक्तं श्यावं सदाहार्ति शतारुः श्याद्बहुव्रणम् ॥ २३ ॥

अर्थ— शतारु-हें तांबडे, श्याम वर्ण, दाह व शूळ युक्त व अनेक
व्रण युक्त असते.

विचर्चिका

सकंडूपिटिका श्यावा बहुस्त्रावा विचर्चिका ॥

अर्थ— विचर्चिका-कंडुयुक्त, श्याम वर्णाची जी पिटिका होते ती,
व तिच्या तून फार स्त्राव होत असतो.

चर्मकुष्ठा पासून विचर्चिकापर्यंत १२ कुष्ठे होतात. मग क्षुद्र कु
ष्ठे ११ झणून कां सांगितले, अशी कोणी शंका केल्यास सांगतो,
विचर्चिका पांयांवर होऊन फुटली झणजे विपादिका होते, असें झ
टल्यानें सरव्या वाढत नाही; याविषयीं भोजाचें ही असेंच मत आहे.

तास्त्रिकुपतदाहरागस्त्रावाभ्वितस्मृतम् ॥ कफात्क
दिघनंस्निग्धंसकंडूशैत्यगौरवम् ॥ २५ ॥ द्विलिंगं
द्वंद्वजकुष्ठात्रिलिंगंसान्निपातिकम् ॥

अर्थ— वायूच्या योगाने कुष्ठ खर खरीत, श्या व वर्ण, किंवा अरुण
वर्ण, रूक्ष, आणि वेदना युक्त होते

पित्ताच्या योगाने चेतलेले कुष्ठ दाह, लाली, आणि खाव रचा
नीयुक्त असते.

कफापासून क्लेदयुक्त, जाड, स्निग्ध, खाजणारे, थंड, आणि जड,
असे असते.

द्वंद्वज कुष्ठामध्ये दोन दोषांची लक्षणे होतात.

सान्निपातिक कुष्ठामध्ये तीन दोषांची लक्षणे होतात.

आतारसादिधातुगतकुष्ठल
क्षणे क्रमाने सांगतात.

रसधातुगतलक्ष.

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमंगेषु कुष्ठे रोक्ष्यं च जायते ॥ त्वक्त्वा

पोरोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम् ॥ २६ ॥

अर्थ— रसधातुगत कुष्ठ झाले असता अंगाचा वर्ण बदलतो, आं
गरूक्ष होते, त्वचेला स्पर्शकळत नाही, रोमांच होतो, आणि घा-
स फार उफटतो.

रक्तगतलक्षण.

कंडूर्विषूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रये ॥

बाहुल्यवक्रशाधिश्च काकर्यापडकाप्रमत्तादिः

स्फोटस्थिरत्वचकुष्ठमांससमाश्रिते ॥२७॥

अर्थ— मांसगत कुष्ठ झालें असतां तोंडाला कोरड फारच पडते. कर्कश अंग होते, अंगा वर गांठी उठतात, टोचणी लागते, फोड येतात ते फार दिवस राहानात.

मेदोगतकुष्ठल०

कौण्यंगतिक्षयोंगानां संभेदः क्षतसर्पणम् ॥ मेद

स्थानगते लिंगं प्रागुक्तानितथैव च ॥२८॥

अर्थ— मेदस्थानी कुष्ठ गेले असतां हात मोडतो (जाया होतो) चालणे बंद होते, आंगाला फूट लागते, क्षते पडलीं असतां तीं पसरतात, आणि पूर्वोक्त लक्षणे (रस, रक्त, मांसगत कुष्ठ लक्षणे) होतात.

अस्थिमज्जागतकुष्ठलक्षणा.

नासाभंगोशिरागश्च क्षतेषु हृमिसंभवः ॥ स्वरोप

घातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते ॥२९॥

अर्थ— कुष्ठ अस्थिगत झालें असतां नाक गळून जाते, डोळे लाल होतात, क्षतामध्ये किडे पडतात, घसा बसतो.

शुक्रार्तवगतकुष्ठलक्षणा.

दंपत्योः कुष्ठबाहुल्यादुष्टशोणितशुक्रयोः ॥ यद

पत्यंतयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥३०॥

अर्थ— ज्या स्त्री पुरुषांचें शोणित शुक्र कुष्ठाधिक्यानें तें दुष्ट झाले.

जन्म होते झणून वाग्भट्टाचार्यांनी ही सांगितले आहे.

साध्यादिश्ले.

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकंचयत् ॥ मे

दसिद्वंद्वज्याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३१ ॥

कृमिदृक्लासमंदाग्निसंयुक्तं यन्निदोषजम् ॥ प्रभि

नंप्रसृतांगंचरक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥ ३२ ॥ पंचकर्म-

गुणातीतं कुष्ठं हंतीह कुष्ठिनम् ॥

अर्थ— रसरक्तमांस त्या धातूपर्यंत गेलेले कुष्ठ साध्य होते. स्रज्या कुष्ठांत वायु आणि कफ प्रधान असतांत ते साध्य होते, मेदो धातुगत कुष्ठ व द्वंद्वज कुष्ठ थाप्य होते, मज्जा आणि अस्थि यांपर्यंत गेलेले व शतकगत हीं असाध्य होतात, वर्जे कुष्ठ कृमि, व मळमळ आणि मंदाग्नि त्यांनी युक्त झालेले व त्रिदोषज ते असाध्य होते. जे कुष्ठ फुटून वाहान आहे ते व ज्या कुष्ठी रोग्याचे डोळे लाल झाले आहेत. किंवा स्वर बसला आहे, व मन विरेचनादि पंच कर्मांचे गूण ज्यावर चालत नाहीत असा रोगी मरतो.

कुष्ठाचरचिकित्साकरण्या

सार्धं प्रधानदोषसांगतो.

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुंबरं कफात् ॥ मंडला-

ख्यं विचर्चं चिकित्साख्यं वातपित्तजम् ॥ ३३ ॥ चर्मै

ककुष्ठं किटिभंसिध्मालसविपादिकाः ॥ वातश्ले-

षोडशवाः श्लेष्मपित्तद्वद्दुश्वारुषी ॥ ३४ ॥ पुंडरी-
कंसविस्फोटपामाचर्मदलंतथा ॥ सर्वैः स्यात्काक
णंपूर्वत्रिकंदद्रुः सकाकणा ॥ ३५ ॥ पुंडरीकर्ष्यजि
व्हेचमहाकुष्ठानिसप्ततु ॥

अर्थ— वायूने कापाल कुष्ठ; पित्ताने औदुंबर, कफाने मंडल; आ-
णि विचची; वात पित्तानी ऋष्यजिव्ह; वातकफा पासून, चर्मकु-
ष्ठ; कितिभ, स्मिध, अलस, आणि विपादिका; कफपित्त पासून,
दद्रु, शतारु, पुंडरीक, विस्फोट, पामा, चर्मदल; त्रिदोषा पासून का
कण कुष्ठ होते, पहिलीं तीन (कापाल, उदुंबर, आणि मंडल,) दद्रु,
काकण, पुंडरीक, आणि ऋष्यजिव्ह, हीं सात महाकुष्ठें जाणावीं.

किलासनिदान.

कुष्ठैकसंभवंशिवत्रंकिलासंचारुणंभवेत् ॥ निर्दि
ष्टमपरिस्वावीत्रिधातूद्रवसंश्रयम् ॥ ३६ ॥ ॥

अर्थ— कुष्ठ होण्याला जीं कारणें (विरुद्धाशन पापकर्मादि) सांगि
तलीं आहेत, त्या कारणानीं शिवत्र (पांढरे कोड) आणि किलास (तां-
बडे कोड) हीं होतात, रघांतून स्वाव होत नाही; व हे तीन धातूंचा आ-
श्रय करून राहाते, (ह्मणजे तीन दोष आणि रक्त, मांस, व मेद) रघां-
चा आश्रय करून राहाते.

वातादिभेदानेत्यांचीलि.

वाताद्रूक्षारुणंपित्तात्ताम्रकमलपत्रवत् ॥ सदा-
हंरोमविध्वंसिकफाच्छेतंघनंगुरु ॥ ३७ ॥ सकंडु
रुंक्रमाद्रक्तमांसमेदस्फुचादिशेत् ॥ वर्णेनैवेदगु
भयं ह्रच्छंतचोत्तरोत्तरम् ॥ ३८ ॥ ॥

अर्थ- तें वायूनें रूक्ष व अरूण होते; पित्तानें रक्त कमल पत्रा प्रमा-
णें लाल असतें, त्याला आग होते, त्यावरचे केंस झडतात, कफाच्या
योगानें तें पांढरें, जाड, आणि जड असतें, त्याला कंडकटते; हीं क-
मानें रक्त, मांस, आणि मेद त्यांच्या ठिकाणीं होतात, (सु० दोष र-
क्ताश्रित असतां तांबडे; मांसाश्रित असतां तांबूस, आणि मेदाश्रि-
त असतां पांढरें किलास होते.)

शिवत्राचें साध्यासाध्यलक्ष०

अशकूरोमाबहलमसंश्लिष्टमथोनवम् ॥ अन-
ग्निदग्धजंसाध्यं शिवत्रं वर्ज्यमतोन्यथा ॥ ३९ ॥

अर्थ- ज्या शिवत्रावरचे केंस पांढरे झाले नाहीत, व जें पातळ अ-
सून एकमेकास लागले नाही, व जें नवीन झालेले आहे, व जें भाज
त्या सुकें झालेले नाही, तें शिवत्र साध्य होते, नाहीतर नाही.

किलासाचें असाध्यलक्षण.

गुह्यपाणितलोष्ठेषुजातमप्यचिरंतनम् ॥ वर्जनी-
यं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ ४० ॥

अर्थ- गुह्यस्थानी, हातावर, तळपांयांवर, ओंठावर झालेले, कि-
लास थोड्या दिवसांचें असले तरी यश मिळविण्याच्या वेद्यानें सो-
डून घावें.

सांसर्गिकरोगसांगतात.

प्रसंगाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात् ॥

सहशय्यासनाच्चापिवस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥

॥ ४१ ॥ कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यंद एव च ॥

औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नशान्तरम् ॥ ४२ ॥

३१८

माधवनिदान.

अर्थ— मेथुनादि प्रसंगाने, किंवा शरीराच्या स्पर्शाने, श्वासोच्छ्वासाने, एके ठिकाणी जेवल्याने, निजल्याने, बसल्याने, वस्त्र पांघरल्याने, पुष्प हुंगल्याने, गंध लावल्याने, कुष्ठ, ज्वर, धातु शोष, नेत्ररोग, (डोळे येतात ते) हे सांक्रामिक रोग एका पासून दुसऱ्याला होतात. इतिकुष्ठनिदानसमाप्त.

मधुकोशंस्फुलिर्मथ्यसारमाच्छप्यवेमया ॥ व्याख्या कृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

शीतपित्तनिदान.

संप्राप्ति.

शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ ॥ पित्तेन-
सहसंभूय बहिरंतर्विसर्पतः ॥ १ ॥

अर्थ— गार वारा लागल्याने कफ वायू दुष्ट होऊन पित्ताशीं मिळून-
अभ्यंतरीं (रक्तादिकामध्ये) आणि बाहेर त्वचेवर संचार करतात.

पूर्वरूप.

पिपासा रुचि तृह्लासदेहसादांगगौरवम् ॥ रक्तलो-
चनतातेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

अर्थ— ताहान, अरुचि, तोंडाला पाणी स्फटणे, अंगगळणे, आणि-
जड होणे, डोळ्यांना लाली, हीं पूर्वरूपाचीं चिन्हे जाणावीं.

उदरलक्षण.

वरदीदृष्टसंस्थानः शोथः संजायते बहिः ॥ सकंडू-
स्तोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥ उदरमि-
तितं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ॥

गहता, (द्वारोगाला उदर ह्यणतात, कफा शीत पित्त ह्यण-
तात, (लोक प्रचारांत त्याला पित्त उठलें ह्यणून ह्यणतात,) त्याम
ध्ये कंडू होते. ती कफा पासून; दोचणी लागते ती वाता पासून, आ
णि ओकारी, संताप, आणि दाह हे पित्ता पासून होतात, असे जा
णावे.

वाताधिकं शीतपित्तमुदरस्तकफाधिकः ॥४॥

अर्थ— शीतपित्तांत वायु प्रधान व उदरंति — कफ प्रधान.
असतात

उदरंतिचा दुसरा धर्मसांगतो.

सोत्संगैश्च सरागैश्च कंडू मद्भिश्च मंडलेः ॥ शैशि

रः कफजो व्याधिरुदरः परिकीर्तितः ॥५॥ ॥

अर्थ— थंडीनें कफाचा प्रकोप होऊन आंगावर तांबडींच कडके
उठतात, त्यांना कंडू फार सुटते, तीं मंडळें मध्ये खोलगड व कडेला उं
च अशीं असतात, द्वारोगाला उदर ह्यणतात.

कोरलक्षण.

असम्यग् वमनो दीर्घपित्तश्लेष्मान्निग्रहेः ॥ मंड

लानिस कंडू निरागवंति बहूनि च ॥ ६ ॥ उत्कोठः

सानुबंधश्च कोर इत्यभिधीयते ॥ इति शीत

पित्तोदरकोरनिदानम् ॥ ॥

अर्थ— वमक औषध चांगलें लागून झाल्यामुळे पित्त आणि क-
फ उसळले असतां किंवा, वातीचा वेग बंद केला असतां आंगाव

रतांबडी पुष्कळ चकंदळें उठतात, त्या नांवाज सरते, रघारोगा
ला उत्कोठ ह्मणतात, हाच पुनः पुनः होतो, आणि जो क्षणांत उ
त्पन्न होऊन नाहीसा होतो, त्याला कोठ ह्मणतात, इति शीत
पित्त उदरद कोठ निदानम्

मधुकोशं सनिर्मथ्य सारमा कृष्य वैमया ॥ व्याख्या कृ
ता महाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥

अम्लपित्तनिदान.

निदानपूर्वक अम्लपित्ताचे स्वरूप.

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो
विदग्धम् ॥ पित्तं स्वहेतूपचितं पुरायत्तदम्लपि
त्तं प्रवदंति संतः ॥ १ ॥

अर्थ—विरुद्ध (क्षीरमत्स्यादि,) अंबलेले अन्न, अंबट, दाहकर
णारे, पित्त वाढविणारे, अन्नपानसेवन केल्याने, वर्षादि ऋतूचा
बाई स्वकारणानी सांचलेले पित्त नासते, त्याला अम्लपित्त
ह्मणतात.

त्याचे लक्षण.

अविपाक क्लृप्तोत्क्लेदित्ताम्लोद्गारगौरवैः ॥ तृ
कंठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्विषकू ॥ २ ॥

अर्थ—अन्ननपचणे, आयासा वांचून श्रम होणे, मळमळ सर
णे, कंडू, व अंबट देकर येणे, अंगभारावणे, जळती लागणे, अ
न्न द्वेष होणे, हीं लक्षणे झालीं असतां अम्लपित्त झालें ह्मणून
समजावे.

तृदाहमूर्छाभ्रममोहकारिप्रयात्यधोवाविविध
प्रकारम् ॥ त्वल्लासकोठानलसादकर्णस्वेदांगपीतत्य
करंकदाचित् ॥ ३ ॥

अर्थ—अम्लपित्त अधोगत झालें असतां, तृषा, दाह, मोह, (इंद्रिय
मनो मोह,) मूर्छा, घेरी, मळमळ, आंगाला गांधी, अग्निमांघ, कानां
ला घाम, आंगाला पिवळटी; हीं लक्षणें होऊन गुदावाटे काळें, तांबडे,
दुर्गांधि, अनेक वर्णांचें पित्त पडते.

ऊर्ध्वगताचें लक्षण.

वातंहरिस्पीतकनील कृष्णमारुत्तरक्ताभ्रमतीवचा
सं ॥ मांसोदकाभ्रत्वतिपिच्छिलाच्छ श्लेष्मानुयातं
विविधंरसेन ॥ ४ ॥ शुक्तेविदग्धेत्वथवाप्यशुक्ते-
करोतितिक्ताम्लवर्मिकदाचित् ॥ उद्गारमेवंविधमे
वकंठे त्वल्लुक्षिदाहंशिरसोरुजंच ॥ ५ ॥ ॥

अर्थ—ऊर्ध्वगत अम्लपित्तानें, हिरये, पिवळें, निळें, काळें, तांबूस, ला
ल, अत्यंत आंबट, मांसधुतलेल्या पाण्या सारिवें, अत्यंत बुळबुळी
त, स्वच्छ, कफमिश्रित, रवारट, तुरट, वगैरे रसयुक्त असें पित्त पड-
ते; कधीं कधीं जेवलेलें अन्न विदग्धा वस्थेंत आलें असतां, अथवा
जेवणा पूर्वी कडू, आंबट, अशी ओकारी होते; वटेंकर ही तसाच
येतो, गळा, कुशी, भाणि ऊर हीं जळजळतात; डोकें दुरवते;

कफपित्तजन्य अम्लपित्तलक्षण.

करचरणदाहमोष्यंसहतीमरुचिंज्वरंचकफपित्त
म्॥जनयतिकंडूसंडलपिटिकाशतनिचितगात्ररो
गचयम्॥६॥

अर्थ— हाता पांयांची आग, अंगाला कडकी, अन्नद्वेष, ज्वर, कंडू, गां
धी, शतशःपिटिका, आणि अविपाकादि अनेक उपद्रव; हीं लक्ष-
णें कफपित्ता पासून होतात.

साध्यासाध्यविचार.

रोगोयमम्लपित्तरव्योयत्नात्संसाध्यतेनवः॥चिरो
स्थितोभवेद्याव्यःकृच्छ्रसाध्यःसकस्यचित्॥७॥

अर्थ— हा अम्लपित्तरोग नवा असला तर यत्नानें साध्य होतो; फा
रादिवसांचा असला तर याव्य होतो; पद्यानें वागणाच्या मनुष्याचा
रोग फार दिवसांचा असला तरी कृच्छ्रसाध्य होतो.

अम्लपित्तामध्ये केवळ वायूचा-

आणि वातकफाचा संसर्ग होतोतो.

सानिलसानिलकफंसकफतच्चलक्षयेत्॥दोषलिं
गेनमतिमान्निषड्मोहकरंहितत्॥८॥ ॥

अर्थ— वातयुक्त अम्लपित्त; वातकफयुक्त अम्लपित्त; आणि कफयु
क्त अम्लपित्त, असे तिन्ही प्रकारचे अम्लपित्त; बुद्धिमान्ने घानें दो-
षांच्या लक्षणा वरून समजावें; कारण ऊर्ध्वग अम्लपित्तावर छर्दि
रोगाचा भास होतो; आणि अधोगावर अतिसाराचा भास होतो; या मु
ळें वैद्याला व्यासोह होतो; यासाठीं वैद्यानें त्याची सूक्ष्मशीतीनें परीक्षा
करावी.

वातयुक्त अम्लपित्ताचें लक्षण.

अथ— वातयुक्तअम्लपित्तमध्य, कफ, वडबड, मूछा, अंगालासु
ग्यायेणं, अंगग्लानि, पोटदुरवणे, डोळ्यां पुटे आंधारी येणे, भ्रान्ति-
पडणे, इंद्रिय मनोमोह, रोमांच उठणे; हीं लक्षणें होतात.

कफयुक्तअम्लपित्ताचें लक्षण.

कफनिष्ठीवनगौरवजडताऽरुचिशीतसाद्वमिले

पाः॥ दहनबलसादकंडूनिद्राचिन्हंकफानुगते॥१०

अर्थ— कफयुक्तअम्लपित्तमध्ये कफाचा बेडका पडणे, शरीरास
अत्यंत जडपणा, अन्न द्वेष, थंडी वाजणे, अंगग्लानि, ओकारी, तोंडा
सचिकटा, अग्निमांस, बलनाश, कंडू, आणि झोप; हीं लक्षणें हो
तात.

वातकफयुक्तअम्लपित्त.

उभयभिदमेवचिन्हंसारुतकफसंभवेभवत्यम्ले॥

अर्थ— वात कफयुक्तअम्लपित्तमध्ये वरसांगीतले लीं दोघांचीं-
लक्षणें होतात.

कफपित्ताचें लक्षण.

भ्रमोमूर्छारुचिश्रद्धिरालस्यंचशिरोरुजः॥ प्र

सेकोमुरवमाधुर्यंश्लेष्मपित्तस्यलक्षणम्॥११॥

इतिअम्लपित्तनिदानम्॥

अर्थ— भ्रम, मूर्छा, अरुचि, वांति, अळस, कपाळ दुरवणे, तोंडा
लापाणी सुटणे, तोंडाला गोडी; हे कफपित्तयुक्तअम्लपित्ताचें ल
क्षण जाणावे. इतिअम्लपित्तनिदानम्॥

मधुकोशंस्निर्मथ्यसारमाह्वयवेमया ॥ व्याख्याकृता
महाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥

विसर्पनिदान.

त्याचीनिदानपूर्वकसंख्यासंग्रा
प्तिआणिनिरुक्तिसांगतो.

लघणास्लकटूष्णादिसंसेवादोषकोपतः ॥ विस
र्पः सप्तधाज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १॥ ॥

अर्थ— रवारट, अबंट, तिरवट, उष्ण आदिकरूनपदार्थसेवल्याने
वातादि दोषांचा कोप होऊन सात प्रकारचा विसर्प होतो, तो चहूक
डेपसरतो ह्मणून त्यारोगाला विसर्प (इसब; धांबरें) असें ह्मण
तात.

सर्वप्रकारचे विसर्प रक्तादिक-

चारदूष्ये आणि वातादितीन-

दोषरक्षांपासून होतात ह्म. सांग.

रक्तं लसीकात्वंद्वांसं दूष्यं दोषास्त्रयोमलाः ॥ -

विसर्पणांसमुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्तधातवः ॥ २॥

अर्थ— रक्त, लस, रस, मांस हीं दूष्ये; आणि वातादितीन दो-
ष; हे सात धातू विसर्पांचा उत्पत्तीला कारण आहेत.

वातविसर्प.

तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमाहृतिः ॥ शोफ

स्फुरणानिस्तोदभेदायामार्तिहर्षवान् ॥ ३॥ ॥

अर्थ— वायू पासून जो विसर्प होतो त्याचे लक्षण वातज्वरासारि

पित्ताद्भ्रुतिगतिःपित्तज्वरलिङ्गोतिलोहितः॥

अर्थ— पित्ताच्या विसर्पाची गति शीघ्र असते; स्नानजे तो सत्वरप सरतो; पित्तज्वर लक्षणानी युक्त व अत्यंत लाल असतो.

कफविसर्प.

कफात्कंडूयुतःस्निग्धः कफज्वरसमानरुक्॥

अर्थ— कफा पासून विसर्पाला कंडू फार असते, तुळ तुळीत असतो; व तो कफज्वरा सारिखा पीडा करितो.

सन्निपातविसर्प.

सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः॥ ॥

अर्थ— सन्निपात जन्य विसर्पा मध्ये वर सांगितलेलीं सर्व लक्षणे असतात.

अग्निवीसर्पलक्षण.

वातपित्ताज्वरश्छोर्दिसूर्छातीसारतृद्भ्रमेः॥

अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः॥४॥ क

रोतिसर्वसंगंचदीप्तांगारावकीर्णवत्॥ ययंदेशं

विसर्पश्चविसर्पतिभवेच्चसः॥५॥ शांतांगारासि

तोनी लोरक्तोवा शूपचीयते॥ अग्निदग्धइवस्फो

दैः शीघ्रगत्वाद्भ्रुतंचसः॥६॥ मर्मनुसारीवीसर्पः

स्याद्वातोतिबलस्ततः॥ व्यथेतांगं हरेत्संज्ञानिद्रां

चश्वासमीरयेत्॥७॥ हिध्मांचसततोवस्थामी-

दशीलभतेनरः॥ क्वचिच्छर्मारनिग्रस्तो भूभि
शय्यासनादिषु॥ ८॥ चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनो
देहसमुद्भवाम्॥ दुर्बोधामश्रुतेनिद्रांसोऽग्निवी
सर्प उच्यते॥ १९॥

अर्थ— वाता पासून झालेला विसर्प, ज्वर, वांति, मूर्च्छा, अतिसार, तृषा, घेरी, हाडेफुटणे, अग्निमांद्य, आंधारी, भ्रम, द्वेष, रघा लक्षणानीं युक्त असतो; त्याच्या योगानें सर्वशरीर रसरशीत निरवारें ओतल्या प्रमाणें होतें; ज्या ज्या ठिकाणीं तो विसर्प पसरत जातो तें तें ठिकाण कोळशा प्रमाणें काळें, निळें, तांबडें, होऊन त्वरित कृत जतें; अग्नीनें भाजल्या प्रमाणें वरफोडयेतात; त्याची शीघ्र गति असते, यामुळे तो झटकन रूदयाला जाऊन भिडतो; अथवा तो अत्यंत बळवान होतो; स्नपून आंगाला व्यथा करितो, संज्ञा आणि निद्रा यांचा नाश करितो; श्वास वाढवितो; वगुचकी उत्पन्न करितो; अशी मनुष्याची अवस्था होते; अस्वास्थ्य पणामुळे भुईवर, आंधरुणावर, किंवा बसून ही कोठें सूरव होत नाही, हालचाल करूं लागला असतां क्लेश होतात, मनाला व देहाला क्लेश झाल्यानें उत्पन्न होणारी अशी दुर्बोधनिद्रा (मरणरूपनिद्रा) त्याला प्राप्त होते, रघा रोगाला अग्निविसर्प (अग्याधांवरे) म्हणतात.

ग्रंथिविसर्पः

कफेन रुद्धः पवनः पित्वातं बहुधा कफम् ॥ रक्तं
वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्माद्युमांसगम् ॥ १०॥
दूषयित्वा च दीर्घाणु वृत्तस्थूलरवरात्मनाम् ॥

विसर्पनिदान.

३२७

ग्रंथीनांकुरुतेमालारक्तानांतीव्ररुज्वरां ॥११॥

श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिषत्रमेः ॥

मोहवेचपर्यमूर्च्छागभंगाग्निसदनैर्युतां ॥ १२ ॥

इत्ययंग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ १३ ॥

अर्थ—स्वकारण कुपित कफाने वायूचा रोध होऊन तो कफाचा भेद करून किंवा वाढलेल्या रक्ताचा भेद करून त्वचा, शिरा, स्नायु, आणि मांस रथांप्रत आणून दुष्ट करून. लांबट, लाहान, वाटोळ्या, मोठ्या, खरखरीत, तांबड्या, गांठीच्यामाळा करितो; त्यागांठीनां ठणका फार लागतो; कडक तापयेतो, श्वास; खोकला, अतिसार, तोंडाला कौरड, गुचकी, ओकारी, घेरी, भांति, वर्ण फिरणे, मूर्च्छा, अंगमोडणे, अग्निमांद्य हीं लक्षणें होतात. (धारोगाला ग्रंथिवीसर्प (गाठ्या विसाप,) म्हणतात, हा कफ वायूच्या कोपानें उत्पन्न होतो.

कर्दमवीसर्प.

कफपित्ताज्ज्वरस्तंभोनिद्रातंद्राशिरोरुजः ॥१३॥

अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ मूर्च्छा

ग्निहानिर्भेदोस्थांपिपासेंद्रियगोरवम् ॥१४॥ आ

मोपवेशानंलेपः स्त्रोतसांसविसर्पति ॥ प्रायेणा

साशयंगृह्णन्नेकदेशंनचातिरुक् ॥१५॥ पिड-

कैरवकीर्णोतिपीतलोहितपांडुरैः ॥ स्निग्धोसि

तोमेचकाशोमलिनः शोफवान् गुरुः ॥ गंभीरपा

कः प्राज्योष्मास्पष्टः क्लिन्नोवदीर्यते ॥ पक्ववच्छी

र्णमांसश्चस्पष्टस्नायुशिरागणः ॥१७॥ शवगं-

धिश्चवीसर्पः कर्दमारव्यसुशंतितम् ॥१७॥ ॥

अर्थ- कफपित्तापासून ताप, अंगताठणे, निद्रा, तंद्रा, मस्तकशूल, अंगगलानि, हातपायपारवडणे, बडबड, अरुचि, घेरी, मूर्च्छा, अग्निमांद्य, हाडे फुटणे, ताहान, इंद्रियांस जडत्व, आवपडणे, सुरवादि स्रोतसांस कफाचा लेप, इत्यादि लक्षणे होतात; व तो विसर्प आमाशयावर उत्पन्न होऊन मग चहूंकडे पसरतो; तो फार दुरवत नाही; त्यावर पिंवळ्या तांबूस पांढऱ्या पुळ्या होतात; व तो विसर्प तुळतुळीत शाईसारखा काळा, मळकट, स्रजलेला, जड, व आंत पिकलेला असून त्याला फार जळजळ असते; तो दाबतां क्षणींच ओला होतो; व त्याला चिरापडतात; व तो चिरवला प्रमाणे होऊन त्याचे मांस गळते; तेणे करून शिरा, स्नायु, उघड्या पडतात; व त्याला मुडघाची घाणयेते, त्या पिसर्पाला कर्दमविसर्प (चिरवल्या विसाप) म्हणतात.

क्षतजविसर्प.

वाद्यहेतोः क्षतान्क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥

॥१८॥ विसर्पमारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशोश्चि-

तम् ॥ स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाद्यं श्यावशो

णितम् ॥१९॥

अर्थ- वाद्य कारणाने क्षत होऊन त्यापासून वायु कुपित्त होऊन तो रक्तसहितपित्ताला व्रणांत आणून विसर्प उत्पन्न करितो; त्यावर हुळग्यासारखे श्यामवर्ण फोड येतात, सूज येते; ताप येतो, ठणका लागतो; आणि दाह होतो; त्याचे रक्त काळसर होतें.

कावपाकाच्चविसर्पणामुपद्रवाः॥२०॥

अर्थ—ज्वर, अतिसार, वांति, तृषा, मांसगळणे, अनायास श्रम, अरुचि, अन्न न पचणे हे विसर्पणेचे उपद्रव होतात.

साध्यासाध्यलक्षण.

सिध्यतिवातकफपित्तकृताविसर्पाः सर्वात्मकः क
फकृतः श्वनसिद्धिमेति॥ पित्तात्मको जनवपुश्च भ
वेत्साध्यः कृच्छ्राश्वमर्मसु भवन्ति हि सर्व एव॥२१
इति विसर्पनिदानम्॥ ॥ ॥

अर्थ—वात, कफ, पित्त, यां पासून झालेले विसर्प साध्य होतात; सन्निपातज आणि क्षतज विसर्प साध्य होत नाहीत. पित्ता पासून झालेला विसर्प ज्याणें काजळा सारिखें अंग होतें तो असाध्य; आणि जे विसर्प मर्माचे ठिकाणीं होतात ते सर्व कष्टसाध्य होतात.

मधुको शंस्कनिर्मथ्यसारमा रुष्ययत्नतः॥ व्याख्यात
तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

विस्फोटनिदान.

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशना
तपेश्च॥ तथर्तुदोषेणविपर्ययेणकुप्यन्तिदोषाः प
वनादयस्तु॥१॥ त्वचमाश्रित्यतेरक्तमांसास्थी-
निप्रदूष्यन्तः॥ घोरान्कुर्वन्तिविस्फोटान् सर्वान्ज्व
रपुरःसरान्॥२॥ ॥ ॥

अर्थ— तिरवट, अंबट, तीक्ष्ण, (मोह-चावगेरे) उष्ण, दाहजनक, रूक्ष, क्षार, अजीर्ण, जेवणावर जेवण, आणि ऊन, ऋतुदोषस-
णजे शीतोष्णातियोग, व ऋतुविपर्यय (ऋतूंचा पालट) इत्यादिका
रणानीं वातादि दोष कुपित होऊन खंचेचा आश्रय करून रक्त, मां
स, आणि अस्थीयानां दूषित करून भयंकर विस्फोट (फोड) फो
ड उत्पन्न करितात, ते होण्याचे पूर्वी बळकट ताप येतो.

विस्फोटस्वरूप.

अग्निदग्धनिभाः स्फोटासंज्वरारक्तपित्तजाः॥

क्वचित्सर्वत्रवादे हे विस्फोटा इति ते स्मृताः॥३॥

अर्थ— रक्तपित्ता पासून झालेले असे अग्नीनें भाज ल्या सारिले
फोड अंगावर कांहीं ठिकाणीं किंवा सर्व अंगावर येतात; व त्या
मुळे ज्वर येतो; त्यांना विस्फोट असें ह्मणतात।

वातविस्फोटलक्षणा.

शिरोरुक् शूलभूयिष्ठं ज्वरतृट्पर्यभेदनम्॥

स्रक्कृष्णवर्णताचेति वातविस्फोटलक्षणम्॥४॥

अर्थ— मस्तक शूल, ठणका, ताप, तृषा, सांधे फुटणे, फोडानां का
ळे पणा, हे वातविस्फोटाचे लक्षण जाणावे.

पित्तविस्फोटः.

ज्वरदाहरुजास्त्रावपाकतृष्णाभिरन्वितम्॥ पित्त

लोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम्॥ ५॥

अर्थ— ताप, दाह, ठणका, स्त्राव, फोडपिकणे, तृषा, शरीराचा
पिवळा तांबडा वर्ण होणे, हे पित्त विस्फोटाचे लक्षण होय.

कफविस्फोटल.

विस्फोट-

३३९

छर्द्यरोचकजाड्यानिकंडंकारिण्यपांडुताः॥-

अवेदनश्चिरात्पाकीसर्विस्फोटःकफात्मकः॥६॥

अर्थ—ओकारी, अरुचि, जडत्व, कंडू, फोड टणक, व पांढरे, त्या नां ठणका लागत नाही; व तेउ शीरानें पिकतात, हा विस्फोट कफजन्य होय.

कफपित्तात्मकविस्फोट.

कंडूर्दाहोज्वरश्छर्दिरेतैस्तकफपैतिकः॥ ॥

अर्थ—कंडू, दाह, ज्वर, आणि वान्ति (द्यालक्षणानीं) कफपित्त जन्य विस्फोट जाणावा.

वातपित्तात्मकविस्फोट.

वातपित्तकृतोयस्तकुरुतेतीव्रवेदनाम्॥७॥

अर्थ—वातपित्तात्मक विस्फोटा मध्ये ठणका फार असतो.

कफवातात्मकाचेंले०

कंडूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात्कफवातिकम्॥

अर्थ—कंडू, मंदता, जडत्व, (द्यालक्षणानीं) कफवातिक विस्फोट जाणावा.

सान्निपातिकविस्फोट.

मध्येनिस्त्रोन्नतोत्तेचकटिणोत्प्रपाकवान्॥८॥

दाहरागतृषामोहछर्दिमूर्च्छाज्वरः॥ प्रला

पोवेपथुस्तद्रासोसाध्यश्चत्रिदोषजः॥९॥

अर्थ—जे फोड मध्ये रघोलगट आणि कडेला उंच, कठीण, किंचित् पिकणारे असतात; व ज्यांच्या योगानें दाह, अंगाला लाली, तृषा, मोह, ओकारी, मूर्च्छा, ठणका, ताप, बडबड, कांपरें,

झांपड; हीं लक्षणे होतात; ते सन्निपातजविस्फोटअसाध्य आ-
हेत.

रक्तजविस्फोटलक्षण.

रक्ता रक्तसमुत्थाना गुंजाफलनिभास्तथा ॥ वेदि
तव्यास्तरक्तेनपैत्तिकेनच हेतुना ॥ ९॥ नतेसिद्धिं
समाधांति सिद्धैर्योगशतैरपि ॥

अर्थ— रक्ता पासून उत्पन्न झालेले विस्फोट तांबडे, गुंजे येव
टे असतात; ते रक्त किंवा पित्त दुष्ट होऊन झालेले असतात;
ते शोकडों अनुभविक ओषधे योजली तरी साध्य होत नाहीत.

साध्यासाध्यविचार.

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥

सर्वरूपान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ १० ॥

अर्थ— एक दोषा पासून उत्पन्न झालेला विस्फोट साध्य होतो,
द्विदोषज कष्टसाध्य, आणि सर्वलक्षणानी युक्त असतो तो भयं
कर व ज्यांत उपद्रव पुष्कळ आहेत तो असाध्य जाणावा.

उपद्रव.

हिक्काश्वासोरुचिस्तृष्णा अंगसादोत्तदिव्यथा ॥

विसर्पज्वरत्तल्लसविस्फोटानामुपद्रवाः ॥ ११ ॥

इतिविस्फोटनिदानम् ॥ ॥ ॥

अर्थ— गुचकी, दमा, अरुचि, तृष्णा, अंगग्लानि, तदयासपी-
डा, विसर्प, ज्वर, तल्लस, हे विस्फोटाचे उपद्रवजाणावे. इतिवि-
स्फोटनिदानम् ॥

मधुकोशंसनिर्मथ्यसारमा कृष्यवैमया ॥ व्याख्या.

मसूरिका निदानः
कारण व संप्राप्ति.

कद्वल्लवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः॥ दुष्ट-
निष्पावशाकादिप्रदुष्टपवनोदकैः॥१॥ क्रुद्धग्र
हेक्षणाद्वापि देहे दोषाः समुद्धताः॥ जनयंति श
रीरेस्मिन् दुष्टरक्तेन संगताः॥२॥ मसूराकृतिसं
स्था नापिदिकाः स्युर्मसूरिकाः॥

अर्थ—तिरवट, आस्ल, लवण, क्षार, विरुद्धाशन, अध्यशन (जे
वणावरजेवण.) नासलेले अन्न, बाल, वाटाणे, उडीद इत्या-
दि, शाका; विषारलेला वारा आणि पाणी, शनैश्चरादि अनिष्ट
ग्रहांचे अवलोकन; त्या सर्व कारणानीं शरीरामध्ये वातादि दो
षकुपित होऊन दुष्टरक्ताशीं मिळून मसूरा एवढ्या वसासार
ख्याच ज्या पुढ्या उत्पन्न करितात त्यांना मसूरिका (देवि
ल्लणाचे.

त्याचे पूर्वरूप.

तासापूर्वज्वरः कंडुर्गात्रभंगोऽरुचिर्भ्रमः॥ त्व
विशोफः सर्वैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च॥३॥ ॥

अर्थ— त्या देवी यावयाच्या असल्या ह्मणजे पहिल्याने ता-
पयेतो, कंडूकटते, अंगाफुटू लागते, अन्नवर द्वेष होतो, घे-
रीयेते, अंगावरची रक्ताकृजते, व वर्ण बदलतो, व डोळेला
ळ होतात

साधवनिदान.

वातमसूरिकालक्षण.

स्फोटाः कृष्णारुणारूक्षास्तीघ्रवेदनयान्विताः ॥

कठिणाश्चिरपाकाश्चभवंत्यनिलसंभवाः ॥ ४ ॥

संध्यस्थिपर्वणांभेदः कासः कंपोरतिः कुमः ॥ शो

षस्ताल्वो घृजिह्वानांतृष्णाचारुचिसंयुता ॥ ५ ॥

अर्थ—वातमसूरिकेचे फोड काळे, तांबूस, वरूक्ष असतात; त्या नाठणका फार असतो; ते कठीण असून लवकर पिकत नाहीत; त्यांच्या योगाने संधि, हाडे, आणि पेशी, हीं फुटतात; खोकला, कंप, अस्वस्थपणा, आयासा वांचून श्रम, टाकू, ओठ, आणि जीभ, त्यांना कोरड; तृष्णा, अरुचि, हीं लक्षणें होतात.

पित्तजमसूरिकाल.

रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीवेदनाः ॥

भवंत्यचिरपाकाश्चपित्तकोपसमुद्भवाः ॥ ६ ॥ वि

ट्भेदश्चांगमर्दश्चदाहस्तृष्णारुचिस्तथा ॥ सुख

पाकोक्षिपाकश्चज्वरस्तीघ्नः सदासुखाः ॥ ७ ॥

अर्थ—पित्तजमसूरिकेचे फोड लाल, पिवळे, काळे असतात; त्यांना दाह व ठणका फार असतो; ते लवकर पिकतात; त्यांच्या योगाने मळपातळ होणे, आंगमोडणे, दाह, तृष्णा, अरुचि, तोंडा लावडोळ्यांना पिकलेले फोड, तीव्रज्वर, हीं लक्षणें होतात.

रक्तजमसूरिकालक्षण.

रक्तजायांभवंत्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ८ ॥

अर्थ—रक्तजमसूरिकेमध्ये पित्तजमसूरिकेचीं लक्षणें होतात.

कफजमसूरिकालक्षण.

रिभवा तृरास्वूलाः कडुरासिदवदनाः ॥ मसूरि-
काः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ १० ॥

अर्थ— कफज मसूरिके मध्ये तोंडा चाटे कफाचा स्त्राव, अंगाला
चिकचिकी वजडत्व, मस्तक शूल, ओकारी आल्या सारिखे वा
टणे, अरुचि, झोप, झांपड, आळस हीं होतात; आणि फोड पांढ
रे, तुळतुळीत, फार मोठे, असे असतात; त्यांना कंड फार कटते,
व वेदना कमी असते; आणि ते फार दिवसानी पिकतात.

त्रिदोषज मसूरिका.

नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्येनिम्ना महारुजाः ॥

चिरपाकाः पूतिस्त्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ ११ ॥

अर्थ— त्रिदोषज मसूरिकेचे फोड निळे, पोत्या सारिखेच पटे, प
सरट, मध्ये रबोल गट, असे असतात; त्यांना ठणका फार लाग-
तो, व ते फार दिवसानी पिकून त्यांनून दुर्गंधयुक्त स्त्राव होतो; व
ते फोड फारच दाट आलेले असतात.

चर्मपिटिका.

कंठरोधा रुचिस्तंद्रा प्रलापारतिसंयुताः ॥ दुश्चि

कित्स्याः समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥ १२ ॥

अर्थ— ज्या फोडांच्या योगाने घसा धरतो, अरुचि, झांपड, बड-
बड, चैन नपडणे, हीं होतात; ते चिकित्सा करण्यास कठीण.
क्षणून सांगितले आहेत.

रोमांतिक (गोवर)

रोमकूपोन्नतिसमारागिण्यः कफपित्तजाः ॥ का
सारोचकसंयुक्तारोमांत्योज्वरपूर्विकाः ॥ १३ ॥

अर्थ— कफपित्तापासून केंसांच्या छिद्रांत का बारीक, तांबडा पुरळ येतो; तें केंसां खोकला, व अरुचि, होते; व हा पुरळ उठण्या पूर्वी ताप येत असतो; र्द्याला रोमांत्य (गोवर) ह्या पातात.

रसादि सप्तधातुगतमसूरि
केचें लक्षण सांगतो.

रसगतमसूरिका लक्षण.

तोयबुद्बुदसंकाशास्त्वजाताश्वमसूरिकाः ॥

स्वल्यदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयंस्त्रवंति च ॥ १४ ॥

अर्थ— रसगतमसूरिका पाण्याच्या बुडबुड्यासारख्या असतात; त्या फुटल्या असतां त्यांतून पाणी वाहाते; र्द्यामसूरिका साध्य आहेत, कारण; र्द्यांत दोष स्वल्प असतात.

रक्तगतमसूरिका लक्षण.

रक्तस्थालोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ॥

साध्यानात्यर्थदुष्टास्तभिन्नारक्तंस्त्रवंति च ॥ १५ ॥

अर्थ— रक्तगतमसूरिका तांबड्या, लवकरपिकणाऱ्या, असतात; त्यांच्या वरची त्वचा पातळ झालेली असते; र्द्या अत्यंत दुष्ट झाल्या नसल्या तर साध्य होतात; आणि फुटल्या वर त्यांतून रक्त वाहाते.

मांसगतांचें लक्षण.

मांसस्थाः कठिणाः स्निग्धाश्चिरपाकास्तनुत्व

चः॥ गात्रशूलोरतिः कंडू मूर्च्छा दाह तृषा न्विताः॥१६

अर्थ— मांसस्थ मसूरिका कठीण, तुच्छतुळीत असतात, त्या फार दिवसानी पिकतात, व त्याची चवचापातळ होते, अंगाला कळा लागतात, चैन पडत नाही, कंडू फटते, मूर्च्छा, दाह, आणि तृषा, हीं लक्षणें होतात.

मेदोगतांचें लक्षण.

मेदोजामंडलाकारामृदवः किंचिदुन्नताः॥ घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः कृष्णाः सवेदनाः॥ संमोहारति संतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत्॥१७॥

अर्थ— मेदोगत मसूरिका वाटोळ्या, मऊ, किंचित् उचल्ल्या, पोसलेल्या, व काळ्या, असतात, त्यांच्या योगानें भयंकर ताप, ठणका, इंद्रियमनोमोह, अस्वस्थपणा, तलरवी हीं लक्षणें होतात; व त्या पासून एकादा ममुष्य वांचतो, त्यावरून असें कचवितोकीं त्या अत्यंत कृच्छ्राध्य आहेत.

अस्थिमज्जागतांचें लक्षण.

क्षुद्रागात्रसमारूढाश्चिपिटाः किंचिदुन्नताः॥ मज्जरथाभृशसंमोहवेदनारतिसंयुताः॥१८॥ छिंदंति मर्मस्थानानि प्राणानाशहरंतिताः॥ भ्रमरेणैव विद्धानि भवंत्यस्थानिसर्वतः॥१९॥

अर्थ— अस्थिमज्जागत मसूरिका वारक्या, अंगासरशा, पोचट, थोड्याश्या उचल्ल्या असतात; अत्यंत मनोमोह, वेदना, अस्वस्थता, हीं होतात, त्या मर्मस्थानांचा भेद करून लचकर प्राण हरण करितात; त्यांच्या योगानें सर्व हाडानां भुंग्यानें पोखारल्या सारिखी

पीडा होते.

शक्रगतांचें लक्षण.

पक्काभाः पिडकाः स्निग्धाः श्लक्षणाश्चात्यर्थवेद-
नाः ॥ स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः
॥ २० ॥ शक्रजायामसूर्यांतुलक्षणानि भवन्ति च ॥
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न तु जीवितम् ॥ २१ ॥

अर्थ— शक्र धातुगत मसूरिका पिकल्यासारख्या, तुळतुळीत, व
गुळगुळीत असतात, त्यांना फार ठणका लागतो, त्यांच्या योगाने
मंदत्व, अस्वस्थता, मोह, दाह, उन्माद, हीं लक्षणे होतात, रोगीचा
बेल असें र्घांत काही लक्षण दिसत नाही, र्घ्यावरून त्या असा-
ध्य जाणाव्या.

सप्तधातुगत मसूरिकांचे दोषां
च्या संबंधानें लक्षण.

दोषमिश्रास्तसप्तैताद्रष्टव्यादोषलक्षणैः ॥ ॥

अर्थ— त्या सप्तधातुगत मसूरिका वातादिकांच्या लक्षणानीं त्या
त्या दोषानीं मिश्रित झाल्या आहेत ह्मणून समजाव्या.

धातुगत आणि दोषज मसूरि
कांमध्ये साध्य कोणत्या त्यासां.

त्वग्गतारक्तजाश्चैव पित्तजांश्लेष्मजास्तथा ॥ २२ ॥

पित्तश्लेष्मकृताश्चैव सरवसाध्यामसूरिकाः ॥

एताविनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २३ ॥

अर्थ— रसगत, रक्तगत, पित्तज, कफज, पित्तकफज, त्या मसूरि-

मसूरिकाभिदान.

३३९

का करव साध्य आहते, त्याओषधा वांचून शांत होतात,
कष्टसाध्य.

वातजा वातपित्तोत्था वात श्लेष्मकृताश्रव्याः॥

कृच्छ्रसाध्यामतास्तास्त यत्नादिताउपाचरेत्॥२४

अर्थ— वातज, वातपित्तज, वातकफज मसूरिका कष्टसाध्य आहते, त्यांस यत्नाने चिकित्सा करावी.

असाध्यमसूरिका.

असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षण

म्॥ प्रवालसदृशाः काश्चित्काश्चिज्जंबूफलोप

माः॥२५॥ लोहजालसमाः काश्चिदतसीफल

सन्निभाः॥ आसांबहुविधावर्णाजायते दोषभे

दतः॥२६॥

अर्थ— सन्निपातज मसूरिका असाध्य आहते; त्यांचे लक्षण-
सांगतो— कांहीं पोवळ्या सारिरव्या लाल असतात, कांहीं जांभा
का सारिरव्या, आणि कांहीं लोखंडी गोत्या सारिरव्या व कांहीं ज
वसाच्या बोंडा सारिरव्या असतात, दोषभेदाने त्यांचे नाना त
हेचे रंग होतात.

सर्वमसूरिकांचे अवस्थावि

शेषं करून लक्षण सांगतो.

कासोहिष्काथमोहश्च ज्वरस्तीघ्नः सदा रुणः॥

प्रलापारतिमूर्च्छाश्च तृष्णादाहोतिघूर्णता॥२७

सुरवेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन च क्षुषा॥ कंठेषु

धुरकंठत्वाश्वसित्यत्यर्थदारुणम्॥२८॥ मसू

रिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् ॥ स भृ

शं त्यजति प्राणान् तृष्णा र्ते वायुदूषितः ॥ २९ ॥

अर्थ— खोकला, गुचकी, मोह, तीव्रज्वर, बडबड, असंतोष, मूर्च्छा, तृष्णा, दाह, डोळे वेडे वांकडे फाडणे, हीं लक्षणें होतात; तोंड, नाक आणि डोळे, यां वाटे रक्त वाहाते; घसा घुर्घुरतो, आणि भयंकर श्वास लागतो, जो मसूरिका पीडित रोगी केवळ नाकानें श्वास टाकतो तो वायु आणि तृष्णा स्थानीं पीडित होऱ्साता तत्काळ प्राण सोडितो.

मसूरिकांचे उपद्रव.

मसूरिकांते शोथः स्यात्कूर्परैर्मणिबंधके ॥ त-

थांसफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सदारुणः ॥ ३० ॥

इति मसूरिकानिदानम् ॥

अर्थ— मसूरिकांच्या अंती कों परमनगट, किंवा खांदा, खांवर सृज येते (हिला व्यवहारांत गुरूअसें म्हणतात,) ही चिकित्सा करण्यास कठीण आहे, इति मसूरिकानिदानं समाप्तम् ॥

मधुकोशं कनिर्मथ्य सारमाच्छुष्ययेमया ॥ व्याख्या कृ-

ताम हाराष्ट्री माधवार्थप्रकाशिका ॥

क्षुद्ररोगनिदान.

अजगल्लिका.

स्निग्धाः सवर्णाप्रथितानीरुजामुद्गसन्निभाः ॥

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

अर्थ— बालकांस कफवाता पासून तुळतुळीत, एवक्समानव

क्षुद्ररोग.

३४१

र्ण, गांठाळ लेल्या, रुजारहित, वसुगा येवढ्या ज्या पिटिका होता-
त त्यांना अजगल्लिका म्हणतात.

यवप्रख्या.

यवाकारारुक्कठिणाग्रथितामांससंश्रिता॥ पिड
काश्लेषवाताभ्यांयवप्रख्येतिचोच्यते॥२॥ ॥

अर्थ— कफवातापासून जवासारिखी कठीण, गांठाळ लेली, मां
साश्रित जीपिटिका होते, तिला यवप्रख्या म्हणतात.

अंधालजी.

घनामवक्त्रापिटिकामुन्नतांपरिमंडलाम्॥ अंधा
लजीमल्पपूयांतांविद्यात्कफवातजाम्॥३॥

अर्थ— कफवातापासून, कठीण, बिनतोडाची, उचल लेली, पिटि-
का होते, व तिच्या भोंवतालीं वळे पडते, व तिच्यांत पूकमी अस-
तो; तिला अंधालजी म्हणतात.

विहृत्तापिटिका.

विहृत्तास्यांमहादाहां पक्वोदुंबरसन्निभाम्॥
परिमंडलांपित्तकृतांविहृतांनामतांविदुः॥४॥

अर्थ—पित्ताच्या योगाने मोठ्यातोडाची, अत्यंत दाहयुक्त, पिक-
लेल्या उंचरा सारिखी, भोंवती वळे पडलेली, जीपिटिका असते-
तिला विहृत्ता म्हणतात.

कच्छपिका.

ग्रथिताःपंचवाषड्वादारुणाःकच्छफोन्नताः॥
कफानिलाभ्यांपिटिकाज्ञेयाकच्छपिकाबुधैः॥५॥

अर्थ— कफवायूपासून गांठाळलेल्या, पांच किंवा साहा, कठीण,

कांसवांच्या पाठीप्रमाणे उंचज्यापिटिका होतात, त्यांना कच्छपि-
का म्हणतात.

वल्मीक (वारुळ)

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशेसंधोगलेवात्रिभिरे
वदोषेः ॥ ग्रंथिःसवल्मीकवदक्रियाणांजातः
क्रमेणैवगतःप्रवृद्धिः ॥ ६ ॥ सुरेवरनेकैस्कृति तो
दवद्विर्विसर्पवत्सर्पतिचोन्नताग्रेः ॥ वल्मीकमा
हुर्भिषजोविकारनिष्प्रत्यनीकंचिरजंविशेषा-
त् ॥ ७ ॥

अर्थ— मान, खांदे, कारवा, हात आणि पाय, सांधे, गळा, र्थाठिका
णींतिन्हीं दोषा पासून वारुळा सारिखा ग्रंथि (गांठ) होतो; त्याला
उपाय न केल्यास तो हळू हळू मोठा होतो; त्याला पुष्कळ तोडे प
डतात, त्यांतून स्वाच होतो, वटोचणी लागते; वतीं तोडे वर उचल
लेलीं असून इसबा प्रमाणे पसरतात; र्था रोगाला येथ वारुळ
म्हणतात, र्थाचर औषधोपचार चालत नाही, आणि जुने झाले
असले तर अगदीच चालत नाही.

इंद्रवृद्धा.

पद्मकर्णिकवन्मध्येपिडकाभिःसमाचितां ॥ इं-
द्रवृद्धांतुतांविद्याद्वातपित्तोत्थितांभिषकु ॥ ८ ॥

अर्थ— कमळाच्या वाठी प्रमाणे मध्ये एकपिटिका होऊन तिच्या
भोवतालीं बारीक बारीक फोड येतात, तिला इंद्रवृद्धा म्हणतात
ही वात पित्ता पासून उत्पन्न होते.

गर्दभिका.

मंडलं घृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिटिकाचितम् ॥ रुजा
करिंगदाभिकांतां विद्या द्वातपित्तजाम् ॥ ९॥ ॥

अर्थ— वातपित्ता पासून एक वाटेकें उचलून आलेले, तांबडे;
व फोडानी व्याप्त, असें मंडळ होते, तें फार दुरवते; त्याला गर्दभि
का क्षणतात.

पाषाणगर्दभ.

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसंधिजः ॥ स्थि
रोमंदरुजः स्निग्धोज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ १०॥

अर्थ— वात कफा पासून हनुसंधीवर कठीण, मंदपीडा करणारा,
तुळतुळीत, शोथ होतो, त्याला पाषाणगर्दभ क्षणतात.

पनसिका.

कर्णस्याभ्यंतरेजातां पिटिकासुग्रवेदनाम् ॥ स्थि
रांपनसिकांतांतुविद्या द्वातकफोस्थिताम् ॥ ११॥

अर्थ— कानाच्या आंत वात कफा पासून कणसाच्या आंठी सारि-
खी कठीण जी पिटिका होते, तिला टणका फार असतो; ती पनसि
का होय, भौजाच्या मती ही पिटिका कानाच्या बाहेर भोंवताली
होते असे आहे.

जालगर्दभ.

विसर्पवत्सर्पतियः शोथस्तनुरपाकवान् ॥ दा-
हज्वरकरः पित्तात्सज्ञेयो जालगर्दभः ॥ १२॥

अर्थ— पित्ता पासून विसर्पा प्रमाणें इकडे तिकडे सरणास, पातळ,
व किंचित् पिकणारा असा शोथ येतो, त्यामुळे दाह होतो, व ज्वर ये
तो, त्याला जालगर्दभ क्षणतात.

पिटिकासुत्तमांगस्थां वृत्तासु ग्ररुजाज्वराम् ॥ स
र्वास्मिकां सर्वलिंगां जानीयादिरिवेह्लिकाम् ॥ १३

अर्थ— त्रिदोषा पासून मस्तकावर वाढोळी, अत्यंत पीडा व ज्वर-
करणारी, त्रिदोषलक्षण युक्त अशी पिटिका होते, तिला इरिवेह्लि
का म्हणतात.

कक्षा (खाक मांजरी)

बाहुकक्षां सपाश्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ॥ पि
त्तकोपसमुद्भूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

अर्थ— बाहु, कारव, खांदे, आणि बरगड्या त्या ठिकाणी पित्त कोपा
पासून उत्पन्न झालेली, काळ्या फोडांनी व्याप्त व वेदना युक्त जी-
पिटिका होते तिला कक्षा म्हणतात.

गंधनाम्नी.

एकामेतादृशीं वृत्त्वापिडकां स्फोटसन्निभाम् ॥ त्व
गतां पित्तकोपेन गंधनाम्नीं प्रचक्षते ॥ १५ ॥ ॥

अर्थ— पित्त कोपाने जी एक पिटिका फोडासारखी मोठी, स्वचेवर
होते तिला गंधनाम्नी म्हणतात.

अग्निरोहिणी (काकपुळी)

कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायंते मांसदारणाः ॥ अं
तर्दाहज्वरकरादी सपावकसन्निभाः ॥ १६ ॥ स
प्ताहा द्वादशाहा द्वापक्षाहा हंति मानवम् ॥ ताम
ग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकीम् ॥ १७

अर्थ— कारवेच्या आसपास मांसविदारण करणारे जे फोड होतात.

ग्निर्रोहिणीनामक त्रिदोषज पिठिका असाध्य आहे हें उघडच आहे.

चिद्य (नखुडें)

नखमांसमधिष्ठायवातःपित्तंचदेहिनाम्॥कुर्वा
तेदाहपाकोचतंव्याधिंचिद्यमादिशेत्॥१८॥तदे
वाल्पनरैर्दोषैःकुनखंपरुषंवेदेत्॥

अर्थ- वायु आणि पित्त नखांच्या मासांत राहून दाह आणि पाक करि
तात; स्वारोगाला चिद्य झणावे, हेंच अल्पदोषाने झालें असतां
त्याला कुनख झणतात.

अनुशयी.

गंभीरामल्पसंरंभांसवर्णासुपरिस्थिताम्॥पा
दस्यानुशयीतांतुविद्यादंतःप्रपाकिनीम्॥१९॥

अर्थ- पायां पर त्वक्समान वर्ण, धत्किंचित्सज लेली, आंतपिक ले
ली जी पिठिका होते तिला अनुशयी झणतात.

विदारिका

विदारीकंदवहृत्ताकक्षावंक्षणसंधिषु॥विदारि
काभवेद्रक्तासर्वजासर्वलक्षणा॥२०॥

अर्थ- वेदरीच्या कांद्या प्रमाणे घाटोळी करवेंत किंवा जांगाडा
त जी गांठ तांबड्या रंगाची होते तिला विदारिका झणतात, ती
सन्निपाताने होते झणून तिजमध्ये सर्व दोषांची लक्षणे असतात.

शर्करा

प्राव्यमांसंशिराःस्नायूःश्लेष्माभेदस्तथानिलः॥

ग्रंथिकरोत्यसौभिन्नोमधुसर्पिर्वसानिभस्म॥२१॥

स्त्रवत्यास्त्रावमनिलस्तत्रवृद्धिगतःपुनः॥मांसं

विशोष्यग्रथितांशर्करांजनयेत्ततः॥२२॥ ॥

अर्थ- कफ, मेद, आणि वायु, हे मांस, शिरा, आणि स्नायू, त्यांमध्ये शिरून गांठ बांधतात; ती फुटली म्हणजे तीतून मध, तूप, चर्बी, त्यांसारखा स्त्राव होतो, तेणें करून वायु पुनः वाढून मांस शक करून त्याच्या बारीक बारीक गांठी करितो; त्यांना शर्करा म्हणावे.

शर्कराबुद्.

दुर्गंधिक्लिन्नमत्यर्थेनानावर्णिततःशिराः॥सृजं

तिरक्तंसहसातद्विद्याच्छर्कराबुदम्॥२३॥ ॥

अर्थ- शर्करा झाल्यानंतर तेथच्या शिरांतून दुर्गंध, क्लेदयुक्त, नाना तहेच्या वर्णांचे (घृत, मेद, आणि वसायांच्या वर्णांचे) रक्त अकस्मात् स्रवते; त्यारोगाला शर्कराबुद् म्हणतात.

पाददारी.

परिक्रमणशीलस्यवायुरत्यर्थरूक्षयोः॥पादयोः

कुरुतेदारींसरुजांतलसंश्रिताम्॥२४॥ ॥

अर्थ- ज्या मनुष्याला फार चाल पडते त्याचे पाय वायूच्या योगानें अत्यंत रूक्ष होऊन तळव्याला भेगा पडतात; त्या दुरवतात; ती पाददारी होय.

कदर (कुरुप)

शर्करोन्मथितेपादेक्षतेवाकंटकादिभिः॥ग्रंथिः

कोलवदुत्सन्नोजायतेकदरमुत्तत्॥२५॥ ॥

क्षद्रोग.

३४७

अर्थ— पायांला खडा बोंचून किंवा कांटा मोडून बोराएवढी उचलले-
ली गांठ होते, तिला कदर म्हणतात.

अलस (चिरवल्या)

क्लिन्नांगुल्यंतरौपादौ कंडुदाहरुजान्वितौ ॥ दुष्टक
र्दमसंस्पर्शादिलसंतं विभावयेत् ॥ २६ ॥ ॥

अर्थ— घाणेरडा चिरवला लागल्या मुळें पांयांच्या बोरांच्या मधली
कातडी कुजतात; त्यांना पाणी वरवाज सुटते, आग होते, ठणका लाग-
तो; धारोगाला अलस म्हणतात.

इंद्रलुप्त (चाई)

रोमकूपानुगांपित्तं वातेन सहसूक्षितम् ॥ प्रच्या
वयतिरोमाणिततः श्लेष्मासशोणितः ॥ २७ ॥ रु
पाद्विरोमकूपांस्ततो न्येषामसंभवः ॥ तदिंद्रलु
प्तं रवालित्यं प्राहुश्चाचेति चापरे ॥ २८ ॥ ॥

अर्थ— पित्त, वायूसह वर्तमान कुपित्त होऊन रोमकूपांत शिरते;
त्या योगाने केंस झडतात; मग कफ आणि रक्त रोमकूपें बंद करिता-
त; तेणें करून दुसरे केंस उगयत नाहीत; धारोगाला इंद्रलुप्त, रवा-
लित्य (टक्कल), चाचा (चाई) म्हणतात.

दारुण (दारणा)

दारुणा कंडुरारूक्षाकेशभूसिः प्रपच्यते ॥ कफमा-
रुतकोपेन विद्या दारुणकंतुतत् ॥ २९ ॥ ॥

अर्थ— कफ वायूच्या कोषाने केशाची जमीन अति कठीण होऊन-
स्वाजते, रस्वररवीत होते, बंबारीक पुरळ येऊन पिकते; धाला दा-
रुणाक म्हणतात, कफानकोषाने हारोग होतो म्हणून सांगितले-

स्वरे परंतु रक्तपित्ताचा संबंध असतो; कारण, पाकहापित्त रक्ताचाचून होत नाही.

अरूषिका (खवडे).

अरूषिबहुवक्राणिबहुक्लंतीनि मूर्धितु ॥ कफा-
सृष्टूमिकोपिनृणांविद्यादरूषिकां ॥ ३० ॥

अर्थ— रक्त, कफ, आणि कृमियांच्या योगाने डोक्यांमध्ये खवडे पडतात; त्यांना पुष्करतोडे पडतात, व त्यांतून लस फार वाहते, त्या रोगाला अरूषिका म्हणतात

पलित (केशपिकणे).

क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्माशिरोगतः ॥ पित्तं
च केशान्पचति पलितं तेन जायते ॥ ३१ ॥ ॥

अर्थ— क्रोध, शोक, आणि श्रम त्यांवास्तून उत्पन्न झालेला शरीरोष्मा (ऊष्मा) आणि पित्त हीं मस्तकांत जाऊन केशपिकवितात; ते पोकळून हा पलित रोग होतो.

तारुण्यपिटिका (सुरमाच्या पुळ्या)

शात्मलीकंटकप्रख्याः कफमारुतकोपजाः ॥ जा
यंते पिटिकायूनां विज्ञेया सुरवदूषिकाः ॥ ३२ ॥

अर्थ— कफ वायूच्या कोपाने सावरीच्या कोट्या सारिरच्या तरुण-मनुष्याच्या तोंडावर ज्या पुटकुळ्या येतात त्यांना सुरवदूषिका म्हणतात, त्यांमुळे तोंड वाईट दिसते.

पद्मिनीकंटक.

कंटकैराचितं वृत्तमंडलं पांडु कंडुरं ॥ पद्मिनीकंटक
प्रख्यास्तदारुष्यं कफवानजम् ॥ ३३ ॥ ॥

ह्रणतात, हे कफवायू पासून होते.

जंतुमणि.

समसुत्सन्नमरुजंमंडलं कफरक्तजम् ॥ सहजं ल

क्ष्मचैकेषालक्ष्योजंतुमणिस्मृतः ॥ ३५ ॥ ॥

अर्थ— कफरक्ताने जन्मापासून झालेले, सारखे, उचललेले, नदुरवणारे, असे मंडक आंगावर होते; त्याला कोणी लक्ष्म (रवूण), कोणी लक्ष्य, व कोणी जंतुमणी ह्रणतात, हे स्त्रीपुरुषांच्या अंगभेदा प्रमाणे शक्य शक्य फळ दायक आहे.

मष (मस)

अवेदनं स्थिरं चैव यस्मिन् गान्धे प्रदृश्यते ॥ माषव

रुक्षासुत्सन्नमनिलान्माषमादिशेत् ॥ ३६ ॥ ॥

अर्थ— वायूने शरीरावर उडदा प्रमाणे काळा, वेदनारहित, स्थिर, कठीण, किंचित् उचललेला डाग उत्पन्न होतो; त्याला माष (मस) ह्रणतात.

तिलकालक (तीळ)

कुष्णानितिलमात्राणि नीरुजानिसमानि च ॥ वा-

तपित्तकफोत्सेकात्तान्विद्यातिलकालकान् ॥ ३७ ॥

अर्थ— वात, पित्त, कफांच्या कोषाने काळे, तिळाचे वटे, नदुरवणारे, त्वचे बरोबर असे आंगावर जे डाग उत्पन्न होतात त्यांना तिलकालक (तीळ) ह्रणतात.

न्यछ.

साधवनिदान,

महद्वायदिवात्यल्पंशावंवायदिवासितम् ॥ नी
रुजमंडलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ३७ ॥

अर्थ— तोंडा वांचून इतर ठिकाणी शरीरावर मोटे किंवा लहान, का
ळे किंवा पांढरे, वरुजा रहित डाग पडतात, त्यांना न्यच्छ ह्मणतात.

व्यंग (वांग)

क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ॥ सुरवमा
गत्य सहसामंडलं विसृजत्यतः ॥ नीरुजंतु कंशा
वंसुरवे व्यंगं तमादिशेत् ॥ ३८ ॥

अर्थ— क्रोध आणि श्रम र्घांपासून कुपित झालेला वायु पित्ताशी सं
युक्त होऊन तोंडावर येऊन एकमंडल उत्सन्न करितो; ते दुरवत नाहीत
पातळ व श्याम वर्ण असते; त्याला व्यंग (वांग) ह्मणतात.

नीलिका,

कृष्णमेव गुणं गात्रे सुरवे वा नीलिकां विदुः ॥ ३९ ॥

अर्थ— वरसांगितल्या प्रमाणे जे काळे मंडळ आंगावर किंवा तोंडा
वर होतें त्याला नीलिका ह्मणतात.

परिवर्तिका,

मर्दनात्पीडिता ह्यपित्तं वायुं पित्तं घाततः ॥ मंदं च
र्मयदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ ४० ॥ तदा वातो-
पसृष्टत्वात्तच्चर्मपरिवर्तते ॥ सणेरधस्तात्कोशस्त
ग्रंथिरूपेण लंबते ॥ ४१ ॥ सवेदनं सदा हं च पाकं च
व्रजति क्वचित् ॥ परिवर्तिकेति तां विद्यात्सरुजां वा-
तसंभवाम् ॥ ४२ ॥ सकंडूः कठिणावापि सैव श्ले
ष्मसमुत्थिता ॥

क्षद्रोग.

३५१

अर्थ— शिशु चोळल्याने, किंवा रगडल्याने, तसें च त्याला कांहीं लागल्यानें व्यान वायु कुपित होऊन त्याचे चर्मोत राहून तें मार्गें सारतो; आणि शिशुचा कौशस्रजून मणीच्या रवालीं गांठी सारिखा होऊन लोंबतो, त्याला ठणाका लागतो; आग होते, व कधीं कधीं तो पिकतो, त्या पीडेला परिवर्तिका (उरफाटणे) ह्मणावे, ही वाता पासून होते, तीच कफा पासून झाली ह्मणजे कंडुयुक्त व कठीण असते.

अवपाटिका.

अस्वीयः रवांयदाहर्षा ह्मलाद्गच्छेत्त्रियंनरः॥ हस्ताभिघातादथवाचर्मण्युद्धर्तितेबलात्॥ मर्दनात्पीडनाद्वापिशक्रवेगविघाततः॥ ४४॥ यस्यावपाट्यतेचर्मतांविघादवपाटिकाम्॥

अर्थ— जीच्या योनीचें छिद्र बारीक आहे अशा स्त्री शीं बळजोरीनें व कामुक होऊन गमन केले असतां; अथवा हस्ताच्या अभिघातानें बळानें शिशुचें चामडे उलटें केले असतां; किंवा चोळल्यानें, किंवा चेपल्यानें, अथवा शक्राचा वेग कोंडल्यानें त्या पुरुषाचे शिशुचें चामडे फाटतें त्या पीडेला अवपाटिका ह्मणावे.

निरुद्धप्रकाश.

वातोपसृष्टेमेंद्रेतुचर्मसंश्रयतेमणिं॥ ४५॥ मणिश्चर्मोपनद्धस्तसूत्रस्रोतोरुणद्धिच॥ निरुद्धप्रकाशोतस्मिन्मंदधारमवेदनम्॥ ४६॥ सूत्रंप्रवर्ततेजंतोर्मणिर्विब्रीयतेनच॥ निरुद्धप्रकाशविघात्सरुजंवातसंभवम्॥ ४७॥

अर्थ— व्हायूच्या योगानें शिशु पीडित झालें असतां चामडे सुजून

मणि झांकला जातो; तो मणि चामड्यानें गुस्फाटल्या सुकें मूत्राच्या मार्गाचा रोध होतो; ते वेळीं मूत्राचा थेंब थेंब गळतो; पण तिडीक लागत नाही; मणि बाहेर मोकळा होत नाही; यारुजा युक्त वातजन्य पीडिला निरुद्ध प्रकाश झणतात.

सन्निरुद्धगुद.

वेगसंधारणाद्वायुर्विहतो गुदसंस्थितः ॥ निरु-
णद्धिमहास्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ ४८ ॥ मार्ग
स्यसौक्ष्म्यात्कृच्छ्रेणपुरीषंतस्यगच्छति ॥ सन्नि-
रुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात्कदारुणम् ॥ ४९ ॥ ॥

अर्थ— मळ मूत्रादिकांचे वेगाचे धारण केल्यानें गुदाश्रित वायू को-
डून महास्रोता (गुद) चा अवरोध करितो; आणि ते द्वार बारीक करि-
तो; मग मार्ग बारीक झाल्या सुकें त्या पुरुषाचा मळ सोड्या कष्टाने
बाहेर निघतो, त्या भयंकर व्याधीला सन्निरुद्धगुद झणतात.

अहिपूतन.

शकृन्मूत्रसमायुक्ते धोते पानेशिशोर्भवेत् ॥ स्वि-
न्नेवास्त्राप्यमानेवाकंडूरक्तकफोद्भवा ॥ ५० ॥ ततः
कंडूयनात्क्षिप्रं स्फोटास्त्रावश्च जायते ॥ एकीभूतं
त्रौणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ ५१ ॥

अर्थ— लेंककूंहगल्या नंतर त्याचे गुद धुतले नसतां, किंवा ते घा-
मेजले असतां, किंवा न्हाऊं घातले असतां रक्त कफा पासून कंडू उ-
त्पन्न होते, नंतर रवाजवल्यानें लवकर फोड येतात, व ते चिघळून
एक वटतात, त्या भयंकर व्याधीला अहिपूतन झणतात, हारो-
ग बहुधा लेंकरांसच होतो.

नात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्त्रावश्च जायते ॥ प्राहुर्दृष्येण
कच्छूतां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ ५३ ॥

अर्थ— जो मनुष्य स्नान करते वेळेस नीट मळ घुवून काढीत नाही
त्याच्या अंडावर मळ सांचतो; आणि तो घामाने ओलसर झाला ह्म
णजे कंड फार सूटते; आणि रवाज वल्याने तत्काळ फोड येऊन
विघळतात, कफरक्तापासून होणाऱ्या त्याच्या धीला वृषणकच्छू
ह्मणतात.

गुदभ्रंशः

प्रवाहणात्तिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ॥ रूक्ष
दुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ ५४ ॥ ॥

अर्थ— रूक्ष आणि अशक्त पुरुषाचे गुद कुंथल्याने किंवा अतिसा
राच्या योगाने बाहेर येते; त्या रोगाला गुदभ्रंश (कुला बाहेर पड
णे) ह्मणतात.

सूकरदंष्ट्रः

सदा होरक्तपर्यंतस्त्वक्पाकीतीव्रवेदनः ॥ कंडूमा
नृज्वरकारीचसः स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ ५५ ॥ ॥
इति क्षुद्ररोगनिदानम् ॥

अर्थ— दाहयुक्त, कडेला लाल, जाची त्वचा पिकली आहे, तीव्र वे
दनायुक्त, कंडुयुक्त, वज्वर करणारा असा शोथ किंवा व्रण होतो;
त्याला सूकरदंष्ट्र (डुकरदाद) ह्मणतात, इति क्षुद्ररोगनिदानम् ॥ ॥

मधुकोशंस्निर्मथ्यसारमाहृष्ययत्नतः॥ व्याख्याकृ-
तामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका॥ ॥

सुरवरोगनिदानः

संख्या

दंतेषुष्योष्योश्चमूलेषुदशपंचच॥ नवता-
लुनिजिह्वायांपंचसप्तदशामयाः॥१॥ कंठेत्रयः
सर्वसराएकषष्टिचतुःपरे॥

अर्थ— दंतारोग ८, ओष्ठरोग ८, दंतमूलरोग ८, टालूचे ९, जि-
ह्वेचे ५, कंठरोध १७, आणि सर्वसर ३, एकूण पांसष्ट ६५ सुरवरोग-
आहेत.

त्यापैकीं ८ ओष्ठरोगसां.

संप्राप्ति.

आनूपपिशितक्षीरदधिसाषादिसेवनात्॥ सुरव-
मध्येगदात्कुर्युः क्रुद्धादोषाः कफोत्तराः॥१॥ ॥

अर्थ— जलचर प्राण्याचें मांस, दूध, दही, उडीद वगैरे पदार्थांच्या
सेवनानें कुपित झालेले कफाधिकदोष, सुरवामध्येंरोगउत्पन्नकरितात.

वातिकओष्ठरोग.

कर्कशौपस्षोस्तब्धौ हृष्योतीव्ररुजान्वितौ॥ दात्येतेप-
रियात्येते ओष्ठौसारुतकोपतः॥२॥

अर्थ— वायूच्या कोपानें ओठ कर्कश, रवरवरीत, ताठ, काळे, हो-
तात; त्यानां तीव्र पीडा होते, तें फुटतात, व त्या घरची त्वचा फाटते,

पैतिक

सुरवरोग.

३५५

चीयेतेपिटिकाभिस्तु सरुजाभिः समंततः ॥ सदा
हपाकपिटिको पीताभासो च पित्ततः ॥ ३ ॥ ॥

अर्थ— पित्ताने ओंठावर सभोवती पुळ्या येतात, त्या दुरवतात, ओं
ठाची भाग होते, व ते पिवळट्टा दिसतात.

श्लेष्मिक

सवर्णाभिस्तु चीयेतेपिटिकाभिरवेदनौ ॥ भवत
स्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ— कफाने ओंठ स्वक्समान वर्ण पिटिकांनी व्याप्त होतात, किं
चित् दुरवतात, व बुळबुळीत, थंड, आणि जड होतात.

सान्निपातिक.

सहस्रक्षुण्णो सहस्रत्पीतो सहस्रच्छेतो तथैव च ॥ स-
न्निपातेन विज्ञेया वनेकपिटिका चित्तौ ॥ ५ ॥ ॥

अर्थ— सान्निपाताने ओंठ, एकदा काळे, एकदा पिवळे, तसेच एक
वेळ पांढरे, व अनेक प्रकारच्या पुळ्यांनी व्याप्त असे होतात.

रक्तज.

स्वर्जुरीफलवर्णाभिः पिटिकाभिर्निपीडितौ ॥ र-
क्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ६ ॥ ॥

अर्थ— रक्ताने ओंठावर स्वारकेच्या रंगाच्या पुळ्या येतात; त्यांतून
नरक्त गळते; व ते ओंठ रक्तासारखे लाल दिसतात.

मांसज.

मांसदुष्टौ गुरूस्थूलौ मांसपिंडवदुद्गतौ ॥ जंतव
श्चात्रसूक्ष्मतिनरस्यो भयतो मुखत् ॥ ७ ॥ ॥

अर्थ— मांस दुष्ट झाल्याने, ओंठ जड, वांसर होतात; मांसपिंडा

सारखे उचलून येतात; त्या रोगामध्ये मनुष्याच्या दोन्ही ओंठाला किंवा ओष्ठ प्रांताला किडे पडतात.

मेदोज.

सर्पिमंडप्रतीकाशौमेदसाकंडुरोगुक्ता। स्वच्छं-
स्फटिकसंकाशमास्त्रावस्त्रवतोभृशम् ॥ ८ ॥ त-
योर्ब्रणोनसंरोहेन्मृदुत्वंचनगच्छति ॥

अर्थ— मेदाने ओंठ तुपाच्या निवळी सारखे, कंडु युक्त, व जड हो-
तात; व त्यांतून स्फटिका प्रमाणे स्वच्छ स्त्राव पुष्कळ होतो, त्यां-
वर पडलेला घ्रण भरत नाही, व त्याला मृदुता येत नाही.

अभिघातज.

ओष्ठोपर्यवदीर्येते पीड्येते चाभिघाततः ॥ ग्रथि-
तोचतदास्यातां कंडूक्रेदसमन्वितौ ॥ ९ ॥

अर्थ— अभिघाताने ओंठ संभोवती चिरतात, ठणकतात, गांठ-
कतात, व त्यांना कंडू कडून लस वाहाते.

दंतमूलगत १५ रोगसांगतो.

शीताद

शोणितदंतवेषेभ्योयस्याकस्मात्प्रवर्तते ॥ दुर्ग-
धीनिसकृष्णानि प्रक्रेदीनिमृदूनि च ॥ १० ॥ दंत-
सांसानि शीर्यंते पंचंति च परस्परम् ॥ शीतादीना
मसव्याधिः कफशोणितसंभवः ॥ ११ ॥

अर्थ— ज्याच्या हिरड्यांतून अकस्मात् रक्त वाहाते; आणि दांतांचे
सांस दुर्गंधयुक्त, काळे, विघळलेले व मृदु होऊन झडते; आणि ए
क दांताची हिरडी पिकली झणजे ती दुसरीला पिकवते; त्याचा हा-

सुरवरोग.

३५७

व्याधि कफरक्तापासून होतो.

दंतपुष्पुट.

दंतयोस्त्रिषु वायस्य श्वयथुर्जायते महान् ॥ दंतपु
ष्पुटको नामस व्याधिः कफरक्तजः ॥ १२ ॥

अर्थ- ज्याच्या दोन किंवा तीन दांतांच्या मुळाला मोठी सूज येते, त्या
चा हा व्याधि कफरक्तापासून होतो.

दंतवेष.

स्त्रवन्ति पूयं रुधिरं च ला दंता भवंति च ॥ दंतवेषः
स विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः ॥ १३ ॥

अर्थ- रक्त दुष्ट झाल्याने दाता वाटे रक्त व घूवाहातो, व दांत हाल
तात.

सौषिर.

श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ॥ लाला-
स्त्रावी सविज्ञेयः सौषिरो नाममासतः ॥ १४ ॥

अर्थ- कफरक्तापासून दांतांच्या मुळाशी सूज येते, त्या मुळे लाल-
गळते.

महासौषिर

दंताश्च लंति वेषेभ्यस्तासु चाप्यवदीर्यते ॥ यस्मि
न्ससर्वजो व्याधिर्महासौषिरसंज्ञकः ॥ १५ ॥

अर्थ- त्या त्रिदोषज व्याधीने हिरज्या पासून दांत हालतात, आणि-
दाळ्याला भोगा पडतात.

परिदर.

दंतमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् शीवति चाप्यसूक ॥

पित्तासृक्कफजोव्याधिर्ज्ञेयःपरिदरोहिसः॥१६॥

अर्थ— स्वारोगाने दांताचे मांस गळते, आणि थुंकीमध्ये रक्त पडते; हा व्याधि पित्तरक्त कफा पासून होतो.

उपकुश.

वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दंताश्चलंति च ॥ अवा
कृक्ताः प्रस्त्रवंति शोणितमंदवेदनाः ॥१७॥ आ-
धायंते रक्ते रक्ते सुरवे पूतिश्च जायते ॥ यस्मिन्नुप
कुशो नाम पित्तरक्तकृतोगदः ॥१८॥

अर्थ— स्वारोगामध्ये हिरड्याचा दाह होऊन त्यापिकतात; त्यासु
के दांत हालतात, तोंडखाली केलें असता थोडीशी दुसदुस लागून र
क्त गळते, रक्त वाहून गेल्यावर हिरड्या पुनः फुगतात, आणि तोंडा-
ला दुर्गंधियेते, त्यापित्तरक्त कृत विकाराला उपकुश म्हणतात.

वैदर्भ.

घृष्टेषु दंतमूलेषु संभोजायते महान् ॥ भवति च
पलादंताः सर्वैर्दर्भोऽभिघातजः ॥१९॥

अर्थ— हिरड्या रगडून घांसल्याने पुष्कळ सजतात, आणि दांत वि-
कृष्टिबळे होतात; हारोग अभिघाताने होतो.

खलीवर्धन.

मारुतेनाधिकोदंतो जायते तीव्रवेदनः ॥ खलीवर्ध
नसंज्ञो वैजाते रुक्चप्रशाम्यति ॥२०॥

अर्थ— वायूच्या योगाने दांतावर एक नवा दांत उगवतो, त्यावेळेस
ठपाका लागतो, तो दांत पुरता वर आला म्हणजे वेदना शांत होते.

कराल.

मुरवरोगः

३५९

शनैःशनैःप्रकुरुतेवायुदंतसमाश्रितः॥ करालान्
विकटान्दंतान् करालानचसिध्यति॥२१॥ ॥

अर्थ— वायु दंत मूलाश्रित होऊन हळू हळू दंत वांकडे तिकडे क-
रितो, हाव्याधि साध्य होत नाही.

अधिमांसक.

हानव्येपश्चिमेदंतेमहान्शोथोमहारुजः॥ लाला

स्त्रावीकफकृतोविज्ञेयोत्वधिमांसकः॥२२॥ ॥

अर्थ— शोचटल्या दादेच्या मुळाशी मोठी सूज येते, ती फार ठणकते,
व लाळ फार गळते, हा कफापासून होतो

नाडीव्रण

दंतमूलगतानाड्यःपंचज्ञेयायथेरिताः॥२३॥

अर्थ— नाडी निदाना मध्ये वान, पित्त, कफ, सन्निपात आणि आंगं
तु असे पांच प्रकारचे जे नाडी व्रण सांगितले आहेत ते दंतमूळाम
ध्ये होतात असे जाणावे. पहिले ११ आणि ५ नाडी मिळून १६ दंत
मूल रोग होतात, परंतु कराल हा स्रश्रुताच्या मती अधिक आहे;
आणि तो संग्रह कराने आपल्या ग्रंथांत लिहिला आहे म्हणून येथे
ही घेतला आहे.

दंतरोग - सांगतो.

दालन.

दीर्घमाणेष्विवरुजायस्यदंतेषुजायते॥ दालनो-

नामसव्याधिःसदागतिनिमित्तजः॥२४॥ ॥

अर्थ— ज्याच्या दांतामध्ये फोडल्यासारखी पीडा होते त्याच्या स्वा-
गतजन्य व्याधीला दालन म्हणतात.

कृष्णाच्छिद्रश्चलस्त्रावीससंरंभोमहारुजः ॥ अ
निमित्तरुजोवातात्सज्ञेयः कृमिदंतकः ॥ २५ ॥ ॥

अर्थ— वायूच्या योगाने दांत काळीं छिद्रे पडलेला, वहालणारा, स्व
वणारा, शोथयुक्त, ठणका लागलेला, आणि कारण वांचून दुरवणा
रा असा होतो; तो कृमिदंत म्हणून समजावा, त्यांत काळीं छिद्रे प
डण्याचे कारण असे आहे की; दुष्ट रक्ताने कृमि होऊन ते तोंडे करितात.

भजनक.

वक्रं वक्रं भवेद्यस्य दंतभंगश्च जायते ॥ कफवात
कृतो व्याधिः सभजनकसंज्ञितः ॥ २६ ॥ ॥

अर्थ— त्या व्याधीने तोंडे वांकडे होऊन दांत फुटतात; हा व्याधि क-
फवाताने होतो.

दंतहर्ष

शीतरूक्षप्रवाताम्लस्य शानामसहा द्विजाः ॥ पि
त्तमारुतकोपेन दंतहर्षः सनामतः ॥ २७ ॥ ॥

अर्थ— दांतानां थंड, रूक्ष, आंबट पदार्थ, आणि चारा हे लागले अस
तां ते सळसळतात; हा रोग पित्त वायूच्या कोपाने होतो, त्याचे नांव
दंतहर्ष; हा रोग वातज असतां ही त्याला उष्ण सोसत नाही, हा व्या
धि स्वभाव होय.

दंतशर्करा.

मलोदंतगतोयस्तु पित्तमारुतशोषितः ॥ शर्करेव
रवरस्य शानामसाज्ञेया दंतशर्करा ॥ २८ ॥ ॥

अर्थ— दांतावरचा मळ पित्तवायूने शोषला जाऊन वाळूसारिखा

मुरवरोग

३६९

स्वर रवरीत होतो त्या रोगाला दंतशर्करा ह्मणावे.

कपालिका.

कपाले ध्रुवदीर्घेषु दंतानां भेदशर्करा ॥ कपालि
केतिसाज्ञेयासदादंतविनाशि नी ॥ २९ ॥ ॥

अर्थ— त्याच शर्करेचे पापुद्या प्रमाणे दांतापासून कपारे निघू लागले ह्मणजे तिला कपालिका ह्मणावे, त्या रोगाने दांत नासतात.

श्यावदंत.

योसूड्मिश्रेणपित्तेन दग्धोदंतस्त्वशेषतः ॥ श्याव
तां नीलतांचापिगतः सश्यावदंतकः ॥ ३० ॥

अर्थ— जो दांत रक्तयुक्तपित्ताने जळून सगळा काळा किंवा निळा होतो तो श्यावदंत.

हनुमोक्ष

वातेन तैस्तेर्भावेस्त हनुसंधिर्विसंहतः ॥ हनुमो
क्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ ३१ ॥ ॥

अर्थ— वायूच्या योगाने त्याच्या अभिघाता दिके करून हनुसंधि उरवळतो, त्याला हनुमोक्ष ह्मणावे, घाचे लक्षण अर्दिता सारखे होते.

जिह्वागतधरोगसांगतो.

जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसृप्ता भवेच्च शाकल्यदन
प्रकाशा ॥

अर्थ— वायूने जीभ फुटते, मेहरने, आणि सायाचे पानासारखी रवीरवर रवरीत होते.

पित्तज.

पित्तेन पीतापरिदत्ते च दीर्घैः सरक्तेरपिकंठकेश्व ॥

अर्थ—पित्ताने जीभ पिवळी होते, वतिला दाह होतो, व तीवर लांबलांब तांबडे कांटे घेतात.

कफज.

कफेनगुर्वीबहलाचिताचमांसोच्छ्रयैः शाल्मलि-
कंटकाभैः ॥

अर्थ—कफाने जीभ जड वदडस होते, व सांवरीच्या कांट्या सारिखे मांसाचे अंकूरतिजवर उगवतात.

अलास.

जिह्वातलेयः श्वयथुः प्रगाढः सोलाससंज्ञः क-
फरक्तसूर्तिः ॥ जिह्वांसतुस्तंभयति प्रवृद्धो मूले
च जिह्वाभृशमेतिपाकम् ॥ ३३ ॥

अर्थ—जिभेच्या तळाशीं कफ रक्तामुळे भयंकरसूजयेते, ती गाढल्याने जीभ ताडते, व मुळाशीं पिकते, हारोग असाध्य आहे.

उपजिह्वा.

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः सजिह्वासु नम्यजातः क-
फरक्तसूर्तिः ॥ लालाकरः कंडुयुतः सचोषः सानू-
पजिह्वाकथिताभिषग्भिः ॥ ३४ ॥

अर्थ—कफरक्ताने जिभेच्या शेड्या सारिखी सूज जिभेलाखालीं दबवून उत्पन्न होते, तिच्या योगाने लाळ फार वाहाते, वतिला कंड-
फटते, व आग होते, रथा रोगाला वैद्य उपजिह्वा म्हणतात.

तालुगत ९ रोगसांगतो.

कंटशुडी (पडजीभ)

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मा

सुरवरोग.

३६३

तच्चस्तिप्रकाशः॥ तृष्णाकासश्वासकृत्तंवदन्ति-

व्याधिर्वैद्यः कंठशंडीतिनाम्ना ॥३५॥ ॥

अर्थ— कफ रक्तापासून टाळ्याच्या मुळाशीं फुगलेल्या वस्ती प्रमाणे मोठी सूज येते व तिच्या योगाने ताहान, रबोकला, श्वास, हे होतात त्या रोगाला वैद्य कंठशंडी म्हणतात.

तुंडिकेरी

शोथः शूलस्तोददाहप्रपाकीप्रागुक्ताभ्यां तुंडि-
केरीमतातु ॥

अर्थ— कफ रक्तापासून टाळ्याला रान कापशीच्या बोंडासारिरवी-
सूज येते, तिला टणका, टोंचणी आणि भाग असून ती पिकते.

अध्रव.

शोथस्तब्धो लोहितस्तालुदेशोरक्ताज्ञेयः सोध्र-
वोरुकृज्वरश्च ॥३६॥

अर्थ— रक्तापासून टाळ्यावर तांबडी ताडर सूज येते, तिला टण-
का लागतो, आणि ताप येतो.

कच्छप.

कूर्मोत्सन्नो वेदनो शीघ्रजन्मारोगो ज्ञेयः कच्छ-
पः श्लेष्मणा वा ॥

अर्थ— कफाने टाळ्यावर कांसवाच्या पाठीप्रमाणे उचललेली सू-
ज येते, तिला टणका कमी असतो, ती लवकर वाढत नाही.

अर्बुद.

पद्माकारंतालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्बुदं-
श्रोक्तलिंगम् ॥३७॥

३६४

माधवनिदान.

अर्थ— रक्तापासून टाळ्यामध्ये कमळाच्या वाटीसारखा शोध घेतो; त्याची लक्षणे अर्बुदनिदानातील रक्तार्बुदाप्रमाणे जाणावीं

मांससंघात

दुष्टमांसनीरुजंतालुमध्ये कफाच्छूनमांससंघा-
तसाहुः॥

अर्थ— कफाने टाळ्यामध्ये मांसनासून कजते, ते दुरवत नाहीं.

तालुपुष्पुट.

नीरुकस्थायी कोलमात्रः कफास्यान्मेदोयुक्तः
पुष्पुटस्तालुदेशो॥३८॥

अर्थ— मेदयुक्त कफाने टाळ्यावर रुजारहित वस्थीर व ब्रोरायेव
दा असा शोध घेतो.

तालुशोष.

शोषोत्थर्थदीर्यतेचापितालुः श्वासश्चोग्रस्तालु
शोषोनिलाच्च॥

अर्थ— वायूने टाळा अत्यंत कोरडा पडून भोगापडतात व भयंकर
श्वास लागतो.

तालुपाक.

पित्तंकुर्यात्पाकमत्यर्थयोरंतालुन्येवंतालुपाकं
वदन्ति॥३९॥

अर्थ— पित्त कुपित होऊन टाळ्यावर अत्यंत भयंकर पाक (पि
कलेल्या पुळ्या) उत्पन्न करिते.

कंठगत१७ रोगसांगतो.

त्यापैकी पांचरोहिणीची सामान्य

सुरवरोग.

३६५

सं प्राणसि.

गलेनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदुष्यमांसं च त
थैव शोणितम् ॥ गलोपसरोधकरैस्तथांकुरैर्नि
हंत्यसूत्रव्याधिरयंहिरोहिणी ॥ ४० ॥

अर्थ— गळ्यामध्ये वायु, पित्त, कफ, हे दुष्ट होऊन मांसाला बरकत
ला दूषित करून गळ्यामध्ये अंकुर उत्पन्न करितात, त्यांनी गळ्यादा
दून जातो, हा रोहिणी नामक व्याधि प्राणनाशक आहे.

वातजा.

जिह्वासमंताद्द्रुशवेदनास्तमांसांकुराः कंठनि
रोधनाये ॥ सारोहिणी वातकृताप्रदिष्टावाता-
त्मकोपद्रवगादयुक्ता ॥ ४१ ॥

अर्थ— जिह्वेच्या भोवताली अत्यंत वेदना युक्त जैमांसांकुर उत्प-
न्न होतात, ती हीं करून कंठाचा रोध होतो, तिच्या मध्ये कंफ, विना-
म, स्तंभादि वाताचे उपद्रव होतात.

पित्तजा.

क्षिप्रोद्गमाक्षिप्रविदाहफाकातीव्रज्वरापित्तमि-
त्तजातु ॥

अर्थ— पित्ता पासून झालेली रोहिणी लवकर वाढते व लवकर पि-
कते, तिच्या योगाने तीव्र ज्वर येतो.

कफजा.

स्रोतोनिरोधिन्यपिमंदपाकास्थिरांकुरायाकफ
संभवासा ॥ ४२ ॥

अर्थ— जी रोहिणी कंठमार्गाचा रोध करिते व हळू हळू पिकते, व

जिचे अंकुर कठिण असतात, ती कफजन्य होय.

त्रिदोषजा,

गंभीरपाकिन्यनिवार्यवीर्यात्रिदोषलिङ्गात्रि-
तयोस्थितासा ॥

अर्थ— तीन दोषानी उत्पन्न झालेली रोहिणी गंभीरपाकिनी (जी मध्येपूरवोल होते) तिजवर औषधाचा अमल चालत नाही, आणि तिही दोषांच्या लक्षणानी युक्त होते, ही तत्काळ प्राण घेते, हिलाच्य व हारांत कांटे धांवरे ह्मणतात.

रक्तजा.

स्फोटेश्वितापित्तसमानलिङ्गासाध्याप्रदिष्टारु-
धिरात्मकानु ॥ ४३ ॥

अर्थ— रक्त जन्य रोहिणी पित्तज रोहिणी सारिरवी असते, व फोडा नी व्यास असते, ही साध्य आहे.

कंठशालूक

कोलास्थिमात्रः कफसंभवायोग्रंथिर्गले कंटक
शूकभूतः ॥ रवरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कं
ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥ ४४ ॥

अर्थ— कफापासून गळ्यामध्ये बोराच्या आंगोळीचेवदी गांठ येते, तिजवर बारीक कांटे असतात व ती रवर रवरीत व कठीण असते, हा रोग शस्त्राने साध्य होतो, त्याला कंठशालूक ह्मणतात.

अधिजिह्व.

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफानुजिह्वोपरिष्ठादपि
रक्तमिश्रात् ॥ त्रयोधिजिह्वः रवलुरोग एष विवर्ज

सुरवरोग.

३६७

येदागतपाकमेनम् ॥ ४५ ॥

अर्थ— रक्तमिश्र कफापासून जिभेच्या अघ्रासारिरवा जिभेवर शोथ येतो, त्याला अधिजिह्वस्त्रणतात, हापिकला स्त्रणजे साध्य होत नाहीं स्त्रणून सोडावा.

बलय.

बलास एवायतमुन्नतंचग्रंथिकरोत्यन्नगतिंनि
वार्य ॥ तंसर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं व-
लयं वदंति ॥ ४६ ॥

अर्थ— कफानेच उंच आणि लांब अशी गांठ घशांत उत्पन्न होते; तिच्या योगाने अन्न घशांत उतरत नाहीं, व ती वर कांहीं उपाय चालत नाहीं, त्या रोगाला बलय (लोकांत घाटसर्प) स्त्रणतात हा वैद्यानें सोडावा.

बलास.

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वास
रुजोपपन्नम् ॥ सर्मा छिदं दुस्तरमेनमाहुर्बलास
संज्ञं निपुणाविकारम् ॥ ४७ ॥

अर्थ— कुपित झालेले कफवायू गळ्या मध्ये शोथ उत्पन्न करितात, तेणे करून दमलागतो व गळा दुरवतो, त्या सर्माभेद करणाच्या दुस्तर व्याधीला वैद्य बलास असें नाव देतात.

एकवृंद.

वृत्तोन्नतोतः श्वयथुः सदाहः सकंडुरोपाक्यसू
दुरुरुश्च ॥ नाम्नेकवृंदः परिकीर्तितोसौ व्याधिर्ब-
लासक्षतजप्रसूतः ॥ ४८ ॥

३६८

माधवनिदान.

अर्थ— गळ्यामध्ये वाटोळा, उंच, किंचित् दाहयुक्त, रवाजणारा, असा शोथ येतो, तो किंचित् पिकतो, आणखी कांहींसा नरस वज ड असतो, र्थाचे नांव एकवृंद. हा व्याधि कफरक्तापासून होतो.

वृंद.

समुन्नतवृत्तममंददाहंतीव्रज्वरंवृंदमुदाहरति॥
तंचापिपित्तक्षतजप्रकोपात्विद्यास्यतोदपवना
सकंतु॥ ४९॥

अर्थ— गळ्यामध्ये उंच वाटोळा, तीव्र दाह व ज्वर युक्त जो शोथ येतो, त्याला वृंद म्हणतात, हा हीपित्तरक्ताच्या कोपाने होतो, र्था त वायूचा संबंध असला म्हणजे टोचणी लागते, र्था व्याधीला वृंद म्हणतात, हा एक वृंदाचा अवस्था विशेषच आहे, म्हणून वेगळा गणू नये.

शतघ्नी.

वर्तिर्घनाकंठनिरोधनीयाचितातिमात्रंपिशित-
प्ररोहैः॥ अनेकरुक्प्राणहरीत्रिदोषात्क्षेयाश
तघ्नीतुशतघ्निरूपा॥ ५०॥

अर्थ— कंठा मध्ये लांबोडी व कठीण सूज येते, तीणे करून गळा को बतो, त्या सजेवर मांसाचे अंकुर पुष्कळ असतात, वतिला तोद, दा ह, कंदादि अनेक वेदना होतात, ही प्राण हरण करणारी सूज शत घ्नी (लांबट व कांटेला वले लेंशस्त्र) सारखी असते म्हणून हिलाही संज्ञा दिली आहे.

गिलायु

ग्रंथिर्गलेत्खामलकास्थिमात्रःस्थिरोत्पेरुक्-

स्यात्कफरक्तमूर्तिः ॥ संलक्ष्यते सक्तमिवाशनंच सश

स्त्रसाध्यस्तगिलाकसंज्ञः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

अर्थ- कफरक्ताने गळ्यामध्ये अबळ्याच्या अठोळी येवढी गांठ येते, ती कठीण व मंदवेदन असते; तिच्या योगाने अन्न अडकल्या सारखे वारते. हा व्याधि शस्त्र साध्य आहे.

गलविद्रधि-

सर्वगलंब्याप्यसमुश्चितोयः शोथोरुजः संतिचयत्र

सर्वाः ॥ ससर्वदोषोगलविद्रधिस्तस्यैव तुल्यः रबलु

सर्वजस्य ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

अर्थ- जो शोथ सर्व गळ्याभर होतो, व ज्यामध्ये सर्वप्रकारच्या वेदना होताना, तो विद्रधिनिदानोक्त त्रिदोष गलविद्रधि सारखा गलविद्रधि होय.

गलौघ-

शोथोमहान्नजलावरोधीती ब्रज्वरो वायुगतेर्निहंता ॥

कफेनजातोरुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यते सौ ॥ ५३ ॥

अर्थ- रक्तयुक्त कफाने गळ्यामध्ये मोठा शोथ येतो, त्याच्या योगाने अन्न पाणी बंद होते, व वायूचा संचार होत नाही. त्याला गलौघ म्हणतात.

स्वरघ्न-

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं निन्न स्वरः शुक्कविमुक्त

कंठः ॥ कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसना-

त्स्वरघ्नः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वायूचे मार्ग कफाने लिप्त झाले असता वारंवार जोळ्या सुटें अथवा येऊन जो पुरुष श्वास टांकतो, ज्याचा अवाज बसतो, पंसा कोर

उपडतो; आणि अवंटा गिळत नाही, त्याच्या त्या वातज रोगास-
स्वरघ्न ह्मणावे.

मांसतान-

प्रतानवान् यः श्वयथुः स्फुक् षो गलोपरोधं कुरुते क्रमे
ण ॥ समांसतानेति विभक्तिं संज्ञां प्राणप्रणुत्सर्वकृ-
तो विकारः ॥ ५५ ॥

अर्थ- जी सूज गळ्यामध्ये उत्पन्न होऊन क्रमानें पसरत पसरत
गळ्याचा अवरोध करिते, ती फार कष्ट देते. त्या त्रिदोषज विकारा
ला मांसतान ही संज्ञा दिली आहे, हा प्राण घातक आहे.

विदारी-

सदाहतोदं श्वयथुं स्फुक्तीव्रमंतर्गले पूतिविशीर्णमांसं
पित्तेन विद्याद्दने विदारीं पार्श्वे विशीषात्सतु येन शोते ॥ ५६ ॥

अर्थ- पित्तानें गळ्यामध्ये सूज येते, तिणें करून दाह होतो, वेच
णी लागते, व दुर्गंध युक्त मांस सडून पडतें, आणि रोगीच्या बाजू-
वर विशेषें करून निजतो त्या बाजूकडे हारोग बहुधा होतो-

सर्वसर (सुरवपाक, अगरु, तोंडयेणें,)

हारोग अंकारचा आहे.

वातिक-

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समंताद्यस्याचितं सर्वसरः स वा
तात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वायूच्या योगानें तोंडांत चड्ढकडे फोड येऊन चुणचुणतात्

पैतिक-

रक्तैः सदाहैः पिडकैः सपीतेर्यस्याचितं चापिसापिनकोपात्

सुररोगः

३७१

अर्थ-पित्ताने तोंडांत तांबडे व पिंबळट फोड येतात व आग होते-

कफज-

अवेदनैः कंडुफतेः सर्वाण्यस्याचितंचापिसर्वेकपेन ॥ ५८ ॥

अर्थ-कफाने तोंडांत मंद वेदन, कंडुफक्त, आणि त्वक्समान वर्ण असो चहूंकडे फोड येतात-

असाध्यसुररोग-

ओष्ठप्रकोपेवर्ज्याः स्फुर्मांसरक्तप्रकोपजाः ॥ दंतमूलेषु व

र्ज्यैतुत्रिलिंगगतिसोषिरो ॥ ५९ ॥ दंतेषु च न सिध्यंति-

श्यावदालनभंजनाः ॥ जिह्वानलेष्वलासश्च तालव्येत्यर्बुदं

तथा ॥ ६० ॥ स्वरघोवलयो वृंदो बलासश्च विदारिका, गळो-

घोमांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥ ६१ ॥ असाध्याः को

र्तितात्येतरोगानवदर्शवतु ॥ तेषु चापि क्रियावैद्यः प्रत्या-

रव्याय समाचरेत् ॥ ६२ ॥ ॥ इति सुररोगनिदानं ॥ ॥ ७ ॥

अर्थ-ओष्ठरोगामध्ये मांसज, रक्तज, आणि त्रिदोषज; दंतमूलग-

तामध्ये संनिपात नाडी आणि सोषिर; दंतमूलामध्ये श्याव, दालन,

आणि भंजन; जिह्वारोगामध्ये अलास, आणि ताल रागामध्ये अ

र्बुद, आणि गलरोगामध्ये स्वरघ्न, वलय, वृंद, बलास, विदारिका, गळोघ, मां

सतान, शतघ्नी, आणि रोहिणी; हे एकोणीस रोग असाध्य आहेत; त्या

वरचिकित्सा करणे झाल्यास वैद्याने प्रत्यारव्यान (औषध न दिले तर मृ

त्यहा स्वचित आहे, दिल्यास कदाचित वांचेल असे सांगून) करून

औषध द्यावे ॥ ॥ इति सुररोगनिदानं ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सुधकोशं स्तुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया ॥ व्याख्या कृ

तामहाराष्ट्रीमाधवार्यप्रकाशिका ॥ १ ॥ ॥ ॥

माधवनिदान-
कर्णरोगनिदान
कर्णशूल

समीरणः श्रोत्रगतोन्यथाचरत्समंततः शूलमतीव कर्ण-
योः ॥ करोतिदोषैश्च यथास्वमावृतः सकर्णशूलः कथितो
दुरासदः ॥ १ ॥

अर्थ- कानांतील वायू दोषांनी (कफपित्तरक्तानीं) आवृत होऊन काना
मध्ये उलटा फिरत असतां अत्यंत शूल उत्पन्न करितो; त्या रोगाला कर्ण
शूल म्हणतात; हा कष्ट साध्य आहे-

कर्णनादः

कर्णं स्रोतस्थिते वातेशृणोति विविधान् स्वरांश्च ॥ मेरीमृ
दंगशंखानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

अर्थ- वायू कर्ण विवरांत राहिला असतां नानाप्रकारचे स्वर; व नौबद,
मृदंग, आणि शंख त्यांचे शब्द ऐकूंचेतात; त्या रोगाला कर्णनाद
म्हणतात.

बाधिर्यं-

यदा शब्दवाहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति ॥ शुद्धः श्लेष्मा
न्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥ ३ ॥

अर्थ- जेव्हां केवळ वायु किंवा कफयुक्त वायु शब्दवाहणाच्या स्रोतांत
राहतो, तेव्हां त्याच्या योगाने कानांनीं ऐकूंचेता नाहीं.

कर्णक्ष्वेदः-

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमंस्वनं ॥ करोति कर्णयोः
क्ष्वेदं कर्णक्ष्वेदः स उच्यते ॥ ४ ॥

अर्थ- पित्तादिदोषांनीं युक्त झालेला वायू कानांत वेणु वाद्यासारखा

कर्णरोग-

३७३

शङ्खुत्सन्न करतो त्याला कर्ण खेड ह्मणतात-

कर्णस्त्राव-

शिरोभिघातादथवानिमज्जनाज्जलेप्रपाकादथवापिविद्रधेः

स्त्रवेद्दिपूयंश्रवणोनिलादितिःसकर्णसंस्त्रावइतिप्रकीर्तितः॥५॥

अर्थ- डोक्याला कांही लागले असतां अथवा पाण्यांत बुडी मारली असतां अथवा कानांत विद्रधि पिकला असतां वायु कुपित होऊन कानांतून-
पू गळतो- त्याला कर्णस्त्राव ह्मणतात-

कर्णकंडुः-मारुतःकपसंयुक्तःकर्णेकंडुं करोति च ॥ ॥

अर्थ- कफाने युक्त झालेला वायु कानांत कंडू उत्सन्न करितो-

कर्णगूथकः-पित्तोष्मशोषितःश्लेष्माजायतेकर्णगूथकः॥

अर्थ-पित्ताच्या उष्णतेने कफरक्तकून जो कानांत मळ जमतो त्याला कर्ण-
गूथक ह्मणावे-

कर्णप्रतिनाह-

सकर्णगूथोद्भवतांयदागतोविलापितोघ्राणसुरवेप्रपद्यते

तदासकर्णप्रतिनाहसंज्ञितोभवेद्विकारःशिरसोर्धमेदकृत्

अर्थ- तो कानांतला मळ पातळ झाला असतां, किंवा स्नेह स्वेदादिका
नीं पातळ झाला असतां नाका तोंडांत येतो- तेव्हां त्याला कर्णप्रतिनाह
ह्मणतात- त्या रोगाने अर्थ शिरीचा विकार होतो-

कृमिकर्ण

यदानुमूर्च्छत्यथवापिजंतवःसृजंत्यपत्यान्यथवापिमक्षिकाः

तदंजनत्वाद्भवणोनिरुच्यतेभिषग्भिराद्यैःकृमिकर्णक्रोगदः॥६॥

अर्थ-जेव्हां कानांत किडे पडतात, किंवा माशा अंडीं घालितात, तेव्हां कृमि
लक्षणा करून त्या रोगाला कृमिकर्णक ह्मणतात-

माधवनिदान-
कानान्तपतंगादिकीटकगे
ल्याचें लक्षण-

पतंगाऽशानपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ॥ अरतिं व्याकु-
लत्वं च भृशं कुर्वति वेदनां ॥ ९ ॥ कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फु-
रफुरायते ॥ कीटे चरति रुक्मी व्रानिस्पंदे मंदवेदना ॥ १० ॥

अर्थ-पतंग, गोमा, गोमाशा वंगेरे कानांत गेल्या असता चैन पडत नाही,
जीव व्याकूल होतो, आणि कानाला उणका लागतो, व कानांत टोंचल्या सा-
रखें वाटतें, व फुरफुरतें; किडा फिरू लागला झणजे तीव्र वेदना होते,
आणि तो स्वच्छ असला झणजे वेदना कमी होते.

कर्णविद्रधि-

क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्थादोषकृतोपरःपुनः

सरक्तपीतारुणमरुमारुवेत्सतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥ ११ ॥

अर्थ-काना मध्ये कोरल्याने किंवा कांहीं लागल्याने क्षत होऊन विद्रधि हो-
तो, तसाच वातादिदोषांना दुसरा विद्रधि होतो, तो फुटल्यावर तांबूस,
पिवळे रक्तवाहते, टोंचणी लागते, धूर निघाल्या सारखें वाटतें, आग हो-
ते, आणि तुमडी लावल्या सारखें वाटतें

कर्णपाक-

कर्णपाकस्तपित्तेन कोथ विक्लेदकृत् भवेत् ॥ कर्णविद्रधि

पाकाद्वाजायते चांबुपूरणात् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

अर्थ-पित्तानें, किंवा कर्णविद्रधि पिकल्यानें अथवा कानांत पाणी गे-
ल्याने कर्णपाक रोग होतो; त्यानें कान सडतो आणि चिघळतो-

पूतिकर्णः-पूयं स्रवति वा पूति सज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥ ॥

अर्थ-ज्या कानातून दुर्गंध पू वाहतो त्याला पूतिकर्णक झणावें-

कर्णरोगः

३७५

कर्णशोध, कर्णावृद्ध, कर्णांश, त्यांचाहवाळा देतो-

कर्णशोधावृद्धांशसिजानीयादुक्तलक्षणैः ॥१३॥ ॥

अर्थ-कानाळा सूज, अवृद्ध, आणि अंश हे रोग होत असतां, त्यांचीं लक्षणें त्या त्या निदाना वरून जाणावीं.

आतांचरकोक्तकर्णरोगचार आहेत
तेसांगतो-

वातज-

नादोतिरुक्कर्णमलस्यशोषःस्त्रावस्तनुश्चाश्रवणंचवातात् ॥

अर्थ-वायूच्या योगानें कानांत नाद होतो, ठणकालागतो, कानांतला मळ सुकून जातो, पातळ स्त्राव होतो, आणि ऐकूं येत नाहीं-

पित्तज-

शोथःसरागोदरणंविदाहःसपीतपूतिस्त्रवणंचपित्तात् ॥१४॥

अर्थ-पित्ताच्या योगानें कान सुकून लाल होतो, चिरा पडतात, आग होते, आणि किंचित् पिवळा दुर्गंध युक्त स्त्राव होतो.

कफज-

वैश्वत्यकंदूःस्त्रिश्शोथशुक्लास्त्रिग्धास्रुतिःश्लेष्मभवेतिरुक् ॥

अर्थ-कफाच्या योगानें विरुद्ध ऐकणें, रवाज, कठीण सूज, पांढरा व स्निग्ध असा स्त्राव, हे होतात.

सन्निपातज-

सर्वाणिरूपाणिचसन्निपातात्स्त्रावश्चतत्राधिकदोषवर्णः ॥१५॥

अर्थ-सन्निपातानें सर्वलक्षणें होतात, व स्त्राव होतो तो जसा दोष अधिक असेल तसा व त्या वर्णाचा होतो.

माधवनिदान-
कर्णपालीचेरोग-
कर्णशोथ-

सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टेसहसापिप्रवर्धिते ॥ कर्णशोथो
भवेत्पाल्यांसरुजःपरिपोटवान् ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-सुकुमार पणानें उशिरानें वाढवायाचा कान एका एकीं वाढविला-
असतां कानाच्या पाळीला सूज येऊन फुगा येतो, तो दुरवतो.

परिपोटकः- कृष्णारुणनिभःस्तब्धःसवातासरिपोटकः ॥ १६ ॥

अर्थ-वायूच्या योगानें काळा, तांबूस, वकरीण असा फुगा येतो, त्याला प-
रिपोटक म्हणतात.

उत्सात-

गुर्वाभरणसंयोगान्नाडनाद्वर्षणादपि ॥ शोथःपाल्यांभ-
वेच्छ्र्याबोदाहपाकरुजान्वितः ॥ १७ ॥ रक्तोवारक्तपित्ता-
भ्यामुत्सातःसगदोमतः ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-जड अलंकार घातल्याच्या योगानें, मारल्यानें, किंवा घासद-
ल्यानें रक्त पित्तकु पित्त होऊन कानाच्या पाळीला हिरवी, निळी, किंवा
तांबडी सूज येते, आग होते, रणका लागतो, बर्ता पुढाळते, त्या रोगाला
उत्सात म्हणतात.

उन्मथक-

कर्णबलाद्दुर्धयतःपाल्यांवायुःप्रकुप्यति ॥ १८ ॥ सक-
फंगृत्यरुरुते शोफंस्तब्धमवेदनं ॥ उन्मथकःसकंडूको
विकारःकपवातजः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

अर्थ-कानबलाकारानें वाढवला असतां पाळी मध्यें वायू कुपित
होऊन कफाला येऊन कठीण व मंदवेदन सूज करितो. तिला रवाज

कर्णपालीचेरोग-

३७७

सूटने, त्या कफवातजन्य विकाराला उन्मथक ह्मणतात.

दुःखवर्धन-

संवर्धमानेदुर्बिंदूकंडुदाहरुजान्वितः ॥ शोफोभवति-

पाकश्चत्रिदोषोदुःखवर्धनः ॥ २० ॥ ॥ ॥

अर्थ- चाईटरितीनें ठेचलेला कान तसाच वाढविला तर कंडु, दाह, षण-
का त्यानीं युक्त असा शोथ येतो, तोपिकतो, त्याला दुःखवर्धन म्हणतात.

परिलेही-

कफासृक्कृमिसंभूतः सविसर्पन्नितस्ततः ॥ लिहेच्चशक्नु

लींपालीपरिलेहीत्यसौस्मृतः ॥ २१ ॥ इतिकर्णरोगनिदानं ॥

अर्थ- कफरक्त कृमी पासून उत्पन्न झालेला व डकडे तिकडे फिरणारा अ-
सा जो शोथ कानाच्या पालीला होतो तो तिला खातो, ह्मणजे तिजवरचें
मांस झडतें ॥ ॥ इतिकर्णरोगनिदानं ॥ ३ ३ ३

मफकोशं.

नासारोगनिदानं

पीनस-

आनख्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लीद्यते धूपति चैव नासा ॥

नवेत्ति यो गंधरसांश्च जंतुर्जुष्टं व्यवस्येत्सा तु पीनसेन ॥ १ ॥

तंचानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिंगं ॥

अर्थ- ज्याचें नाक चोंदतें, कोरडें पडतें, ओलसर होतें, धूरनिघाल्या सारखें
होतें, व ज्याला गंध व रस समजत नाहीत, त्याला पडसें झालें ह्मणून
समजावें, त्या वातजन्य विकाराला प्रतिश्याय (पडसें) ह्मणतात.

पूतिनस्य-

दोषेर्विदग्धैर्गलनालुमूले संसृष्टिं तोयस्य समोरणस्त

निरेतिपूतिसुरवनासिकाभ्यांतेपूतिनस्यंप्रवदंतिरोगं ॥२॥
 अर्थ-गळा आणि रळा यामध्ये दुष्ट झालेल्या पित्त रक्तादि दोषानीं-
 वायू मिश्र होऊन नाका तोंडावाटे दुर्गंध सुक्त वहातो; त्या रोगाला पू-
 तिनास ह्मणतात.

नासापाक-

घ्राणाश्रितंपित्तमरुंषिकुर्याद्यस्मिन्विकारेबलवांश्रवपा
 कः ॥ तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथ
 वापियत्र ॥३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-पित्तनाकांतराहल्यानें व्रण पडतो, आणि नाक आंतून पिकते; त्या
 ला नासिका पाक ह्मणतात; त्यामध्ये नासकी लस वाहते.

पूयरक्त-

दोषेर्विदग्धैरेथवापिजेतोर्ललाटदेशोभिहतस्यतेस्तेः ॥
 नासास्त्रवेत्पूयमसृग्विमिश्रंतंपूयरक्तंप्रवदंतिरोगं ॥४॥

अर्थ-दोष दुष्ट झाल्यानें अथवा कपाळावर अभिघात झाल्यानें नाका
 वून पू आणि रक्त वाहते, त्या रोगाला पूयरक्त ह्मणतात.

क्षवथु-

घ्राणाश्रितेर्मर्मणिसंप्रदुष्टोयस्यानिलेनासिकयानिरेति
 कफानुयातोबहुशोतिशहंतंरोगमाहुःक्षवथुंविधिज्ञाः ॥५॥

अर्थ-घ्राणाश्रित मर्माचे (शृंगाटकमर्माचे) ठाई वायू दुष्ट होऊन कफा
 सहित मोठा शहू करीत नाकांतून बाहेर येतो, त्याला क्षवथु (शिक) ह्मणतात.

आगतुजक्षवथु-

तीक्ष्णोपयोगादतिजिघत्तोवाभावात्कटूनर्कनिशिक्षणाद्वा

सूत्रादिभिर्वातरुणास्थिमर्मण्युद्वादिनेन्यःक्षवशुनिरेति ॥६॥

अर्थ-तोक्ष्ण किंवा निरवट पदार्थ ओटल्याने, किंवा सूर्याकडे पाहिल्याने, किंवा नाकांत काकडाघालून तरुणास्थि मर्म (फणामर्म) चालित झाले- असतां आगतुज क्षवशु येतो. आगतुज आणि दोषज क्षवशु एकच गणावा-

घ्नशशु-

प्रपन्नशपतेनासिकयाहियस्यसांद्रोविदग्धोलवणःकफश्च ॥

प्राक्संचितोमूर्धानिसूर्यतमेतंघ्नशशुं व्याधिसुदाहरंति ॥७॥

अर्थ-उन्हांनें डोकें तापले असतां पूर्वी सांचलेला, दाट, नासलेला, खारट, असा कफ नाकांतून पडतो. त्या व्याधीला घ्नशशु म्हणतात-

दीप्त-

घ्राणेभृशं दाहसमन्विते तु विनिश्चरेद्द्रुम इवेह वायुः ॥ नासा

प्रदीप्ते वचयस्य जंतोर्व्याधितुंतं दीप्तसुदाहरंति ॥८॥ ॥

अर्थ-नाक अत्यंत दाहयुक्त झाले असतां त्या मध्ये वायू धराप्रमाणे संचार करितो, आणि नाक प्रदीप्त झाल्या प्रमाणे होणे. त्या व्याधीला दीप्त म्हण-

प्रतीनाह-

उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो रुंध्यात्प्रतीनाहसुदाहरेत्तं ॥ ॥

अर्थ-वायू सहित कफ उच्छ्वास मार्गाला कोडतो, तेणेकरून नाकसूर चांगले वहात नाहीत, त्याला प्रतीनाह म्हणावे-

नासास्त्राव-

घ्राणाह्नः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्ववेत्स्त्रावसुदाहरेत्तम् ॥९॥

अर्थ-नाकांतून दाट, पिंबळा, किंवा पांढरा, पातळ दोष (कफ) स्ववतो, तो- स्त्राव म्हणावा-

माधवनिदान-
नासापरिशोषसां-

घ्राणाश्रितेस्रोतस्त्रिभारुतेनगाढंप्रतसेपरिशोषितेच ॥

कृच्छ्राच्छ्रुसेदूर्ध्वमधश्चजंतुर्यस्मिन्नसनासापरिशोषउक्तः

अर्थ- वायूनें नासिका द्वार अत्यंत तापवून शुष्ककेलें असतां मनुष्य मोठ्या कष्टानें खालीं वर श्वास टांकतो. त्या रोगाला नासापरिशोष ह्म.

चिकित्साभेदार्यपीनसाचेंआमपक्व
लक्षणसांगतो-

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्त्रावस्तनुःस्वरः ॥ क्षामः षीव
त्यसौभीक्षणमामपीनसलक्षणम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥

अर्थ- मस्तकाला जडत्व, अरुचि, नाकांतून पानळ पाणी गळणें, स्वर अस्पष्ट होणें, आणि वारंवार नाकांतू शेंबूड गळणें, हें अपक्व पीनसाचें लक्षणें होय.

पक्वलक्षण-

आमलिंगान्वितः श्लेष्मापनःखेषुनिमज्जति ॥ स्वरव-
र्णविशुद्धिश्चपरिपक्वस्यलक्षणम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वरसांगीतलेल्या आमपक्व लक्षाणांनीं युक्त असा कफदाट होऊ ननासादि स्रोतसांत राह तो, स्वर, वर्ण हे स्पष्ट उमटतात; हें पीनसाचें पक्वलक्षण जाणावें.

प्रतिश्यायरागहा वात, पित्त, कफ, सन्निपात, आणि
रक्त त्याभेदांनीं पांचप्रकारचा आहे;
त्याची संप्राप्तिसांगतो-

संधारणाजार्णरजोतिभाष्यक्रोधतुर्वेषस्यशिरोभि
तापैः ॥ प्रजागरस्वप्ननवांबुशीतावश्यायकैर्मैथुनबाष्प

सेकैः ॥१३॥ संस्त्यानदोषेशिरसिप्रवृद्धोवायुः प्राति-
श्यायमुदीरयेत्तु ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- मल मूत्रादि वेगोंचे धारणानें, अजीर्णानें, धूळनाकांत गेल्यानें, पुष्कळ बोलल्यानें, रागानें, ऋतु पालवल्यानें, डोकेंतापल्यानें, जागरणा-
नें, दिवसा निजण्यानें, नव्यापाण्यानें, थंडानें, दवानें, मैथुनाने, फार अस
वेदाळल्यानें मूळचा कफ मस्तकांत पट्ट झालेला असतां वायु कुपित होऊ
न प्रतिश्याय रोग (पडसें) उत्पन्न करितो. हीं कारणें सद्योजनक (ह्य०
तत्काळ पडसें) आणणारीं होय.

चयादिभ्रमानेत्याचेदुसरेनिदान-

चयंगतामूर्धानिमारुतादयः पृथक्समस्ताश्चतथैवशोणि-
तं ॥ प्रकुप्यमानाविविधैः प्रकोपनेस्ततः प्रतिश्यायकरा-
भवन्ति ॥१४॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- मस्तका मध्ये पृथगतादि दोष वसर्व दोष, तसेंच रक्त हीं सांचू
न नानाप्रकारच्या कारणानीं (बलवद्विग्रहादिदिवास्वप्नादि) कुपित
होऊन प्रतिश्याय उत्पन्न करितात.

पूर्वरूप-

क्षवप्रवृत्तिः शिरसोतिपूर्णतारुंभोगमर्दः परित्दृष्ट-
रोमता ॥ उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधानृणां प्रतिश्या-

यसुरस्सराः स्मृताः ॥१५॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- शिंकायेणें, मस्तकभरल्या सारखें वाटणें, अंग ताठणें, अंग
मोडून येणें, अंगाला शहारे येणें, व दुसरे नाना प्रकारचे तत्काळीं
होणारे रोग (घ्राणधूमायनादिक) पडसें येणार असले ह्यणजे-
मनुष्यांना हे विकार होतात.

आनद्धापिहितानासातनुस्त्रावप्रसेकिनी ॥ गलता-
त्वोष्ठशोषश्चनिस्तोदःशंखयोरपि ॥ १६ ॥ भवेत्क्षरो
पघातश्चप्रतिश्यायेनिलात्मजे ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-वातज प्रतिश्यायामध्ये नाक जरवडते, चोंदने, आणि त्यांतून
पातळ पाणी गळते; घसा, दाढा, आणि ओष्ठ हे कोरडे पडतात; आ-
णि आंख वणकतात, आणि घसा बसतो.

पैतिकप्र-

उष्णःसर्पांतकःस्त्रावोघ्राणात्प्रवतिपैतिके ॥ १७ ॥
कृशोऽतिपांडुःसंतप्तोभवेदुष्णाभिपीडितः ॥ सधूम
सग्निंसहसावमतीवचनासया ॥ १८ ॥ ॥ ॥

अर्थ-पित्तप्रतिश्याया मध्ये नाकांतून कटत पिवळा स्त्राव होतो;-
त्या योगाने मनुष्य वाळतो, फिकट दिसतो, त्याला उष्ण सोसत नाही;
नाकांतून धुरासकट अग्नि निघत आहे असे त्याला वाटते.

श्लेष्मिकप्र-

घ्राणात्कफःकफकृतेश्वेतःशीतःस्त्रवेद्बुद्बु ॥ शकृत्काव
भासःश्लूनाक्षोभवेद्गुरुशिरानरः ॥ १९ ॥ कंठताल्बो-
ष्ठशिरसांकंडूभिरभिपीडितः ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-कफप्रतिश्यायाने नाकांतून (पांढरा, थंड, व पुष्कळ) कफपडतो
त्या योगाने मनुष्य पांढराफिकट दिसतो, जोळ्यांना टापशी येते,
डोकें जड होते, गळा, बगळेही, खंबवरववतात, ओंठ आणि डोकें त्यांना
खाज करते.

नासारोग-

३०३

सन्निपातिक-

भूत्वाभूत्वाप्रतिश्यायोयस्याकस्मान्निवर्तते ॥संपक्वो
वाप्यपक्वोवासतुसर्वभवःस्मृतः ॥२०॥ ॥ ॥

अर्थ-ज्या मनुष्याचें पडसें येऊन येऊन फिकून किंवा पिकल्या वाचून-
अकस्मात जाते तें त्रिदोषज होय.

दुष्टप्रतिश्यायल-

प्रक्लिद्यतेपुनर्नासापुनश्चपरिशुष्यति ॥पुनरानत्यतेचा-
पिपुनर्विब्रीयतेतथा ॥२१॥निश्वासोवातिदुर्गंधोनरोगं
धनवेत्तिच ॥एवंदुष्टप्रतिश्यायंजानीयात्कृच्छ्रसाधनं ॥२२

अर्थ- नाक बारंबार ओलसर होतें, पुनः कोरडे पडतें, पुनः कोडतें, पुनः-
मोकळें होतें, घाणेरडा उसासानिघतो. त्या रोग्याला वास कळत नाहीं.
अर्शां लक्षणें झालीं ह्मणजे तो दुष्टप्रतिश्याय ह्मणावा. हाकष्टानेंसा-
ध्यहोतो. हा प्रतिश्याय पांचाचाच अवस्थाभेद आहे ह्मणून साहवागणूनये.

रक्तप्रतिश्याय-

रक्तजेतुप्रतिश्यायेरक्तस्रावःप्रवर्तते ॥तास्माद्गुण-
भवेज्जंतुरुरोघातप्रपीडितः ॥२३॥दुर्गंधोच्छ्वासवदनो
गंधानपिनवेत्तिसः ॥२३॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-रक्त जन्य प्रतिश्याया मध्यें नाकांनून रक्तगळतें, डोळे तांबडे होना
त, उरःक्षताच्या पीडे सारखी पीडा होते, उच्छ्वासाला वतोंडाला घाण-
पेते. वास कळत नाहीं.

असाध्यलक्षणसां-

सर्वएवप्रतिश्यायानरस्याप्रतिकारिणः ॥दुष्टतांयां
तिकालेनतदासाध्याभवन्तिच ॥२४॥सूर्धितिक्रमय

श्यात्रश्वेताःस्त्रिधास्तथाणवः॥ कृमिजोयःशि

रोरोगस्तुल्यंतेनास्यलक्षणम्॥ २५॥ ॥ ॥

अर्थ- सर्वत्र प्रतिश्याय औषध उपाय न केले असतां कालें करून दुष्ट झाले ह्मणजे असाध्य होतात. त्या मध्ये नाकांत किडे पडतात, ते पांढरे, स्त्रिध, व बारीक असतात. कृमिज शिरोरोगांच्या लक्षणासारखीं त्यांत लक्षणें होतात.

त्यापेक्षां अधिक प्रतिश्याय वाढले अस

सतां जे विकार होतात ते सांगतो-

बाधिर्यमांध्यमघृत्वंघोरांश्र्वनयनामयान्॥ शो

थाग्निसादकासादीन्वृथाःकुर्वन्तिपीनसाः२६॥

अर्थ- पीनस वाढले असतां ऐकूं येत नाहीं, दृष्टी मंद होते, वास कळत नाहीं, मयंकर नेत्र रोग होतात. सूज, अग्नि मांघ, रवोकळा इत्यादि विकार होतात.

शोषसंख्यांपूरणार्थं दुसरे हीना

सा रोग सांगतो-

अर्बुदंसप्तधाशोथाश्र्वत्वारोर्शश्र्वतुर्विधम्॥ च

तुर्विधैरक्तपित्तसुक्तंघाणोपिनद्विदुः॥ २७॥ ॥

इति नासारोगनिदानं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- सात प्रकारचे अर्बुद, चार प्रकारचे शोथ चार प्रकारचे अर्श, आणि चार प्रकारचे रक्तपित्त, हीं जीं मागे सांगितलीं आहेत तीं नाकांत होतात, ह्मणून समजावे- ॥ इति नासारोगनिदानम् ॥ ॥

मधुकोशंरुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया ॥ व्याख्याकृता

महाराष्ट्रीमाधवार्यप्रकाशिका ॥ १॥ ॥ ॥

नेत्ररोगनिदान-
कारण-

३८५

उष्णाभितप्तस्यजलप्रवेशाद्दूरेक्षणात्वमविपर्यया
च्च ॥ स्वेदाद्रजो धूमनिषेवणाच्च छेदैर्विधाता ह्मनाति
योगात् ॥ १ ॥ द्रवान्नपानातिनिषेवणाच्च विण्मूत्रवात
क्रमनिग्रहाच्च ॥ प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोभि
घातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥ तथाऋतूनांचविपर्ययेण
केशाभिघातादतिमैथुनाच्च ॥ बाष्पग्रहात्सूक्ष्मनि-
रीक्षणाच्च नेत्रे विकारात्जनयंति दोषाः ॥ ३ ॥ ॥

अर्थ-उन्हानें अंग तापल्यावर थंड पाण्यांत शिरल्यानें (असें करण्या
नें थंडीनें शरीर व्यास होऊन शरीरांतला उष्मा वर चढून नेत्राच्या ते
जाचा पराभव केल्यानें नेत्ररोग होतो.) दुरवर पाहिल्यानें; स्वमविपर्य-
यानें (ह्मणजे दिवसास निजणें आणि रात्रीस जागणें), डोळ्याला वा
फ लागली असतां; किंवा घाम येऊन तो तसाच डोळ्यांत जिरला अस-
तां; किंवा धूळ गेली असतां; किंवा धूर लागला असतां; वांतीचा वेग-
रोध केला असतां; किंवा तिचा अतियोग झाला असतां; पातळ अन्न
पानाचें सेवन केलें असतां; विष्टा, मूत्र, आणि अपान वायू त्यांच्या वेगा
चा हळू हळू निग्रह (ह्मणजे वेग धारण) केला असतां; निरंतर रड
ण्यानें, शोकानें, कोपानें, मस्तकावर अभिघात झाल्यानें; अति मद्यपा-
न केल्यानें; तसेंच ऋतूंचा विपर्यय (ह्मणजे शीतकाळीं उष्ण आणि उ-
ष्णकाळीं शीत) झाल्यानें; केश ह्मणजे कामादि दुःख, त्यानें अभि-
घात ह्मणजे पीडा झाल्यानें; अथवा केश ह्मणजे मनाला खेद तेणें
करून अभिघात ह्मणजे दुःख झाल्यानें; आणि मैथुन केल्यानें; उ-
मूत्रचें वेग धारण केल्यानें, आणि सूक्ष्म पदार्थांच्या अवलोकनानें;

वातादि दोष नेत्रामध्ये रोग उत्पन्न करितात. कृशुतामध्ये नेत्र रोगांची संप्राप्ति लिहिली आहे, ती अशी; — "शिरानुसारिभिर्देवैर्विशुणैरूर्ध्वमाश्रितैः॥ जायंते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः॥" अर्थः— कुपित झालेले वातादि दोष डोळ्याच्या शिरांत शिरून डोळ्याचा भाग व्याप्त केला झणजे त्यांना भयंकर रोग होतात; हे नेत्र रोग वात, पित्त, कफ, रक्त, सन्निपात, आणि आगंतु त्या पासून होणारे असे ७६ शाहातर आहेत.

नेत्ररोगाला प्रायः अपिष्यंद (डोळे येणें) कारण आहेत म्हणून पहिल्या नेत्रे सांगतो.

वातासितात्कफाद्रक्तादपिष्यंदश्चतुर्विधः॥ प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः॥ ४॥

अर्थ— वायु, पित्त, कफ, आणि रक्त त्यां पासून चार प्रकारचा अपिष्यंद होतो. त्याच्या वेदना सोसवत नाहीत; व हा सर्व नेत्ररोगाचें (अधिमंथादिक) उत्पत्ति स्थान होय.

वातापिष्यंदस्तु

निस्तोदनस्तंभनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोभितापाः॥ विशक्तभावः शिशिराश्रुताच्च वातापिपन्नेनयने भवति ॥ ५॥

अर्थ— वायूच्या योगानें डोळे आले असतां कृया वीचल्या प्रमाणें पीडा होते, डोळे जड होतात, अंगाला शाहारे येतात, डोळ्यांतु अहळी फिरते; ते रक्त होतात; डोळे दुखतें— डोळ्यांतून स्त्राव होतो, पण नेहमत नाहीत व जे अश्रू बाहर्तें तें थंड असतें.

नेत्ररोगनिदान-
पित्ताभिष्यंदल-

३८७

दाहप्रपाकौशिशिराभिनंदाधूमायनंबाधससुब्रयश्च॥
उष्णाश्रुतापीतकनेत्रताचपित्ताभिपन्नेनयनेभवंति॥६॥

अर्थ-पित्तानें डोळे आले असतां, त्यांची फार आग होते, त्या भोंवताली-
पिकलेले फोड येतात, त्यांना थंड पदार्थ लावावा अशी इच्छा होते, आंतून
धूर निघाल्या प्रमाणें व्यथा होते; डोळ्यांना एक सारखी गळ लागते, कदम
पाणी निघते, आणि पिवळी असते.

कफजाभिष्यंदल-

उष्णाभिनंदागुरुताक्षिशोथःकंडूपदेहावतिशीतता
च॥स्त्राबोबहुःपिच्छिलएवचापिकफाभिपन्नेनयने-
भवंति॥७॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-कफाच्या योगानें डोळे आले असतां त्यांना उष्ण पदार्थ लावावा अ-
शी वांछा होते (ह्मणजे डोळे शेकावे सेवादतात), त्यांना जडत्व असतें,
सूज येते, कंडू सटते; ते पिचपिचीत बथंड होतात; त्यां तून चिकट पा-
णी पुष्कळ स्वतें.

रक्ताभिष्यंदल-

ताम्राश्रुतालोहितनेत्रताचराज्यःसमंतादतिलोहिताश्च
पित्तस्यलिंगानिचयानितानिरक्ताभिपन्नेनयनेभवंति-

अर्थ-रक्ताभिष्यंदानें डोळ्यांतून तांबूस अश्रू येतात, ते लाल होतात, त्या-
च्या भोंवतालीं तांबड्या रेषा उमटतात, आणि पित्ताभिष्यंदानां जीं ल-
क्षणें सांगितलीं आहेत तीं सर्व होतात.

अभिष्यंदापासूनअधिमंथां

चीउत्पत्तिहोतेह्मण्यूनसां०

वृद्धैरेतैरभिष्यंदैरणांमक्रियावतां ॥ तावंतस्त्व

धिमंथाःस्फुर्नयनेतीव्रवेदनाः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

अर्थ- त्या अभिष्यंदावर कांहीं औषधोपचार नकेला असतां ते वाढून त्यां पासून तिनकेच (चार) अधिमंथ रोग डोळ्या मध्यें होतात, त्यानीं डोळ्याला तीव्र वेदना होते. हे अधिमंथाचे सामान्य लक्षण होय.

दुसरेंसामान्यलक्षणसां०

उत्पात्यतइवात्यर्थनेत्रनिर्मथ्यतेतथा ॥ शिरसो

ईचतंविद्यादधिमंथंस्वलक्षणैः ॥ १० ॥ ॥ ॥

अर्थ- अर्धेडोकें वर फोडून काढल्या प्रमाणें वेदना होतात, आणि डोळ्यांला रबीनें घुसळल्या प्रमाणें असंत वेदना होते. व्याधिप्रभावानें अर्धा मस्तकाला वेदना होते, त्या रोगाला अधिमंथ ह्मणावें, त्याचीं लक्षणें वान जाद्यभिष्यंदा प्रमाणें जाणावीं.

दोषभेदानेकालमर्थादासां०

हन्याहृष्टिंश्लेष्मिकःसमरात्राद्योधीमंथोरक्तजःपं

चरात्रात् ॥ षड्रात्राद्वातिकोवैनिहन्याभिथ्याच्चा

रासैत्तिकःसद्यएव ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- श्लेष्मिक अधिमंथ सात दिवसांनीं दृष्टीचा नाश करितो; रक्तज अधिमंथ पांचांदिवसांनीं; वातिक अधिमंथ साहाशिवसांनीं; आणि पौतिक अधिमंथ मिथ्योपचारानें तत्काळ (तीनदिवसांनीं) दृष्टीचा नाश करितो. (ह्मणजे डोळे जातात.) येथें जोकाला वधिसांगितला तो व्याधि स्वभावानें, व लंघन प्रलेपादि क्रिया करण्या साठी, व अं

नेत्ररोगनिदान

३०९

जन निषेधा सार्धं सांगीतला आहेः

नेत्ररोगांचिसामल-

उदीर्णवेदननेत्ररोगोद्रेकसमन्वितं ॥ घर्षनिस्तोद

शूलाशु युक्तमामान्वितं विदुः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

अर्थ-ज्या नेत्राला वेदना फार होतात, लाली फार असून ते गढूळतात, त्यांत अहळी फिरते, (वाळू घातल्या प्रमाणे खूप लागते;) रुईने टोचल्या सारखे वारते, ठणका लागते, आणि गळ लागते, ते नेत्र आमसुक्त आहे असें समजावे. अंजना दिकांच्या निषेधा सार्धं व लघु-अन्न देण्या सार्धं हे लक्षण सांगितले.

निरामलक्षण-

मंदवेदनताकंडुःसंरंभाशुप्रशांतता ॥ प्रसन्नवर्णता

चाक्षुःसंपक्वदोषमादिशेत् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

अर्थ-उळ्यांचा ठणका कमी झाला, कंड रुडू लागली, सूज व सरली, गळ बंद झाली, आणि उळे निवळले म्हणजे दोष पक्व झाला म्हणून जा.

शोथसहितअक्षिपाकाचेंल-

कंडूपदेहाशुफतःपक्वोदुंबरसन्निभः ॥ संरंभीप-

च्यतेयस्तनेत्रपाकसशोफजः ॥ १४ ॥ शोथहीनानि

लिंगानिनेत्रपाकेत्वशोथजे ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-उळ्याला सूज येऊन ती पिकते, तिच्या सुबे कंडू, पिचपिचि तपणा गळ लागणे, हीं होतात. शोथा वांचून जो नेत्र पाक होतो त्या मध्ये शोथा वांचून बाकीचीं लक्षणे होतात. हा व्याधि त्रिदोषजन्यजाणावा.

हताधिमंथाचेंलक्षण-

उपेक्षणादक्षियद्यधिमंथोवातात्मकःसादयतिप्र

सत्य ॥ रुजाग्निरुद्याग्निरसाध्यएषहताधिमंथःरव-
लुनेत्ररोगः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वातजअधिमंथाची उपेक्षा केली असता तो नेत्राला शोषून दा-
कितो, त्यानें तो ददाहादि महसीडा होतात; हा हताधिमंथ नामक
नेत्र रोग असाध्यच आहे-

वातपर्ययल-

वारंवारंचपर्येतिश्रुवोनेत्रेचमारुतः ॥ रुजश्चिविवि
धास्तीन्नाःसज्ञेयोवातपर्ययः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वायुक्रमानें केव्हां केव्हां झुकुटीत येतो, केव्हां केव्हां नेत्रांत येतो;
आणि नाना प्रकारच्या तीव्र पीडाकडितो-त्या रोगाला वातपर्यय म्हणावें-

शुष्काक्षिपाकल-

यत्कृणितंदारुणरूक्षवर्त्मसंदत्यतेचाविलदर्शनंच ॥

ऋदारुणंयत्प्रतिबोधनेचशुष्काक्षिपाकोपहतंतदक्षि ॥ १७ ॥

अर्थ- जें नेत्रउघडत नाही, ज्याची पापणी कठीण वरूक्ष होते, ज्याला
आग फार होते, जें गडूब दिसतें, व जें उघडण्यास कठीण पडतें, जें नेत्र-
शुष्काक्षिपाक नामक रोगानें पीडित झालें झणून समजावें- हा रोग-
रक्त सहीत वायुनें होतो झणून करालानें सांगितलें आहे-

अन्यतोवातलक्ष-

यस्यावदुर्कणीशिरोहनुस्थोमन्यागतोवाप्यनिलोन्य-

तोवा ॥ कुर्याद्भुजं वैश्रुविलोचनेचतमन्यतोवातमुदा

हरंति ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- घाटी, कान, मस्तक, हृत्तवटी, मानेच्यामागल्याशिरा, या म-
ध्ये किंवा इतर ठिकाणी राहून वायू झुकुटी मध्ये किंवा डोळ्या

साक्षात्प्राप्तमभ्युषितमम्लतः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

अर्थ-मध्ये किंचित् नीलवर्णं आणि आसपास लाल झालेले असे सर्व नेत्र पिकते ह्यणजे त्यावर पिवळे फोड येतात, त्याला किंचित् दाह होऊन सूज येते, व पाण्याची गळ लागते; हा रोग अम्ल भोजना दि कारणाने पासून होतो ह्यणून त्याला अम्लाभ्युषित ह्यणतात.

शिरोसातल-

अवेदनावापिसवेदनावायस्याक्षिराज्योद्दिभवन्तिताम्राः

मुहुर्विरज्यन्तिचथाःसताह्व्याधिःशिरोसातइतिप्रदिष्टः२०

अर्थ-ज्याच्या नेत्रांतल्या शिरा वेदना रहित किंवा वेदना सहित असून तांबड्या होतात; आणि त्या बारंबार अधिकधिक लाल होतात त्याच्या तारोगाला शिरोसात असे ह्यणतात. हा व्याधि रक्तजन्य होय.

शिराहर्षल-

मोहाच्छिरोसातउपेक्षितरक्तजायेतरोगस्तुशिराप्रहर्षः

ताम्राश्रुमंडलंस्ववतिप्रगादंतथानशक्नोत्यनिवीक्षितुंच२१

अर्थ-अज्ञानाने शिरोसाताची उपेक्षा केली असता शिराप्रहर्ष रोग होतो; त्यासुळे डोळ्यांतून तांबडे स्वच्छ अश्रू गळते, व रोग्याच्या नेत्रे डोळ्याउपटून पाहू वत नाहीत. ॥ इति सर्वगताः ॥ ॥ ॥

आतां नेत्रांमध्ये काळपातुळ्यांवर जे रोग होतात ते सां०

सत्रणसुक्रल-

निमग्नरूपंतु भवेद्विदुष्योसूच्येवकिंदंप्रतिभातियेदु

स्त्रावंस्त्रवेदुष्यामतीवयच्चतत्सत्रणशुक्रमुदाहरति ॥१२॥
 अर्थ—नेत्राच्या काळ्या भागावर फूल पडते, वतें आंत बुडाल्या सार
 रवें व मध्यें रुईनें फोंक पाडल्या साररवें दिसते; व नेत्रांतून अतिउ-
 ष्या व पुष्कळ स्त्राव होतो; त्या रोगाला सत्रणशुक्र म्हणतात. त्या म-
 ध्यें पीडा आंत होत असते असें जाणावें. क्षतांत पीडा हीणें हें युक्त
 च आहे, आणि डोळ्या सारखा रुकुमार ठिकाणीं तर विशेष पीडा
 होते असें भोजादिकांचें म्हणणें आहे-

हें असाध्य असतां ही अवस्था भेदानें कदाचित्
 साध्यहोतेतें सांगतो-

दृष्टेः समीपेन भवेत्तु यत्तु न चावगाढं न च संस्त्रवे द्वि ॥ अवे
 दनं वान च युग्मशुक्रं तस्मिन्निद्विमायातिकदाचिदेव ॥१३॥

अर्थ—जे शक्र (फूल) दृष्टीच्या जवळ होत नाहीं, खोल गलेले न
 रून फार स्त्रवत नाहीं, ज्याला वणका नसतो, जें एका शेजारीं एक-
 असें जुळें झालेले नसतें, तसले शक्र कदाचित् साध्य होतें-

अत्रणशुक्रल-

स्यंदात्पके कृष्णागतं स चोषं शंखं वेदुं कुं दप्रतिमावभासं
 वैहायसात्रप्र तनुप्रकाशमथाव्रणं साध्यतमं वदंति ॥१४॥

अर्थ—अभिष्यंदा पासून उत्पन्न होऊन डोळ्याच्या काळ्या भागावर
 झालेले, चोष (म्ह-शिंंग किंवा तुमडीची पीडा) फक्त, शंख, चंद्र, कुंदा
 चें पुष्य त्या साररवें पांढरें, आकाशांतील दगा प्रमाणें पानळ, असें जें व्रण
 रहित शक्र असतें, तें सरव साध्य म्हणून सांगतात-

गणोरजातबहलचसुक्रचिरोस्थितंवापिवदंतिकृच्छ्रम् ॥
 अर्थ-जें शक्र खोलगेलेले, व जाड झालेले, आणि फारां दिवसांचें तें कृ-
 श्च साध्य होतें:

तेंच अवस्था भेदानें असाध्य
 होतें तें सांगतां-

विच्छिन्नमध्यं पिशिता घृतं वा च लं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च
 ॥२५॥ द्विखगतं लोहितमंततश्च चिरोस्थितं चापि वि-
 वर्जनीयम् ॥ ॥ ॥

अर्थ- जें शक्र मधलें मांस झडल्या सुबें सच्छिद्र ह्मणजे मध्यें खळ
 गापडलेलें किंवा, त्याच्या उलट पिशिता घृत म्ह० भोंवताळीं मांस वाढले,
 चंचल (म्ह० एकाठिकाणीं नाटिकणारें) शिरांनीं व्याप्त झाल्या सुबें -
 बारीक झालेले, दृष्टीभाशकरणारें, (हें "दृष्टेः समीपेन भवेत् ॥" ह्या
 च्या उलट आहे) दोन परलांत ह्म पडद्यांतगेलेले, भोंवताळीं तांबडे-
 आणि मध्यें पांढरें; आणि फार दिवसांचें शुक्र असेल्लें सोडून घाबें

वरसांगितल्या प्रकारचेंच शुक्रकेवळ असाध्य असतें
 असें नाही, तर दुसऱ्या प्रकारचेंही अ-
 साध्य असतें म्हणून सांगत

उष्णाश्रुपातः पिडकाचनेत्रेयस्मिन् भवेत्पुद्गनिभंचशुक्रं
 ॥२६॥ तदप्यसाध्यं प्रवदंतिकेचिदन्यच्च यत्तिरिष-
 क्षतुल्यम् ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्या डोळ्यांतून करत अश्रु गळून, पुढीं उत्पन्न होते (दो

न पटलांत सुक्र गेलें असतां हें लक्षण होतें) व जेथें सुगायेवटें व-
त्या सारखेचं सुक्र होतें, त्याडोळ्यांतलें तें सुक्र असाध्य होय- आणि
जें सुक्र कुकूड कुंभ्याच्या पक्षाच्या रंगाचें (म्ह- काळ्यारंगाचें) अ-
सतें, तें ही कोणी असाध्य म्हणून म्हणतात-

अक्षिपाकास्य-

श्वेतःसमाक्रामतिसर्वतोद्दिदोषेणयस्यासितमंडलंतु ॥ त

मक्षिपाकास्यमक्षिपाकं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ २७

अर्थ- डोळ्याच्या कृष्ण भागावर दोषाच्या योगानें चहूंकडे श्वेत (सु-
क्र) पसरतो, हासन्निपातजन्य अक्षिपाकास्य नामक अक्षिपाक
मोडावा, म्हणून सांगतात-

अजकाजात-

अजापुरीषप्रतिमोरुजावान्सलोहितलोहितपिच्छिलाश्रुः

विगृह्यकृष्णं प्रचयोभ्युपैतितच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥ २८

॥ इति कृष्णजाः ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- कृष्ण भागावर शेंबीच्या बाबलेल्या लेडेया सारखा, दुखणारा,
किंचित तांबूस, तांबडें वचिकट अशु दाळणारा, असाजो प्रचय ह्म-
देंबुस (टीग) वाढतो त्याला अजकाजात म्हणून म्हणतात-

दृष्टीचेरोग-

पहिल्यापटलांत दोषगोलाअस

सतांत्याचें लक्षण-

प्रथमेपटलेयस्यदोषोदृष्टिव्यवस्थितः ॥ अव्यक्ता

निचरूपाणिकदाचिदपश्यति ॥ २९ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याचा पहिल्या पटलांत (सर्वांच्या आंतल्या) दोष जाळत

कान्केशान्जालकानिचपश्यति ॥ ३० ॥ मंडलानि
 पताकाश्चमरीचीकुंडलानिच ॥ परिप्लवांश्चविविधा
 न्वर्षमभ्रंतमांसिच ॥ ३१ ॥ दूरस्थानिचरूपाणिमन्य
 तेचसमीपतः ॥ समीपस्थानिदूरेचदृष्टेर्गोचिरविभ्रमा
 न् ॥ ३२ ॥ यत्नवानपिचात्यर्थं सूचोपाशंनपश्यति ॥ ॥

अर्थ-दुसऱ्या पटलांत दोष गेला असतां दृष्टि अत्यंत विव्दल होते,
 (म्हणजे पदार्थ पहाण्या विषयीं असमर्थ होते.) तसेंच डोक्यापुढें-
 माशा, डास, केस, जाळीं, मंडले, पताका, किरण, कुंडले, नानाप्रकारच्या
 पाण्याचें पर्जन्य, अभाळ आलेले आणि अंधःकार, हीं नसतां दृष्टी
 सपडतात; मक्षिकादिक नसतां दृष्टीस पडतात हीं तरी दृष्टि विव्दल
 झाल्यानें होते. आणि विषय भ्रंति सुद्धें दूरचे पदार्थ जवळ आणि
 जवळचे दूर आहेत असें वाटते, आणि पुष्कळ प्रयत्न करीत असतां
 हीं सूईचें नेडें दिसत नाहीं.

तृतीयपटलगतलक्षणः

उर्ध्वपश्यतिनाधस्तात्तृतीयपटलगते ॥ ३३ ॥ महांत्य
 पिचरूपाणिच्छादितानीवचांबरैः ॥ कर्णनासाक्षिही
 नानिविकृतानिचपश्यति ॥ ३४ ॥ यथादोषंचरज्येत
 दृष्टिर्दोषेबलीयसि ॥ अधस्तेतुसमीपस्तेदूरस्ते-
 चोपरिस्त्रिते ॥ ३५ ॥ पार्श्वस्त्रितेषुनदोषेपार्श्वस्थं
 नैवपश्यति ॥ समंततःस्थितेदोषेसंकुलानीवपश्य

ति॥ ३६॥ दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्भ्रुस्वंचपश्य

ति॥ द्विधास्थिते द्विधापश्येद्बहुधावानवस्थिते ॥

॥ ३७ ॥ दोषे दृष्टिस्थिते तिर्यगे कवे मन्यते द्विधा ॥ ३८ ॥

अर्थ—तिसऱ्या पटलांत दोष गेला असतां वर दिसते, खालीं दिसत नाहीं, मोठीं जवळीं असलीं तरी वक्रांनीं आड्यादित केल्या सा रखांनीं दिसतात; कांन, नाक, बडोळे, नाहीत अशीं प्राण्यांचीं अंगां व बेडीं वांकडीं रूपें दृष्टीस पडतात; आणि ज्या वातादि दोषां लारक्तमास मेदादिकांचें सहाय्य असल्यानें तो बलवान असतो त्याचें जें रूप (रंग) आहे त्यानें दृष्टि रंगते, (म्हणजे त्याच्या दोषाचा वर्ण- त्याच्या दृष्टिला येतो.) दोष अधो जागीं असला तर जवळचें दिसत नाहीं, दोष वर असला तर दूरचें दिसत नाहीं, बाजूकडे दोष असला तर बाजूचा पदार्थ दिसत नाहीं, चहूंकडे पसरला असतां एकमेकांत मिसळलेलीं रूपें दृष्टीस पडतात, दृष्टीच्या मध्यें दोष गेला असतां मोठा पदार्थ लहान दिसतो, दोन ठिकाणीं दोष राहिला असतां दोन दोन पदार्थ दिसतात, आणि दोष अव्यवस्थित असला म्हणजे एक पदार्थाचीं अनेक रूपें दिसतात, दृष्टिगत दोष वांकडा असला तर एकाचे दोन तुकडे केल्या प्रमाणें दिसतात-

चतुर्थपटलगततिमिरलक्षणा-

तिमिरारव्यः स वै रोगश्चतुर्थपटलगतः ॥ रुणद्धि सर्व
तो दृष्टिं लिंगनाशमतः परं ॥ ३९ ॥ अस्मिन्नपित्तमोक्षूते
नानि रूढे मद्भागदे ॥ चंद्रादित्योसनक्षत्रावन्तरिक्षे च
विर्युतः ॥ ४० ॥ निर्मलानि च ते जांसि फ्राजिष्युनि-
चपश्यति ॥ ॥ ॥ ॥

बुद्धता, आणि निर्मळ दीप्ततेजें दिसतात.

तृतीयपटलाश्रितकाचदोषालादुसरी संज्ञासांगतो.

सएवलिंगनाशस्कनीलिकाकाचसंज्ञितः॥४१॥ ॥

अर्थ- तृतीयपटलगत काच (मोतिबिंदु) उपेक्षा केल्यानें तोच पुनः चौथ्यापटलांत आला म्हणजे त्याला लिंगनाश आणि नीलिका ही संज्ञा देतात. हा रोग असाध्य आहे.

दोषविशेषानेरूपदर्शनकसेंहो तेतें सांगतां

तत्रवातेनरूपाणिभ्रमंतीवहिपश्यति॥अविलान्य
रूणाभानिव्याविह्वानोवमानवः॥४२॥पित्तेनादित्य
स्वद्योतशक्रचापतडिङ्गणान्॥नृत्यंतश्चैवशिखिनः
सर्वेनीलंचपश्यति॥४३॥कफेनपश्येद्रूपाणिस्नि-
ग्धानिचसितानिच॥सलिलप्लावितानीवपरिजा-
उषानिमानवः॥४४॥पश्येद्रक्तेनरक्तानितमांसिविवि-
धानिच॥ससितान्यथकृष्णानिपीतान्यपिचमानवः
॥४५॥सन्निपातेनचित्राणिविसुतानिचपश्यति॥
बहुधाचद्विधावापिसर्वाण्येवसमेततः॥४६॥ही-
नांगान्यधिकंगानिज्योतीष्यपिचपश्यति॥ ॥

अर्थ- वायूने रोगी गदूळ, तांबूस, वांकडी, आणि जशीं कांहीं फिरत

आहेत अशीं रूपें पाहातो.

पित्तानें— तो सूर्य, काजवा, इंद्रधनुष्य, विद्युल्लता, त्याचीं रूपें; -
आणि नांचणारे मयूर व सर्व वस्तू निळ्या रंगाच्या पहातो.

कफानें— स्निग्ध आणि पांढरीं पाण्यांत बुडवून काढल्या प्रमाणें
मंद आणि जड अशीं रूपें तो पहातो.

रक्तानें— तांबडी व किंचित पांढरीं, काळीं, आणि पिवळीं अशीं
रूपें तो रोगी पहातो.

सन्निपातानें— नानातडेचीं, विपरीत (म्ह. एकाचीं अनेक, दो
न, किंवा अनेक रूपें चहू कडे पहातो,) ही नांगाचीं किंवा अधिक अं
गाचीं रूपें, आणि नानाप्रकारच्या ज्योती पहातो.

**पित्तानें दुसरें परिम्लायि संज्ञक
तिमिरहोतें तें सांगतो.**

पित्तं कुर्यात्परिम्लायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा ॥ ४७ ॥ पी
तादिशस्तथोद्योतान्त्रविचापिसपश्यति ॥ विकीर्य-
माणान्बद्योतेर्दृक्षांस्तेजोभिरेव च ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

अर्थ— रक्ताच्या तेजानें मिश्र झालेल्या पित्ता पासून परिम्लायि-
रोग होतो; त्याच्या योगानें रोगी दिशा, अकाश, आणि सूर्य हे पिवळे -
आणि झाडे काजव्यानीं आणि तेजानीं भरलेलीं पहातो.

रागभेदानें लिंगनाशालाषद्विधत्वसांग.

वक्ष्यामिषड्विधं रागो लिंगनाशमतः परं ॥ रागोरुणो
मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ॥
कफात्सितः शोणितजः सरक्तो समस्तदोषप्रभवो
विचित्रः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥

नीं नाना तद्देवा रंगे होते.

वातिकरागाचें विशेषलक्षण सांग-

अरुणमंडलं दृष्ट्यां स्थूलकाचारुणप्रभं ॥ परिम्लायिनि
रोगोस्थान्म्लायिनीलंचमंडलं ॥ ५० ॥ दोषक्षयात्कदाचित्
स्यात्त्वयंतत्रप्रदर्शनिम् ॥

अर्थ-परिम्लायि रोगाचे गर्भां दृष्टीवर जाड्या काचे सारखें तांबडें मंडल
होतें, तें म्लान, व निळें ही असतें. त्या मध्ये दोष कमी झाला असतां कदा
चित् आपल्या आपण दिसतें- येथें दोष शद्धानें कोणी कोणी कर्म घेतात-

दृष्टिमंडलगतरागलक्षण-

अरुणमंडलं वातात् चंचलं परुषंतथा ॥ ५१ ॥ पितान्मंड
लमानीलं कांस्याभं पीतमेव च ॥ श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं
शंखकुंदेदुपांडुरंग ॥ ५२ ॥ चलसद्यपलाशस्थः सुक्लो विं
दुरिवाभसः ॥ मृधमाने च नयने मंडलं तद्विसर्पति ॥ -
॥ ५३ ॥ प्रवालपद्मपत्राभं मंडलं शोणितात्मकं ॥ दृष्टिरा
गो भवेच्चित्रो लिंगनाशो त्रिदोषजे ॥ ५४ ॥ यथास्वं दोष
लिंगानि सर्वेषु भवन्ति हि ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-वायूनें दृष्टिमंडल तांबडें, चंचल, आणि खरखरीत होतें; पि
तानें-दृष्टिमंडल किंचित निळें व कांशा इतकें पिवळें होतें, कफानें-
जाड, स्निग्ध, शंख, कुंदाचें फूल आणि चंद्र यां सारखें पाढरें अस
तें; आणि डोळा-चोबला असतां हलणाऱ्या कमलपत्रावरच्या पाण्या

माधवनिदान-

च्या बिंदू सारखे इकडे तिकडे पसरते; रक्तापासून दृष्टि मंडळ, पौव-
ळ्या सारखे किंवा रक्तकमला सारखे तांबडे असते; आणि त्रिदो
षज लिंगनाशा मध्ये तहे तहेचें मंडळ होते; व सर्वांमध्ये त्या त्या दो
षांचा लक्षणें होतात-

मार्गे सांगितलेले व पुढें सांगावयाचे

अज्ञादृष्टि रोगांची संख्या.

षड्लिंगनाशाः षडभिरेचरोगादृष्ट्याश्रयाः षट्चषडेवचस्युः ॥५५

अर्थ- पूर्वी सांगितलेले लिंगनाशा ६ आणि पुढें विदग्ध दृष्ट्यादि सांगाव
याचे ते ६ मिळून १२ दृष्टि रोग होतात-

पित्तविदग्धदृष्टीचें लक्षणं सां-

पित्तेन दुष्टेन गतेन वृद्धिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ॥५६

तानि रूपाणि च तेन पश्येत्सर्वे नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥५६

अर्थ- पित्त दुष्ट होऊन वाटल्याने ज्या मनुष्याची दृष्टि पिवळी होते; व
त्या योगाने तो सर्व पदार्थ पिवळ्या रंगाचे पाहतो, त्याला पित्त विदग्ध
दृष्टि लक्षणावें.

दिवान्धयल (दिवान्धके)

प्राप्ते तु तीयं पटलं च दोषे दिवान्धयलं पश्येन्निशि वीक्षते सः ॥

रात्रौ सशीतानुग्रहीत दृष्टिः पित्तात्मभावाद् पित्तानि पश्येत् ॥५७

अर्थ- तिसऱ्या पटलांत दोष (पित्त) गेला असतां दिवसास रोग्याला
दिसत नाही, रात्री गारव्या सुळे पित्त कमी झालें म्हणजे दिसते.

कफविदग्धदृष्टीचें लक्षणं-

तथानरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुकुानि हिमन्यते तु ॥

अर्थ- त्याप्रमाणेच कफ विदग्धदृष्टीचा पुरूषाचीच रूपे पांढरी पाहतो.

नेत्ररोग-

४०१

नक्तांध्यः (रानांध्यं)

त्रिषु स्थितो यः पदलेषु दोषो नक्तांध्यमापादयति प्रसक्त्य
॥५८॥ दिवा ससूर्या लुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तुरूपाणिक-
फाल्पभावात् ॥ ॥ ॥

अर्थ- जो दोष (कफ) तिन्हीं पदलांत राहून, रानांध्यं उत्पन्न करितो,
तो दिवसास सूर्याच्या तापानें कमी झाल्या सुद्धें दिवसास दिसतें.

धूमदर्शच्चिलक्ष-

शोकज्वरायासशिरोभित्तोपेरभ्याहतायस्य नरस्य दृष्टिः ॥५९

धूम्रांस्तथापश्यति सर्वभावान्सधूमदर्शातिनरः प्रदिष्टः ॥

अर्थ- शोक, ज्वर, आयास, आणि मस्तकताप त्यानीं पित्त कुपित होऊन ज्या
च्या दृष्टिला विकार होतो, त्याला तेणें करून सर्व पदार्थ धुरकट दिसतात.
त्या रोगाला शोक विदग्ध दृष्टी म्हणतात. त्या सुद्धें दिवसास मात्र धुरकट
पदार्थ दिसतात, कारण; रात्रीं पित्त कमी असल्या सुद्धें निर्मळ दिसतें.

ह्रस्वदृष्टिचिल-

यो ह्रस्वजात्यो दिवसेषु कृच्छ्राद्भ्रूस्वाणिरूपाणि च तेन पश्येत् ॥६०

अर्थ- जो ह्रस्वजात्य उरूष असतो, त्याला दिवसास मोठे पदार्थ बारीक दिस
तात; कारण, त्या वेळेस दृष्टि मध्यगत दोष असतो, हाही रोग पित्तजन्य आहे.

नकुलांध्य-

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्नानकुलस्थयदूत् ॥ चि

त्राणिरूपाणि दिवास पश्येत्सर्वे विकारो नकुलांध्यसंज्ञः ॥६१

अर्थ- ज्या नराची दृष्टि दोषानीं व्याप्त होऊन सुंगसान्या बुबला सारसी चक्ष
कते, तो मनुष्य दिवसास नाना प्रकारचीं रूपें पहातो, त्या विकाराला-
नकुलांध्य म्हणतात.

माधवनिदान- गंभीरदृष्टि-

दृष्टिर्विरूपाश्वसनोपसृष्टासंकोचमभ्यंतरतश्चयाति ॥ रुजा
वगादंचतमक्षिरोगंगंभीरकेतिप्रवदंतितज्ञाः ॥ ६२ ॥
अर्थ-जी दृष्टि वायूनें विकृत होऊन आंत संकोचित होते, बंढणकते, तिला
गंभीरका म्हणतात.

आगंतुजलिंगनाश-

बाह्योपुनर्हाविहसंप्रदिष्टोनिमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्चा ॥
निमित्ततस्तत्रशिरोमितापात्क्षेपस्तमिष्यंदनिदर्शनः सः ६३
अर्थ-अभिघातज लिंगनाश दोन प्रकारचे होतात, एक निमित्तजन्य, बहुसं-
रा अनिमित्तजन्य; त्या पैकीं शिरोमितापाने (विषवृक्षाच्या फुलावरून
न आलेल्या वाऱ्याचा स्पर्शमस्तकास झाल्याने) होतो, तो निमित्तजन्य;
त्या मध्ये रक्तामिष्यंदाचीं लक्षणें होतात.

अनिमित्ताचें लक्षण-

संरर्षिगंधर्वमहोरगाणांसंदर्शनेनापिचभास्करस्य ॥
हन्येतदृष्टिर्मनुजस्यस्यसलिंगनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥ ६४ ॥
तत्राक्षिविस्पृष्टमिवावभातिवैडूर्यवर्णीविमलाचदृष्टिः ॥
अर्थ-देव, ऋषि, गंधर्व, महासर्प, आणि सूर्य त्यां कडे टक लावून पाहि-
ल्यानें ज्या मनुष्याची दृष्टी नष्ट होते, तिला अनिमित्त लिंगनाश म्हणतात.
त्या रोगांत डोळा स्वच्छ दिसतो, आणि दृष्टि वैडूर्य मण्या सारखी स्वच्छ
(म्हणजे श्यामवर्ण) असते. ॥ इति दृष्टिजाः ॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

मयन्मांसं चीयते सिते ॥ पृथग्मृद्वधिमांसार्मिवहृतंचय
 कृन्निभं ॥ ६६ ॥ स्थिरं प्रस्तारिमांसाद्यं शकृन्माद्य
 र्मपंचमं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- डोळ्याच्या पांढऱ्या भागावर पातळ, विस्तीर्ण, श्यामवर्ण, वतांबूस
 असे जें मांस वाढतें त्याला प्रस्तारि अर्मे म्हणावे; शकृन्भागावर पांढ
 रें, मृदु मांस फार दिवसानों वाढतें त्याला शुक्लार्मे म्हणावे; कमला-
 प्रमाणें लाल व मृदु जें मांस वाढतें त्याला रक्तार्मे म्हणावे; जें मांस
 विस्तीर्ण, मऊ आणि काळजाप्रमाणें दिसतें त्याला अधिमांसार्मे म्हण
 तात; जें कठीण, वपसरणारें, स्नावरहित मांस वाढतें त्याला स्नाय्वर्मे
 म्हणावे.

शक्तिरोग-

श्यावाःस्युःपिशितनिभास्तविंदवो ये शुक्त्याभासि
 तनियताः सशक्तिसंज्ञः ॥ ६७ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- डोळ्याच्या श्वेत भागावर श्यामवर्ण, मांसतुल्य, शिंपी सारखे जें
 बिंदू होतात; त्यांना शुक्ति म्हणतात.

अर्जुन- (अहिरा)

एकोयशशरुधिरोपमश्वबिंदुः शकृन्स्त्रोभवति
 तदर्जुनं वदति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- शुकु भागावर सशान्च्या रक्ता सारखा जो एक बिंदू उत्पन्न होतो,
 त्याला अर्जुन असें म्हणतात. व्यवहारान अहिरा म्हणतात.

माधवनिदान- पिष्टक-

श्लेष्मामारुतकोपेनशुक्लेमांसंससुन्नतम् ॥ पिष्टव
सिष्टकंविद्धिमलाक्तादर्शसिन्निभम् ॥ ६८ ॥ ॥

अर्थ— कफवायूचा कोपाने शकू भागावर पिठा सारखे जें मांस वाढते,
त्याला पिष्टक म्हणतात; ते मळकट अशी सारखें दिसते.

जाल-

जालाभःकविशिरोमहान्सरक्तःसंतानःस्मृतइह-
जालसंज्ञितस्त ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ— शकू भागावर शिरांचें मोठें दाट जाळ्या सारखें जाळें होतें,
त्याला जाल असें म्हणतात.

शिराजपिटिका-

शकूस्थाःसितपिडकाःशिरावृतायास्ताब्रूयारसित
ममीपजाःशिराजाः ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ— शकू भागावर शिरांनीं व्यापलेल्या पांढऱ्या पुळ्या होतात, त्यांना
शिराजपिटिका म्हणतात. त्या कृष्ण भागाच्याजवळ होत असतात.

बलास-

कांस्याभोऽमृदुरथवारिबिंदुकल्पोविज्ञेयोनयनसि
तेबलाससंज्ञः ॥ ७० ॥ ॥ इतिशकूजाः ॥ ॥ ॥

अर्थ— शकू भागावर कांशा सारखा करीण, अथवा पाण्याच्या बिं
दु सारखा किंचित उचललेला जो ग्रंथि होतो त्याला बलास असें-
म्हणतात. ॥ इतिशकूजाः ॥ ६९ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥

पूयालस-

पक्कःशोथःसंधिजोयःसतोदःस्त्रवेत्सूयंपूतिपूया

नेत्ररोग-

४०५

लसारव्यः॥ ॥६॥ ॥६॥ ॥७॥ ॥६॥ ॥

अर्थ-नेत्राच्या संधीवर शोथ होऊन पिकून कुठतो; व सांतून दुर्गंध पू
वाहतो; व त्याला ठसठस लागते- त्या रोगाला पूयात्स असे म्हणतात-

उपनाह-

ग्रंथिनील्योदृष्टिसंधावपाकीकंडुपायोनीरुजस्तूपनाहः७१

अर्थ-नेत्र संधीवर मोठी गांठ येते; ती थोडी पिकते; तिला कंडु पुष्कळ अस-
ते; ती दुरवत नाही- त्या ग्रंथीला उपनाह असे म्हणतात-

स्त्रावकिंबानेत्रनाडी (लारु)

गत्वासंधीनश्रुमार्गेणदोषाःकुर्युःस्त्रावानूलक्षणैः
स्वरूपेतान् ॥ तं हि स्त्रावनेत्रनाडीतिचैकेतस्यालिंगं
कीर्तयिष्येचतुर्धा ॥७२॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-वातादि दोष अश्रुमार्गाने संधीत जाऊन स्वकीय लक्षण युक्त स्त्रा
व उत्पन्न करतात- त्या स्त्रावाला कोणी नेत्रनाडी म्हणतात; ती चार प्र
कारची आहे; तिचे लक्षण सांगतो-

पाकःसंधीसंस्त्रवेद्यस्तपूयंपूयास्त्रावोसौगदःसर्वज
स्त ॥ श्वेतंसांद्रं पिच्छिलं संस्त्रवेक्षिष्लेष्मास्त्रावोसौ
विकारोमतस्तु ॥७३॥ रक्तास्त्रावःशोणिताद्योविका
रःस्त्रवेदुष्यांतरक्तंप्रभूतं ॥ हारिद्राभंपीतमुष्णांज
लंवापित्तास्त्रावःसंस्त्रवेत्संधिमध्यात् ॥७४॥ ॥

अर्थ-पूयास्त्राव नेत्रसंधीवर सूज येऊन पिकते; व तिच्यांतून पू
हतो; हा रोग सन्निपातात्मक आहे-

श्लेष्मास्त्राव-जांतून पांढरा, दाट, आणि चिकट पूवाहातो तो-

रक्तास्त्राव-ज्याविकारांतपुष्कळउष्णारक्तस्त्रवतेतो,होरक्तजहोय-

४०६

माधवनिदान-

पित्तास्राव-ज्यामध्ये संधी मधून हळदवट पिवळें उष्ण पाणी
वाहतें तो- पर्वणीव अलजी-

ताम्नातन्वीदाहपाकोपपन्नाज्ञेयावैधैःपर्वणी
वृत्तशोथा ॥ जातासंधीसुकुक्कुष्योलजीस्यात्-
तस्मिन्नेवप्रथितापूर्वलिंगैः ॥७५॥ ॥ ॥

अर्थ-नेत्राच्या शुकु कुष्य संधीवर तांबडी, लहान, चाटोळी जी पि
टिका होते; वजी दाह होऊन पिकते; तिला पर्वणी म्हणावे. आणि त्या
च टिकाणीं पांच लक्षणांनीं युक्त जी मोगी पिटिका होते, तिला अलजी
असें म्हणावे.

कृमिग्रंथि-

कृमिग्रंथिर्वर्त्मनःपक्ष्मणश्चकंडुकुर्युःकृमयःसं
धिजाताः ॥ नानारूपावर्त्मशकृंतसंधीचरंत्यत
नयनंदूषयंतः ॥७६॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-डोळ्याचें पोट आणि पांपण्या त्यांच्या संधी मध्ये उसन-
झालेले नानाप्रकारचे कृमि कंडू वगां उसन करितात; आणि डोळ्यांचें पोट
वगां बराभाग त्यांचा जेथें संधी होतो तेथें जाऊन डोळ्याच्या
आंतल्या भागाच्या दूषित करून आंत पिरतात; त्या गांठीला कृ
मिग्रंथि म्हणतात.

वर्त्मरोग- (पांपण्यांचेरोग)

उत्संगपिटिका-

अभ्यंतरसुरवीताम्नाबाह्यतोवर्त्मतश्चया ॥ सो-
त्संगोत्संगपिटिकासर्वजास्बूलकंडुरा ॥७७॥ ॥

नेत्ररोग

४०७

अर्थ- तोंडआंत असून डोळ्याचा पोटावर उचळून आलेली, तांबडी, मोगी, वकडू फक्तजी पिठिका होते, तिला उत्संगपिठिका म्हणतात ही सन्निपातात्मक आहे.

कुंभिका-

वर्त्मनिपिठिकाध्मातामिद्यंतेचस्त्रवंतिच॥कुंभीकबी-

जसदशाःकुंभीकाःसन्निपातजाः॥७८॥ ॥ ॥

अर्थ- पोटाच्या कडेवर कुंभीच्या बीजा सारख्या पिठिका होतात; त्या पिठिका असतां फुगतात आणि फुटून बाह्यतात; त्यांस कुंभिका म्हणतात; त्या सन्निपातात्मक आहेत;

पोथकी-

स्त्राविण्यःकंदुरागुव्येरिक्तसर्षपसन्निपाः॥रुजावंस्य

श्र्वपिठिकाःपोथक्यइतिकीर्तिनाः॥७९॥ ॥ ॥

अर्थ- तांबड्या मोहोच्या सारख्या, रक्तस्त्रवणाच्या, कडू फक्त, जड, खुपणाच्या ज्या पिठिका होतात त्यांस पोथकी (खुपण्या) म्हणतात.

वर्त्मशर्करा-

पिठिकाथारवरास्थूलसूक्ष्माभिरभिसंवृता॥वर्त्म-

स्थाशर्करानामसरोगोवर्त्मदूषकः॥८०॥ ॥ ॥

अर्थ- डोळ्याच्या पोटावर जी पिठिका कठीण, व मोठी असून सभोवती बारीक पिठिकांनी वेष्टिलेली असते; तिला वर्त्मशर्करा म्हणतात. त्या रोगानें पांपण्या नासतात.

अशीवर्त्म-

एवोरुबीजप्रतिमाःपिठिकामंदवेदनाः॥श्लुष्णाः-

खराश्र्ववर्त्मस्थास्तदशीवर्त्मकीर्त्यते॥८१॥ ॥ ॥

अर्थ- कांकडीच्या बियासारख्या, मंदवेदन, गुळगुळीत, कठीणशा पिटिका डोळ्याच्या पोटावर येतात, त्यांना अशीवर्त्म म्हणतात-

शुष्कार्शी-

हीर्षीकुरःखरस्तब्धोदारुणोभ्यंतरोद्भवः॥व्याधिरेषो
तिविरल्यातःशुष्कार्शीनामनामतः॥८२॥ ॥ ॥

अर्थ- डोळ्याच्या पोटाच्या आंत लांबट खरखरीत कठीण, दुःखदायक-
असाजो मांसांकुर होतो; त्या व्याधीला शुष्कार्शी म्हणतात- हा सन्नि-
पातज आहे असें समजावे.

अंजना-

दाहतोदवतीताम्नापिटिकावर्त्मसंभवा॥मृद्धीमंदरु
जासूक्ष्माज्ञेयासांजननामिका॥८३॥ ॥ ॥

अर्थ- दाह व टोचणीनें फक्त, नांबडी, मऊ, लहान, मंद पीडाकारक पिटि-
का डोळ्याच्या पोटावर होते, तिला अंजना म्हणतात- हीहि सन्निपात-
जच आहे- हित्वाच रांजण वाडी व अंजुली म्हणतात-

बहलवर्त्म-

वर्त्मोपचीयतेयस्यपिटिकाभिःसमंततः॥सवर्णाभिः
स्थिराभिश्चविद्याद्बहलवर्त्मतत्॥८४॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याच्या डोळ्याचें पोट त्वक्समान वर्ण व कठीण पिटिकानीं चहुं क-
डून व्याप्त होतें; त्याच्या त्या रोगाला बहलवर्त्म म्हणावे; हे सन्निपातज
आहे असें समजावे.

वर्त्मबंध-

कंडूमताल्पतोदेनवर्त्मशोधेनयो नरः॥नसमंछादये
दक्षिद्यन्नासौवर्त्मबंधकः॥८५॥ ॥ ॥ ॥

नेत्ररोग-

४०९

अर्थ- ज्याच्या डोळ्याचे पोट रुजल्या सुकें डोळा बरोबर झांकला जात नाही, त्याच्या त्या रोगाला वर्त्मबंधक म्हणावे; त्या रुजलेला कंड रुतले वों चणी लागते, हा रोग त्रिदोषजन्य आहे.

क्लिष्टवर्म-

मृदल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्मसममेव च ॥ अकस्माच्च भवे
द्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः ॥ ८६ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- डोळ्याच्या रवालचीं बरचीं दोन्हीं पोटें मृदु, अल्पवेदन, तांबूस, होऊन अकस्मात् लाळ मडक होतात; त्या रोगाला क्लिष्टवर्त्म म्हणतात, हा रोग कफ रुक्तज आहे.

वर्त्मकर्म-

क्लिष्टं पुनः पित्तकृतं शोणितं विंदहेयदा ॥ तदा क्लिन्-
त्वमापन्नसुच्यते वर्त्मकर्मः ॥ ८७ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- क्लिष्टवर्त्मच पुनः पित्तसुक रुक्तानें जे झांजळतें, तेन्हां तें हि द हिं दून चिरवला सारखें होतें; त्या व्याधिला वर्त्मकर्म म्हणावे- हा पित्ताधिक सन्निपातात्मक होय.

श्याबवर्त्म-

वर्त्मयद्वात्थतो तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ॥ तदा हुः
श्याबवर्त्मेति वर्त्मरोगा विशारदाः ॥ ८८ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- जें पोट बाहेरून व आंतून काळ वडून रुजतें, व ठणकतें, त्या ला श्याबवर्त्म म्हणतात, हे वाताधिक त्रिदोषजन्य आहे.

प्रक्लिन्ववर्त्म-

अरुजं वात्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि ॥ प्रक्लिन्व-
वर्त्मतद्विधात्क्लिन्मत्यर्थमंततः ॥ ८९ ॥ ॥ ॥ ॥

माधवनिदान-

अर्थ- जेंपोट अल्पवेदन, व बाहेरून सजलेले, आणि कडेला फार चिकचिकीत असतें; त्याला अक्लिन्नवर्त्म म्हणावे. हा कफज विकार आहे.

अक्लिन्नवर्त्म-

यस्य धौतान्यधौतानि संबध्यंते पुनः पुनः ॥ वर्त्मन्य
परिपक्वानिविद्यादक्लिन्नवर्त्मतत् ॥ ९० ॥ ॥

अर्थ- ज्याच्या जोळ्याच्या पांण्या न धुतल्या किंवा धुतल्या तरी चिकट पाण्याने पुनः पुनः एकमेकास चिकटतात; पोटेपिकून सुवानें चिकटतात असें नाही. त्यारो गाला अक्लिन्नवर्त्म म्हणतात.

वातहतवर्त्म-

विमुक्तसंधिनिश्रेष्ठं वर्त्म यस्य न मील्यते ॥ एतद्वातहतं
वर्त्मजानीयादक्षिचितं कः ॥ ९१ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याचा संधि फुटला आहे, व ज्याची उघड सांप होत नाहीं असें जोळ्याचें पोटे मिटत नाहीं; त्याला वातहतवर्त्म असें म्हणावे.

अर्बुद-

वर्त्मांतरस्थं विषमं ग्रंथिभूतमवेदनं ॥ आचक्षतेर्बुद-
मितिसरक्तमवलंबितम् ॥ ९२ ॥ ॥ ॥

अर्थ- जोळ्याच्या पोटाच्या आंतल्या बाजूला वाटोळा, मंदवेदन, किंचि व तांबूस, जलद वाढणारा असा जो ग्रंथि होतो; त्याला अर्बुद म्हणतात. हे त्रिदोषात्मक होय.

निमेष-

निमेषणीः शिरावायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयः ॥ प्रचाल-
यति वर्त्मानि निमेषं नाम तं विदुः ॥ ९३ ॥ ॥

अर्थ- वर्त्माश्रित वायु उघड सांप करणाऱ्या शिरा मध्ये शिरून पाप-

नेत्ररोग-

४११

ण्या चाळवितो, त्या योगानें पांपण्या वरचेवर भिदतात: त्या रोगाला नि
मेष (डोळे मिचकावणें) म्हणतात-

शोणितार्श-

वर्त्मस्थो यो विवर्द्धेत लोहितो मृदुरं कुरः ॥ तद्रक्तजं शो
णितार्शश्छिन्नं छिन्नं प्रवर्द्धते ॥ ९४ ॥ ॥ ॥

अर्थ- रक्ताच्या योगानें डोळ्याच्या पोंटांच्या आंतल्या अंगास तांबडा, व
मृदु अंकुर वाढतो, त्याला शोणितार्श म्हणतात, त्याला वारंवार का
पले तरी पुनः वाढतो.

लगण-

अपाकी कठिणः स्खूलो ग्रंथिर्वर्त्मभवोरुजः ॥ सकंदूः
पिच्छिलः कोलसंस्थानो लगणस्तसः ॥ ९५ ॥ ॥

अर्थ- डोळ्याचा पोंटावर बोरयेवदा मोठा, कठीण, कंडुयुक्त, बुळबुळीत ग्रं
थि होतो; त्याला लगण म्हणतात. हा कफजन्य आहे, म्हणून ठणकत
व पिकत ही नाही.

विसवर्त्म-

त्रयोदोषावहिः शोथं कुर्युश्छिद्राणिवर्त्मनोः ॥ प्रस्त्रव
त्यंतरुदकं विसवद्विसवर्त्मतत् ॥ ९६ ॥ ॥ ॥

अर्थ- तिन्ही दोष कुपित होऊन डोळ्यांचीं पोंटे सुजतात, व त्यांनां छिद्रे -
पडतात, त्यांतून कमळ तंतू प्रमाणें आंत पाणीं झिरपतें; त्या रोगाला वि
सवर्त्म म्हणतात-

कुंचन-

वाताद्यावर्त्मसंकोचं जनयंति यदा मलाः ॥ तदा द्रष्टुं
शक्नोति कुंचनं नाम तद्विदुः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वातादिक द्रोष जेव्हां पापण्यांचा संकोच करितात, तेव्हां मसुळ्या-
च्यानें जोळे उघडून पहावत नाहीं; त्या रोगाला कुंचन (कुच्छोन्मील
न) असें म्हणतात.

पक्ष्मकोप- (पडकेंस)

प्रचलितानिवातेनपक्ष्माण्यक्षिविशंतिहि ॥ घृष्यं
त्यक्षिसुहुस्तानिसरंभंजनयंतिच ॥९८॥ असितेसि
तभागेचमूलकोशास्यतंत्यपि ॥ पक्ष्मकोपःसविशेषः
व्याधिःपरमदारुणः ॥९९॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वायूनें जोळ्याच्या पापण्यां उरफाडून त्यांचे केंस जोळ्याच्या बुबुळ्या
ला वारंवार घासवतात; त्या सुळे बुबुळ्याचे काळे, पांढरे, भागसजतात; ते
केंस सुळ्यापासून रुवतात. त्या व्याधिला पक्ष्मकोप किंवा उपपक्ष्म
म्हणतात. हा मोठा त्रास दायक आहे. व्यवहारांत पडकेंस म्हणतात.

पक्ष्मशात-

वर्त्मपक्ष्माशयगतंपित्तंरोमाणिशातयेत् ॥ कंडूदाहंच
कुरुतेपक्ष्मशातंतमादिशेत् ॥१००॥ ध्र ॥ ध्र ॥ ध्र ॥ -
इतिनेत्ररोगनिदानंसमाप्तम् ॥ ॥ श्रीः ॥ ध्र ॥ श्रीः

अर्थ- वर्त्मपक्ष्माच्या मूळाशीं राहाणारें पित्तकुपित होऊन केंस झडवितें; व जो
ळ्यांस कंडू रुवते, आणि आग होते. त्या रोगाला पक्ष्मशात म्हणतात. पक्ष्म
शात आणि कुंचन हे रोग रुश्रुतांत नाहीत, अन्यथांत आहेत,
म्हणून रुश्रुतौक्त संख्येला बाध येत नाहीं. ॥ इतिनेत्ररोगनिदानसमाप्तम् ॥

मधुकोशंरुनिर्मध्यसारमाकृष्यवेमया ॥ चारव्याकृतामहा
राष्ट्रीमाधवार्यप्रका- ————— -शिका ॥१॥ ॥ ॥

शिरोरोगनिदान-

४१३

शिरोरोगाश्चजायन्तेवातपित्तकफैस्त्रिभिः॥ सन्निपातेन
रक्तेनक्षयेणकृमिभिस्तथा॥१॥सूर्यावर्तान्तवानार्धाव
भेदकशंखकैः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वात, पित्त, कफ त्र्यानी ३, सन्निपाताने १, रक्ताने १, क्षयाने १, कृमीनी १;
सूर्यावर्त १; अमंतवाल १; अर्धावभेदक १; आण्णि शंखक १ भिन्न ११ प्रकारचे
शिरोरोग (मस्तकशूल) होतात-

वातज-

यस्यानिमित्तंशिरसोरुजश्चभवंतितीव्रानिशिचाति
मात्रम्॥ बांधोपतापैःप्रशमश्चयत्रशिरोभितापःसस
मीरणेन॥२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याचे मस्तक अकस्मात् दुरवते, वरात्रीस तर अधिकच होते; बांध
ल्याने किंवा शोकल्याने उतरते, त्याचा हा वातज शिरोरोग समजावा-

पैत्तिक-

यस्योष्णमंगारचितंतथैवभवेच्छिरोद्व्यतिवाक्षिनासा॥ शी
तेनरात्रौचभवेच्छमश्चशिरोभितापःसतुपित्तकोपात्॥३॥

अर्थ- ज्याचे मस्तक अंगार वेवल्या प्रमाणे तप्त होते; व डोळे आणि नाक हीं
जळजळतात; शीत पदार्थाने किंवा रात्री शांत होते; त्याचा मस्तक शूल पि
त्तकोपाने होतो असे जाणावे

श्लेष्मिक-

शिरोभवेद्यस्यकफोपदिग्धंरुप्रतिस्तब्धमथोहिमंच॥ शू
नाक्षिकूटं वदनंचयस्यशिरोभितापःसकफप्रकोपात्॥४॥

अर्थ- ज्याचे डोळे आंतून कफाने सारवल्यासारखे, जड, बांधल्यासारखे,

आणि थंड होते; व डोळे रुजोर असून तोंडाला धोदरी येते; त्याचा
हामस्तकशूल कफजन्य जाणावा:—

सन्निपातिक-

शिरोमितापेत्रितयप्रवृत्तेसर्वाणिलिंगानिसमुद्भवन्ति ॥५॥

अर्थ- तिन्हीं दोषांनीं असून झालेल्या शिरोरोगामध्ये सर्व लक्षणें होतात.

रक्तज-

रक्तात्मकःपित्तसमानलिंगःस्पर्शसिद्धत्वंशिरसोभवेच्च ॥

अर्थ- रक्तजन्य शिरोरोगांत पौतिक शिरोरोगाचीं लक्षणें होतात, व डो-
ळ्याला स्पर्श सहन होत नाही.

क्षयज-

असृग्वस्पाश्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह संक्ष-
येण ॥६॥ क्षवप्रवृत्तिः शिरसोमितापः कथं भवेदुग्र-
रुजोतिमात्रम् ॥ संस्वेदन छर्दन धूमनस्ये रसृग्बिमोक्षे-
श्र्वविवृद्धिमेति ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- मस्तकातील रक्त, वसा, कफ, आणि वायू त्यांचा क्षय झाल्या
नें अत्यंत भयंकर मस्तकशूल होतो; त्यांत शिंका फार येतात, मस्तक ता-
पते; व त्यावर स्वेद, वांति, धूम पान, नस्य, आणि रक्तमोक्ष हे उपाय के-
ले असतां तो वाढतो.

कृमिज-

निस्तद्यते यस्य शिरोतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव-
चांतः ॥ घ्राणाच्च गच्छेद्बुधिरं स पूयं शिरोमितापः-
कृमिभिः सघोरः ॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याच्या मस्तकाला अत्यंत दांकी लागते, व कृमी आंतून पोरवर

सूर्यावर्तः

सूर्योदयंयाप्रतिमंदमंदमक्षिण्वरुक्त्सुपैतिगाढा॥

विवर्धतेचांशुमतासहैवसूर्यापवृत्तोविनिवर्ततेच॥९॥

शीतेनशांतिलभतेकदाचिदुष्णो न जंतुः स्फुरवमाप्नुयाद्वा

सर्वात्मकंकष्टतमं विकारं सूर्यापवृत्तंतमुदाहरंति॥१०॥

अर्थ-सूर्योदया बराबर कपाळ दुरवण्यास हळूहळू आरंभ होऊन जसजसा सूर्य चढतो तसतसा तो शूळ डोळे आणि कुकुदी (भिवया) या मध्ये अधीक होऊं लागतो; आणि सूर्या बरोबर वाढून सूर्य मावळला म्हणजे नाही सा होतो. शीत किंवा उष्ण उपचारानें मनुष्याला स्फुरव होतें. त्या सान्निपातिक विकाराला सूर्यापवृत्त म्हणतात.

अनंतवातः

दोषास्तदुष्टास्त्रय एवमन्यां संपीड्य गाढं सरुजांस्त

तीव्रासु ॥ कुर्वन्ति साक्षिण्विशंखदेशे स्थितिकरोत्या

शुविशेषतस्तु ॥११॥ गंडस्य पार्श्वे च करोति कंपं हस्तु

ग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ॥ अनंतवातंतमुदाहरंति-

दोषत्रयोश्च शिरसो विकारम् ॥१२॥ ॥ ॥

अर्थ- तिन्ही दोष दुष्ट होऊन मानेच्या मागल्या शिरांस बळकट जरवून डोळे, भिवया, आणि आंख त्या ठिकाणी राहून अत्यंत तीव्र वेदना करतात; व कानाच्या पुढल्या भागावर कंप होतो, हनवरी जरवडते; नेत्ररोग होतात. त्या त्रिदोषजन्य मस्तक रोगाला अनंतवात असें म्हणतात.

माधवनिदान- अर्धावभेदक- (अर्धशिशि)

रूक्षाशनात्यध्यशनभाग्वातावश्यमैथुनेः॥ वेगसंघा
रणायासव्यायामैःकुपितोनिलः॥ १३॥ केवलसक
फोवाङ्गीगृहीत्वाशिरसोबली ॥ मन्याश्रुशंखकृणा-
क्षिललातेर्धेतिवेदनाम् ॥ १४॥ शस्त्रारणिनिभांकु
र्यानीत्रांसोर्धावभेदकः॥ नयनंवाथवाश्रोत्रमभि
वृद्धोविनाशयेत् ॥ १५॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- रूक्षान्न, अतिभक्षण, अध्यशन, पूर्वदिशेकडन्वावारा, दंभ, मैथु
न, वेगधारण, अयास, व्यायाम, त्या कारणांनां कुपित झालेला केवळ वायु
किंवा कफयुक्त वाफ अर्धे मस्तक धरून मानेच्याशिरा, भिवयी, आंखकान,
डोळा, ललाट, हीं सर्व एका बाजूचीं धरून कुहाडीनें घावघातल्या सा
रखी किंवा रवीनें घुसळल्यासारखी वेदना करितो. त्याला अर्धाव
भेदक म्हणतात. हारोग फार वाढला असता त्या बाजूचा डोळा जा-
तो किंवा कान बहिरा होतो.

शंखक-

पित्तरक्तानिलादुष्टाः शंखदेशेविमूर्च्छिताः॥ तीव्ररु
ग्दाहरागं हिशोथं कुर्वतिदारुणम् ॥ १६॥ सशिरो-
विषवद्देगीनिरुंध्यासुगलंतथा ॥ त्रिरात्राज्जीवितं हं
तिशंखको नामनासतः ॥ १७॥ त्र्यहाज्जीवति मेष-
ज्यं प्रत्यारव्यायास्य कारयेत् ॥ इति शिरोरोगनिदानं ॥

अर्थ- दुष्ट झालेले पित्त, रक्त, आणि वायु (येथें कफही दुष्ट आहे अ
सें समजावें) फारवाढून अरवांवर अयंकर सूज उत्पन्न करितात; तिला
ठणका फार लागतो, आग फार होते, व ती लाल फार होते; ती विष वेगा

जापिय शिखल तर रोगा जगता- परतु प्रत्यारव्यान करून चिकित्सा क
रावी-॥ ॥ इति शिरोरोगनिदानसमाप्तं ॥ ॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥ १॥

मधुकोशः—

स्त्रीरोग- प्रदरनिदान-

विरुद्धमधाध्यशनादजीर्णाहर्षप्रपातादतिमैथुना
च्च ॥ यानातिशोकादतिकर्शनाच्चभाराभिघाताच्छय
नाद्विवाच्च ॥ १ ॥ तंश्लेष्मपित्तानिलसन्निपातेश्चतुःप्र
कारंप्रदरं वदन्ति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ—विरुद्ध, मद्य, अध्यशन, अजीर्ण, गर्भपात, अतिमैथुन, अतिगमन,
अतिशोक, उपवासादिकानां कर्शन, जड ओझे वाहाणे, काष्ठादिकांचा-
अभिघात, दिवानिद्रा; त्या कारणांनीं कफ, पित्त, वायु, आणि सन्निपात-
त्या भेदानां चार प्रकारचा प्रदर रोग (धुपणी) होतो.

प्रदरांचे सामान्यरूप-

असृग्दरं भवेत्सर्वसांगमर्दसवेदनम् ॥ २ ॥ ॥

अर्थ—सर्व प्रदरांमध्ये आंग मोडून येते, वहातापायांलाकळ लागतात-

उपद्रव-

तस्यातिवृक्षौदौर्बल्यंश्रमोमूर्च्छामदस्तृषा ॥ दाहःप
लापःपांडुत्वंतद्वारोगाश्चवातजाः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

साधवनिदान-

अर्थ- तो प्रदर फार बाढला असतां शक्तिकमी होते, थकवा येतो, मूर्च्छी येते, गुंगी येते, तहान लागते, तलरबी होते, रोगिणी बडबड करि ते, अंग पांढरें फटफटीत पडतें, झांपड पडते, आणि वातज रोग (आक्षेपकादिक) होतात-

श्लेष्मिक-

आमंसपिच्छाप्रतिमंसपांडुपुलाकतोयप्रतिमंकफात्सु॥

अर्थ- कफ पासून, आमरसयुक्त, बुळबुळीत, किंचित् पांढरा कोंड्या-च्या पाण्या सारखा त्वाव होतो; त्यालाच श्वेतप्रदर किंवा सोमरोग म्हणतात-

पैत्तिक-

सपीतनीलासितरक्तमुष्णंपित्तार्त्तियुक्तंभृशवेगिपित्तात्॥

अर्थ- पित्तानें- किंचित् पिवळा, निळा, काळा, तांबडा, व कटत असा प्रदर बाह्यतो- त्यांत पित्ताच्या दाह चिमचिमादि पीडा होतात, व त्याचा वेग पुष्कळ असतो-

वातिक-

रूक्षारुणंफेनिलमल्पमल्पंवातार्त्तियानासिशिनोदकाभो॥

अर्थ- वायूनें- रूक्ष, तांबूस, फेसाळलेला, मांस धुतलेल्या पाण्या सारखा, थोड थोडा प्रदर बाह्यतो; व त्यामध्ये वायूच्या पीडा होतात-

त्रिदोषज-

सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णीमज्जप्रकाशंकुणपंथि
दोषम् ॥ तच्चाप्यसाध्यंप्रवदंतितज्ञानतत्रकुर्वन्ति
तन्निषक्चिकित्साम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- जो प्रदर मध, तूप, हरिताळ, आणि मज्जा त्यांचा रंगासारखा-

वदुर्गंध युक्त असतो, तो त्रिदोषज जाणावा; हा असाध्य आहे म्हणून त्यावर वैद्यानें चिकित्सा करूनये.

विशुद्धार्तवलक्षण-

मासान्निःपिच्छदाहार्तिपंचरात्रानुबंधिच ॥ नैवाति
बहुलं नाल्पमार्तवं शुध्मादिशोत् ॥ ७ ॥ शशासूक्ष्मति
मंयच्चयद्दालाक्षारसोपमम् ॥ तदार्तवं प्रशंसंति य-
च्चाप्फनविरज्यते ॥ ७ ॥ ॥ इति प्रदरनिदानम् ॥ ॥

अर्थ— जें आर्तव (विटाळ) बुळबुळीत नसतें, व ज्यामध्ये दाह शूलादिक नसतात, व ज्याचा अनुबंध (महिन्यांतून) पांच दिवस पर्यंत असतो, व जें फार नसतें, व थोडेंही नसतें (मध्यम प्रमाणानें असतें) तें शुद्ध म्हणून समजावें; आणि जें शशाच्या रक्तासारखें, किंवा अळिस्यासारखें लाल असतें, आणि ज्यांत फडकें मिजबून धुतलें असतां फडक्याला डाग राहात नाही, तें आर्तव शुद्ध समजावें ॥ इति प्रदरनिदानम् ॥ ॥

योनिव्यापत्तिनिदान-

विंशतिर्व्यापदोयोनेर्निर्दिष्टारोगसंग्रहे ॥ मिथ्याचारेणताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ॥ १ ॥ जायंते बीजदोषाच्च देवाच्च शृणुताः पृथक् ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ— रोग संग्रहामध्ये योनीचे बीज रोग सांगितले आहेत; ते मिथ्याचार विहारानीं, वदुष्टार्तवानें, बीजदोषानें, आणि देवानें स्त्रियांना होतात; त्यांचीं वेगळीं लक्षणे सांगतां-

साफेनिलमुदावृत्तारजःकृच्छ्रेणसुंचति ॥ २ ॥ वध्यां दुष्टार्तवांविद्याद्विसुतानित्यवेदनाम् ॥ परिसुतायां सवतिग्रास्यधर्मेणरुग्मृशं ॥ ३ ॥ बाललाककशा-

स्तब्धाशूलनिस्तोदपीडिता ॥ चतसृष्वपिचाद्या
रुमवंत्यनिलवेदनाः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-ज्या योनीतून फेंसाळलेले आर्तव मोक्या कष्टानें वाहते, तिला उदावृता म्हणतात. जिचें आर्तव दुष्ट झालें आहे तिला बंध्या म्हणतात. जिला निरंतर वेदना होते, तिला विप्लुता म्हणतात. जिला मेशुनानें फार पीडा होते, तिला परिप्लुता म्हणतात. जी योनी कर्कश, स्तब्ध असून शूलतोद युक्त असते तिला वातला म्हणतात. पाहिल्याच्यार योनी (उदावृता, बंध्या, विप्लुता, आणि परिप्लुता) मध्ये वात वेदना होतात.

सदाहंक्षीयतेरक्तयस्याः सालोहितक्षया ॥ सवात
मुद्गमेढीजं वामिनी रजसान्वितम् ॥ ५ ॥ प्रस्रंसिनी
स्रंसतेतुक्षोमितादुःप्रजायिनी ॥ स्थितं स्थितं हं
तिगर्भेषु त्रघ्नी रक्तसंक्षयात् ॥ ६ ॥ अत्यर्थं पित्त-
लायोनिर्दाहपाकज्वरान्विता ॥ चतसृष्वपिचाद्या
रुपित्तलिंगो ब्रूयो भवेत् ॥ ७ ॥ ॥ ॥

अर्थ-जा योनीतून कटन रक्त वाहाते, तिला लोहितक्षया म्हणतात. जिच्यातून रजोयुक्त शक्क वायूबरोबर वाहाते, तिला वामिनी म्हणतात. जी योनि स्थान फ्रष्ट होते, तिला प्रस्रंसिनी (अंगबाहेर येतेतें) म्हणतात. ही मरदल्यानें प्रसव नीट होत नाही. ज्या योनीमध्ये रक्तक्षय झाल्यानें गर्भ मरत नाही, तिला पुत्रघ्नी म्हणतात. जी योनि अत्यंत दाह, पाक (पिकणें), आणि ज्वर त्यांनीं युक्त असते तिला पित्तला म्हणतात. - पाहिल्या च्यारी (रक्तक्षया, वामिनी, स्रंसिनी, आणि पुत्रघ्नी) मध्ये पित्ताचीं लक्षणें अधिक होतात.

अत्यानंदानसंतोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ॥ कर्णिन्यां क-
र्णिका यो नो श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥ ८ ॥ मैथुने चरणा
पूर्वपुरुषादतिरिच्यते ॥ बहुशश्वातिचरणानयोर्बीजं
न विंदति ॥ ९ ॥ श्लेष्मलापिच्छिलायोनिः कंडूयुक्ताति-
शीतला ॥ चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मालिंगोच्छ्रयो भवेत् ॥ १० ॥

अर्थ- जी योनि कितीही मैथुन केले तरी संतोष पावत नाही, तिला अत्या
नंदा म्हणावे. जी मध्ये कफरक्तापासून कर्णिका (कमळाच्या वाटीसार
खासांसकंद) होते, तिला कर्णिनी म्हणावे. जी योनि असम्यक् मैथुनाने
पुरुषाच्या पूर्वचि द्रावते, तिला चरणा म्हणावे. म्हणजे जो पर्यंत पुरु
षाला सुख होत नाही त्या पूर्वचि ही विराम पावून बीजग्रहण करीत ना
हीं. जी योनि बहुवार मैथुनाने पुरुषाच्या मागून द्रावते, तिला अतिचर
णा म्हणतात. त्या दोघी मध्ये गर्भधारण होत नाही. जी योनि बुबुबी
त, कंडूयुक्त, व अत्यंत थंड असते तिला श्लेष्मला म्हणतात. पहिल्या
च्यारी (अत्यानंदा, कर्णिनी, चरणा, आणि अतिचरणा) या मध्ये क-
फाची लक्षणे अधिक असतात.

अनार्तवाऽस्तनी षंडोरवरस्पर्शाच्च मैथुने ॥ अतिक्रय
गृहीतायास्तरुण्यास्त्वंडिनी भवेत् ॥ ११ ॥ विवृतानि
महायोनिः सूची वल्कातिसंवृतानि ॥ सर्वलिंगसमुत्था
ना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ १२ ॥ चतसृष्वपि चाद्यासु स
र्वलिंगानि दर्शनम् ॥ पंचासाध्या भवंती ह योनयः सर्व
दोषजाः ॥ १३ ॥ ॥ इति योनिव्यापन्निदानम् ॥ ॥

अर्थ- ज्या स्त्रीला विटाळ येत नाही व जिला स्तन नसतात, व जिचे -
पग मैथुनकाळीं खरखरीत लागते तिला षंडी म्हणावे. ज्या तरुणा

योनिकंदनिदान-
पैतिकयो-

४२३

दाहरागज्वरयुतंविधासित्तात्मकंतुतम् ॥३॥ ॥

अर्थ-जो कंद दाह, लाली, आणि तापत्यानीं फक्त होतो त्याला पै-
तिक म्हणावे.

श्लेष्मिक-

नीलपुष्पप्रतीकाशंकंडूमेतंकफात्मकम् ॥

अर्थ-जो कंद अबशीच्या फुला सारखा निळा व कंडु युक्त होतो, तो
कफात्मक समजावा-

सन्निपातात्मक-

सर्वलिंगसमायुक्तंसन्निपातात्मकंवदेत्

इतियोनिकंदनिदानम् ॥४॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-जो कंद सर्व दोषांच्या लक्षणानीं युक्त असतो, त्याला सन्निपा-
तात्मक म्हणावे. ॥ इतियोनिकंदनिदानम् ॥ ॥ ॥ ॥

मूढगर्भनिदान-
गर्भपात-

मयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् ॥

गर्भपाततिरक्तस्यसमूलंदर्शनंभवेत् ॥१॥ ॥

अर्थ-मय, अभिघात, तीक्ष्णोष्ण अन्नपाण्याचें सेवन, त्या कारणा-
नीं गर्भपात होत असतां मूलयुक्त रजोदर्शन होतें-

स्त्राव आणि पातयोचा काळ-

आचतुर्थीततोमासात्प्रसवेद्गर्भविद्रवः ॥ तत-
स्थिरशरीरस्यपातःपंचमषष्ठयोः ॥२॥ ॥

अर्थ-चोथ्या महिन्या पर्यंत गर्भ पातळ अवस्थेत असल्या सुकें-
तो स्वबतो म्हणून त्याला स्त्राव म्हणतात; आणि तेथून पुढे पांच
व्या सहाव्या महिन्या मध्ये शरीर बनल्यावर जो गर्भ पडतो;
त्याला पात म्हणतात-

गर्भ अकालीं कशानें पडतो त्या विष

यांनिदानपूर्वकदृष्टांतसांगतो-

गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्यैःपक्वंद्रुमादि

वफलंपततिक्षणान् ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-अभिघात, विषम आसन, आणि पीडनादिक त्या कारणां
नीं जसे पिकलेले फळ (जे केवळ देंगस लागलेले असते) अभि-
घातानें क्षणांत झाडावरून पडते, तसा गर्भ तत्काळ पडतो-

प्रसूतहोतेवेळींमूढगर्भकशानें

होतोतोसांगतो-

मूढःकरोतिपवनःखलुमूढगर्भेशूलंचयोनिजठ

रादिषुमूत्रसंगम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-मूढ (कुंडितगति) वायु गर्भाला मूढ (अडवा) करितो; आणि
योनि व प्रोट त्यांचा ठिकाणी शूल उत्पन्न करितो; व मूत्र कोंडतो-

मूढगर्भांच्या आठप्रकारच्यागति-

मुद्योनिलेनविगुणेनततःसगर्भःसंख्यामतीत्य

बहुधासमुपैतियोनिम् ॥ द्वारंनिरुध्यशिरसाज

ठरेणकश्चित्कश्चित्शरीरपरिवर्तितकुञ्जदेहः ॥

॥ ५ ॥ एकेनकश्चिदपरस्तमुजद्वयेनतिर्यगातो-

भवतिकश्चिदवाङ्मुरवोन्यः ॥ पार्श्वोपवृत्तगति

स्त्रिरोग-

४२५

रेतितथैवकश्चिदित्यष्टधागतिरियं हि पराचतुर्धा ॥ ६ ॥ सं-
कीलकः प्रतिखुरः परिघोथबीजस्तेषूर्ध्वबाहुचरणैः शि-
रसाचयोनिम् ॥ संगीचयोभवतिकीलकवत्सकीलो-
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः सहिकाथसंगी ॥ ७ ॥ गच्छेद्भुज
द्वयशिराः सचबीजकारव्यायोनीं स्थितः सपरिघः परि-
घेन तुल्यः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ— विगुण वायूने गर्भविपरीत (अडवा) होऊन अनेक प्रकारानीं यो-
निद्वाराशीं येतो, त्या पैकीं मुख्य आठप्रकार आहेत, ते येणें प्रमाणें;— १ को-
णी गर्भ मस्तकानें योनीचें द्वार बंद करून येतो, २ कोणी योनिनें योनी कडे
येतो, ३ कोणी शरीर बळत्यानें कुबडा होऊन येतो, ४ एखादा गर्भ एक
हात बाहेर काढून येतो, ५ दुसरा दोन्ही हात बाहेर काढून येतो, ६ को-
णी अगळा प्रमाणें आडवा येतो, ७ कोणी मान मोडल्यामुळे खाली तों-
ड होऊन येतो, ८ तसाच कोणी पार्श्वे संगानें दुमडून योनिद्वारा कडे येतो.
त्या प्रमाणें गर्भाची आठ प्रकारची गति होते. दुसरी चार प्रकारची ग-
ति होत नाही सांगतो, ती येणें प्रमाणें;— १ संकीलक, २ प्रतिखुर, ३ परिघ,
४ बीज- यां पैकीं जो गर्भ हात पाय वरती करून डोक्यानें योनीकडे ये-
ऊन खिळ्यासारखा अडकतो तो संकीलक, ज्या गर्भाचे हात पाय
खुरासारखे बाहेर दिसून शरीर अडकून राहातें तो प्रतिखुर, जो-
गर्भ दोन हात आणि मस्तक पुढें करून अडकतो तो बीजक, आणि जो
परिघा प्रमाणें योनींत अडकून राहातो तो परिघ होय.

असाध्यमूढगर्भाणिगर्भिणीचें लक्षण-

अपविद्धाशिरायातुशीतांगीनिरपत्रपा ॥ नीलोद्भूत
शिराहंतिसागर्भसचतांतथा ॥ ९ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्या गर्भिणीच्या मानेचा कांठा मोडल्या सुद्धें मान सांवरत नाहीं, अंग गार पडतें, व लज्जा राहत नाहीं, व जिच्या कुशीवर हिरच्या निळ्या शिरा उरताना ती गर्भिणी व तो गर्भ एकमेकांस मारतात-

पोटांत गर्भमेत्याचें ल०

गर्भास्यंदनमावीनांप्रणाशःश्यावपांडुता ॥ भवेदु

च्छ्वासपूतित्वंशूनतांतर्मृते शिशौ ॥ १० ॥ ॥ ॥

अर्थ- गर्भाची हालचाल राहाने, प्रसव वेदना (वेणा) बंद होताना, अंग हिरवे निळें होतें, आणि उच्छ्वासाला दुर्गंध येते, आणि आंत-मेलेतें पोर फुगल्या सुद्धें पोराला फुगवटी येते.

गर्भमरणहेतु-

मानसागंतुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ॥ गर्भेच्या

पद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

अर्थ- मानेच्या मानसिक व आगंतुक दुःखांनी किंवा रोगांनी गर्भाला पीडा होऊन तो गर्भ शयांत मरतो.

गर्भिणीचें दुसरें असाध्य लक्षण-

योनि संवरणसंगः कुक्षौ मक्कल एव च ॥ हत्सुः स्त्रि

यं मूतगर्भे यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १२ ॥ ३-मू-ग-नि-

अर्थ- वायूच्या योगानें योनीचा संकोच, कुशी मध्यें गर्भ अडकून राहाणें, आणि मक्कल शूल, व आक्षेपक, कास, श्वासादिक उपद्रव; हे झाले म्हणजे ती गर्भिणी जगत नाहीं. ॥ इति मूद गर्भनिदानम् ॥

महकोशं कनिर्मथ्य सारमाह्वयवेमया ॥ व्याख्याकृताम

हाराष्ट्री प्राध्यापिकाशिका ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सूत्रारोग-

४२७

सूतिकारोगनिदान-

अंगमर्दीज्वरःकंयःपिपासागुरुगात्रता ॥ शोथःशूल
निसारोचसूतिकारोगलक्षणम् ॥ १ ॥ मिथ्योपचारा-
त्संक्लेशाद्विषमार्जीर्णभोजनात् ॥ सूतिकायाश्चयेरो
गाजायंतेदारुणास्तते ॥ २ ॥ ज्वरातिसारशोथाश्च-
शूलानाहबलक्षयाः ॥ तंद्रारुचिप्रसेकाद्याःकफवा
तामयोद्भवाः ॥ ३ ॥ कृच्छ्रसाध्याहितरोगाःक्षीणमां
सबलाग्निः ॥ तेसर्वेसूतिकानाम्नारोगास्तेचाप्यु-
पद्रवाः ॥ ४ ॥ ॥ इति सूतिकारोगनिदानम् ॥ ॥

अर्थ- अंगमोडून येणें, ज्वर, कांपरें, तृषा, अंगालाजडत्व, सूज, शूल,
आणि दाळ हीं लक्षणें झालीं म्हणजे सूतिका रोग (बाळंत रोग) झाला
आहे म्हणून समजावें. बाळंतिपीला मलत्या उपचारानें, किंवा दोष-
जनक अन्नपान सेवन केल्याने, अथवा विषमाशन, अजीर्ण भोजना
दिकें करून जे रोग होतात ते मोठे त्रयंकर होतात; ते येणें प्रमाणें:-
ज्वर, दाळ, सूज, शूल, पोटफुगणें, आणि अशक्तता व कफवातजन्य रो-
गां पासून उत्पन्न होणारे, तंद्रा, अन्नद्वेष, आणि तोंडाला पाणी फुरणें,
इत्यादि विकार अशक्तता व अग्नि मांघ असल्या सुद्धे कृच्छ्र साध्य हो-
तात. त्या सर्व ज्वरादि रोगांना सूतिकारोग म्हणतात. त्या पैकीं ए-
कादा रोग प्राधान होऊन बाकीचे उपद्रव रूपांनें असतात. ॥ इ. सू. रो. नि.

स्तनरोगनिदान-

सक्षीरोवाप्यदुग्धोवा दोषः प्राप्यस्तनौस्त्रियः ॥ प्र
दूष्यमांसरुधिरं स्तनरोगायकल्पते ॥ १ ॥ पंचानाम
पितेषां हिरक्तजं विद्धि विना ॥ लक्षणानि समाना

निवाद्यविद्रधिलक्षणैः ॥ इति स्तनरोगनिदानं ॥

अर्थ- वातादि दोष, गर्भिणी किंवा प्रसूत स्त्रीच्या सदुग्ध किंवा अ-
दुग्ध स्तनांत येऊन मांस रक्तदुष्ट करून स्तन रोग उत्पन्न करितो-
स्तनरोग (खांडुक) पांच प्रकारचे होतात; त्या पांचांचीं लक्षणे-
रक्तविद्रधि खेरीज करून बात्य विद्रधि लक्षणा सारखीं होतात-३-

स्तन्यरोग-

गुरुभिर्विधैरेनैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ॥ क्षीरं-

धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ १ ॥ ॥

अर्थ- गुर्वादि नाना प्रकारच्या अन्नांनीं दोष दुष्ट होऊन मातेचे दुग्ध
नासते, तेणें करून बाळकाला नाना तहेचे रोग होतात-

वातादिकांनीं दूषित

दुग्धाचें लक्षण-

कषायं सलिलप्लाविस्तन्यं मारुतदूषितम् ॥ कट्व

म्ललवणं पीतराजिमस्थितसंक्षितम् ॥ २ ॥ कफदु

ष्टं घनं ते ये निमज्जति स्फुपिच्छिलम् ॥ द्विलिंगं दूढ

जं विद्यात्सर्वलिंगं त्रिदोषजम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

अर्थ- जें दुग्ध तुरट व पाण्यावर तरंगणारें असतें तें वात दूषित-
होय- व जें तिरवट, अंबट, आणि खारट असून ज्यावर पिवळ्या रेषा-
दिसतात तें पित्तदूषित समजावें- व जें दूध घट्ट व बुळबुळीत असून
पाण्यांत टांकलें असतां तळीं बसतें तें कफदुष्ट जाणावें- दोन दोन दो-
षांचीं लक्षणे ज्यांत दिसतात तें दूढज जाणावें, आणि ज्यामध्ये तीन-
दोषांचीं लक्षणे दिसतात तें त्रिदोष दुष्ट जाणावें-

स्त्रीरोगानि-

४२९

शुद्धदुग्धाचें लक्षण-

अदुष्टं चांबुनिक्षिप्तमेकी भवति पांडुरम् ॥ मधुरं चावि
वर्णं च तत्र सन्नं विनिर्दिशेत् ॥ ४ ॥ इति स्तन्यरोगानि-

इति स्त्रीरोगनिदानम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

अर्थ- जें दूध पाण्यांत घातलें असता त्याशीं मिळते; व पांढरें आणि मधुर
असून बेरंग नसतें तें शुद्ध म्हणून समजावें- ॥ ॥ इति स्तन्यरोगानि
दानम् ॥ ॥ इति स्त्रीरोगनिदानम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मधुकोशं स्फुर्निर्मथ्यं सारमाकृष्यं वै मया ॥ व्याख्याकृता महारा-
ष्ट्रीमाधवार्यप्रकाशिका ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बालरोगनिदान-

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तनः ॥ स्वा-
स्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसंभवः ॥ १ ॥ ॥

अर्थ- दूध पिणारा, आणि अन्न खाणारा, आणि तुस्तें अन्न खाणा
रा असा तीन प्रकारचा बाळक असतो; तीं दुष्ट नसलीं तर बालक
निरोगी असतो, आणि दुष्ट असलीं तर तो रोगी होतो-

वातदुष्टं शिशुस्तन्यं पिबन्वातगदातुरः ॥ क्षामस्वरः

कृशांगः स्याद्दुष्टविणमूत्रमारुतः ॥ २ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वायूनें दुष्ट झालेलें दूध पिणाऱ्या बालकाला वात रोग होतात;
ते असे कीं, त्याचा शब्द खोल जातो, शरीर कृश होतें, आणि मलमू
त्र वायू हें बंद होतात-

स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापितरोगवान् ॥

तृष्णालुरुष्णासर्वांगः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ ३ ॥ ॥

अर्थ- पित्तदुष्ट दूधपिणाच्या बालकाला घाम येतो, मळपातळहोतो, काबीळ होते, व पित्तरोग होताना ते- (वृषालागते, व सर्वांगा-
ला कडकी असते.)

कफदुष्टंपिबन्क्षीरंलालालुःश्लेष्मरोगवान् ॥

निद्रार्द्रितोजडःशूनःसुकृशिक्षुर्दनःशिशुः ॥४॥

अर्थ- कफदुष्ट दूधपिणाच्या बालकांच्या तोंडांतून लाळफार वा
हते, व कफरोग होताना- (झोप येते, अंगजडहोते, सूज येते,
डोळ्यांना पांढुकी असते, रांतिहोते.)

लेंकराच्या अंतर्गतवेदना

जाणण्याचा उपाय-

शिशोस्तीव्रामतीव्रांचरोदनाच्चक्षयेद्भुजं ॥ सयंसृ
शोद्धृशंदेशंयत्रचस्पर्शनाक्षमः ॥ ५ ॥ तत्रविद्याद्भु
जंमूर्धिरुजंचाक्षिनीनीलनात् ॥ कोष्ठे विबंधवम
शुस्तनदंशान्नकूजनैः ॥ ६ ॥ आध्मानपृष्ठनमन
जठरोन्मनैरपि ॥ वस्तौगुत्येचविणमूत्रसंगोत्रा
सदिगीक्षणैः ॥ ७ ॥ स्तोतांस्यंगानिसंधींश्चपश्ये
घत्नात्सुहृर्मुहुः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- मुळांच्या रडण्या वरून त्यांची कमजास्त पीडा समजावी.
तो बाळ ज्या ठिकाणी वारंवार हात लावील त्या ठिकाणी, वजेथे-
आपणास हात लाऊं देणारनाहीं त्या ठिकाणी त्याचे कांहीं तरी
दुरवन आहे असें समजावे- डोळे भिरण्यावरून मस्तकदुरवनें म्ह
णोन समजावे, मलावरोध, ओकारी, स्तनचावणे, व पोटांतगुर्गु
रणे, पोटफुगणे, पाठनमणे, आणि पोट उचलणे, त्या लक्षणानीं

बालरोग-

४३१

त्यांच्या कोठ्यांत पीडा आहे म्हणून समजावे. मळमूत्रकोडणे, उचकणे, आणि चहूंकडे पाहाणे ईहीकरून त्यांच्या वस्तीत आणि गुल्लस्थानीं पीडा होत आहे म्हणून समजावे. वैद्यानें त्यांचीं स्त्रोतसें (नाक, तोंड, कान, वगैरे द्वारे) हातपाय वगैरे अवयव, आणि संधी वारंवार-पाहावे.

कुकूणक-

कुकूणकःक्षीरदोषाच्छिशूनामेववर्त्मनि॥८॥-

जायतेतेननेत्रंचकंडूरंचस्त्रवेन्मुहुः॥शिशुःकुर्या

ल्लाटाक्षिकूटनासाविघर्षणम्॥९॥शक्तोनाकेश

सांद्रष्टुनवर्त्मोन्मीलनक्षमः॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-कुकूणक (बाळखुपण्या) हा रोग सुळानांच दुधांच्या दोषाने होतो. त्या योगाने त्यांचे डोळे खाजतात, आणि गळ लागते. डोळ्याला रूप आली म्हणजे लेंकरूंकपाळ, डोळे, आणि नाक चोळते, त्याला उन्हाकडे पाहावत नाही, व डोळे उघडत नाहीत.

पारिगर्भिक. (अवयवणें.)

मातुःकुमारोगार्भिण्याःस्तन्यंप्रायःपिबन्नपि॥

॥१०॥आग्निसादवमथुतंदाकाश्यारुचिन्मैः॥

युज्यतेकोष्टवृध्याचतमाहुःपारिगर्भिकम्॥११॥

रोगंपरिभवारब्धंचदद्यात्त्राग्निदीपनम् ॥ ॥

अर्थ- गर्भिणी मातेचें दूध लेंकरूंकप्याले असतां त्याला खोकला, अग्निमांस, वांति, सांपड, अरुचि, आणि त्रम हे होतात; व नें रोड होते, व त्याचें पोट मोठें होऊन टिचटिचिंत दिसते; या रोगाला पारिगर्भिक किंवा परिभव म्हणतात; त्यावर अग्निदीपन औषध योजावे.

माधवनिदान-
तालुकंद (दाळूपडणें)

तालुमांसे कफः कुक्षु कुरुते तालुकंदकम् ॥१२॥ तेन
तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ तालुपातस्त
नद्वेषः कृच्छ्रासानं शक्यं द्रवम् ॥१३॥ तृडक्षिकंटास्य रु
जायी वा दुर्धरिता वमिः ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- तालूच्या मांसा मध्ये कफ कुपित होऊन तालुकंदक रोग होतो; तेणें कस्तूर दाळूला खळगा पडतो, व दाळा खालीं लोंबतो; लेंकस्तूर थान घेत नाही, पिऊं लागले तर मोठ्या कष्टानें पितें; पातळ मळ होतो; ताहान लागते; डोळे, घसा, आणि तोंड हीं दुखतात; मान सावरत नाही, आणि जें दूध पितो तें ओकतो-

महापद्म विसर्प (धांबरें)

विसर्पस्त शिशोः प्राणनाशनो वस्ति शीर्षजः ॥१४॥
पद्मवर्णो महापद्मो रोगो दोषत्रयोद्भवः ॥ शंखाभ्यां
हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ॥१५॥ ॥ ॥

अर्थ- लेंकरांच्या डोक्याला किंवा वस्तीला धांबरें होतें, त्या सुकें लेंकस्तूर जगत नाही; तें धांबरें नांबड्या कमळाच्या पानाप्रमाणें लाल असतें; हा महापद्म रोग त्रिदोषज आहे. हा अखांवर उत्पन्न होऊन उरापर्यंत येतो, अथवा हृदयावर होऊन गुदापर्यंत जातो-

दुसरे विकार बाळकांस
होता तनेसां-

क्षुद्ररोगे च कथिते अजगल्य हि पूतने ॥ ज्वराद्या-
व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ॥१६॥ बालदेहे
पिते तद्दृष्टेयाः कुशलैः सदा ॥ ॥ ॥ ॥

बालरोग-

४३३

अर्थ- क्षुद्ररोगनिदानामध्ये अजगल्ली आणि अहि पूतना सांगितल्या आहेत त्या, वज्ररादि सर्वरोगजे मोठ्यांस होताना म्हणून पूर्वीसांगितले आहेत, ते बालकांस देखील तसेच होताना, असं कुशल वैद्यानीं जाणवते.

सामान्यग्रहजुष्टलक्षण-

क्षणादुद्विजते बालः क्षणाल्पस्यतिरोदिति ॥ १७ ॥

नरे वेदते दारियतिधात्रीमात्मानमेव च ॥ उर्ध्वे निरी

क्षते दंतान् रुखादेत्कूजतिजृम्भते ॥ १८ ॥ क्षुबोक्षिप-

तिदंतोष्ठफेनं वमति चासकृत् ॥ क्षामोति निशिजा

गतिश्चूनांगो भिन्नविट्स्वरः ॥ १९ ॥ मांसशोणितर्ग

धिश्च न चाश्नाति यथापुरा ॥ सामान्यग्रहजुष्टानां

लक्षणं समुदाहृतम् ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- लेंकराला कांहीं लागार झालें म्हणजे तें क्षणांत विव्ळ होतें, क्षणांत त्रासते, रडते, नखांनीं व दातांनीं आपल्याला व आईला ओरबाडते व चाबते, वर पाहाते, दांतखाते, किंकाळी मारते, जांभ्या देते, कपाळाला अळ्याघालते, दांत ओठ चाबते, बारबार तोंडांतून फेंस निघतो, तें रोड होतें व रात्रीचें निजतनाहीं, त्याच्या अंगाला धोदरी येते, मळ पालळ होतो व घसा बसतो, त्याच्या अंगाला रक्त मांसाची घाण येते; पूर्वी प्रमाणें तें खातनाहीं; हे सामान्य ग्रहाचें लक्षण होय.

स्कंदग्रहगृहीतलक्षण-

एकनेत्रस्य गात्रस्य स्रावः स्यंदनकंपनम् ॥ अर्ध-

दृष्ट्या निरीक्षेत वक्रास्योरक्तगंधिकः ॥ २१ ॥ दंतान्

खादति विस्त्रस्तः स्तन्यं नैवाप्तिन्दति ॥ स्कंदग्रह

गृहीतानां रोदनं चाल्पमेव च ॥ २२ ॥ ॥ ॥

अर्थ- लेकरांच्या एका डोळ्यांतून पाणी येते, एक बाजू फुरफुरते, व थरथर कांपते, ते अर्ध्या दृष्टीने पाहाते, तोंड बांकडे होते. रक्ताची दुर्गंधी येते, ते दांत खाते, अंगगळते, ते थान घेत नाही, आणि थोडे रडते. हे स्कंद ग्रह लागल्याचे लक्षण होय.

स्कंदापस्मारलक्षण-

नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञावानतिरोदिति ॥ पूयशो

णितगंधित्वं स्कंदापस्मारलक्षणम् ॥ २३ ॥ ॥

अर्थ- लेक रूंद बेशुद्ध होते, फेंस ओकते, सावध झाले म्हणजे फार रडते, त्याच्या अंगाला पू रक्ताची घाण येते, त्या लक्षणावरून स्कंदापस्मार ग्रहांची पीडा आहे म्हणून समजावे-

शकुनिग्रहलक्षण-

स्वस्तांगो भयचकितो विहंगगंधिः सास्त्रावव्रणप

रिपीडितः समंतात् ॥ स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाह

पाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥ २४ ॥ ॥

अर्थ- शकुनिग्रहाने पीडलेले लेक रूंद गळून जाते, मयाने उचकते, त्याच्या अंगाला पक्ष्याची घाण येते, खवंदे पडून त्यांतून लसवाहाते; सर्व अंगावर फोड उठतात, रतेपिकतात, दाह होतो-

रेवतीग्रहलक्षण-

ब्रणेः स्फोटैश्चितं गात्रं पंकगंधमसृश्रवेत् ॥ भिन्न

वर्चाज्वरीदाहीरेवतीग्रहलक्षणम् ॥ २५ ॥ ॥

अर्थ- रेवतीग्रहाच्या पीडेने लेकराचे अंगव्रणांनी व फोडांनी आम होते; त्यांतून जें रक्त वाहते त्याला चिरबलाची घाण येते; दाह होतात, ताप येतो, अंगाचा दाह होतो-

बालरोग-

४३५

पूतनाग्रहलक्षण-

अतीसारोज्वरस्तृष्णातिर्यक्पेक्षणरोदनम् ॥ नष्ट
निद्रस्तथोद्विग्नस्त्रस्तः पूतनयाशिशुः ॥ २६ ॥ ॥

अर्थ- पूतनाग्रहाच्या पीडेनें दाढ, ज्वर, तृषा, वक्रहृष्टीनें पहाणे, रडणे,
झोंपनयेणे, व्याकूळ होणे, आणि गळून जाणे हीं लक्षणे होतात-

अंधपूतनाग्रहलक्षण-

छर्दिकासोज्वरस्तृष्णावसागंधोतिरोदनम् ॥ स्त-
न्यद्वेषोतिसारश्चअंधपूतनयाभवेत् ॥ २७ ॥ ॥

अर्थ- अंधपूतना ग्रहाच्या पीडेनें लेंकरांस वांति, खोकला, ताप, ताहा
न, चर्बीची घाण, अतिरडणे, धान टांकणे, दाढ, हीं लक्षणे होतात-

शीतपूतनाग्रहलक्षण-

वेपतेकासतेक्षीणोनेत्ररोगोविगंधिता ॥ छर्द्यतीसा
रयुक्तश्चशीतपूतनयाशिशुः ॥ २८ ॥ ॥

अर्थ- शीतपूतना ग्रहाच्या पीडेनें लेंकरूं कांपते, खोकते, क्षीण
होते, त्याच्या डोळ्याला विकार होतो, अंगाला घाण येते, वांति-
हीने, व दाढ होतात-

सुरवमंडिकाग्रहलक्षण-

प्रसन्नवर्णवदनःशिराभीरिवसंचृतः ॥ मूत्रगंधिश्चब
द्वाशीसुरवमंडिकयाभवेत् ॥ २९ ॥ ॥ ॥

अर्थ- सुरवमंडिका ग्रहाच्या पीडेनें लेंकरांच्या नोंडाला स्वटवी येते,
व शरिराची कांति सुंदर होते, शिरांनीं जरवडल्या सारखें होतें, त्या-
च्या अंगाला सुताची घाण येते; तें लेंकरूं पुष्कळ खाते-

माधवनिदान-

नैगमेयग्रहलक्षण-

छर्दिस्पंदनकंठास्यशोषमूर्च्छाविगंधिता ॥ उर्ध्वं

पश्येद्दशोदंतान्नैगमेयग्रहंवदेत् ॥ ३० ॥ ॥ ॥

अर्थ- ओकारी, कंप, घसा आणि तोंड त्यांना कोरड, मूर्च्छा, दुर्गंधि,
वरपहाणे, आणि हांत रवाणे, त्या लक्षणानीं नैगमेयग्रहाची
बाधा समजावी ॥ ॥ इति बालरोगनिदानम् ॥ ॥ ॥

मधकोशंस्तनिर्मथ्यसारमाकृष्यवेमया ॥ व्याख्या

कृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ १ ॥ ॥ ॥

विषनिदान-

स्थावरं जंगमं चैव द्विविधं विषमुच्यते ॥ मूलात्म

कंतदाद्यं स्यात्सरं सर्पादिसंभवम् ॥ १ ॥ ॥ ॥

अर्थ- स्थावर आणि जंगम असे दोन प्रकारचे विष आहेत. मूला-
त्मक जे विष ते स्थावर, आणि सर्पादिजन्य ते जंगम विष होय. वि-
षाद उत्पन्न करिते म्हणून विष म्हणतात. मूलादि विष दहा प्रका-
रचे आणि सर्पादि सोळा प्रकारचे स्मृतानीं सांगितले आहेत.
ते असे- मूळ, पान, फळ, फुल, साल, चीक, नार, डीक, धातु, आणि
कंद. हीं १० मूलादि विषे. आणि दृष्टि, निश्वास, दंत, नख, सूत्र, पुरी-
ष, शक, लाळ, कंस, चिमटा, विशर्षित (गुदाबाटेवारा सरतो तो.)
(पाद) गुद, अस्थि, पित्त, शूक, आणि शव हीं १६ जंगमविषे आहेत.

जंगमविषाचे सामान्य लक्ष-

निद्रांतं द्रां कुमंदाहमपाकं रोमहर्षणम् ॥ शोथं चै

वातिसारं च कुरुते जंगमं विषम् ॥ २ ॥ ॥ ॥

विषनिदान-

४३७

अर्थ-जंगम विषाने झोप, तंडा, क्लम, दाह, अन्नाचा अपाक, रोमांच, शोथ आणि दाढ हीं लक्षणे होतात.

स्थावरविषाचे सामान्यल-

स्थावरंतुज्वरं हिक्कां दंतहर्षं गलग्रहम् ॥ फेनच्छर्दि

चिश्वासं मूर्च्छं चिकुरुते भृशम् ॥३॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-स्थावर विषाने ज्वर, गुचकी, दांत सळसळणे, गळाधरणे फेसाची ओकारी, अरुचि, श्वास, आणि अत्यंत मूर्च्छा हीं लक्षणे होतात.

राजा किंवा दुसरा कोणी मोठा मनुष्य त्याजवळ-

जे चाकर असतात, ते कधीं कधीं त्यांस-

अन्नामध्ये विषचारतात, त्या-

विषाचा शोध लागावा

म्हणून विषदेणाराचे

लक्षण सांगतो.

इंगितज्ञो मनुष्याणां वा कृचेष्टासुरववैकृतेः ॥ जानी

याद्विषदातारमेतैर्लिगींश्च बुद्धिमान् ॥४॥ नददा

त्युत्तरं पृष्ठो विवक्षुर्मोहमेति च ॥ अपार्थं बहुसंकी

र्णं भाषते चापि मूढवत् ॥ ५ ॥ हसत्यकस्मात्स्फो

टयत्यंगुलीर्विलीखेत्प्रहीम् ॥ वेपथुश्चास्य भवति

त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते ॥ ६ ॥ विवर्णवत्क्रोध्याम

श्चनरेवेः किंचिच्छिनत्यपि ॥ आलभेतासनं दीनः

करेण च शिरोरुहम् ॥ वर्तते विपरीतं च विषदाता

विचेतनः ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-मनुष्याचा अग्निप्राय जाणणाच्या वैधाने बोलणे, चालणे,

व सुरवचर्या त्यां वरून, आणि खुटे सागतों त्यां लक्षणा वरून विष घाल
गारास ओळखावे. ते असें:- त्या विष घालणारास कांहीं विचारिलें-
असतां उत्तर देत नाहीं; आणि बोळावयास लागला तर त्यास कांहीं रु
चत नाहीं; यथा कथांचित् बोळूं लागला तर निरर्थक, व पुष्कळ, आणि-
अस्पष्ट बोलतो; व एकाएकीं हसतो; बोटें मोडतो; फुडेंवर रेंघोल्या ओढ
तो; भयानें कांपतो; भिऊन लोकांकडे गसारां पहातो, नोंड उतरून-
काळा ठिकर पडतो; नखांनीं कांहीं गवन वगैरे तोडतो; गरिबासारखा
एका जाग्यावर बसतो, जेक्यावरून हात फिरवितो; वारंवार इकडेति
कडे बकून बसतो, त्याचें चित्त ठिकाणीं नसतें.

मूलादिविषांचीं लक्षणें-

उद्द्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ॥ अंभ्रणं वेपनं
श्वासो मोहः पत्रविषेण तु ॥ ८ ॥ सुरवशोथः फलविषे
र्दीहोन्नद्वेष एव च ॥ भवेत्सुपविषैश्च दीराभ्यानं श्वास
एव च ॥ ९ ॥ त्वक्सारनिर्घासविषैरुपयुक्तैर्मवंति हि ॥
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्त्रवाः ॥ १० ॥ फे
नागमः सीरविषैर्विद्धेदोगुरुजिह्वना ॥ रूसीडनंधा
तुविषैर्मूर्च्छादाहश्चतालुनि ॥ ११ ॥ प्रायेण कालघा
तानि विषाण्येतानि निदिशोत् ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-मूलविषांनीं:- हातां पायांला वांबयेतान; रोगी बडबड करितो;
आणि त्याला भूलयेते-

पत्रविषानें:- जांभया, कंप, श्वास, मूल, हीं होतान-

फलविषांनीं:- नोंड रुजतें, दाह व अन्न द्वेष होतान-

पुष्पविषांनीं:- ओकारी, पायाला फुगवटी, आणि श्वासहे होतान-

विषनिदान-

४३९

साल,
नार
डीक

स्योच्या विषानीं तोंडाला दुर्गंधी, आंगाळा खरखरीतपणा,
मस्तकशूल, आणि तोंडावाटे कफाचा स्राव हे होतात-

क्षीरविषानें:- तोंडाला फेंस येतो, दाढ होतात, आणि जीभ जड होते-

धातुविषानीं:- उर दुखतो, मूछी येते, आणि दाढ्याचा दाह होतो-

हां सर्व विषें बहुत करून कालांतर मारक आहेत असें जाणावें-

विषलिस शस्त्रहताचें लक्षण-

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जंतोः स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभी

क्षणम् ॥ कृष्णीभूतं किञ्चन मस्य र्थपूति क्षतान्मांसं शी-

र्यते यस्य चापि ॥ १२ ॥ तृष्णामूर्छाज्वरदाहौ च यस्य

दिग्धाहतं मनुजं न व्यवस्येत् ॥ लिङ्गान्येतान्येव कु-

र्यादि मित्रैर्ब्रूणे विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥ १३ ॥ ॥

अर्थ- ज्या मनुष्याची जरवम तत्काळ पिकते; व तीं तून रक्तवाहातें; व

ती पुनः पुनः पिकते; त्या जरवमेंतून काळें झालेलें, सडकें, दुर्गंध युक्त

असें मांस गळतें, व ज्यास तृषा, मूर्छा, ज्वर, आणि दाह हे होतात;

त्यास विषविलिसशस्त्राची जरवम लागली आहे असें जाणावें-

शत्रूनीं कपट करून ज्याच्या व्रणावर विष घातलें असेल त्या

च्या व्रणाची ही अशीच लक्षणें होतात-

स्थावरविषसांगून जंगमामध्ये सर्पवि

षहें अतितीक्ष्ण आहे म्हणून

पहिल्यानें सर्पाच्या जा

ती सांगतो:-

घातपित्त कफात्मानो भोगिमंडलिराजिलाः ॥ यथा

क्रमं समारव्याता द्यंतरादं ह्रस्वपिणः ॥ १४ ॥ ॥

अर्थ- भोगी मंडळी, आणि राजिल हे सर्प अनुक्रमानें वात, पित्त, कफ, प्रकृति आहेत आणि जे द्यंतर (मूणजे ज्यांत रोधांचा विशेष आहे असे) उदाहरण; कृष्ण सर्पापासून मंडळिनी किंवा गोनसी (घोणस) चा गर्ई झालेले, अथवा मंडळिनीचे गर्ई घोणसा पासून झालेले, अथवा काळ्या नागिणीच्या गर्ई घोणसा पासून झालेले, याप्रमाणें दुसऱ्याहि मिश्रजाती कल्याच्या.) ते हंद्द प्रकृतीचे असतात. भोगी मूणजे ज्या सर्पाला फणाआसून रंग काळा असतो तो. आणि राजिल ह्मं ज्यावर चित्र विचित्र रेषा असतात तो.

भोगिप्रकृतिसर्पिणींकेलेल्यादं
शावरवातादिकांचें लक्षणसां०

दंशो भोगि कृतः कृष्णः सर्व वात विकार कृत् ॥ पी-
तो मंडळिजः शोथो मृदुः पित्त विकारवान् ॥ १५ ॥ रा-
जिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिर शोथश्च पिच्छिलः ॥ पांडुः-
स्थिरधोति सांद्रासृक् सर्व श्लेष्म विकारवान् ॥ १६ ॥

अर्थ- कृष्ण सर्पिणींकेलेला डस काळा व सर्व वात विकार करणारा असतो. मंडळीचा डस पिवळा, शोथयुक्त, मृदु, आणि पित्त विकार करणारा असतो. आणि राजिलाचा डस बुळबुळीत, पांडुरवर्ण, व तुकतुकीत असतो. व त्याचा शोथ कठीण असतो; त्यांतून दाद रक्त निघते; आणि सर्व कफविकार होताने.

विशिष्ट देशावर व विशिष्ट नक्षत्रावर ड

सत्याचें असाध्य लक्षण सांगतों

अश्वत्थ देवायतन श्मशान वल्मीक संध्यासुचतुः

विषनिदान-

४४१

पथेषु ॥ याम्येचदष्टाः परिवर्जनीया ऋक्षेशिरामर्म
सुर्येचदष्टाः ॥१७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- पिंपळाच्या पारावर, देवळांत, मसणांत, शरुळांवर, संध्याकाळीं, नव्या
व्यावर, भरणीनक्षत्रावर (चकारानें आर्द्रा, आश्लेषा, मघा, मूळ, कृत्तिका, त्या
च्याआ, आणि शिरामर्मावर सर्पदंश झाला असतां मनुष्यें वांचत नाहीत-

उष्णाच्यायोगानें विषाचा

जोरहीतो-

दर्शकिराणां विषमासु हंति सर्वाणि चोष्णोद्दिगुणी भवन्ति ॥ ॥

अर्थ- नागांचें विषतक्काळ प्राणघेतें; आणि सर्वविषें उष्णाच्या योगानें दुप्पट-
कार्य करितान-

अजीर्णपित्तानपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ॥

क्षीणक्षते मेहिनि कुष्ठदुष्टेरुक्षे बले गर्भवतीषु चापि ॥१८॥

अर्थ- अजीर्ण, पित्त, आणि सूर्यनाप त्यांनी पिडलेले, बालक, वृद्ध, शुके
लेले, क्षीण झालेले, उर-क्षती, मेही, कुष्टी, रूक्ष, निर्विक, आणि गर्भिणी त्या
नां सर्प दंश झाला असतां त्यांचा तक्काळ नाश होतो-

असाध्यलक्षण-

शरुक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्ज्योत्सताभिश्च न संभवं

ति ॥ शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिश्चूतं परिब

र्जयेत्तम् ॥१९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याला विषाचा अंमल चढला आहे- त्याला शरुक्षाने घायकेला असतां त्यांतून रक्त येत नाही; किंवा चाबूक मारल्यानें अंगावर बळ उठत नाहीत; अथवा थंड पाणीं अंगावर ओतले असतां रोमांच येत नाहीत; - त्याला उतार देण्याच्या खटपटीस पडून ये-

माधवनिदान-

दुसरेअसाध्यलक्षण-

जिद्यंसुरवंयस्यचकेशशातोनासावसादश्वसके
ठभंगः॥ रक्तःसकृष्णःश्वयथुश्चदंशोहन्वोःस्थिर
त्वंचविवर्जनीयः॥२०॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याचे तोंड वांकडे किंवा स्तब्ध होते; केंस ओढताक्षणींच उप
कतात, नाकांचा शेंडा वांकडा होतो, मानेचा कांटा मोडल्या सुळेंडोके
सांवरत नाही, आणि दंश स्खळीं सूज येते, आणि दाभाड बसते. नोपु-
रूष सोडावा.

दुसरेअसाध्यलक्षण-

वर्तिधनायस्यनिरेतिक्लाद्रक्तंस्त्रवेदूर्ध्वमधश्चय-
स्य॥ दंष्ट्राभिघाताश्चतुरश्वयस्यतंचापिवेद्यःपरि
वर्जयेत्तु॥ २१॥ उन्मत्तमत्यर्थसुपद्रुतंवाहीनस्वरंचाप्य
थवाविवर्णम्॥ सारिष्टमत्यर्थमिवेगिनंचजस्थान्तरं
तन्ननकर्मकुर्यात्॥२२॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्याच्या तोंडा बाटे दाट लाळेचा लोंढा निघतो; आणि नाका
तोंडां बाटे व गुदा बाटे रक्त स्त्राव होतो; व ज्याला चार दांत लागले-
असतात, तो सोडावा. अत्यंत उन्मत्त झालेला, किंवा ज्वराति सारादिउ-
पद्रवांनीं पीडित, बोलण्यास असमर्थ, काळाठिकर पडलेला, नासा मं-
गादि अरिष्ट लक्षण युक्त, ज्याला वेग (झेंडू) येत नाहीत असा; किंवा
विष्मूत्रादि वेग रहित अशा विषार लेल्या पुरुषास सोडावे, त्यास
उपचार करूं नये.

दूषीविष-

जीर्णविषघ्नोषधिभिर्हतंवादावाग्निवातातपशो

विषनिदान

४४३

षितंवा ॥ स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषी विष
तासुपैति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-विषघ्न औषधानीं हतवीर्यं झालेले; किंवा बणवा, वारा, आणि उज्ज
त्यानीं शोषून टाकलेले; किंवा जें स्वभावानेंच गुणानें कमी आहे, वसुनें
झालेले असें स्थावरजंगमात्मक विष दूषी विषत्वाप्रत पावते.

दूषीविषलक्षणा-

वीर्यात्यभावान्निपातयेत्कफान्वितं वर्षगणानुबं
धि ॥ तेनादितो भिन्नपुरीषवर्णो विगंधवैरस्यस्युतपि
पासी ॥ २४ ॥ मूर्च्छामंगद्गद्वाग्बभित्वं विचेष्टमा-
नोरतिमाप्नुयाद्वा ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-ते दूषी विष अत्यवीर्य असल्या सुळें मारक होत नाही; ते कफ-
संबंध झाल्या सुळें उष्णादि गुण कमी होऊन वर्षानु वर्ष गर रूपानें रहा
ते, त्या गर विषानें पीडित झालेल्या पुरुषाला टाळ हीनात; त्याचा-
वर्ण पालटतो; त्याच्या तोंडाला वाईट वास येतो, त्याचें तोंड बेचव होतें,
त्याला ताहान लागते, मूर्च्छीयेते, फ्रम होतो, तो बोलताना अक्षर खा
तो, त्याला वांति होते, तो वेडे वेडे चार करतो, आणि त्यालाचैनपडत नाही.

स्थानभेदाप्रमाणेत्याचौ विशिष्टल०

आमाशयस्थे कफवात रोगी पक्काशयस्थेनिलपित्त
रोगी ॥ भवेत्समुद्भूस्तशिरोरुहांगो विल्वूनपक्षस्तथ
थाविहंगः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-ते विष आमाशयांत गेले असतां कफ वातजन्य रोग होतात;
आणि पक्काशयांत उतरले असतां वातपित्तजन्य रोग होतात; वत्या
रोग्याचा डोळ्याचे व अंगावरचे केंस झडून पक्ष उपडून टाकलेल्या

पक्ष्या प्रमाणे तो लोला दिसतो-

रसादिधातुगतविषाचें सामान्यल०

स्थितं रसादिष्वथवायथोक्तां करोति धातुप्रभवा-
निकारान् ॥ कोपंचशीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशपूर्वं
शृणुतस्य लिङ्गं ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- रसादि धातूमध्ये हें विष गेलें असता त्या त्या धातूचें वि-
कार होतात. आणि थंडी, वारा, आणि मळम असले त्या वेळेस त्या
चा लवकर कोप होतो. त्याचें लक्षण सांगतों-

निद्रागुरुत्वं च विजृम्भणं च विश्लेषहर्षावथ बांगमर्दः
॥ ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मंडलकोठजन्म
॥ २७ ॥ मांसक्षयं पादकरप्रशोथं मूर्च्छांतिथाल्छर्दिमया-
तिसारम् ॥ दूषीविषंश्वासतृषीचकुर्याज्ज्वरप्रचट्टिंजठ
रुस्यचपि ॥ २८ ॥ उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यद्गृहंतथा
न्यक्षपयेच्चशक्रम् ॥ गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्चकुष्ठंतांस्ता
निकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- दूषी विषाच्या योगानें झोप, जडत्व, जांभया, अंग शिथिल
होणें, रोमांच, अंगमोडणें, हीं पूर्वी होवून नंतर जेवत्यावर हर्ष वाटणें,
अन्नपाचन न होणें, अरुचि, अंगावर चकांदळें व गांधी उठणें, मांसक्ष-
य, हातापायाला सूज, मूर्च्छा, वांति, दाळ, श्वास, तृषा, ज्वर, उदररोग,
हे विकार होतात; व आण रबी हीं भाजा प्रकारचे विकार होतात, तेपेणे
प्रमाणें:— एकाद्या पासून उन्मादरोग होतो, एकाद्या पासून राह
होतो, दुसऱ्या पासून नेपुंसकलयेतें, तिसऱ्या पासून गरुदत्व प्राप्त हो-
ते; कोणा पासून कुष्ठ, विसर्प, विस्फोटादि अनेक प्रकारचे रोग होतात-

विषनिदान

४४५

दूषीविषाचीनिरुक्तिः

दूषितदेशकालान्निदिवास्वप्नेरभीक्ष्णशः॥ यस्मात्सं

दूषयेद्घातून्स्तस्माद्दूषीविषंस्मृतम् ॥३०॥ ॥ ॥

अर्थ- देश, काल, अन्न, आणि दिवास्वप्नेरभीक्ष्णशः वारंवार दूषित झालेले विष घातूनां दुष्टकरिते म्हणून त्याला दूषीविष म्हणतात.

दूषी विष हे दोन प्रकारचे आहे, एक कृत्रिम, आणि दुसरे गरसंज्ञक. सविष पदार्था पासून जे केलेले असते ते कृत्रिम विष, आणि निर्विष द्रव्याच्या संयोगा पासून होतं, त्याला गर म्हणतात.

तीदोन्हीविषेसांगतो-

सौभाग्यार्थस्त्रियःस्वे दरजोनानांगजान्मलान् ॥

शत्रुप्रसुक्तांश्चगरान्प्रयच्छंत्यन्मिश्रितान् ॥३१॥

तैः स्यात्पांडुः कृशो ल्याग्निर्ज्वरश्चास्योपजायते ॥

मर्मप्रधमनाध्मानंहस्तयोः शोथलक्षणम् ॥ ३२ ॥

जठरग्रहणीदोषोयक्ष्मगुल्मक्षयज्वराः ॥ एवंविध-

स्यचान्यस्यव्याधौर्लिंगानिदर्शयेत् ॥३३॥ ॥ ॥

अर्थ- अपल्या हातीं अधिकार व सर्व मालमत्ता याची त्याकरितां- स्त्रिया आपल्या मर्त्याला घाम, आर्तव (विटाळ) व अंगावरचे ठिक ठिकाणचे मळ अन्नांत कालवून देतात; किंवा शत्रुकृत गरविषाचा प्रयोग, इहीं करून मनुष्य पांढरा फटफटीत, व कृश होऊन त्याचा अग्नि मंद होतो, व त्याला ज्वर येतो, आणि मर्माला पीडा होते, पोट फुगते, हाताला सूजयेते उदररोग, ग्रहणी रोग, राजयक्ष्मा, गुल्म, क्षयजन्यज्वर, त्या व्याधीची व दुसऱ्या अशा प्रकारच्या व्याधीची लक्षणें होतात.

माधवनिदान-

त्याचें साध्यादिलक्षण-

साध्यमात्मवतःसद्योयाप्येसं वत्सरोषितम् ॥ दू
षाविषमसाध्यंतु क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ३४ ॥

अर्थ- दूषा विष पोटांत गेल्यावर तत्काळ उपाय केला आणि रोगी पथ्यानें वागला तर साध्य होतें; वर्ष लोटले असले तर साध्य होतें, आणि क्षीण व अपथ्य सेवणाराचें तें असाध्य होतें.

दूताविष-

यस्माल्लूनंतृणंप्राप्तासुनेःप्रस्वेदविंदवः ॥

तस्माल्लूताःप्रभाष्यंतेसंख्ययातास्तुषोडश ॥ ३५ ॥

अर्थ- विश्वामित्र राजा वसिष्ठाची कामधेनु बळात्कारानें नेत-
असतां वसिष्ठ ऋषीला राग आला, ते वेळेस त्याच्या ललाटा पा
सून घामाचे बिंदू निघाले ते, जवळ कापलेलें गवत होतें, त्यावर
पडले; त्याची दूता (कोळी) झाल्या. त्याच्या जाती सोळा आहेत-

त्यांचा दंशाचें सामान्यल.

तामिर्दंष्ट्रे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ॥ प्वरो

दाहो तिसारश्च गदाः स्फुश्च त्रिदोषजाः ॥ ३६ ॥

पिडिका विविधाकारामंडलानि महांति च ॥ शोथा

महांतो सृद्वोरक्तश्यावाश्चलास्तथा ॥ ३७ ॥ सा

मान्यं सर्वदूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ ॥ ॥

अर्थ- त्यांनीं दंशकेला असतां डाससडतो; आणि त्यांनून रक्तवाहातें; स्वर, दाह,
अतिसार, आणि त्रिदोषजन रोग, व नाना प्रकारचे फोड, मोगमोगलीं चकंदबें,
मंडू, नांबडी, हिरवी, निळी, आणि चंचळ अशी सूज इत्यादि बसणें होतान,
यावरून सर्वदूतांचें सामान्य लक्षण जाणवें.

दूषीविषलूतांचें दंशलक्ष-

दंशमध्येतुयत्कृष्णांश्यावंवाजालकाद्यतम् ॥३८
उर्ध्वाकृतिभृशंपाकंक्लेदकोथज्वरान्वितम् ॥ दूषी-
विषानिलूताभिस्तद्दृष्टमितिनिर्दिशेत् ॥३९॥ ॥

अर्थ- ज्याडासाचा मध्यभाग काळा किंवा हिरवा, निळा, किंवा-
जाळ्या सारखा उचललेला असून लवकरपिकतो, व त्यांतून सड
की लस वाहाते; त्या सुळें ताप येतो, तोडास दूषी विषलूतानीं के-
ला म्हणून जाणावें-

प्राणहरस्तूता-

सर्पाणामेवविणमूत्रशवकोथसमुद्भवाः ॥ दूषीवि-
षाःप्राणहरादिसंक्षेपतोमताः ॥४०॥ शोथाःश्वे-
ताःसितारक्ताःपीताःसपिटिकाज्वराः ॥ प्राणां-
तिकाभिर्जायंतेदाहहिक्काशिरोग्रहाः ॥४१॥ ॥

अर्थ- सर्पांच्यांच मलमूत्रा पासून अथवा मेलेला सर्पसडून त्यापासू-
न जें दूषीविषाचेकिडे होतान, ते प्राण घेतान- त्यांचेडांस सजतान,
वने पांढरे, काळे, नांबडे, पिवळे, होतान, व त्यांना पुरळ येतो, आणि
रोग्यास तापयेतो, दाह होतो, गुचकी लागते, मस्तकशूळ होतो-

दूषीविषारबुलक्षण-

आदंशाच्छोणितंपांडुमंडलानिज्वरोरुचिः ॥ लो-
महर्षश्चदाहश्चाप्यारबुदूषीविषादिति ॥४२॥ ॥

अर्थ-विषारलेला उंदीर डसला असतां दंशातून रक्तवाहातें; तें
पांडुकें असतें, अंगावर मंडळें उबतान, ताप येतो, अरुचि होतो,-
शाहारे येतान, आणि दाह होतो-

प्राणहरमूषकविषलक्षण-

मूर्छागशोथवेवर्ण्यकुंदोमंदश्रुतिर्ज्वरः॥शिरो
गुरुत्वंलालासृक्छदिश्वासाध्यमूषकैः॥४३॥

अर्थ- प्राणहर मूषक उसल्यानें मूर्छा, मूषकाकार सूज, विवर्ण-
त्व, कुंद, ऐकून येणें, ताप, डोक्याला जडत्व, लाल आणि रक्त
त्यांची गुळणी हीं लक्षणें होतात.

कृकलासदष्टलक्षण-

काष्ठ्यंश्यावत्वमथवानानावर्णत्वमेवच॥व्या
सोहोवर्चसोभेदोदष्टेस्यात्कृकलासकैः॥४४॥

अर्थ- सरडी डसला असतां अंगाचा काळा किंवा हिरवा निळा-
किंवा नानाप्रकारचा वर्ण होतो, वरोग्याला फ्रानि आणि अति
सार होतात.

वृश्चिकविषलक्षण-

दहत्यग्निरिवाद्दौतुभिनतीवोर्ध्वमासुवै॥वृश्चि
कस्यविषंयातिपाश्चाद्दंशेवतिष्ठति॥४५॥

अर्थ- विंचू डसला म्हणजे पहिल्यानें विस्तवानें भाजल्या सार
खी आग होते, मग तो वर चढतो, आणि मागून डसल्या जागीं
कुण कुण रहाते.

असाध्यलक्षण-

दष्टोऽसाध्यस्तत्तद्वाणरसनोपहतोनरः॥मांसैः
पतद्भिरत्यर्थंवेदनातैजिहात्यसूनु॥४६॥

अर्थ- तद्दय, नाक, जीभ, त्या ठिकाणीं विंचू डसला असतां मां-
स गळून, अत्यंत वेदना होऊन मनुष्य मरतो.

विषनिदान-

४४९

कणभद्रदृष्टलक्षण-

विसर्पःश्वयथुःशूलंज्वरश्छर्दिस्थापिवा॥लक्षणं
कणभैर्दृष्टेदंशश्चैवविशीर्यते॥४७॥ ॥ ॥

अर्थ- कणभ (एकजातीचा किडा) उसला असतां, विसर्प, सूज, शूल, ताप, ओकारी, हीं लक्षणें होतात; आणि डास सडतो.

उच्चिदिंगविषलक्ष-

दृष्टरोमोच्चिदिंगेनस्तब्धलिङ्गोभृशातिमान्॥दष्टः
शीतोदकेनेवसिक्तान्यंगानिमन्यते॥४८॥ ॥ ॥

अर्थ- उच्चिदिंग (उंगळी) उसला असतां अंगाला रोमांच येतात, शि
भ ताठनें, फार वेदना होतात, आणि सर्वांगावर गारपाणी ओतल्या सार
खें वाटते. उच्चिदिंगास उष्णधूम म्हणतात.

मंडकविषलक्षण-

एकदंष्ट्रादितःशूनःसरुजःपीतकःसतृद्॥छर्दिनि
द्राचसविषेर्मंडुकैर्दृष्टलक्षणम्॥४९॥ ॥ ॥

अर्थ- विखारी बेडूक उसला असतां त्याचा एक दांत लागतो, त्या ठिका-
णां पिवळी सूज येते, ती दुखते; तृषा, वांति, आणि निद्रा हीं लक्षणें हो
तात.

सविषमत्स्यदृष्टलक्ष-

मत्स्यास्तसविषाःकुर्युर्दाहंशोथंरुजंतथा ॥

अर्थ- सविषमत्स्य उसले असतां दाह, सूज, आणि शूल हीं होतात-

सविषजलोकादृष्टलक्षण-

कंडुंशोथंज्वरंमूर्च्छांसविषास्तजलोकसः ॥ ५०॥

अर्थ- सविष जलका उसल्या असतां कंडू, शोथ, ज्वर, आणि मूर्च्छा हीं होतात-

माधवनिदान-

गृहगोधिका (पाल) विषल-

विदाहंश्चयथुंतोदंस्वेदं च गृहगोधिका ॥ ॥ ॥

अर्थ-पालीच्या विषानें विदाह होतो, सूज येते, दोंबणी लागते, आणि घाम येतो.

शतपदी (गोम) विषल-

देशेस्वेदं रुजंदाहं कुर्याच्छतपदी विषम् ॥ ५१ ॥

अर्थ-गोम डसली असतां देशस्त्रानीं घाम येतो, सूज होतो, आणि आग होते.

मशक (डास) दृष्टल-

कंडुमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मंदवेदनः ॥ ॥

अर्थ-डासेडसल्यानें जी किंचित सूज येते तिला कंडू सदने व-घोडी पीडा होते.

असाध्यमशकक्षताचेंल-

असाध्यकीटकसदृशमसाध्यंमशकक्षतम् ॥ ५२ ॥

अर्थ-पर्वतावर जे सविष डास असतात, त्यानीं केलेले क्षत असाध्य कीटकांच्या क्षता प्रमाणें असाध्य होतें.

सविषमक्षिकादंशाचेंलक्षणा-

सद्यःप्रस्त्राविणीश्यावादाहमूर्च्छाज्वरान्विता ॥

पिडकामक्षिकादंशेतासांतुस्त्वविकासुत्तत् ॥ ५३ ॥

अर्थ-सविष माशी डसल्या ठिकाणीं काळी पुळी येते; ती तस्त-णीं वाहू लागते; त्या ठिकाणीं आग होते; तिच्या योगानें मूर्च्छा आणि ज्वर येतो; त्या मक्षिका मध्यें स्त्वविका नामक जी मक्षिका आहे ती प्राण हरक आहे.

विषनिदान-

४५१

चतुष्पादादिकांचें साधारणविषल-

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वीनरवदंतविषंचयत् ॥ श्रूयते-
पच्यतेचापिस्त्रवतिज्वरयत्यपि ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

अर्थ- व्याघ्रादिचतुष्पाद, वनमगुष्पादि वानरादिद्विपादल्यांच्या नखदंताचें
विष सृजते, पिकते, बाहू ते, वत्याच्या योगानें नाप येतो.

विषउतरल्याचें लक्षण-

प्रसन्नदोषंप्रकृतिस्थधातुमन्नासिकांसंसममूत्र

विद्रुम् ॥ प्रसन्नवर्णोद्विद्यचितचेष्टवैद्योवगच्छेद्-

विषमनुष्यम् ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतिविषनिदानंसमाप्तम् ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अर्थ- ज्या पुरुषाचे वातादि दोष निर्मळ झाले आहेत, रसरक्तादि
धातु आरोग्यावस्थेंत जसे असतात तसे झाले आहेत, ज्याला अन्न-
खाण्याची इच्छा होते, मळमूत्रें ह्यावीं तशीं होतात, शरिराचा वर्ण, इं-
द्रियें, मन, आणि व्यापार हे ज्याचे शुद्ध होतात, त्याचें विषउतरून-
गेलें आहे म्हणून वैद्यानें समजावें ॥ ॥ इतिविषनिदानंसमाप्तम् ॥ ॥

मधकीशंसुनिर्मथ्यसारमाकृष्यवैमया ॥ व्या-

ख्याकृतामहाराष्ट्रीमाधवार्थप्रकाशिका ॥ १ ॥

इतिमाधवनिदानंसमाप्तम्

माधवाचार्यानीं सांगितलीं नसून लोकांच्या फार उपयोगी पंड
गारीं अशीं कांहीं निदाने आहेत, तीं अन्य ग्रंथांतून काढून यथे लिहितों-

षांदयनिदान (ऋशुतांतून)

आसेक्यनपुंसकाचेंल०

पित्रोरत्यल्पवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ॥ ससुक्रं

प्राश्यलभते धजो ह्यायमसंशयम् ॥१॥ ॥ ॥

अर्थ-माता पितरांच्या अति अल्प वीर्यापासून जो गर्भ राहतो, तो पुरुष
आसेक्यनामा बंद होतो. तो आपले सुरवांत दुसऱ्या कडून मैथुन क
रवून पडलेले सुक्र गिळतो; तेणें करून त्याला चेतना उत्पन्न होऊन त्या
ची मैथुना विषयी प्रवृत्ति होते; त्याचे दुसरें नांव सुरवयोनि-

सौगंधिकनपुंसकाचेंलक्षण-

यः पूतियो नैजायेत ससौगंधिकसंज्ञितः ॥ स-

योनिशेषसौगंधिमाघ्रायलभते बलम् ॥२॥ ॥

अर्थ-जो पुरुष दुष्टयोनिपासून उत्पन्न होतो, त्याला योनिवश्व
हुंगल्यानें चेतना होते; त्याला सौगंधिक म्हणतात; दुसरें नाव ना
सायोनि-

कुंभिकषंडाचेंलक्षण-

स्वेगुदे ब्रह्मचर्यादिः स्त्रीषु पुंवत्प्रवर्तते ॥ कुंभीकः

सतु विज्ञेयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ-जो पुरुष पूर्वीं जायली बृहती दुसऱ्या कडून मारवून चेतना झाल्यावर पुरुषा प्रमाणें स्त्रीच्या गयीं प्रवृत्त होतो तो कुंभीकनपुंसक
होय गुह्ययोनि हें त्याचे दुसरें नांव. त्याची उत्पत्ति काश्यपानें सांगि-

पारशिष्ट-

४५३

तली आहे ती अशी:- ऋतुकाळीं अल्प रजस्क स्त्रीशीं श्लेष्म रेत्यापुरुषानें संभोग केला असतां त्या स्त्रीची कामशांति न झाल्या मुळे तिला-
अन्य पुरुषांशीं संभोग करण्याची इच्छा राहाते, तें व्हांवुं किल होतो.

ईर्ष्यकपंडाचें लक्षण-

ईर्ष्यकं मृगुचापरम् ॥३॥ दृष्ट्वा न्यवायमन्येषां न्यवाये

यः प्रवर्तते ॥ ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः दृष्ट्वा निरयमीर्ष्यकः ॥४॥

अर्थ- जो मनुष्य दुसऱ्याचें मैथुन पाहून आपण मैथुनास प्रवृत्त होतो,
त्याला ईर्ष्यक म्हणावें, त्याचें दुसरें नांव दृष्टोनि-

महापंडलक्षणसांगतो-

यो भार्याया मृतौ मोहादंगनेव प्रवर्तते ॥ तत्र स्त्रीचेष्टि

ताकारो जायते पंडसंज्ञितः ॥५॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- जो पुरुष ऋतुकाळीं मोहानें स्त्री प्रमाणें प्रवृत्त होतो म्हणजे आपण
खाली उताणा पडून तिजकडून मैथुन करवितो, त्याच बिजावांसून जो
गर्भ राह तो तो पुरुष स्त्री सारख्याचेंष्टा करितो; व त्याचा आकार ही
स्त्री सारखाच असतो. त्याला महापंड म्हणतात. त्या पंडाला वीर्य नस-
तें बाकिच्यांस असतें-

नारीपंडसांगतो-

ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्ततां गनायदि ॥ तत्र कन्या-

यदि भवेत्सा भवेन्नरचेष्टिता ॥६॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- ऋतुकाळीं जर स्त्री पुरुषा प्रमाणें प्रवृत्त होईल, म्हणजे पुरुषास
खाली घालून आपण त्यावर चडून मैथुन करील, तर त्या पासून कन्या
झाली असतां ती नरचेष्टित होते; म्हणजे पुरुषा सारखे व्यापार करिते-

अलर्क (कुत्रा) विषनिदान- (वाग्भट्टानून)

शनः श्लेष्मोत्वणादोषाः संज्ञा संज्ञावहाश्रिताः
सुष्मांतः कुर्वते दोषं धातूनामतिदारुणम् ॥ १ ॥ -
लालावानंध बधिरः सर्वतः सोमिधावति ॥ स्त्र
स्तपुच्छ हनुस्कंधः शिरोदुःखी नताननः ॥ २ ॥ -

अर्थ- कुत्राचे कफाधिक दोष संज्ञा वह स्रोतसांत राहून संज्ञाना-
हींशी करितात, आणि त्याच्या धातूचा क्षोभ करितात; त्या योगाने
त्याच्या तोंडा बाटे लाळ गळते, व तो अंधळा बहिरा होऊन इकडे तिक
डे धांवतो; त्याचे शेंपूद, हनुबटी, खांदे, गळतात; डोकें दुरवते, व तोंड
खाळीं होतें; त्याला पिसाळलेला कुत्रा म्हणतात-

त्याच्या दंशाचे लक्षण-

दंशस्तेन विदष्टस्य सप्तः कृष्णाक्षरत्यसृक् ॥ तृच्छि
रोरुक्ज्वरस्तंभस्तृष्णा मूर्च्छा द्विबोनुच ॥ ३ ॥ ॥

अर्थ- तो कुत्रा उसला म्हणजे डोस मेहरतो, खांतून काळें रक्त बाह
तें, व त्या सुबें तृदय व मस्तक दुरवते, ताप येतो, अंगतावते, ताहान
लागते, व मूर्च्छा येते.

अनेनान्येपि बोद्धव्या व्यालादंष्ट्राप्रहारिणः ॥ शृ-
गालाश्वतराश्वर्क्षद्विपिच्याघ्नृकादयः ॥ ४ ॥ ॥

अर्थ- त्या वर सांगितलेल्या लक्षणावरून दंष्ट्रा प्रहार करणारे सर्प, की
ले, खेंचर, घोडे, अस्त्र, चिते, बाघ, लांडगे इत्यादिकांच्या दंशाचे ल
क्षण जाणावे.

सविषनिर्विषदंशाचे लक्षण-

कंडूनिस्तोदवैवर्ण्यसामिके दज्वरफ्रमाः ॥ विदा

परिशिष्ट-

४५५

हरागरुक्पाकशोफग्रंथिविकृचनम् ॥५॥ दंशावद-
रणंस्फोटाः कर्णिका मंडलानि च ॥ सर्वत्र राविषेलिं
गं विपरीतं तु निर्विषे ॥६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- कंड, टोचणी, वर्णबदलणें, मेहेरी, लस, ज्वर, फ्रम, षाग, लाठी,
ठणका, पिकणें, सूज, गांठी आकृसणें, दंशालाचिरापडणें, फोड, कर्णि-
का, मंडळें, हीं लक्षणें सविषदंशाचीं होत; त्यांच्या विपरीत लक्षणें दृष्टीस प
डलीं तसे निर्विष आहेत म्हणून समजावें.

असाध्यलक्षण-

दृष्टोयेन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन् विनश्यति ॥ पश्यंस्त-
मेव चाकस्मारादर्शसलिलादिषु ॥७॥ ॥ ॥

अर्थ- ज्या प्राण्याचा दंश ज्याला झाला आहे त्याच्या सर्व चेष्टा तो करतो,
ओरडतो; आणि अरसा पाणी वगैरे पदार्थांमध्ये त्याचेंच प्रतिबिंब-
पाहतो; तो नाश पावतो-

जलसंत्रासनामा-

योद्भ्यस्त्रस्येददृष्टोपिशहू संस्पर्शदर्शनेः ॥ जलसं-
त्रासनामानं दृष्टं तमपि वर्जयेत् ॥८॥ ॥ ॥

अर्थ- जो पुरुष, पाण्याचा शहू, स्पर्श, आणि अवलोकन ईहीं करून
न पाण्याला कितो, त्याला जलसंत्रासनामा म्हणतात तो, वैद्या
ने सोडावा-

स्नायुकनिदान- (बंदमाथवातून-)

शाखासुकुपितो दोषः शोथं कृत्वा वि सर्पवत् ॥
मिनत्तितक्षते तत्र सोष्मासां संविशोष्य च ॥९॥

कुर्यात्तुनिभंजीवंतंसितद्युतिंबहिः ॥ शनैः
 शनैः सताद्यातिच्छेदात्कोपसुपैति च ॥ २ ॥ तस्याता
 च्छोफशांतिः स्यात्सुनः स्थानान्तरे भवेत् ॥ सस्मा
 युकेतिविरव्यातः क्रियोक्तातुविसर्पवत् ॥ ३ ॥ बा
 ह्यैर्यदिप्रमादेन जंघयोस्तद्यते क्वचित् ॥ संकोचं
 रवंजतांचैव छिन्नोजंतुः करोत्यसौ ॥ ४ ॥ ॥ ॥

अर्थ- हाता पायामध्ये दोष कुपित होऊन विसर्पा साररवी सूज येते,
 ती फुटून क्षत पडते, तेथे जळजळ फार होते, व मांस शक होऊन
 सता साररवा वाढोव्या पांढरा रोग बाहेर येतो. तो हळू हळू सताच्या
 बाहेर निघताना तुटला तर फार दुःख देतो, आणि सगळा बाहेर -
 निघाला म्हणजे सूज व सरते; त्यांत कांहीं अंश राहिला असला-
 तर पुनः दुसरे ठिकाणी होतो; त्या रोगाला स्नायुक (नारू) म्ह-
 णतात. त्यावर विसर्पा प्रमाणे चिकित्सा सांगितली आहे. कदांचि
 त् हाताला किंवा पायाला नारू होऊन ठणकूलागून तुटला असतां
 हात पाय अरवडतात आणि रोगी खुळा खुळा होतो.

शुक्रार्त्तवदोषनिदान- (संश्रुतांतून)

वातपित्तश्लेष्मशोणितकुणपगंध्यनत्यग्रंथि
 पूतिपूयक्षीणरेतसः प्रजोत्पादनेन समर्थाः ॥
 तत्र वातवर्णवेदनं वातेन, पीतवर्णवेदनं पित्तेन,
 श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा, शोणितवर्णपित्तवे-
 दनं रक्तेन, कुणपगंध्यनल्पंचरक्तेन, ग्रंथिसूतं
 श्लेष्मवाताभ्यां, पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्यां,

शक्रार्तवदोषनिदान-

४५७

क्षीणशक्रं प्रागुक्तं पित्तवाताज्यां, सूत्रपुरीषगंधि-
सर्ववर्णवेदनं सन्निपातेनेति ॥ तेषु कुणपग्रंथि
पूयक्षीणरेतसः कृच्छ्रसाध्याः ॥ सूत्रपुरीषरेतसः
असाध्याः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्थ- वात, पित्त, कफ, रक्त, त्यांनीं दूषित झालेले, श्वेतगंधि, पुष्कळ, दुर्गंधि,
आणि पुवासारखे, असे ज्या पुरुषाचे रेत असते, त्यानें प्रजोत्पादन ही
न नाही- जें शुक्र वायूनें दुष्ट होतें त्याचा वर्ण काळा नां बूस असा अस-
तो, व त्यासुद्धें जोदादिक वेदना होतात; पित्तानें दुष्ट झालेल्या शुक्रा-
चा पिवळा निळा इत्यादि वर्ण होतात, व त्यासुद्धें उषाचोषादि वेदना हो-
तात. कफ दुष्ट झालेल्या शक्राचा वर्ण श्वेत असतो व त्यासुद्धें मंदवेदना
होतात. रक्तानें दुष्ट झालेल्या शक्राचा वर्ण अरक्त असतो, आणि-
त्यासुद्धें उषाचोषादि पीडा होतात. व रक्तानें शुक्र प्रेत गंधि आणि पुष्क-
ळ असें असतें; कफवातानीं दूषित झालेले शक्र गांठाळतें, पित्त कफा-
नीं दूषित झालेल्या शक्रास नासक्या पुवासारखी घाण येते; पित्तवा-
यूच्या योगानें शक्र क्षीण होतें. सन्निपातानें दूषित झालेल्या शक्रा-
ला पूर्वी सांगितलेले सर्ववर्ण व वेदना असतात, व त्याला सूत्रपुरी-
षाची घाण येते. त्या मध्यें कुणप, ग्रंथि, पूय, क्षीण, रेतस हे चोचे कृ-
च्छ्र साध्य, आणि सूत्रपुरीष रेतस असाध्य. बाकी राहिलेले अर्था-
त साध्य जाणावे.

आर्तवदोष-

आर्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथक् द्वं-
द्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति ॥ तदपि दोष-

परिशिष्ट-

वर्णवेदनाभिज्ञेयम् ॥ तेषु कुणापग्रंथिपूतिपूयक्षी
गसूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यम् ॥ साध्यमन्यच्चेति ॥

अर्थ- आर्तव म्हणजे स्त्रियांचे रज हेंही वातादि पृथक् रोष, रक्त, दूद, आणि सन्निपात इहीं करून दुष्ट झाले असता गर्भधारणास अयोग्य-
होते. ते हीं दोषांचे वर्ण आणि वेदना याणीं जाणावे. त्या मध्ये कुणप,
ग्रंथि, पूतिपूय, क्षीण, सूत्र पुरीषा सारखे जें असते ते असाध्य होय; -
बाकीचे साध्य जाणावे.

मंथरकज्वर (मधुराज्वर) लक्ष

ग- (योगरत्नांतून)

ज्वरोदाहोऽत्रमोमोहोत्यतीसारोवमिस्तृषा ॥

अनिद्रासुरवशोषश्चतालुजिह्वाचक्षुष्यति ॥ १ ॥

ग्रीवायांपरिदृश्यंतेस्फोटकाः सर्षपोपमाः ॥

घृणाशनात्स्वेदरोधान्मंथरोजायतेनृणाम् ॥ २ ॥

अर्थ- रूप अधिक स्वास्थ्याने किंवा घामाचा रोष केल्याने मनुष्यांस
मधुराज्वर येतो, त्याचीं लक्षणें:- ज्वर, दाह, क्रम, मूर्छा, अतिसार, वां-
ति, तृषा, निद्रानाश, तोंडाला व टाळ्याला, आणि जिभेला कोरड पड-
णे, मानेवर पांढऱ्या मोहोऱ्या सारखे फोड येणे, त्या ज्वराचा माधवा-
ने पित्तज्वरांत अंतर्भावकेला आहे म्हणून वेगळा सांगितला नाही;-
परंतु व्यवहारांत हा ज्वर वेगळाच मानतात व कित्येक ग्रंथ कारा-
नीं त्याचे नांव निराळें सांगून चिकित्सा ही पृथक् सांगितली आहे.

विश्वगर्भाच्चै (सल) लक्षणः- गर्भिणीनें अकाळीं भोजन-
केलें असत, अथवा रूक्षादि परार्थं खाहे असतां वायु कुपित होऊन-
गर्भ शक्य करितो- तेणें करून त्याचें चलन बलन व वृद्धि बंद पडूं लाग-
तात. आधिकालें करून त्याला वायूची पीडा होऊन त्याचा सल होतो.

उपीष्टगर्भाच्चै (सलाचाभेद) लक्षणः- गर्भिणी स्त्रीनें अस्यं
त विदाही परार्थीचें भक्षण केलें असतां रक्तस्त्राव फार होतो त्या मुळे
तो गर्भ पुढें वाढत नाही सा होतो. त्याला हालचाळ मात्र असते. अ-
शा गर्भास उपविष्ट म्हणतात.

रोगानुक्रमणिका.

ज्वरानिसारो ग्रहणी अशी जीर्णविषुचिका ॥ अल
सश्रविलंबी चकमिरुक् पांडुकामलाः ॥ १ ॥ हलीम
कंरक्तपित्तं राजयक्ष्मा उरःक्षतम् ॥ कासो हि कास
हृश्वशः स्वरभेदस्त्रोचकम् ॥ २ ॥ छर्दिस्तृष्णा च
मूर्छाणारोगाः पानात्ययादयः ॥ दाहोन्मादावप -
स्मारकथितोथानिलामयः ॥ ३ ॥ वात रक्तसुरुस्तं
भ्रूवाववातोथशूलरुक् ॥ पक्तिजं शूलमानाह उदा-
वर्तोथगुल्मरुक् ॥ ४ ॥ तृद्रोगो मूत्ररुच्छुचमूत्राघा-
तस्तथा प्रमरी ॥ प्रमेहो मधुमेहश्च पित्तिकाश्च प्रमेह-
जाः ॥ ५ ॥ मेदस्तथोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगंडकः ॥
गंडमासापची ग्रंथिरर्बुदं श्लीपदंतथा ॥ ६ ॥ विद्र-

